

DOM I OGRÓD W KRAJOBRAZIE HRUBIESZOWA

Historia, tradycja, duch miejsca

HRUBIESZOWSKI DOM Z KLIMATEM

DOM I OGRÓD
W KRAJOBRAZIE HRUBIESZOWA

DOM I OGRÓD W KRAJOBRAZIE HRUBIESZOWA

Tom I Historia, tradycja, duch miejsca

Monografia pod redakcją naukową
Anny Staniewskiej i Izabeli Sykty

Kraków – Hrubieszów
2024

Recenzenci
prof. dr hab. inż. arch. Krystyna Pawłowska
dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak, prof. UP we Wrocławiu

Redakcja wydawnicza
Kamil Nolbert

Korekta
Zespół

Projekt okładki
Agnieszka Greniuk

Na okładce wykorzystano pracę Joanny Pawlak *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1997, plansza 19.

DTP
Bartosz Harlender

**Wspólnie działamy na rzecz Europy zielonej, konkurencyjnej
i sprzyjającej integracji społecznej**

Publikacja została sfinansowana w ramach projektu pn. „Rozwój Lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji” finansowanego w ramach Programu „Rozwój Lokalny” ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2014–2021

Licencja do wydania elektronicznego

CC BY-NC-ND 4.0 DEED

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowa, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.pl>

© Copyright by Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki w Krakowie oraz Autorzy, Kraków – Hrubieszów 2024

ISBN 978-83-7977-832-4 (tom 1+2)

e-ISBN 978-83-7977-833-1 (tom 1+2)

ISBN 978-83-7977-820-1

e-ISBN 978-83-7977-828-7

Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe
ul. Kościuszki 142, 50-439 Wrocław, tel. 71 342 20 56... 58
<http://www.atutoficyna.pl>; e-mail: wydawnictwo@atutoficyna.pl

Spis treści

Izabela Sykta, Anna Staniewska Hrubieszowski dom i ogród „z klimatem”. Dziedzictwo, tradycja, tożsamość, duch miejsca	7
Izabela Sykta, Agnieszka Greniuk Stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy mieszkalnej i ogrodów Hrubieszowa	17
Andrzej Bialkiewicz, Beata Makowska, Izabela Sykta Wiktor Zin – hrubieszowianin i profesor Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Postać i dzieło.	39
Maria Fornal Ochrona drewnianej zabudowy Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich.	57
Izabela Sykta, Anna Staniewska Ochrona krajobrazu kulturowego i drewnianej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa w planach, studiach, dokumentach oraz działaniach miejskich instytucji	75
Łukasz Krawczyk Zarys historyczny kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa. Typologia, architektura i detal domów hrubieszowskich.	103
Jolanta Sroczyńska Zasób, waloryzacja i ocena stanu zachowania historycznej drewnianej zabudowy mieszkalnej w Hrubieszowie. Zidentyfikowane problemy	129
Agata Zachariasz, Katarzyna Fabijanowska „Wzgórzami tęsknot otoczony, zakwita ogród niezbadany, zaczarowany...”. Ogrody przy zabytkowych domach w Hrubieszowie	149
Beata Makowska Domy w Hrubieszowie i ich mieszkańcy ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości. . .	175
Izabela Sykta, Dominika Strzałka-Rogal, Katarzyna Fabijanowska, Beata Makowska Agnieszka Greniuk, Mikołaj Patriak Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe i plener malarski studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie 2022	191
Dobre praktyki w zakresie aktywnej ochrony i rewitalizacji historycznej zabudowy mieszkalnej z uwzględnieniem partycypacji społecznej	
Anna Małaczyńska, Olga Tuszyńska-Szczepaniak Park Kulturowy Miasto Tkaczy w Zgierzu	213
Wojciech Pardała „Miasto Las” Kolumna koło Łasku.	225

Anna Staniewska, Izabela Sykta

Hrubieszowski dom i ogród z klimatem – ginące dziedzictwo czy depozyt na przyszłość i potencjał rozwojowy dla miasta? Wytoczne dla aktywnej ochrony i rewitalizacji drewnianej zabudowy	235
Bibliografia i źródła	249
Summary	260
Резюме	261
Noty o autorach	263
Aneks. Mapa szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”	267

Hrubieszowski dom i ogród „z klimatem” – dziedzictwo, tradycja, tożsamość, duch miejsca

Streszczenie: Rozdział prezentuje opis badań hrubieszowskich domów i ogrodów z klimatem w kontekście projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”, finansowanego w ramach Programu „Rozwój Lokalny” ze środków Mechanizmu Finansowego EOG na lata 2014–2021. Dziedzictwo zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa, jego zachowanie i ochrona, a także wykorzystanie tego zasobu jako potencjału rozwojowego ściśle łączą się z problematyką zrównoważenia i regeneracji krajobrazu – zarówno w kontekście zachowania unikalnego „klimatu” i *genius loci* Hrubieszowa, opartego w dużej mierze na tradycji drewnianego budownictwa mieszkalnego, jak i adaptacji do zmian klimatu – oraz koniecznością wspólnych działań na rzecz aktywizacji mieszkańców i poprawy jakości życia w mieście.

Słowa kluczowe: budownictwo tradycyjne Hrubieszowa, domy drewniane, ogrody przydomowe, tradycja miejsca, zrównoważony rozwój

Hrubieszów House and Garden “with Climate” – Heritage, Tradition, Identity, Genius Loci

Abstract: The introduction describes the research on Hrubieszów houses and gardens with a climate as part of the programme “Local development of Hrubieszów – from participation to implementation” funded under the “Local Development” Programme by the EEA Financial Mechanism 2014-2021. The heritage of housing in Hrubieszów, its preservation and protection, as well as the use of this resource as a developmental potential, is closely linked to landscape sustainability and regeneration – in the context of preserving the unique “climate” and *genius loci* of Hrubieszów, largely based on the wooden housing tradition, and adapting to climate change. It also entails the need for joint efforts to activate residents and improve the quality of life in the town

Keywords: traditional construction in Hrubieszów, wooden houses, domestic gardens, tradition of place, sustainable development

Il. 1. Zespolecie hrubieszowskiego domu i ogrodu z nadhuczwiąnskim krajobrazem. Źródło: J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pszczelarstwa*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1997, plansze 22–24.

Wyobraźcie sobie miasteczko niewielkie, piętnastotysięczne, położone nad rybną rzeką i rozległymi łąkami. [...] Najważniejszą część miasta stanowił rynek, przy którym stało kilka, a może kilkanaście murowanych, piętrowych kamienic ze sklepami w parterze. Nie opodal Rynku znajdowały się trzy przybytki boże: kościół z wysmukłą sygnaturką, cerkiew z tuzinem pękających kopuł oraz bóżnica, zwana także żydowską szkołą. Miała ona dach wielki jak rozpostarty żagiel. W maju, gdy zakwitły bzy, każdy przybysz nazwałby to miasteczko pięknym. Małe drewniane domki wychylały się z zieleni, ich pochyle ściany nabierały wówczas jakiegoś bajkowego sensu. Okienka domów otwierano, a na płotach schły czerwone pierzyny i puchowe poduszki. Tak kolorowo wyglądała wiosna. Drewnianych domów z gankami było u nas wiele, prawie tak samo dużo jak krytych gontami szop, stajenek i drewnutni. W jesieni, gdy słońce zgasło i opadły liście drzew, wyglądało to nieco gorzej. Wtedy spoza płotów przebierała zwykła nędza. Ale już pierwszy śnieg potrafił to zmienić, przykrywając niedostatki białym i nieskalanym obrusem¹.

Wstęp

Europejska Konwencja Krajobrazowa mówi, że krajobraz, jako obszar „postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich, [...] przyczynia się do tworzenia kultur lokalnych oraz że jest on podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, przyczyniając się do dobrobytu ludzi i konsolidacji europejskiej tożsamości”². Na niepowtarzalny krajobraz kulturowy Hrubieszowa mają wpływ jego położenie oraz wielowiekowa i wielokulturowa przeszłość, wynikające z połączenia tradycji trzech kultur. Oprócz wyróżniających się w krajobrazie obiektów sakralnych – kościołów i dawnej cerkwi – czy dworów, stanowiących archetyp domu hrubieszowskiego, na lokalny koloryt składają się jeszcze licznie zachowane zabytkowe drewniane domy mieszkalne. Przez stulecia drewniana zabudowa dominowała w krajobrazie miasta. Współcześnie ulega ona postępującej degradacji, kolejne domy znikają z pejzażu miasta wypierane przez typową zabudowę murowaną, pozbawioną cech lokalnych.

Niniejsza monografia poświęcona jest temu zagrożonemu zniszczeniem dziedzictwu budującemu tożsamość Hrubieszowa – drewnianym domom oraz ich ogrodów, stanowiącym nieodłączny komponent hrubieszowskiego siedliska. Przywołując hasło kampanii społecznej Narodowego Instytutu Dziedzictwa – „Zabytki tworzą klimat”³ – wskazujemy na wieloznaczność postrzegania klimatu miejsca, zarówno jako niematerialnego *genius loci*, ale także odniesienia do doświadczeń i tradycyjnej wiedzy dawnych pokoleń budowania w zgodzie z miejscem i jego klimatem, z poszanowaniem lokalnych zasobów i przyrody, co w obliczu dotykającej nas zmiany klimatu stanowi cenny depozyt dla zrównoważonego rozwoju.

1. Główne założenia projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji” oraz monografii stanowiących efekt publikacyjny projektu

Monografia pt. *Dom i ogród w krajobrazie Hrubieszowa. Historia, tradycja, duch miejsca* jest podsumowaniem prac naukowych, badawczych oraz projektowych prowadzonych w ramach projektu pn. „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”. Projekt ten, realizowany przez Politechnikę Krakowską w latach 2021–2024 w partnerstwie z Gminą Miejską Hrubieszów,

¹ W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974, s. 96.

² Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r., Dz. U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98, online: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20060140098/O/D20060098.pdf> (dostęp: 10.11.2023).

³ *Zabytki tworzą klimat*, <https://nid.pl/2023/04/21/zabytki-tworza-klimat/> (dostęp: 9.12.2023).

Il. 2. Zabytkowy dom Sztycha z tradycyjnym kwiatowym przedogrodem przy ul. Partyzantów w Hrubieszowie. Fot. I. Sykta, 2022.

która jest jego liderem i beneficjentem, został sfinansowany w ramach Programu „Rozwój Lokalny” ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2014–2021. Problematykę hrubieszowskich domów i ogrodów z klimatem oraz związanych z nimi zagadnień walorów dziedzictwa, tradycyjnego budownictwa, tożsamości lokalnej i niepowtarzalnego ducha miejsca rozważamy w ramach działania pn. „Hrubieszowski dom z klimatem”. W projekcie przewidziano szereg działań mających stymulować kreatywność mieszkańców i ich aktywność na rzecz ochrony dziedzictwa i ekologii, także służących poprawie infrastruktury komunikacyjnej i społecznej, oraz jakości przestrzeni miejskiej⁴.

Podstawowe założenia projektu wskazują na szansę oparcia rozwoju na lokalnych zasobach i dziedzictwie architektury drewnianej, które mogą być podstawą i inspiracją dla realizacji różnych współczesnych zamierzeń rozwojowych. Tytuł projektu wprost mówi o tym, że realizacja celów powinna się odbywać w sposób partycypacyjny – czyli z udziałem społeczności lokalnej, regionalistów i ekspertów. Dlatego niniejsza monografia powstała przy udziale badaczy krajobrazu kulturowego, ekspertów w zakresie historii i konserwacji architektury drewnianej oraz miłośników historii miasta. Publikację ilustrują zasoby z lokalnych archiwów i materiały oraz zdjęcia życzliwie udostępnione przez osoby prywatne z ich zbiorów. Projekt nakierowany jest na wdrożenie rezultatów do praktyki, a publikacja, która jest jej wynikiem, ma temu służyć. Na całość opracowania *Hrubieszowski dom i ogród z klimatem* składają się bowiem trzy komplementarne względem siebie monografie.

Tom pierwszy, noszący podtytuł „Historia, tradycja, duch miejsca”, przedstawia charakterystykę, stan zachowania, definiuje zagrożenia i wskazuje wytyczne do zachowania tradycyjnych domów drewnianych Hrubieszowa oraz ich ogrodów. Ma on charakter studialny: dotyczy historii

⁴ Katalog planowanych działań zawiera strona projektu: <https://miasto.hrubieszow.pl/page/opis-projektu> (dostęp: 13.01.2024).

rozwoju przestrzennego miasta i typologii form domów oraz tradycyjnych ogrodów, kończą go wskazówki praktyczne, których zastosowanie może poprawić efektywność ochrony cennego zasobu pozostałych w krajobrazie miasta domów drewnianych.

Tom drugi, o podtytule „Projektowanie w zgodzie z tradycją i klimatem”, porusza problematykę współczesnego projektowania w zgodzie z tradycją i z poszanowaniem dla środowiska i klimatu oraz opisuje współczesne możliwości zarówno adaptacji zabytkowych domów drewnianych do współczesnych potrzeb i funkcji, jak i projektowania zrównoważonego nowych domów i ogrodów w nawiązaniu do lokalnych tradycji budowlanych z zastosowaniem proekologicznych rozwiązań, w tym budownictwa pasywnego, niskoemisyjnego i rozwiązań opartych na naturze. Jest to kompendium wiedzy, wytycznych i praktycznych wskazówek projektowych w zakresie współczesnych rozwiązań projektowych, technicznych i materiałowych stosowanych w zrównoważonym budownictwie mieszkaniowym jednorodzinnym i ogrodach przydomowych w kontekście zagrożeń klimatycznych.

Cykl zamyka tom zawierający współczesne koncepcje projektowe 10 + 1 hrubieszowskich domów i ogrodów z klimatem, opracowane przez zespoły projektowe składające się z nauczycieli akademickich i studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Mogą być one inspiracją do sięgania po lokalne tradycje budowlane i ogrodowe i nowe ekotechnologie we współczesnym projektowaniu, wdrażającym zasady zrównoważonego budownictwa niskoenergetycznego i zeroemisyjnego, gospodarki obiegu zamkniętego, zielono-błękitnej infrastruktury i rozwiązań opartych na przyrodzie w dążeniu do poprawy jakości życia, dobrostanu mieszkańców i stanu środowiska przyrodniczego i zbudowanego.

Całość publikacji ma wskazywać na wysoką wartość aplikacyjną projektu, szczególnie w zakresie partycypacji społecznej i aktywizacji mieszkańców wokół dziedzictwa kulturowego i ekologii miasta w kontekście kryzysu klimatycznego.

Dla projektu od początku duże znaczenie miało motto funduszy norweskich, odwołujące się do wspólnych działań na rzecz Europy zielonej, konkurencyjnej i sprzyjającej integracji społecznej. Nasza publikacja powstała w wyniku wielobranżowej i interdyscyplinarnej współpracy architektów, architektów krajobrazu, etnografów, historyków sztuki, konserwatorów, regionalistów i inżynierów budownictwa. W zamierzeniu ma ona dać lokalnej społeczności impuls do aktywizacji oraz integracji społecznej wokół lokalnego dziedzictwa w kontekście zrównoważonego rozwoju, a także zachęcić do rozwijania współczesnego proekologicznego budownictwa inspirowanego tradycją z zastosowaniem rozwiązań opartych na naturze (*nature-based solutions*) ze świadomością celów zrównoważonego rozwoju i adaptacji do zmian klimatu. Autorzy mają także nadzieję, że trzy uzupełniające się tematycznie monografie będą pomocą w podnoszeniu świadomości wysokiej wartości lokalnych tradycji i poczucia dumy z dziedzictwa, które może stać się podstawą dla realizacji ambitnych projektów w przyszłości. Poniżej zaprezentowano szczegółowe cele i najważniejsze założenia działania „Hrubieszowski dom z klimatem” oraz podstawy teoretyczne i badawczo-projektowe wypracowane na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, które pozwoliły na realizację tego zadania.

Działanie pn. „Hrubieszowski dom z klimatem”

W Hrubieszowie zachowało się do dzisiaj wiele historycznej zabudowy mieszkalnej, zarówno drewnianej, jak i murowanej. Domy te stanowią zasób cenny, jednak niewystarczająco zinwentaryzowany i w znacznej części pozbawiony ochrony i opieki. Dawne drewniane domy wyróżniają się wieloma typowymi dla regionu cechami i detalami architektonicznymi, jak charakterystyczne bryły i proporcje, kształty dachów, ozdobne ganki, dekoracje snycerskie, które można przypisać lokalnej tradycji budowlanej. Zabytkowe drewniane domy otoczone wiekowymi drzewami i kwiatowymi przedogródkami kształtują malowniczy krajobraz dawnego miasteczka i specyficzny klimat domu i ogrodu hrubieszowskiego.

Główne cele działania pn. „Hrubieszowski dom z klimatem”, prowadzonego przez Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej w ramach projektu pn. „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”, obejmują:

- ocenę zasobu i stanu zachowania historycznej zabudowy miasta oraz identyfikację problemów związanych z ochroną zabudowy drewnianej zagrożonej postępującymi procesami degradacyjnymi,
- identyfikację współczesnych zagrożeń dla zabytkowej zabudowy i krajobrazu kulturowego miasta – stare domy znikają z krajobrazu miasta, przekształcane przez niewłaściwie prowadzone remonty, brak opieki, a najczęściej wypierane przez architekturę współczesną, zunifikowaną, oderwaną od lokalnych tradycji i tożsamości miejsca, często niskiej jakości estetycznej, wykorzystującą pseudonowoczesne technologie i materiały budowlane,
- propozycje i wytyczne do działań – zarówno wspierających ochronę tradycyjnej zabudowy, kształtującej niepowtarzalny klimat Hrubieszowa, jak i wykorzystanie potencjału historycznego i kulturowego dziedzictwa dla rozwoju miasta i aktywizacji mieszkańców, podniesienia jakości i estetyki krajobrazu miejskiego oraz poziomu życia w mieście.

Badania prowadzone są w kontekście „dom – człowiek – ogród” w szerszym odniesieniu do krajobrazu kulturowego miasta. Szczególny nacisk położony jest na czynniki kształtujące specyficzny lokalny klimat Hrubieszowa – Miasta z Klimatem, a także współczesnych zagrożeń, w tym także klimatycznych.

Podstawowe założenia ideowe, pojęcia i filary działania pn. „Hrubieszowski dom z klimatem”

W działaniu „Hrubieszowski dom z klimatem” celowo posłużono się wieloznacznością pojęcia „klimat”. Z jednej strony jest to odniesienie do specyfiki lokalnego klimatu i *genius loci* miejsca. Hrubieszów jako najbardziej na wschód wysunięte miasto w Polsce ma specyficzne uwarunkowania klimatyczne, zarówno w znaczeniu fizyczno-geograficznym, jak i kulturowym. Dostępność budulca, jakim było drewno, miała wpływ na dominującą przez wieki zabudowę miasta. Tradycyjna drewniana architektura kształtowała lokalny pejzaż, w którym przez wieki funkcjonowała wielokulturowa i wielowyznaniowa społeczność. Koleje historii obeszły się jednak bezwzględnie z tą bogatą mozaiką, pozostawiając część dziedzictwa osieroconą w wyniku eksterminacji hrubieszowskich Żydów w czasie II wojny światowej i powojennych przemian społecznych. Na *genius loci* Hrubieszowa składają się zatem pozostałe jeszcze w krajobrazie zabytki, ale również i bogaty pejzaż pamięci. Yi-Fu Tuan, zajmujący się geografiami społeczną i badający różnice między przestrzenią a miejscem, pisze, że „przywiązanie głębokie, choć nieświadome, może pojawić się wraz z poczuciem bezpieczeństwa i zaspokojenia biologicznych potrzeb, z pamięcią zapachów i dźwięków, społecznych działań i przyjemności domowych”⁵. Opowieść o domach hrubieszowskich odnosi się także do tego aspektu relacji i zwyczajów dnia codziennego, ukazanych przez pryzmat losów znanych postaci i charakterystycznych obiektów.

Kolejnymi istotnymi punktami odniesienia są wpływ obiektów zabytkowych na klimat oraz rozważania na temat przyszłości architektury, stosowanych materiałów i ich wpływu na środowisko w kontekście zmian klimatu oraz światowych tendencji do ograniczenia w budownictwie ilości odpadów i emisji gazów cieplarnianych, o czym alarmują raporty Programu Środowiskowego Organizacji Narodów Zjednoczonych w ostatnich latach⁶. Szerzej problematyka ta jest omówiona w tomie II monografii – w tym miejscu należy jedynie wspomnieć, że drewno jest jednym z najbardziej przyjaznych środowisku materiałów budowlanych (odnawialnym, biodegradowalnym, energooszczędnym i trwałym). Dlatego dawna zabudowa drewniana i stosowane w niej tradycyjne technologie, lokalne materiały, tożsame z miejscem i jego historią, stanowią swojego rodzaju depozyt pozostawiony przez minione pokolenia dla rozwoju przyszłych pokoleń. Nie są przeżytkiem czy krokiem wstecz, ale wpisują się we współczesne nurty architektury zrównoważonej, przyjaznej

⁵ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, Warszawa 1987, s. 201.

⁶ 2022 *Global Status Report for Buildings and Construction: Towards a Zero-emission, Efficient and Resilient Buildings and Construction Sector*, Nairobi 2022, <https://www.unep.org/resources/publication/2022-global-status-report-buildings-and-construction> (dostęp: 13.11.2023).

Il. 3. Tradycyjny drewniany dom przy ul. Wodnej w Hrubieszowie w relacji z ogrodem i otaczającym krajobrazem łąk nad Huczwą. Fot. I. Sykta, 2022.

dla klimatu, przybliżającej człowieka do natury i przywracającej kontakt z miejscem. Możliwość cyrkularnego, czyli powtórnego, stosowania drewna jako materiału budowlanego jest uznawana za jedną z metod mogących się przyczynić do globalnej dekarbonizacji⁷. Ponadto w tradycyjnym budownictwie – niezależnie od kultury i lokalizacji – stosowano zwyczajowo takie metody budowlane (dziś często określane jako środki pasywne), które w przeszłości zapewniały komfortowe warunki życia, minimalizując jednocześnie zależność od technologii. Jest to szczególnie istotne obecnie, gdy panuje tendencja do stosowania wysokoenergetycznych rozwiązań technicznych w celu niwelacji ekstremalnych zjawisk pogodowych związanych ze zmianą klimatu, obniżenia kosztów eksploatacji oraz modernizacji energetycznej i funkcjonalnej historycznych obiektów (zwłaszcza mieszkalnych). Minimalizowanie zapotrzebowania na energię i tendencja do obniżania parametrów emisyjności budynków wymaga zrozumienia wartości środowiskowej obiektów zabytkowych i patrzenia na całość cyklu życia budynku, oprócz ich wartości jako dziedzictwa kulturowego. Czerpanie z historycznych rozwiązań technicznych wspomaga właściwą konserwację zabytków i może przyczynić się do rozwinięcia pasywnych strategii współczesnej architektury⁸. Oprócz tego wykorzystanie zasobu istniejących budynków zabytkowych, które akumulują w sobie energię wbudowaną, przyczynia się do mniejszego zużycia energii pierwotnej i mniejszej emisji dwutlenku węgla do atmosfery, z czym wiąże się budowa każdego nowego obiektu architektonicznego. W tym sensie zabytki dosłownie „tworzą klimat” w skali globalnej, pomimo tego, że ich utrzymanie, bieżąca konserwacja oraz adaptacja funkcjonalna i energetyczna wymagają zasobów energii. Obliczenia brytyjskich naukowców wykazały, że budowa nowego jednopiętrowego budynku biurowego (wykonanego w przeważającej mierze ze stali) powoduje emisję około 70 razy więcej dwutlenku węgla niż renowacja już istniejącego budynku o podobnej wielkości⁹.

⁷ E. J. Forster i in., *Circular wood use can accelerate global decarbonisation but requires cross-sectoral coordination*, „*Nature Communications*” 2023, 14, <https://doi.org/10.1038/s41467-023-42499-6>.

⁸ I. Larraín de Andraca, D. Rodwell, *Environmental Value for Heritage Conservation and Urban Sustainability: Adaptation in Widely Divergent Climatic Conditions*, „*The Historic Environment. Policy & Practice*” 2021, Vol. 12, s. 478–512, <https://doi.org/10.1080/17567505.2021.1991104>.

⁹ L. Sanfilippo, P. Ngan, *Value Added: the economic, social and environmental benefits from creating*

Niniejsza publikacja, opisując zasób i wartości tradycyjnych domów drewnianych w Hrubieszowie, ma za zadanie ukazać mieszkańcom miasta znaczenia ich lokalnego dziedzictwa oraz możliwości jego wykorzystania. Jest to zgodne z ratyfikowaną przez Polskę w 2021 roku konwencją z Faro, czyli Konwencją ramową Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa¹⁰. Dokument ten podkreśla, że zachowanie dziedzictwa kulturowego i zrównoważone korzystanie z niego wiążą się z rozwojem społecznym i podniesieniem jakości życia. Jednocześnie jest też zobowiązaniem do podnoszenia społecznej świadomości w tym zakresie i opracowania polityk gospodarczych z uwzględnieniem integralności dziedzictwa (Artykuł 10 Konwencji).

Działanie „Hrubieszowski dom z klimatem” wpisuje się również w motto promocyjne miasta Hrubieszowa, beneficjenta projektu: „Hrubieszów – Miasto z Klimatem”. Lokalny samorząd czyni szereg wysiłków, aby wokół spraw dziedzictwa zbudować atmosferę do efektywnej współpracy, wprowadzić zrównoważone rozwiązania, które pomogą miastu zachować swój klimat i obniżą ryzyko negatywnego wpływu rozwoju gospodarczego. Wsparcie dla zachowania dziedzictwa drewnianych domów w Hrubieszowie i działań na rzecz ich adaptacji do współczesnych potrzeb, może się stać częścią długofalowego myślenia o rozwoju i wykorzystaniu zasobów krajobrazu kulturowego.

Druga część monografii, skupiająca się na projektowaniu domów i ogrodów w zgodzie z tradycją, oraz tom trzeci, prezentujący modelowe koncepcje projektowe domów jednorodzinnych i zagrodowych w otoczeniu ogrodowym, odnoszą się do wymienionych w Art. 9 konwencji z Faro sposobów pozwalających na zrównoważone korzystanie z dziedzictwa i dotyczą korzystania z materiałów, technik oraz umiejętności opartych na tradycji, wskazując na możliwość czerpania z ich potencjału we współczesnych zastosowaniach.

Ideowym filarem projektu jest postać profesora Wiktora Zina – hrubieszowianina i profesora Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, wielkiego znawcy tradycyjnych form architektury drewnianej i zasłużonego konserwatora zabytków w skali całej Polski. Postać Profesora skłoniła do podjęcia przez Politechnikę Krakowską współpracy z Hrubieszowem i stała się zarazem tej współpracy ideową osią, owocując partnerskim projektem. Do teoretycznych podstaw rozważań zawartych w niniejszej pracy należy także dorobek naukowy innych profesorów Politechniki Krakowskiej, który został omówiony w stanie badań.

2. Cele naukowe i aplikacyjne (wdrożeńowe) projektu, zakres pracy

Projekt stawiał sobie za cel szereg działań zarówno o charakterze naukowym, jak i wdrożeniowym. Do najważniejszych należały:

- Przeprowadzenie badań studialnych, kwerendy, prac inwentaryzacyjnych oraz publikacja monografii naukowych. Ma to na celu wprowadzenie tematu w obieg naukowy oraz uzupełnienie stanu wiedzy na temat historycznej zabudowy i ogrodów Hrubieszowa. Celem pośrednim była także popularyzacja zabytków miasta, jego historii i ważnych postaci związanych z Hrubieszowem.
- Nadanie działaniom ochronnym i prokrajobrazowym większej skuteczności przez publikację wytycznych i wskazówek dla mieszkańców, właścicieli domów oraz samorządu lokalnego.
- Popularyzacja i uświadomienie wartości i potencjału rozwojowego dziedzictwa kulturowego przez kontynuację i szczegółowe rozwinięcie publikacji *Drewniany Skarb. Chroniąc*

---

incentives for the repair, maintenance, and use of historic buildings, London 2007, https://www.ihbc.org.uk/recent_papers/docs/PRT_ValueAdded.pdf (dostęp: 13.11.2023).

¹⁰ Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r., Dz. U. z 2023 r., poz. 396, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20230000396/O/D20230396.pdf> (dostęp: 13.11.2023).

*dziedzictwo, kreujemy przyszłość*¹¹ oraz w uzupełnieniu do takich kampanii społecznych Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID), jak „Zabytki pożyczyliśmy od przyszłych pokoleń. Nie odcinaj się od przeszłości” czy „Zabytki tworzą klimat”.

- Stworzenie bazy dobrych praktyk i *know-how* w zakresie ochrony, rewitalizacji i aktywizacji dziedzictwa kulturowego z uwzględnieniem partycypacji społecznej, współpracy instytucjonalnej, samorządów lokalnych, regionalistów, aktywizmu społecznego, fundacji (np. Fundacja Ochrony Zabytków Architektury Drewnianej) i innych organizacji pozarządowych.
- Publikacja przeznaczonych dla mieszkańców hrubieszowskich domów (pomoc merytoryczna) oraz samorządu (pomoc metodyczna) wskazówek dotyczących remontowania starych i budowania nowych domów w zgodzie z tradycją lokalną i tożsamością kulturową „z klimatem i dla klimatu” Hrubieszowa oraz z uwzględnieniem zasad projektowania zrównoważonego.
- Propozycja stworzenia lokalnej marki „Hrubieszowski dom z klimatem”, która połączy ożywioną społecznie ochronę zabytkowych domów z promocją turystyczną miasta i regionu oraz aktywizacją społeczną i gospodarczą mieszkańców. Jest to zachęta do rozwijania turystyki kulturowej (także agroturystyki), z jednoczesną edukacją, szkoleniami z rzemiosła oraz promocją lokalnych produktów, co może utworzyć nowe miejsca pracy w oparciu o lokalne zasoby. Zapowiedzią jest dołączony do niniejszej monografii spacerownik po trasie „Hrubieszowskich domów z klimatem”.

Zakres merytoryczny pracy obejmował zabytkową zabudowę mieszkalną Hrubieszowa ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego jako cennego zasobu budującego tożsamość i wizerunek miasta, jednocześnie najmniej zbadanego, zinwentaryzowanego i chronionego oraz najbardziej podatnego na wpływ czasu i brak opieki.

Zakres terytorialny badań skoncentrowany był na zabudowie historycznego centrum miasta, to jest obszaru położonego na obszarze tzw. „Wyspy Hrubieszowskiej”, stanowiącej kolebkę miasta i zarazem miejsce najbardziej intensywnych przeobrażeń w strukturze jego zabudowy po II wojnie światowej.

Zakres czasowy określono jako okres od końca XIX wieku do czasów współczesnych.

3. Problematyka i konstrukcja monografii

Niniejsza praca podzielona została na 14 rozdziałów, których autorzy skupili się na genezie, formie, walorach i stanie zachowania tradycyjnej zabudowy Hrubieszowa. W niniejszym rozdziale, otwierającym publikację, przedstawione zostały cele i uwarunkowania projektu wynikające z jego realizacji przez Politechnikę Krakowską w ramach projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”.

Stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy i ogrodów Hrubieszowa opracowały Izabela Sykta i Agnieszka Greniuk.

W następnym rozdziale Beata Makowska oraz Izabela Sykta przedstawiły sylwetkę Profesora Wiktora Zina jako postaci łączącej Politechnikę Krakowską z Hrubieszowem. Rozdział ten powstał przy udziale zmarłego w toku prac nad książką Andrzeja Białkiewicza, który badał życiorys i dorobek Wiktora Zina i zawiera odwołania do jego prac.

Kolejny rozdział, autorstwa Marii Fornal, przedstawia szczegółową analizę ochrony zabytkowej zabudowy drewnianej Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich. Autorka wykorzystuje w nim swoje doświadczenie jako wieloletniego kierownika delegatury Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zamościu.

Izabela Sykta i Anna Staniewska dokonują analizy zapisów dotyczących ochrony krajobrazu kulturowego i zabudowy drewnianej Hrubieszowa w planach, studiach, dokumentach oraz działaniach samorządu i instytucji lokalnych oraz ich przełożenia na praktykę opieki nad tym zasobem.

¹¹ T. Przystojecki i in., *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość. Podsumowanie projektu*, Lublin 2015, <https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/89903/download> (dostęp: 13.11.2023).

Hrubieszowski regionalista Łukasz Krawczyk prezentuje zarys historyczny kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa oraz typologię domów, ich architekturę i detal oraz sylwetki znanych budowniczych domów hrubieszowskich.

Analizę stanu zachowania detalu fasad (w tym stolarki okiennej i drzwiowej) historycznych domów drewnianych Hrubieszowa wraz ze wskazaniem dla ochrony konserwatorskiej przeprowadza Jolanta Sroczyńska.

Zasób, tradycje, ocenę stanu zachowania i wskazania do ochrony oraz projektowania ogrodów przy domach hrubieszowskich opisały Agata Zachariasz i Katarzyna Fabijanowska.

Kolejny rozdział Beata Makowska poświęca mieszkańcom domów w Hrubieszowie ze szczególnym uwzględnieniem aspektu wielokulturowości miasta.

Doświadczanie i rejestrowanie krajobrazu kulturowego Hrubieszowa poprzez jego inwentaryzowanie, rysowanie i malowanie przedstawia rozdział Izabeli Sykty, Dominiki Strzałki-Rogal, Katarzyny Fabijanowskiej, Agnieszki Greniuk i Beaty Makowskiej oraz studenta architektury Mikołaja Patriaka, w którym autorzy opisują praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe i plener malarski studentów WAPK w Hrubieszowie z 2022 roku.

Dobre praktyki w zakresie aktywnej ochrony i rewitalizacji historycznej zabudowy mieszkalnej z uwzględnieniem partycypacji społecznej na podstawie doświadczeń Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu prezentują Anna Małaczyńska i Olga Tuszyńska-Szczepaniak, natomiast „Miasto Las” Kolumna koło Łasku opisuje Wojciech Pardała z Politechniki Łódzkiej.

Podsumowaniem monografii jest rozdział autorstwa Izabeli Sykty i Anny Staniewskiej, zawierający rozważania na temat tego, czy hrubieszowski dom i ogród z klimatem to ginące dziedzictwo, czy depozyt na przyszłość i potencjał rozwojowy. W rozdziale tym zawarto najważniejsze wytyczne wskazujące możliwości skutecznej ochrony i wykorzystania tradycyjnej architektury drewnianej w Hrubieszowie dla poprawy wizerunku i rewaloryzacji krajobrazu miasta oraz z pożytkiem dla lokalnej społeczności.

Publikację zamykają spis pozycji bibliograficznych, opracowany przez Agnieszkę Greniuk, oraz noty o autorach rozdziałów.

Załącznikiem do książki jest spacerownik z mapą, będący propozycją szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”, opracowany przez Izabelę Syktę oraz Magdalenę Marasik i Weronikę Zielińską, studentki (obecnie absolwentki) Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.

Stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy mieszkalnej i ogrodów Hrubieszowa

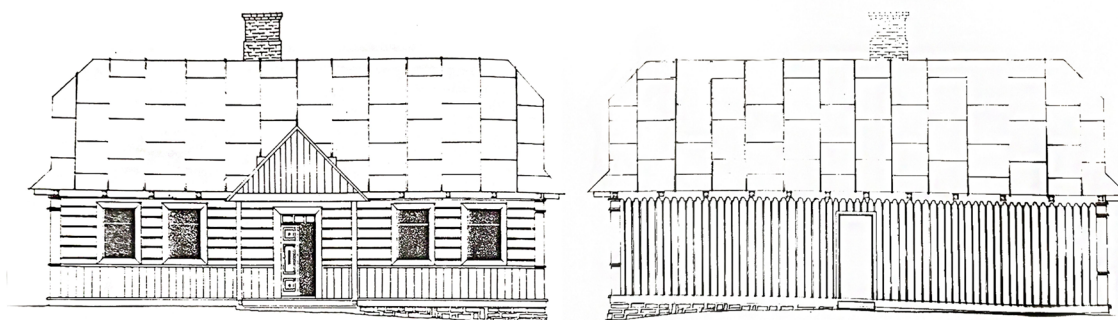
Streszczenie: Stan badań oparto na kwerendzie bibliograficznej, archiwalnej i instytucjonalnej oraz badaniach terenowych prowadzonych w latach 2022–2023 w Hrubieszowie, Zamościu, Lublinie i Krakowie. Teoretyczne podstawy badań i źródła wiedzy na temat historii rozwoju i ochrony zabudowy mieszkalnej i ogrodów Hrubieszowa oraz kwestii ochrony krajobrazu kulturowego, rewaloryzacji i rewitalizacji zabytkowej zabudowy objęły dorobek wielu badaczy, w tym Wiktora Zina i innych profesorów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Jako kluczowy problem badawczy przedstawiono genezę archetypu domu hrubieszowskiego w sekwencji: dom z drewna – dworek z gankiem – dom małomiasteczkowy oraz w kontekście relacji: dom – człowiek – ogród – miasto – krajobraz kulturowy.

Słowa kluczowe: archetyp domu małomiasteczkowego, budownictwo drewniane, dom hrubieszowski, dworek, krajobraz kulturowy, ochrona zabytkowej zabudowy, ogrody, siedlisko

State of Research and Sources of Knowledge on Historic Housing and Gardens in Hrubieszów

Abstract: The state of research is based on a bibliographic, archival, and institutional query, as well as field studies conducted between 2022 and 2023 in Hrubieszów, Zamość, Lublin and Cracow. The theoretical foundations of the research and sources of knowledge regarding the history of development and protection of residential buildings and gardens in Hrubieszów, as well as the issue of cultural landscape protection, revaluation and revitalisation of historic buildings, encompass the work of many researchers, including Wiktor Zin and other professors from the Faculty of Architecture at Cracow University of Technology. The key research problem presented here is the genesis of the archetype of the Hrubieszów house in the sequence: wooden house – manor house with a porch – small-town house, and in the context of the relationships: house – human – garden – town – cultural landscape

Keywords: small-town house archetype, wooden architecture, Hrubieszów house, manor, cultural landscape, preservation of historic buildings, gardens, habitat

Il. 1. Archetyp domu hrubieszowskiego – drewniany dworek małomiasteczkowy z gankiem. Dom przy ul. 1 Maja 75 (ob. Piłsudskiego), rozebrany w 1986 roku. Źródło: J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo mieszkaniowe Zamojszczyzny na przełomie XIX/XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1988. Ryc. 70. Oprac. A. Greniuk, 2023.

Wstęp

Hrubieszów jest jednym z niewielkich, wielokulturowych miasteczek charakterystycznych dla krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny i Zamojszczyzny. Podstawowy budulec zabudowy w tych regionach stanowiło drewno – od czasów najdawniejszych aż do połowy XX wieku. Drewniana zabudowa małomiasteczkowa – domy, świątynie (kościół, cerkwie, bożnice), budynki usługowe i gospodarcze – stanowi wartościowe dziedzictwo kulturowe polskiej i środkowoeuropejskiej architektury. W Hrubieszowie jest ono do dzisiaj reprezentowane przez drewnianą zabudowę mieszkalną – określaną na potrzeby niniejszych monografii – domami hrubieszowskimi. Mimo poważnego uszczuplenia w czasie II wojny światowej jest to bogaty zasób, stanowiący ważny element tożsamości kulturowej miasta, budujący jego *genius loci*, kształtujący nieuchwytny i wyjątkowy „klimat” Hrubieszowa.

Mieszkalna zabudowa drewniana nie była częstym przedmiotem badań, a liczba opracowań na ten temat jest bardzo skromna¹. Zasób zabudowy drewnianej Hrubieszowa jest niewystarczająco zbadany i zinwentaryzowany. Architektura drewniana zdecydowanie bardziej niż murowana podlega procesom degradacji wynikającym zarówno z wpływu warunków atmosferycznych, jak i braku ochrony i opieki czy niewłaściwie prowadzonych remontów i adaptacji. Sytuacji nie poprawiają brak świadomości wartości tego dziedzictwa i dość powszechne postrzeganie drewnianej zabudowy jako przestarzałego substandardu mieszkaniowego². Wszystkie te okoliczności prowadzą do refleksji sygnalizowanej już pół wieku temu przez prof. Wiktora Zina, że tutejsze budownictwo drewniane należy postrzegać w kategoriach „piękna utraconego”³.

Stan badań dotyczący zakresu merytorycznego pierwszego tomu monografii pt. *Dom i ogród w krajobrazie Hrubieszowa. Historia, tradycja, duch miejsca* opiera się na kwerendzie bibliograficznej, archiwalnej, instytucjonalnej i badaniach terenowych, w tym studenckich praktykach inwentaryzacyjnych architektoniczno-konserwatorsko-krajobrazowych, wyjazdach, pracach studialnych i seminariach w Hrubieszowie, Zamościu, Lublinie i Krakowie, prowadzonych w latach 2022–2023. Wykorzystano źródła literaturowe, archiwalne i ikonograficzne, pochodzące z zasobów lokalnych instytucji kultury, m.in.: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica, Miejskiej Biblioteki Publicznej i Domu profesora Wiktora Zina „Zinówka”, Urzędu Miasta Hrubieszowa, w tym gminnej ewidencji zabytków i dokumentów planistycznych oraz Wydziału Geodezji, Kartografii, Katastru i Gospodarki Nieruchomościami w Starostwie Powiatowym, w tym archiwalnych planów Hrubieszowa, a także Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Delegatury w Zamościu i Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie. Korzystano również z zasobów ze zbiorów prywatnych. Teoretyczne podstawy badań objęły dorobek naukowo-badawczy profesorów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (WAPK) i innych badaczy. Nieocenionym źródłem wiedzy była współpraca z lokalnymi ekspertami – regionalistami, znawcami i pasjonatami historii miasta i jego architektury.

W niniejszym rozdziale przyjęto następującą kolejność omawianych zagadnień:

- dorobek naukowo-badawczy profesorów WAPK z zakresu problematyki wartości, ochrony zabytków i kształtowania krajobrazu kulturowego z uwzględnieniem dziedzictwa architektury drewnianej małych miasteczek;
- przegląd źródeł bibliograficznych, archiwalnych, dokumentacyjnych itd. na temat historii, typologii drewnianego budownictwa i ogrodów Lubelszczyzny i Zamojszczyzny, w tym Hrubieszowa;

¹ M. Fornal, *Drewniana zabudowa mieszkalna i rzemieślnicza w miasteczkach Zamojszczyzny – stan do II wojny światowej i obecnie (na wybranych przykładach)*, w: *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo kreujemy przyszłość*, Lublin 2015, s. 147–196; *Architektura drewniana na Zamojszczyźnie*, „Renowacje i zabytki” 2022, nr 3, s. 106–121.

² *Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. M. Bogdanowska, K. Zalańska, Warszawa 2023, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf>.

³ W. Zin, *Piórkim i węglem. Piękno utracone*, Warszawa 1974.

- przegląd badań i literatury dotyczących ochrony krajobrazu kulturowego, rewaloryzacji i rewitalizacji drewnianej zabudowy we współczesnych badaniach, projektach i działaniach instytucji kultury, w tym Narodowego Instytutu Dziedzictwa;
- geneza i archetyp domu hrubieszowskiego w sekwencji: dom z drewna – dom i dworek małopolski – miasteczko z gankiem oraz relacji dom – człowiek – ogród – miasto – krajobraz kulturowy.

1. Teoretyczne podstawy badań na bazie dorobku naukowego profesorów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej

Teoretyczne podstawy badań mają swe źródło w publikacjach i dorobku naukowym wielu badaczy Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (WAPK), zajmujących się problematyką wartości, ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa architektury drewnianej i zabudowy małych miasteczek.

Pierwszeństwo należy się Wiktorowi Zinowi, uznanemu ekspertowi w zakresie ochrony i konserwacji zabytków⁴, mentorowi architektów i konserwatorów zabytków, hrubieszowianinowi. W publikacjach, programach telewizyjnych i wykładach Profesor często ilustrował opisywane zjawiska i problemy przywołując obrazy z rodzinnego miasta⁵. Kontynuatorami kształcenia umiejętności rysunkowych studentów architektury w połączeniu z wrażliwością na piękno rodzimego krajobrazu i zabytków w oparciu o metodologię prof. Zina⁶ byli świetni rysownicy Andrzej Bialkiewicz⁷ i Piotr Patoczka⁸.

W pracach naukowo-badawczych na WAPK istotne miejsce zajmują kwestie ochrony, kształtowania i planowania krajobrazu kulturowego oraz odzwierciedlenia tradycji miejsca w architekturze regionalnej. Podstawy ideowe i merytoryczne stworzyli w tym zakresie twórcy krakowskiej szkoły architektury krajobrazu⁹ Zygmunt Novák¹⁰ i Janusz Bogdanowski, autor metody jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych¹¹, Maria Łuczyńska-Bruzda wraz ze Zbigniewem Myczkowskim i innymi, podejmujący tematy związane z ochroną dziedzictwa architektury i przyrody w krajobrazie oraz regionalizacją architektury¹².

⁴ *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. 1. Miasta historyczne*, red. W. Zin, Warszawa 1986.

⁵ Z bogatego dorobku naukowego Wiktora Zina pozycje dotyczące Hrubieszowa to m.in.: książki z cyklu *Piórkami i węglem – Piękno niedostrzegane* (Warszawa, 1970); *Piękno utracone* (Warszawa 1974); *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27–33; *Półgłosem i ciszą*, Warszawa 1998; *Opowieści o polskich kapliczkach*, Wrocław 2004; *Narodziny krajobrazu kulturowego*, Rzeszów 2005.

⁶ W. Zin, „Rysunek jako pomoc dydaktyczna w wykładach o architekturze, urbanistyce, historii sztuki”, w: *Metodologia pracy naukowej ze studentami na Wydziale Architektury*, red. M. Pawlicki, Kraków 1995, s. 9–10.

⁷ A. Bialkiewicz, *Propaedeutics of teaching drawing to architects*, „Global Journal of Engineering Education” 2019, vol. 21, no. 2, s. 115–120, <http://www.wiete.com.au/journals/GJEE/Publish/vol21no2/04-Bialkiewicz-A.pdf>

⁸ P. Patoczka, *O użyteczności rysowania i malowania krajobrazu*, „Czasopismo Techniczne. Seria Architektura” 2007, z. 5-A, s. 231–232.

⁹ *Dwudziestolecie Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej 1992–2012*, red. A. Böhm, I. Sykta, Kraków 2013.

¹⁰ Z. Novák, *Planowanie regionalne i udział w nim architekta*, Kraków 1997.

¹¹ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976. Inne publikacje: tegoż, *Architektura krajobrazu. Wybrane problemy studialne, projektowe i konserwatorskie*, Kraków 1968; *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.

¹² *Dziedzictwo natury i kultury w krajobrazie. Cz. 2. Materiały z instrukcją nt. relacji chronionych krajobrazów przyrodniczych i zabytkowych krajobrazów kulturowych Polski*, red. M. Łuczyńska-Bruzda, Kraków 1997; M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Myczkowski, *Architektura w terenach chronionych*, w: *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne: podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, red. K. Pawłowska, Kraków 2001 oraz *Subregionalizacja cech budownictwa jako przyczynek do kontynuacji tradycji we współczesnej architekturze regionalnej (na przykładzie Jurajskich Parków Krajobrazowych)*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1994, t. 26, s. 45–57.

Zygmunt Novák w holistycznej koncepcji „psychoorganicznego” planowania regionalnego łączył krajobraz i architekturę w dążeniu do współbrzmienia bytów natury i kultury, w centrum zawsze stawiając człowieka. Najważniejszym celem planowania jest „uzyskanie równowagi człowieka i społeczności ludzkiej w zakresie życia gospodarczego, cywilizacji technicznej i kultury – wobec przyrody”. Struktura planu winna być „promienista” i „otwarta”, mieszcząc małe i wielkie sprawy i tworząc ramy czasowo-przestrzenne dla aktywności zarówno pojedynczych jednostek, jak i całych zbiorowości ludzkich w krajobrazie. Organicznie postrzegany krajobraz to „siedlisko wiążące wszystkie elementy ogromną ilością wzajemnych zależności, jako twór arcyekonomii”. „Działania człowieka z przyrodą” w krajobrazie godzą „wnętrza architektoniczne”, scalające kulturę z naturą. „Architektura jest sztuką wnętrza”, a zadaniem architektów jest tworzenie „wnętrz mikroklimatycznych”¹³.

Zagadnienia rewaloryzacji regionalnego budownictwa, postrzeganego jako synonim narodowego krajobrazu i kontynuacji tradycji we współczesnej architekturze, były poruszane przez Jana Wł. Rączkę¹⁴.

Gerard Ciołek zajmował się wieloma aspektami ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego, koncentrując się na historii ogrodów i regionalizmie w budownictwie wiejskim¹⁵.

Przedmiotem badań Anny Mitkowskiej były zagadnienia ochrony dziedzictwa kulturowego, architektonicznego i ogrodowego z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-krajobrazowych poprzez odczytanie i eksponowanie *genius loci* w skali Kalwarii Zebrzydowskiej czy Lanckorony¹⁶.

Juliusz Żórawski uznawał „prawo dobrego kontynuowania” za najważniejszy kierunek współczesnych działań architektonicznych w kontekście miejsca, powinność każdego architekta, który „nie zaczyna swego dzieła od początku budując nową formę, ale zawsze zaczyna pracę nad formą, która już istnieje. Projektowanie architektoniczne nie jest początkiem, lecz jakby dalszym ciągiem pisania poematu, który został już rozpoczęty”¹⁷.

Zagadnieniami integracji współczesnej architektury z historycznym środowiskiem kulturowym na styku „starego” z „nowym” zajmował się Andrzej Kadłuczka, propagując ideę architektury zintegrowanej, podporządkowanej się zastanym ramom historycznego otoczenia. „Doktryna” ta jest odbiciem postawy ujmującej zagadnienia konserwacji środowiska historycznego jako dobra kultury w aspekcie adaptacji tego środowiska do współczesnych potrzeb i jego dalszego harmonijnego rozwoju¹⁸.

W kręgu badań Zbigniewa Zuziaka znalazły się zagadnienia związane z tożsamością architektury¹⁹ i rewitalizacji przestrzeni śródmiejskich²⁰. Tymi kwestiami w kontekście zrównoważonego rozwoju zajmowała się też Elżbieta Strzelecka²¹.

¹³ Z. Novák, *Planowanie regionalne*, s. 4–5.

¹⁴ J. W. Rączka, *Podstawy rewaloryzacji architektury w regionach krajobrazowych (wartości zagrożenia – rozważania nad metodą – cechy regionalne – problemy rewaloryzacji)*, Kraków 1985.

¹⁵ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954; *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*, Łódź–Warszawa 1955; *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa 1964; *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, Kraków 1984.

¹⁶ A. Mitkowska, *Układy urbanistyczne uwarunkowane szczególnego typu kompozycją ogrodową lub tradycją miejsca*, w: *Strategie rewaloryzacji miast w Polsce i w innych 60 krajach*, Warszawa 2000, s. 72–78; *Architektura krajobrazu w służbie ludności lokalnego mikroregionu*, w: *Oblicza dobra. Sympozja 2*, Kraków 2007, s. 79–92; *Rynek lanckoroński w kontekście krajobrazowym*, „Czasopismo Techniczne” 2019, nr 4, s. 45–70; A. Mitkowska, K. Łakomy, *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, w: *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2008, s. 75–83.

¹⁷ J. Żórawski, *O budowie formy architektonicznej*, Warszawa 1973, s. 116.

¹⁸ A. Kadłuczka, *Problemy integracji architektury współczesnej z historycznym środowiskiem kulturowym*, Kraków 1982.

¹⁹ Z. Zuziak, *O tożsamości architektury*, Kraków 2008.

²⁰ Z. Zuziak, *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Kraków 1998.

²¹ E. Strzelecka, *Rewitalizacja miast w kontekście zrównoważonego rozwoju*, „Budownictwo i Inżynieria Środowiska” 2011, nr 2, s. 661–668.

Prace Wojciecha Kosińskiego²² czy Kazimierza Kuśnierza i Dominiki Kuśnierz-Krupy²³ stanowią zbiory wytycznych i dobrych praktyk w zakresie aktywizacji turystycznej małych miast przy uwzględnieniu aspektów krajobrazowych i ochrony dziedzictwa kulturowego.

Wokół związków ludzi z miejscem, społecznej percepcji i oceny wartości krajobrazu kulturowego oraz idei swojskości koncentrowały się z kolei badania Krystyny Pawłowskiej²⁴. Dowodzą one, że przejrzystość działań podmiotów podejmujących decyzje dotyczące ochrony i kształtowania oraz uwzględnienie w tym procesie lokalnych społeczności wzmacnia więzy swojskości i wspiera poczucie odpowiedzialności za swoją małą ojczyznę²⁵. Postawy takie zwiększają szansę powodzenia działań polegających na ochronie i rewaloryzacji cennych krajobrazów i zasobów dziedzictwa kulturowego.

2. Stan badań i źródła wiedzy na temat historii rozwoju i typologii form drewnianego budownictwa mieszkalnego w Polsce

Na przełomie wieków XIX i XX pojawiły się pierwsze publikacje monograficzne o regionalnych formach budownictwa mieszkalnego: Władysława Matlakowskiego o Podhalu²⁶, Izzydora Gulgowskiego o Kaszubach²⁷ i Adama Chętnika o Kurpiach²⁸. Badania tradycyjnych form budownictwa ludowego podjął w okresie międzywojennym Oskar Sosnowski w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, były one kontynuowane i rozwijane na wydziałach architektury Politechnik w Gdańsku, Krakowie²⁹, Warszawie i Wrocławiu, a także w wielu instytucjach nauki i kultury. Wyniki prac studialnych i inwentaryzacyjnych publikowano w licznych wydawnictwach książkowych i artykułach naukowych, tworząc ogromny zasób wiedzy i ikonografii na temat rozwoju i cech budownictwa mieszkalnego w poszczególnych regionach Polski.

Wielu badaczy podejmowało próby określenia cech znamionujących polskie budownictwo drewniane i kształtujących archetyp domu drewnianego. Jan Sas Zubrzycki³⁰ za takie wyróżniki uznawał: płynność i miękkość linii, doskonałość cieślictwa polskiego oraz dachy. Nadrzędnymi cechami były: rozwiązania konstrukcji ścian w węgiel (obok wiązania wieńcowego wyróżnił on konstrukcję sumikowo-łatkową); konstrukcja i funkcja słupa jako podpory (wprowadził określenie „polskiego słupa graniastego” oraz mieczy); odmiany ciesielskich złączy konstrukcyjnych (na ogon jaskółczy: pojedynczy, podwójny, potrójny); podcienia (wprowadził pojęcie „krzesła ciesielskiego”). Za cechą ogólną uznawał wzajemne przenikanie się wzorów architektury drewnianej i murowanej. Wyróżnił ponadto szczególne typy domów mieszkalnych ze względu na podział funkcjonalny, z wyodrębnieniem takich części jak izba i sień w stosunku do usytuowania do

²² W. Kosiński, *Aktywizacja turystyczna małych miast. Aspekty architektoniczno-krajobrazowe*, Kraków 2000.

²³ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, *Funkcja turystyczna jako czynnik aktywizacji małych miast zabytkowych dawnej Ziemi Krakowskiej w drugiej dekadzie XXI wieku – wybrane problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie 2015, nr 42, s. 61–70.

²⁴ K. Pawłowska, *Idea swojskości miasta*, Kraków 2001.

²⁵ K. Pawłowska, *Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu*, Kraków 2008.

²⁶ W. Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków 1892.

²⁷ I. Gulgowski, *Von einem unbekanntem Volke in Deutschland... O nieznanym ludzie w Niemczech. Przyczynek do ludoznawstwa i krajoznawstwa Kaszub*, Berlin 1911.

²⁸ A. Chętnik, *Chata kurpiowska*, Warszawa 1915.

²⁹ J. W. Rączka, *Podstawy rewaloryzacji architektury; Architektura drewniana*, Warszawa 1990; J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, i in.

³⁰ Jan Sas Zubrzycki, *Cieślictwo polskie uzupełnienie polskiego budownictwa drewnianego rysunkami*, Lwów, 1930; *Cieśla Polski – wzorniki detali*, Warszawa 1909; *Cieśla Polski – wzory i przykłady budownictwa drewnianego dla odbudowy kraju*, Kraków 1915–1917; *Polskie budownictwo drewniane jako pierwowzór dla stylu nadwiślańskiego i stylu zygmuntońskiego w utworze kształtu. Badania oparte na licznych rysunkach zabytkowych*, Kraków 1916.

urządzeń grzewczych i palenisk. Osobną grupę stanowiły domy wielorodzinne przeznaczone dla dwóch rodzin, domy bliźniacze lub dwojskie oraz czworaki³¹.

Jan Karłowicz³² za charakterystyczne cechy domu polskiego względem usytuowania do ulicy uznał szczytowe położenie domu, niewielką odległość od drogi z wydzieloną częścią kwiatową, tzw. przedogrodem, element bramy lub wrót wejściowych, usytuowany w sąsiedztwie domu lub wkomponowany integralnie w budowlę. Pod względem funkcjonalnym polskie domy wyróżniały się rozdzielnością części mieszkalnej od gospodarczej (spichlerze, stajnie, chlewy, stodoły), pod względem architektonicznym – formą dachu i nachyleniem połączy dachowych, określonych jako „niezbyt wysokie i niezbyt niskie”. Według Chętnika³³ najczęściej spotykany typ domu polskiego to dom z wejściem w połowie długości ściany podłużnej, z sienią zajmującą środek układu, idącą na przestrzał lub przedzieloną ścianką, za którą prowadzą schody na strych lub do składu³⁴. Stefan Szyller³⁵ wśród czynników wyróżniających polskie budownictwo wymienił formy szczytu i jego rodzaje, dach i jego odmiany, w tym podcienia, sposoby konstrukcji złączy³⁶.

Wartościowym źródłem badawczym są prace Ignacego Tłoczka³⁷, opisujące przemiany zachodzące w budownictwie mieszkaniowym jednorodzinym od czasów najdawniejszych do lat 80. XX wieku, uwzględniające zróżnicowanie programowe, konstrukcyjne i architektoniczne domów, odmiany regionalne, style i prądy w architekturze. Autor, kierując się myślą zawartą w dziele „ojca naszej architektury wiejskiej Łukasza Opalińskiego, traktującym o nauce budowniczej dworów «podług nieba y zwyczaju polskiego»”³⁸, analizuje przemiany architektoniczne, konstrukcyjne i funkcjonalne domu polskiego, wskazując na ścisły związek treści i formy domu z przyrodniczym środowiskiem i trybem życia mieszkańców. Budownictwo ludowe było „związane z życiem narodu, nosiło znamiona jego obyczajów, kulturalnych aspiracji i jego losów. Nasze domy odznaczały się niespotykaną gdzie indziej szlachetnością formy i umiarem w operowaniu sposobami artystycznego wyrazu”³⁹. Według Tłoczka w zabytkowych domach zadziwia celowość rozwiązań, przemyślana od ogółu w umiejętnym dostosowaniu domu do warunków przyrodniczego środowiska aż do najdrobniejszych szczegółów – od rozplanowania pomieszczeń, ich urządzenia, do artystycznego wystroju⁴⁰. Tłoczek dostrzega współczesne zagrożenia dla architektury drewnianej w chaotycznej gospodarce przestrzennej i obniżeniu poziomu twórczości architektonicznej, zmierzając do refleksji, że „niewiele nauczyło nas doświadczenie przeszłości”⁴¹.

Stan badań i źródła wiedzy na temat historii, cech regionalnych i typologii drewnianego budownictwa i ogrodów w regionach Lubelszczyzny i Zamojszczyzny

Badania drewnianego budownictwa w regionach Lubelszczyzny i Zamojszczyzny podejmowało wielu badaczy, o czym pisze Mariola Tymochowicz⁴². Podobne opracowanie podsumowujące stan badań tradycyjnej zabudowy wykonał kilka dekad wcześniej Jan Górak⁴³, konserwator zabytków

³¹ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, s. 65.

³² J. Karłowicz, *Chata polska. Studium lingwistyczno-archeologiczne*, Warszawa 1884, s. 27.

³³ A. Chętnik, *Chata kurpiowska*.

³⁴ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, s. 66.

³⁵ S. Szyller, *Czy mamy polską architekturę*, Warszawa 1916, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/9986/edition/8987/content>, (dostęp: 6.12.2023).

³⁶ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, s. 67.

³⁷ I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985.

³⁸ Tamże, s. 169.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 171.

⁴² M. Tymochowicz, *Kultura materialna Lubelszczyzny w badaniach współczesnych kontynuatorów Oskara Kolberga*, „Studia i Materiały Lubelskie” 2015, t. 18, s. 231–245.

⁴³ J. Górak, *Budownictwo drewniane Lubelszczyzny. Stan badań, bibliografia, inwentaryzacja*, Lublin 1977.

się obok domu lub sien w środku budynku. Forma domu miejskiego ze względu na inny styl życia i potrzeby mieszkańców różniła się od chałup wiejskich. W parterze budynku często znajdował się sklep, warsztat lub lokal usługowy, mieszkalne było też poddasze lub piętro, co odróżniało domy miejskie od chałup. Charakterystycznym elementem miasteczkowej zabudowy były podcienia (podsienia) pozwalające na wygodne korzystanie z parterów od strony traktów komunikacyjnych. Połączone ze sobą chroniły przed czynnikami atmosferycznymi, a drewniane chodniki ułatwiały pieszym poruszanie się wokół rynku, który zazwyczaj nie był brukowany⁵².

Wartościowym źródłem wiedzy na temat ewolucji form drewnianej zabudowy małych miast Zamojszczyzny jest praca doktorska Jolanty Zwierzyńskiej-Fernandes wykonana pod opieką promotorską prof. Zina⁵³. Podstawą typologii domów małomiasteczkowych są cechy wspólne powtarzające się w rozwiązaniach urbanistycznych, usytuowaniu domu na parceli, rozplanowaniu budynków, bryle architektonicznej, układach funkcjonalnych wewnątrz, lokalizacji trzonu paleniskowego i detalu architektonicznym. Wyróżniono 7 typów domów, przebadano łącznie 120 obiektów, przy czym szczegółowo opisano 20 z nich⁵⁴.

Współcześnie badaniami regionalnego budownictwa Zamojszczyzny zajmuje się Maria Fornal, podkreślając rolę drewnianego budulca w kształtowaniu charakteru zabudowy małomiasteczkowej⁵⁵. Duży wpływ na formy i funkcje domów miały tradycje lokalne i specjalności rzemieślnicze miasteczek, m.in. sitarska w Biłgoraju czy tkacka w Goraju. Charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego miasteczek były domy podcieniowe, zachowane w Goraju, Biłgoraju czy Józefowie. Mimo upływu czasu i zmieniających się stylów w architekturze, większość specyficznych cech drewnianego budownictwa małomiasteczkowego była zachowywana przez stulecia. Autorka, podejmując się próby diagnozy degradacji drewnianej zabudowy na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, wskazuje na okres po II wojnie światowej, od kiedy następowało stopniowe wypieranie zabudowy drewnianej prowadzące do „zagłady drewnianego budownictwa”⁵⁶.

Ze współczesnych badaczy należy wymienić Elżbietę Przesmycką, skupiającą się na przeobrażeniach dawnych miasteczek regionu w kontekście procesów kształtowania przestrzeni urbanistycznej⁵⁷.

Większość źródłowych opracowań naukowo-badawczych dotyczących zagadnień historycznej zabudowy małych miast Zamojszczyzny i Lubelszczyzny odnosi je do rozwoju urbanistycznego, specyfiki regionalnej, a także typologii architektury. Kwestie te zazwyczaj zawężane są do formy, funkcji, konstrukcji, materiału czy detali budynków i ewentualnie ich bezpośredniego otoczenia, pomijając lub traktując marginalnie szerszy aspekt postrzegania domu jako siedliska – domostwa z otaczającym ogrodem, pozostającego w określonych relacjach z tkanką urbanistyczną i krajobrazem. A krajobraz kulturowy „to przecież nie tylko pojedyncze budowle, to całe siedliska, które razem kształtują miejscowy niepowtarzalny klimat kresowych miast i miasteczek”⁵⁸.

⁵² *Drewniany Skarb*, s. 68.

⁵³ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*.

⁵⁴ Tamże, spis fotografii.

⁵⁵ M. Fornal, *Drewniana zabudowa mieszkalna i rzemieślnicza*, s. 106–121.

⁵⁶ Tamże, s. 191–194.

⁵⁷ E. Przesmycka, *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, w: *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problem*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015, s. 209–247; *Rynki małych miast Polski południowo-wschodniej wczoraj i dziś*, „Architektura Krajobrazu” 2009, nr 2, s. 48–56; *Spatial and Architectural Transformations of Small Towns in Poland in 1988–2018*, w: *10. Architektura v perspektivě 2018 = Architecture in perspective: sborník příspěvků z mezinárodní konference*, red. M. Peřínková, S. Jünerová, L. Videcká, Ostrava 2018, s. 66–69; *Współczesne problemy planowania krajobrazu miast*, w: *Planowanie krajobrazu: wybrane zagadnienia*, red. E. Przesmycka, Lublin 2013, s. 127–137; E. Przesmycka, E. Netczuk-Pol, *Zabudowa drewniana w urbanistyce małych miast Lubelszczyzny – stan zachowania*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2014, t. 10, nr 1, s. 33–40.

⁵⁸ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa. Stan zachowania i problematyka konserwatorska*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. Piotra Kondraciuka, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, Zamość 2007, s. 9–10.

Stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy mieszkalnej i ogrodów Hrubieszowa

Budownictwo drewniane Hrubieszowa traktowane było przez badaczy rodzimej architektury w sposób marginalny. Źródła bibliograficzne zawierają wzmianki o istnieniu w mieście obiektów z drewna, będącego najłatwiej dostępnym lokalnie budulcem. Miejscowej drewnianej zabudowy nie zakwalifikowano do żadnego z wytypowanych przez Górkę czterech regionów architektonicznych budownictwa drewnianego na Lubelszczyźnie⁵⁹, a uznano za lokalną formę zabudowy.

Drewniana architektura Hrubieszowa nie doczekała się dotychczas pełnego monograficznego opracowania. Jedyne artykuły w całości poświęcone drewnianej zabudowie miasta napisał Wiktor Zin⁶⁰. Maluje w nim obraz rodzinnego miasteczka, wspominając spędzone tu lata młodości i ilustrując opowieść własnymi rysunkami. Zamieszcza też krótką relację z prowadzonych pod swoim kierunkiem prac inwentaryzacyjnych studentów architektury Politechniki Krakowskiej. Prof. Zin jest najbardziej uznanym i zasłużonym badaczem dziedzictwa kulturowego Hrubieszowa. Wiedzę o tutejszych zabytkach propagował w publikacjach, programach telewizyjnych, działalności naukowej, dydaktycznej i projektowej, co szerzej omówiono w rozdziale Mu dedykowanym⁶¹.

„Zarejestrowanie odchodzącej w zapomnienie drewnianej zabudowy, która kształtowała miejscowy krajobraz”⁶² Hrubieszowa było celem pracy licencjackiej Tadeusza Klocka przekazanej nam przez autora podczas kwerendy, niedostępnej w ogólnym obiegu naukowym. Autor zwraca szczególną uwagę na aspekt postrzegania drewnianego budownictwa w szerszym kontekście krajobrazu kulturowego, nie pomijając wartości artystycznych poszczególnych obiektów. Odwołując się do badań Górkę, stawia tezę, że „istnieje wspólna dla miejscowej zabudowy filozofia budowania. Drewniana architektura posiada niepowtarzalne charakterystyczne cechy, które powinny być ujęte jako miejscowa, hrubieszowska forma drewnianego budownictwa”⁶³. W pracy podjęto próbę oceny zasobu budownictwa drewnianego i jego stanu zachowania, co ilustruje katalog zdjęć drewnianych domów i kapliczek, ich detali architektonicznych i snycerskich z lat 2006–2007, stanowiący wartościowe źródło badawcze.

Temat drewnianej zabudowy Hrubieszowa przywołuje Maria Fornal⁶⁴, opisując na przykładzie domu rodzinnego prof. Zina archetyp domu hrubieszowskiego, to jest dworku z gankiem, wspartym na dwóch słupach, przykrytym dwuspadowym daszkiem z szalowanym szczytem. Analizuje formę domu, rozkład funkcjonalny pomieszczeń oraz detale zdobnicze. Wiele uwagi poświęca dekoracjom snycerskim domów hrubieszowskich widocznych w zdobieniach balkonów, ganków, obramień okiennych i ścian szczytowych. W motywach zdobniczych wyraźne są wpływy wschodniego wzornictwa. Jak zauważa – współcześnie w Hrubieszowie nie docenia się wartości dekoracji snycerskich, większość z nich została usunięta lub jest w złym stanie.

Detal drewnianej architektury hrubieszowskiej był przedmiotem prac badawczo-dokumentacyjnych prowadzonych na terenie Polski i Ukrainy w 2005 roku w ramach projektu pn. „Ginące piękno. Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukraińskiego pogranicza”. W publikacji znalazło się wiele fotografii domów z Hrubieszowa⁶⁵.

W pracy Zwierzyńskiej-Fernandes zabudowa mieszkalna Hrubieszowa pojawia się w kontekście typologii domów małomiasteczkowych. Domy podcieniowe, opisywane jako podstawowy archetyp domu małomiasteczkowego, w Hrubieszowie nie występowały. Charakterystycznym typem domu miejskiego były domy zajezdne z osiową sienią i zapleczem pozwalającym na postój kupcom

⁵⁹ J. Górkę, *Regionalne formy architektury*, s. 17.

⁶⁰ W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27–33.

⁶¹ A. Białkiewicz, B. Makowska, I. Sykta, *Wiktor Zin – hrubieszowianin i profesor Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Postać i dzieło*, w tym tomie.

⁶² T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, s. 3.

⁶³ Tamże, s. 9–10.

⁶⁴ M. Fornal, *Architektura drewniana*, s. 116–118.

⁶⁵ *Ginące piękno. Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukraińskiego pogranicza*, Zamość 2005.

przejeżdżającym przez miasto. Potwierdza to wielu badaczy, w tym Jan Górak i Maria Fornal⁶⁶. Najliczniej reprezentowane w Hrubieszowie domy wolnostojące łączyły w sobie cechy dworku i wiejskiej chałupy, co zakwalifikowano do typu przedmiejskiego domu małomiasteczkowego. W Hrubieszowie, podobnie jak w większości miasteczek Zamojszczyzny, znajdowały się enklawy typowo wiejskiej zabudowy otaczające wygony i stawy (np. Sławęcín). Architektura domów mieszczkańskich odzwierciedlała dwoistość grup zawodowych mieszkańców, jedni trudnili się rzemiosłem i handlem, inni produkcją rolną. Ta interferencja była widoczna zwłaszcza na przedmieściach, gdzie domom przy głównych szlakach komunikacyjnych towarzyszyły niewielkie gospodarstwa rolne, które nie były głównym źródłem utrzymania mieszkańców, zazwyczaj pracujących w innych, nierolniczych zawodach. Siedliskiem hrubieszowskiego drobnomieszczanina, zlokalizowanym bliżej rynku, był zazwyczaj dworek małomiasteczkowy. Tę formę domu upodobali sobie także właściciele okolicznych majątków ziemskich, którzy często budowali swoje drugie miejskie domy jako kwatery dla uczącej się młodzieży czy miejsca noclegowe, pozwalające uniknąć korzystania z żydowskich zajazdów. Wraz z rozwojem miasteczek pod koniec XIX wieku w zabudowie zaczęły przeważać domy drugiej generacji, które – nadal czerpiąc z wzorców architektury dworków czy wiejskich chałup – były już przystosowane do regulacji miejskich i dwóch typów zabudowy: zwartej, skupionej z domami stawianymi obok siebie, często z podcieniami, tworzącymi jednolite pierzeje ulic oraz zwartej rozproszonej, gdzie domy otoczone niewielkimi ogródkami stawiano wzdłuż drogi w bliskiej odległości od siebie, z niewielkim odstępem od ulicy przed elewacją frontálną, zagospodarowanym na kwiatowy przedogródek. Te tradycje są do dziś czytelne w Hrubieszowie. Zabudowa dla mieszczan w związku ze zmianami w strukturze urbanistycznej była podatna na przekształcenia, często domy jednorodzinne adaptowano do potrzeb kilku rodzin albo budowa jednego domu była prowadzona przez dwóch właścicieli⁶⁷. Tak powstawały domy bliźniacze, zwane dwojskimi, licznie reprezentowane w Hrubieszowie. Podziały domów podkreślano w odmiennym wykończeniu elewacji czy innym pokryciu dachów, co widoczne jest do dzisiaj i co można uznać za lokalny sposób demonstrowania poczucia własności i niepoddawania się rygorom miejskich regulacji ujednolicania zabudowy.

Źródła wiedzy dotyczące ogrodów przy domach w Hrubieszowie są nieliczne, rozproszone i fragmentaryczne, co nie daje podstaw dla szczegółowych badań, a jedynie ogólnych rozważań na temat kompozycji, funkcji i roślinności ogrodów, popartych prowadzonymi pracami terenowymi i praktykami inwentaryzacyjnymi w Hrubieszowie w 2022 roku⁶⁸. Informacje na temat ogrodów można znaleźć w pracach dotyczących historii miasta⁶⁹, wspomnieniach i pamiętnikach⁷⁰, na fotografiach archiwalnych w zasobach Muzeum im. ks. St. Staszica i Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego czy zbiorach prywatnych⁷¹.

Obszerne zbiory badawcze i ikonograficzne posiada Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, najważniejszy ośrodek badań nad tradycjami regionalnymi w województwie lubelskim. Wanda Terlecka analizuje roślinność przy tradycyjnej zabudowie mieszkalnej⁷². Od lat 80. XX wieku były opracowywane scenariusze ogródków dla poszczególnych zagród reprezentujących regiony

⁶⁶ M. Fornal, *Ochrona drewnianej zabudowy Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich*, w tym tomie.

⁶⁷ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, s. 126–128, 132–133.

⁶⁸ A. Zachariasz, K. Fabijanowska, „Wzgórzami tęsknot otoczony, zakwita ogród niezbadany, zaczarowany, obłąkany...” – ogrody przy zabytkowych domach w Hrubieszowie. *Zasób, tradycje ogrodowe, ocena stanu i wytyczne projektowe*, w tym tomie

⁶⁹ T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów – dzieje miasta i jego zabytków*, Hrubieszów 1993; B. Mikulec, *Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej*, w: *Dzieje Hrubieszowa, t. I, Od pradziejów do 1918 roku*, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 248.

⁷⁰ *Z rodzinnego albumu. Hrubieszów, wspomnienia Teresy Fabijańskiej-Żurawskiej*; T. Fabijańska-Żurawska, *Wspomnienie dworu, „Spotkania z Zabytkami”* 1996, nr 5; K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień ta nazwa wywołuje! Pamiętniki*, oprac. K. Suchecka, Hrubieszów 2022.

⁷¹ Z. Piotrowska, *Zdjęcie domu z gankiem z przedogródkiem na skarpie*, b.d., ze zbiorów TRH.

⁷² W. Terlecka, *Rośliny lecznicze i przyprawowe w ogródkach Sektora Wyzyny Lubelskiej Muzeum Wsi Lubelskiej*, Lublin 1989.

Lubelszczyzny. Hrubieszów nie jest wprawdzie reprezentowany w ekspozycjach plenerowych, ale materiały pozyskane podczas kwerendy wnoszą wiedzę nt. roślin uprawnych i ozdobnych tradycyjnie sadzonych przy dawnych domostwach i posłużyły jako materiał poglądowy w rozważaniach nad składami gatunkowymi roślinności ogrodów przydomowych w Hrubieszowie. Wykorzystano także badania Małgorzaty Drożdż-Szczybura⁷³ dotyczące symboliki roślin w ogrodach wiejskich.

Istotnymi pozycjami bibliograficznymi są publikacje lokalnych instytucji kultury w Hrubieszowie, traktujące o materialnym i niematerialnym dziedzictwie kulturowym miasta. Należy tu przywołać książkę Doroty Grzymały⁷⁴ czy wspomnienia Konstantego Steckiego⁷⁵. W „Biuletynie Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” publikowane są teksty poświęcone historycznym postaciom związanym z Hrubieszowem, m.in. prof. Zinowi⁷⁶.

Inwentaryzacje zabytkowej zabudowy Hrubieszowa

Istotną ze względu na zakres prowadzonych badań grupę materiałów źródłowych stanowiły inwentaryzacje drewnianej zabudowy regionu Zamojszczyzny wykonywane przez studentów architektury Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej prowadzone od końca lat 50. do 80. XX wieku przez Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków kierowany przez prof. Wiktora Zina. Inwentaryzacje te opisuje Ewa Sadowska⁷⁷. Podaje ona, że w ramach praktyk studenckich w latach 1957, 1979 i 1985 zinwentaryzowano 9 obiektów z Hrubieszowa, w tym nieistniejący już zajazd przy ul. Lubelskiej (ob. ul. Partyzantów)⁷⁸. Niestety kwerenda w archiwum Katedry wykazała brak dokumentacji opisanych przez Sadowską.

Inwentaryzacje 26 domów, w tym 8 z Hrubieszowa, oraz 47 fotografii archiwalnych tutejszych domów zawiera część ilustracyjna pracy Zwierzyńskiej-Fernandes. Domy z Hrubieszowa zostały przypisane do wyodrębnionych typów: I – 7 obiektów; IA – 3; II – 7; IV – 2 domy; V – 1; VI – 2; VII – 4. Do żadnego z typów nie przypisano domu przy ul. Berka Joselewicza 3. Wśród domów najliczniej reprezentowany jest typ I. Do typu II przypisane zostały domy wyłącznie z Hrubieszowa, natomiast żaden tutejszy dom nie został przyporządkowany do typów III i IVA, co może świadczyć o zróżnicowaniu cech budownictwa drewnianego w obrębie regionu, ale też o lokalnej specyfice domów hrubieszowskich⁷⁹.

W ramach kwerendy, prac badawczych i inwentaryzacyjnych, prowadzonych latach 2022–2023 w domu rodzinnym prof. Zina w Hrubieszowie, pozyskano wartościowe materiały źródłowe, archiwalne, inwentaryzacyjne i projektowe dotyczące tego obiektu. Możliwość pracy *in situ* pozwoliła na zapoznanie się ze zgromadzonymi w domu pamiątkami rodzinnymi, pracami prof. Zina, archiwaliami, listami, itd. Sprawująca nad nimi pieczę Maria Fornal, społeczny opiekun zabytku, udostępniła dla celów prowadzonych badań wiele informacji na temat historii rodziny Zińów i zabudowy przy ul. Kilińskiego⁸⁰, zasób fotografii archiwalnych, a także dokumentację projektowo-budowlaną z prac remontowych prowadzonych w latach 2020–2021. Kwerenda zaowocowała przekazaniem przez Natalię Przesmycką, badaczkę z Politechniki Lubelskiej, dokumentacji

⁷³ M. Drożdż-Szczybura, *Symboliczne znaczenie roślin uprawianych w tradycyjnej zagrodzie*, „Środowisko Mieszkańców” 2018, nr 22, s. 37–45.

⁷⁴ Dorota Grzymała, *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, Hrubieszów 2013.

⁷⁵ K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień*.

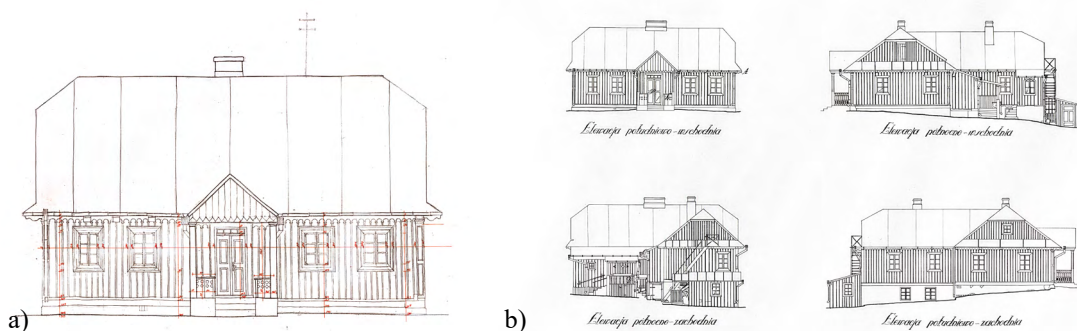
⁷⁶ D. Grzymała, *Krajobraz twórczości Wiktora Zina*. „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2008, nr 1–2, s. 43–45.

⁷⁷ E. Sadowska, *Wybrane przykłady budynków drewnianych z południowo-wschodniego terenu województwa lubelskiego*, „Czasopismo Techniczne” 1975, t. 79/80, z. 1, s. 48–61; *Budownictwo drewniane Zamojszczyzny w zbiorach archiwum IHAIKZ Politechniki Krakowskiej*, w: *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny*, s. 97–112.

⁷⁸ E. Sadowska, *Budownictwo drewniane Zamojszczyzny*, s. 78–90.

⁷⁹ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, część ilustracyjna nienumerowana.

⁸⁰ M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*, 2022 [maszynopis].

Il. 3: a) Inwentaryzacja domu przy ul. Kilińskiego 10, elewacja frontowa, 1994. Rysunek na notacji pomiarowej. Autor: J. Pawlak. Źródło: Wykonano w ramach praktyk studenckich IHAiKZ WAPK w 1994 roku; b) Dom rodzinny prof. W. Zina, elewacje, stan istniejący. Inwentaryzacja w pracy dyplomowej. Źródło: J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10*, plansza 7.

inwentaryzacyjnej „Zinówki”, wykonanej przez studentów Politechniki Lubelskiej w 2020 roku, która wsparła prowadzone w lipcu 2022 roku praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-konserwatorsko-krajobrazowe studentów architektury i architektury krajobrazu WAPK. Do materiałów inwentaryzacyjnych dotyczących „Zinówki” w 2023 roku dołączyły inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska domu z 1994 roku oraz praca dyplomowa, prócz projektu adaptacji obiektu dla celów muzealnych, obejmująca również inwentaryzację zagospodarowania terenu działki, jej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, detali architektonicznych i mebli, opracowana przez Joannę Pawlak pod opieką prof. Wiktora Zina w 1997 roku.

Źródła archiwalne – plany, dokumenty planistyczne i ochronne

Cennym źródłem wiedzy na temat przekształceń struktury urbanistycznej oraz historycznej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa są plany archiwalne. Zachowały się one w zbiorach polskich archiwów państwowych⁸¹, zamojskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków⁸², Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie⁸³, a także zasobach Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie⁸⁴ i innych instytucji i archiwów.

Do problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego Hrubieszowa w drugiej połowie XX wieku odnoszą się dokumenty archiwalne – *Studium historyczno-urbanistyczne* z 1965 roku⁸⁵ oraz *Studium wartości kulturowych. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa* z 1999 roku⁸⁶, znajdujące się w zasobach WUOZ Delegatury w Zamościu.

⁸¹ Plany archiwalne Hrubieszowa w zasobach polskich archiwów państwowych: Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa (1859–1860), Plan przewidywanego rozwoju miasta Hrubieszowa (Plan projektowanego rozpozyczenia ujeźdnego goroda Hrubieszowa) (1880), Miasto powiatowe Hrubieszów (ok. 1927), Mapa miasta Hrubieszowa i gminy Dziekanów z sołectwem Pobereżany projektowanym do włączenia do miasta (1928). *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. A. Tomczak, M. Lewandowska, M. Stelmach, Warszawa 1996.

⁸² Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej, autorstwa A. Pancera (1860). Ze zbiorów WUOZ Delegatura w Zamościu.

⁸³ Wykorzystano plany z zasobów Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie: Hrubieszów. Plan Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan [...]. Kopia planu 1821, wykonana w 1846, sygn. MH.H.717; Hrubieszów. Plan Miasta Powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej, 1876, sygn. MH.H.604.

⁸⁴ Wykorzystano plany z zasobów map archiwalnych Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie: Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin Verfertigt den 10-11.03.1943. Mierniczy Antoni Grabowski, 1:500, tzw. Plan Grabowskiego; Hrubieszów. Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego. 1932.

⁸⁵ *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, 1965, WUOZ w Zamościu, sygn. N.2584.

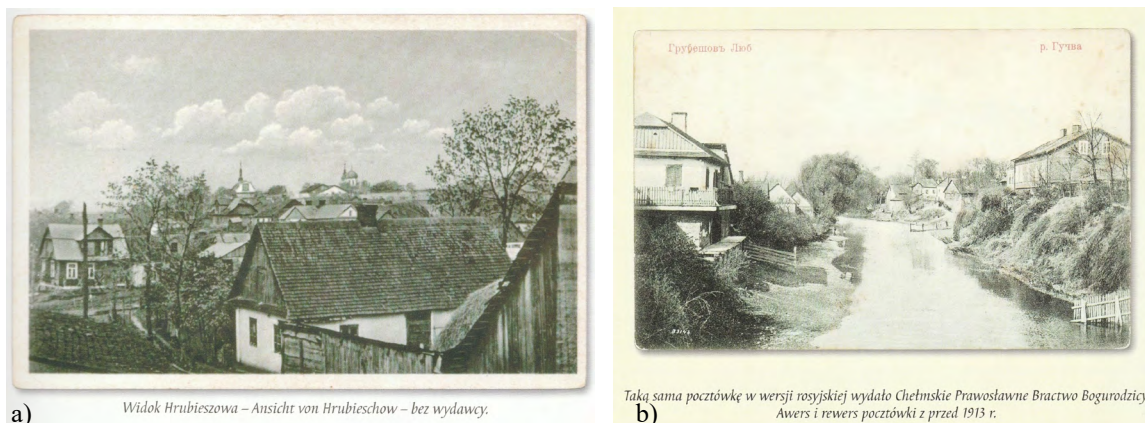
⁸⁶ P. Hapka, *Studium wartości kulturowych. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania*

Źródła archiwalne, ikonografia, fotografie archiwalne

Bogatym źródłem wiedzy są fotografie archiwalne oraz źródła ikonograficzne ukazujące dawną zabudowę miasta wraz z otoczeniem stanowiące często tło do rodzinnych fotografii. Obszerne zbiory fotografii archiwalnych posiadają Muzeum im. ks. Stanisława Staszica i Miejska Biblioteka Publiczna, a także Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie. W badaniach korzystano ze zbiorów Delegatury WUOZ w Zamościu i Austriackich Archiwów Państwowych⁸⁷ oraz ze źródeł internetowych w otwartym dostępie, m.in. fotopolska.eu. Wyjątkowym zbiorem fotografii archiwalnych są zasoby Cyfrowego Archiwum Tradycji Lokalnej (CATL)⁸⁸, prowadzone przez Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau przy Miejskiej Bibliotece Publicznej. Ważnym aspektem jest partycypacyjny i aktywizujący mieszkańców sposób gromadzenia zbiorów. Zasilają oni CATL fotografiami z archiwów rodzinnych, zostawiając własny ślad w tworzeniu kulturowego dziedzictwa miasta.

Ważnym zasobem rejestrującym wizerunek miasta są pocztówki, w tym kolekcja pochodząca ze zbiorów Jerzego Krzyżewskiego, wydana przez Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie⁸⁹. Motywem pocztówek wydawanych w Hrubieszowie były też rysunki Wiktora Zina.

W Hrubieszowie prężnie działają grupy w mediach społecznościowych, m.in. „Pokaż Mi Swój HRUBIESZÓW!”⁹⁰ czy „Stary Hrubieszów”⁹¹, animowane przez tutejszych regionalistów i miłośników zabytków, w tym Łukasza Krawczyka, aktywizujące lokalne społeczności wokół dziedzictwa kulturowego miasta i stanowiące źródło wiedzy o hrubieszowskich zabytkach.

Il. 4a–b) Pocztówki z widokami Hrubieszowa ze zbiorów Jerzego Krzyżewskiego. Źródło: J. L. Krzyżewski, *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2009, s. 99, 54.

Prócz fotografii archiwalnych obraz miasta rejestrowali artyści. Pierwszeństwo należy do Wiktora Zina, którego publikacje były ilustrowane autorskimi rysunkami. Bogaty zbiór ikonografii i malarstwa posiada Muzeum im. ks. St. Staszica, obejmuje on prace Romana Muchy, Franciszka Kostrzewskiego, Stanisława Ciesielczuka, Stanisława Karulaka, Stanisława Buczyńskiego, Pawła

---

przestrzennego miasta Hrubieszowa, Zamość 1999.

⁸⁷ Austriackie Archiwa Państwowe = Österreichisches Staatsarchiv, <https://www.oesta.gv.at/> (dostęp: 3.12.2023).

⁸⁸ Centrum Archiwistyki Społecznej, Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau – Strona Archiwum, https://zbioryspoleczne.pl/archiwa/PL_2024 (dostęp: 25.11.2023).

⁸⁹ J. L. Krzyżewski, *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2009.

⁹⁰ „Pokaż Mi Swój HRUBIESZÓW! – Show Me Your HRUBIESZOW!”, https://www.facebook.com/groups/1426441644239430/media/?paipv=0&eav=Afa4HfvN7amIzf4Ob60F7bHsi56uvlHMrbr-21kLXy92w2qiy_x4hZZJ_16V75Pl-QI4&rdr (dostęp: 6.11.2023).

⁹¹ Stary Hrubieszów – Old Hrubieszow, https://www.facebook.com/staryhrubieszow?locale=pl_PL (dostęp: 6.11.2023).

Gajewskiego, Antoniego Łyżwańskiego, Władysława Czachórskiego i innych. Dawny Hrubieszów jest również motywem prac współczesnych twórców – Alfreda Przybysza i Szymona Radomskiego.

Z Hrubieszowa i okolic pochodzi wielu znanych architektów. Do znamienitych twórców i projektantów, obok Wiktora Zina (1925–2007), należeli: Stefan Du Chateaux (1908–1999) – tworzący i mieszkający we Francji⁹², wykładowca Ecole des Beaux-Arts w Paryżu i Uniwersytetu w Montrealu, który część swojej kolekcji dzieł sztuki przekazał Muzeum im. ks. St. Staszica, a część Fundacji Kultury i Przyjaźni Polsko-Francuskiej im. Stefana i Krystyny Du Chateau, założonej w 1994 roku, Honorowy Obywatel Miasta Hrubieszowa, oraz Arseniusz Romanowicz (1910–2008) – znany z projektów i realizacji obiektów kolejowych, w tym Dworca Centralnego i Wschodniego oraz przystanków linii średnicowej w Warszawie, a także Robert Techmański (1952–2018), pełniący funkcje kierownicze w Wydziale Architektury i Urbanistyki i Biurze Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Krakowa. Także wspólnie z Hrubieszowa i okolic wywodzi się wielu uznanych architektów związanych z Wydziałem Architektury Politechniki Krakowskiej, jak m.in. Wojciech Żeromski, Leszek Bylina, Maciej Techmański, Rafał Piniąż. Na liście nie może zabraknąć Marcina Gierbienisa i Agnieszki Greniuk, zaangażowanych w realizację projektu, którego pokłosiem jest niniejsza publikacja.

Materiały ze zbiorów prywatnych

Bogaty zasób archiwaliów, pamiątek rodzinnych, fotografii, listów, książek stanowi dom rodzinny prof. Zina. Ze względu na zły stan techniczny obiektu, zagrażający zgromadzonym tu zbiorom, zostały one wraz z materiałami pochodzącymi z dawnej pracowni prof. Zina w Krakowie zdeponowane przez rodzinę w 2023 roku w Archiwum Państwowym w Zamościu. Tam planowane jest utworzenie repozytorium dokumentacji związanych z prof. Wiktorem Zinem z okazji stulecia urodzin Profesora w 2025 roku.

Skarbnicą zdjęć archiwalnych Hrubieszowa są zbiory prywatne. Posiadaczem ogromnej kolekcji archiwaliów, fotografii, planów, projektów domów jest Łukasz Krawczyk, miejscowy regionalista, pasjonat historycznej architektury miasta, twórca makiety rekonstrukcji Hrubieszowa, współautor niniejszej monografii. W pracy wykorzystano także zdjęcia archiwalne pochodzące ze zbiorów Marii Fornal i Tomasza Kisilewicz, profesora Politechniki Krakowskiej, hrubieszowianina, którego dom rodzinny znajdował się przy ul. Kilińskiego. Warto też przywołać Mariana Brzezickiego, nauczyciela, regionalistę, przewodnika, pasjonata fotografii, który od lat 60. XX wieku uwiecznił na swoich zdjęciach wiele obrazów zabudowy drewnianej miasta i okolic. Jego wybrane prace znajdują się w zasobach hrubieszowskiego muzeum i w latach 80. XX wieku były prezentowane na wystawie w witrynie sklepu przy ul. Narutowicza, będącej wówczas rodzajem ulicznej galerii sztuki.

3. Ochrona, rewaloryzacja i rewitalizacja zabytkowej zabudowy drewnianej w badaniach, literaturze, projektach i działaniach instytucji

Nadzwyczajną wrażliwość na przejawy piękna w rodzimych zabytkach, krajobrazie kulturowym i przyrodzie prof. Wiktor Zin łączył z dostrzeganiem zagrożeń współczesności i troską o zachowanie tych walorów dla przyszłych pokoleń. Zin „kierował uwagę społeczeństwa na dewastację otaczającego nas świata”⁹³, wynikającą z postępującej i bezrefleksyjnej urbanizacji. Obecnie te zagrożenia, dotyczące także budownictwa drewnianego Hrubieszowa, podobnie postrzegają współcześni badacze oraz instytucje kultury powołane do tworzenia podstaw zrównoważonej ochrony

⁹² Projektował dworce kolejowe i lotnicze, stadiony, pływalnie, centra handlowe, biblioteki, hotele, kościoły, meczety (np. Meczet Hassana II w Casablance), hale tenisowe. Jego dziełem jest piramida wieńcząca tzw. *Olówek* (Crayon) – Wieżowiec Crédit Lyonnais w Lyonie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Du_Chateau (dostęp: 6.11.2023).

⁹³ A. Białkiewicz, *Wydobywał piękno*, s. 25–28.

dziedzictwa kulturowego. Znaczącą rolę wśród nich odgrywa Narodowy Instytut Dziedzictwa, realizujący misję kształtowania świadomości społecznej oraz gromadzenia i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie.

W 2023 roku NID opublikował *Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*⁹⁴, który potwierdza znaczącą utratę zasobu drewnianego budownictwa mieszkalnego oraz postępujące pogarszanie się jego stanu, co spowodowane jest brakiem ochrony, niewłaściwie prowadzonymi remontami i adaptacjami oraz brakiem świadomości społecznej wartości tego cennego dziedzictwa.

W ramach upowszechniania wiedzy o ochronie drewnianej architektury oraz tradycyjnych technologiach budowlanych i metodach konserwacji pojawiają się liczne publikacje eksperckie i poradniki⁹⁵. W poradniku dla opiekujących się zabytkowymi domami Filip Gawliński, prezes Fundacji Ochrony Zabytków Architektury Drewnianej, opisuje podstawowe zasady kompleksowych remontów budynków drewnianych, ich modernizacji i pielęgnacji⁹⁶.

Szerokie spektrum zagadnień związanych z aktywną ochroną dziedzictwa tradycyjnej zabudowy na przykładzie małych miast województwa lubelskiego⁹⁷ porusza projekt „Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość”, realizowany przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN w Lublinie”⁹⁸. Celem projektu były działania na rzecz ochrony i promocji tradycyjnej małomiasteczkowej architektury drewnianej oraz uwrażliwienie społeczności lokalnych na problem degradacji wielokulturowego dziedzictwa regionu Lubelszczyzny⁹⁹. W publikacji będącej efektem projektu omówiono problemy ochrony i współczesne zagrożenia dla zabudowy mieszkalnej i rzemieślniczej miasteczek Zamojszczyzny¹⁰⁰, w tym Hrubieszowa. Krzysztof Wieczorek¹⁰¹ zwraca uwagę na niską świadomość społeczną wartości dziedzictwa architektury drewnianej. Aby zachować jej pozostałości i ocalić charakter miasteczek, należałoby znaleźć uzasadnienie dla utrzymania drewnianych domów i przekonać o tym mieszkańców i miejscowe władze, bowiem budownictwo drewniane jest materialnym świadectwem wspólnego dziedzictwa przeszłości i ma znaczenie także dla naszego życia dziś i w przyszłości. W prowadzonych badaniach zespół z Politechniki Lubelskiej wdrożył nowoczesne technologie skanowania 3D, wskazując na możliwości ich wykorzystania w procesach rejestracji i dokumentowania zabytków¹⁰².

Współczesne prace naukowo-badawcze, podejmujące problematykę ochrony, aktywizacji i rewalizacji tradycyjnej zabudowy małomiasteczkowej, coraz szerzej włączają w te procesy partycypację społeczną. „Ujęcie wsi i miasteczka jako «swoistej wizytówki krajobrazu kulturowego, na którego ukształtowanie i identyczność oddziaływały złożone czynniki, zarówno pierwotne, pochodne od tworców natury, jak i wtórne będące wynikiem działalności człowieka»”¹⁰³ pojawia się w badaniach od lat 90. XX wieku, od kiedy postępujące w szybkim tempie przemiany ustrojowe

⁹⁴ *Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. M. Bogdanowska, K. Zalańska, Warszawa 2023, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf>.

⁹⁵ P. Horodyski, *Ocena stanu technicznego zachowania budynku drewnianego*, Warszawa 2022.

⁹⁶ F. Gawliński, *Poradnik opiekuna domu drewnianego*, Warszawa 2022.

⁹⁷ Badaniem objęto pięć miasteczek Lubelszczyzny – Dubienkę, Krasnobród, Szczebrzeszyn, Tyszowce i Wojsławice.

⁹⁸ Projekt „Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość”, Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin 2015, *Drewniany Skarb – Teatr NN*. Projekt, finansowany z funduszy EOG i środków krajowych, realizowany w partnerstwie z Norweskim Instytutem Badań nad Dziedzictwem Kulturowym i Muzeum Larvik oraz Muzeum Wsi Lubelskiej i Katedrą Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Lubelskiej w latach 2014–2015.

⁹⁹ T. Pietrasiewicz, *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość. Broszura edukacyjna*, Lublin 2015.

¹⁰⁰ M. Fornal, *Drewniana zabudowa mieszkalna i rzemieślnicza*, s. 147–196.

¹⁰¹ K. Wieczorek, *Miasteczka Lubelszczyzny – zagrożenia, wyzwania i nadzieje*, w: *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość*, Lublin 2015, s. 235–256.

¹⁰² P. Kowalczyk i in., *Projekt Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość-wizualizacja wiedzy o architekturze drewnianej jako forma ochrony zabytków*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 117–126.

¹⁰³ E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001.

i gospodarcze w Polsce generowały wiele zagrożeń dla tradycyjnej zabudowy. Innowacyjne opracowania, kreujące nowe tradycje i dobre praktyki projektowe w urbanistyce małych miast i obejmujące przykłady realizacji ochrony małych zespołów urbanistycznych, publikowali Barbara Bartkiewicz, Janusz Bogdanowski, Sławomir Gzell, Aleksander Böhm, G. Balińska, T. Zarębska i inni¹⁰⁴. W projektach urbanistycznych inspiracji do ożywienia miasteczek poszukiwano w postmodernizmie lub tradycjonalizmie opartym o idee lokalnej tożsamości, o czym pisze Krystyna Pawłowska¹⁰⁵. W tym okresie pojawiają się również pierwsze próby podejmowania działań partycypacyjnych wokół ochrony dziedzictwa, powstają też opracowania metodyczne na ich temat¹⁰⁶.

W XXI wieku problematyka diagnozowania zagrożeń dla tradycyjnych form zabudowy drewnianej jest nadal przedmiotem refleksji badaczy¹⁰⁷. Próbę diagnozy zmian w zabudowie i krajobrazie miasteczek Lubelszczyzny na tle uwarunkowań historycznych podjęła Elżbieta Przesmycka, proponując opracowanie mechanizmów chroniących krajobraz miasteczek w oparciu o aktualne międzynarodowe zasady współczesnego kształtowania europejskiej przestrzeni zbudowanej, ochrony krajobrazu kulturowego, zarządzania i planowania dziedzictwa oraz zachowania tradycji miejsca¹⁰⁸.

Coraz powszechniej w ramach projektów rewitalizacji prowadzone są rewaloryzacje i regeneracje zdegradowanych struktur zabudowy mieszkaniowej. Niestety – jak zauważa Izabela Sykta na przykładzie własnej praktyki projektowej i wygranych konkursów architektoniczno-urbanistycznych na rewitalizację Zagórza w Rumi w 2017 roku i „Sutek” w Hrubieszowie w 2018 roku¹⁰⁹ – rola architektów jest w nich często ograniczana do przekazania i zatwierdzenia wymaganej dokumentacji budowlanej, a powszechne rozumienie procesów rewitalizacji przez samorządy lokalne utożsamia je przeważnie z remontami i modernizacjami. To podejście oddaje zaledwie wycinek istoty rewitalizacji, bowiem jej celem nie jest tylko odnowa fizycznej substancji, chodzi w niej o wielopłaszczyznowo prowadzone działania sanacyjne połączone z ożywieniem społeczno-gospodarczym zdegradowanych struktur przestrzennych przy aktywnym współdziałaniu społeczności lokalnych, szczególnie mieszkańców. Bez partycypacji, autentycznego zaangażowania wszystkich aktorów projektu (interesariuszy) we współtworzenie i dbałość o przestrzeń proces rewitalizacji nie da oczekiwanych strukturalnych, długotrwałych i synergicznych rezultatów.

Ostatnie dekady przyniosły wiele zagrożeń dla tradycyjnej zabudowy drewnianej małych miast, także Hrubieszowa, prowadząc do znacznego ubytku zabytkowej substancji i nieodwracalnych przekształceń. Stawia to nowe wyzwania przed służbami konserwatorskimi, władzami samorządowymi, społecznościami lokalnymi oraz indywidualnymi użytkownikami budowli zabytkowych. Od tego, w jakim stopniu uda się tym wyzwaniom sprostać, zależy stan drewnianego dziedzictwa, ale przede wszystkim to, co przeżyjemy następnym pokoleniom.

4. Dom hrubieszowski – geneza

Dom hrubieszowski to dom z drewna – budulca tożsamego z miejscem i lokalną tradycją, wpisanego w relacje „człowiek – dom – siedlisko – krajobraz”. Podstawowym archetypem domu hrubieszowskiego jest dworek małomiasteczkowy z gankiem – „łącznik między krajobrazem a mieszkaniem”¹¹⁰.

¹⁰⁴ Tamże, s. 16.

¹⁰⁵ K. Pawłowska, *Idea swojskości miasta; Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*, Kraków 1996.

¹⁰⁶ G. Praweńska-Skrzypek, *Znaczenie partycypacji obywatelskiej dla rozwoju lokalnego*, w: *Partycypacja obywatelska w życiu społeczności lokalnej. Stan, bariery, rekomendacje*, red. G. Praweńska-Skrzypek, Kraków 1996.

¹⁰⁷ E. Okoń, *Wstęp*, w: *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna*, red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 9.

¹⁰⁸ E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, s. 16; *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne*, s. 209–247.

¹⁰⁹ I. Sykta, *Rewitalizacja krajobrazu kulturowego i „udział w (niej) architekta”*, w: *Rewitalizacja krajobrazu kulturowego: szanse i zagrożenia*, red. P. Opałka, A. Opałka, Nysa 2020, s. 327–356.

¹¹⁰ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 46–47.

Dom z drewna – archetyp domostwa zespolonego z przyrodą

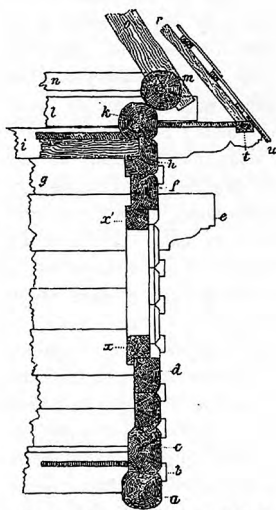
„Mało jest w świecie krajów, w których historia kultury materialnej byłaby równie silnie jak w Polsce związana z drewnem [...]. Bo też świat form polskiego drewna powstawał dzięki warunkom przyrodniczym krajobrazu, wypełnionego w przeważającej mierze puszcami i leśnymi ostępami”¹¹¹.

Drewno stanowiło naturalny surowiec i budulec domów. Wraz z upływem czasu, uczeniem się od przyrody i miejsca, nabieraniem doświadczeń przez kolejne pokolenia budowniczych doskonaliły się sposoby dostosowywania się do warunków zewnętrznych, ulepszały techniki obróbki i konstrukcji, prowadząc do powstawania form łączących celowość z pięknem.

Budownictwo ludowe tworzy olbrzymie zespoły, w których każdy region przedstawia odrębny interes etnograficzny. Łączy je jedno najsilniejsze wiązadło – czas, który przez wieki pozwalał każdemu z nich doskonalić się w formie i konstrukcji. [...] Ludność wiejska budowała według kanonów przekazanych jej przez pokolenia, na podstawie wielowiekowego doświadczenia, regulowanego przyrodzonymi warunkami. Przy stałym niemal używaniu tych samych materiałów budowlanych wykształciły się formy budownictwa, których każdy szczegół jest przemyślany do ostateczności zarówno w praktycznym zastosowaniu, jak w kształcie – i dzięki temu piękny¹¹².

Wiele słowników traktuje drzewo (surowiec) i drewno (budulec) jako synonimy¹¹³. Archetyp domu z drewna nierozdzielnie związany jest także ze strzegącymi domostwa drzewami.

Co szczególnie powab nadaje zagrodzie górala, to zieleń drzew, otaczających domostwo. Góral szczególnie ceni „jasień”, sadi go przy drogach, wzdłuż ścian chałupy i szopy, i to tak blisko, że drzewa wyrósłszy, dotykają strzechy; ochrania go za młodu, krzesze, puszcza w górę, formuje pień gładki i równy, a wysoki przez staranne obcinanie bocznych gałęzi. Góral i jasioń stanowią taką dwójkę nierozdzielną, że gdzie tylko buduje się pierwszy, widać szereg sadzonek drugiego¹¹⁴.

a) Rys. 2. Pionowe przecięcie części domu w poprzek.

Il. 5. Archetyp domu z drewna: a) „Pionowe przecięcie domu w poprzek”. Źródło: W. Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, s. 28; b) „Zagroda góralska w Jasieniach, 1929”. Źródło: fot. A. Malicki, AFN_11281_XXIV_Malicki, ze zbiorów Muzeum Tatrzańskiego, 2023.

¹¹¹ J. W. Rączka, *Architektura drewniana*, s. 24.

¹¹² B. Treter, *Ochrona krajobrazu i cech regionalnych w budownictwie wiejskim w ramach przepisów budowlanych*, „Ochrona Przyrody” 1937, r. 17, s. 13.

¹¹³ Słownik Języka Polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/drzewo> (dostęp: 24.03.2024).

¹¹⁴ W. Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, s. 20.

„Starzejące się belki domu nabierają przedziwnych szarości, pokrywają się siecią drobnych pęknięć podobnych do zmarszczek na twarzy człowieka”¹¹⁵.

Il. 6. Antropomorficzny wymiar architektury drewnianej: a) Starzejąca się fasada dawnego domu Sztycha przy ul. Partyzantów. Fot. I. Sykta, 2023; b) Okap domu przy ul. Kilińskiego. Fot. T. Kisilewicz, 2004; c) Fragment starej drewnianej belki stropowej zachowany z nieistniejącego domu przy ul. Kilińskiego przechowywany jako rodzinna pamiątka. Fot. T. Kisilewicz, 2023.

Dom małomiasteczkowy – archetyp

Zabudowa mieszkalna małych miasteczek rozwijała się i ewoluowała przez wieki, czerpiąc wzory zarówno z tradycji budownictwa dworskiego, jak i wiejskiego, dostosowując się do rygorów urbanistycznych narzucanych przez miejskie lokacje. W wyniku tych procesów ukształtował się archetyp domu małomiasteczkowego jako budowli drewnianej, zazwyczaj parterowej, z podcieniami i murywanymi przedprożami. Domy podcieniowe wznoszono przy rynku i traktach wlotowych do miasta¹¹⁶. Obok domów w zabudowie zwartej budowano też domy wolnostojące. Architektura domów mieszczańskich zazwyczaj odzwierciedlała profesję gospodarzy (rzemiosło, handel, produkcja rolna, itd.) i dostosowywała się do lokalizacji w strukturze miasta. Siedliskiem mieszczanina nie mogła być wiejska chałupa, jego aspiracjom bardziej odpowiadała forma dworkowa, kształtująca swoisty archetyp domu małomiasteczkowego¹¹⁷. Domy wolnostojące sytuowane dalej od rynku na większych działkach w otoczeniu ogrodów, sadów i poletek uprawnych łączyły cechy dworku i wiejskiej chałupy, tworząc archetyp przedmiejskiego domu małomiasteczkowego¹¹⁸.

Dworek małomiasteczkowy z gankiem – archetyp

Czy znajdzie się ktoś, kto potrafi wyobrazić sobie dwór, dworek, zaścianek polski bez ganku? Nie! Bo klimat i obyczajowość polska wymagały wręcz istnienia „wystawy” alias

¹¹⁵ J. W. Rączka, *Architektura drewniana*, s. 24.

¹¹⁶ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo*, s. 128.

¹¹⁷ Tamże, s. 126.

¹¹⁸ Tamże, s. 132–133.

ganku, czyli przedsionka, przez który do sieni się wchodziło. Tu, na ławeczkach ustawionych naprzeciw siebie, można było swobodnie porozmawiać, obserwując krajobraz (okolicę) i drogę, [...]. Chłodek otaczał to miejsce. Zieleń zespoliła się tu z architekturą, ganek z pnączami: chmielem, dzikim winem. Słońce, przekradłszy się przez szeleszczące grodzie liści, tworzyło bajkowy świat ruchomych pobłysków i świetlików¹¹⁹.

Według Wiktora Zina archetypiczną formą domu hrubieszowskiego jest dworek z gankiem¹²⁰, a jego egzemplifikacją jego dom drewniany – dworek z gankiem na osi elewacji frontowej wspartym na dwóch słupach. Wyjaśniając etymologię słowa ganek, Zin powołuje się na Aleksandra Brücknera, który pisał: „polski ganek wywodzi się z niemieckiego gang, gehen (iść, przechodzić, przejście). Był nazywany też wystawą”¹²¹. Według Zygmunta Glogera¹²² – „ganek stanowił osłonę «wschodów» prowadzących do budynku. Jego dach wspierał się na słupach. W ganku „błon nie masz ani okiennic”. Był więc ganek budowlą ażurową, niekiedy „z dwóch stron balasami otoczony”. Zawsze wywyższony, przed nim wschody prowadzące do drzwi na zawiasach z wrzeciądzem”, ale ganek „mógł być wkoło obwiedziony”. Dziś nazwalibyśmy to galerią, a może podcieniem. [...] „Nad gankiem salka zabudowana”. Mowa tu o gankach piętrowych z „facjatą”. Ganek jest to więc niewielkie ażurowe pomieszczenie. Łącznik między krajobrazem a mieszkaniem”¹²³.

W XVIII wieku dwory przechodzą metamorfozę, a wraz z nimi ganki, w których wraz ze zmianą materiału następuje modyfikacja formy. „Do drewnianego dworu dostawia się dwu- lub czterokolumnowy portyk, wzniesiony bodaj dwoma stopniami schodów ponad otoczenie. Oczap zmienia się w belkowanie [...] Tympanon ganku też okrywa tynk, a całość zaczyna przypominać antyczną świątynię”¹²⁴. Przemiany te dotarły także na Zamojszczyznę, na co według Zina wpływ mogła mieć działalność Staszica: „Może to przyjaciel ks. Stanisława Staszica, sprowadzony przez niego Antonio Corazzi, który w Diakonowie, Dołhobyczowie, Jarosławcu i całej okolicy wokół Rolniczego Towarzystwa Hrubieszowskiego działał tak aktywnie. Zaistniała moda, chęć pokazania «Pańskości» i «nowoczesności»”¹²⁵. Z „pańskich” dworów stojących przy ul. Pańskiej (ob. ul. 3 Maja) w Hrubieszowie Zin wymienia dwa: „klasycystyczny dwór z filarkami – własność państwa Du-Château [...]. Nie opodal kościoła stoi sławna plebania, w której urodził się Bolesław Prus”¹²⁶. Do nich należy dodać istniejące do dzisiaj i zdecydowanie lepiej niż dworki drewniane opierające się upływowi czasu, czynnikom atmosferycznym i zagrożeniom antropogenicznym, murowane dworki Kiesewetterów i Golakowskich.

Il. 7. Dworek małomiasteczkowy z gankiem – archetyp domu hrubieszowskiego: a) Widok domu prof. Wiktora Zina przy ul. Kilińskiego 10 w Hrubieszowie. Fot. I. Sykta, 2023; b) Widok południowo-wschodni projektowanej parceli przy ul. Jana Kilińskiego 10 w Hrubieszowie. Źródło: J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10*, plansza 19.

¹¹⁹ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 46.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże.

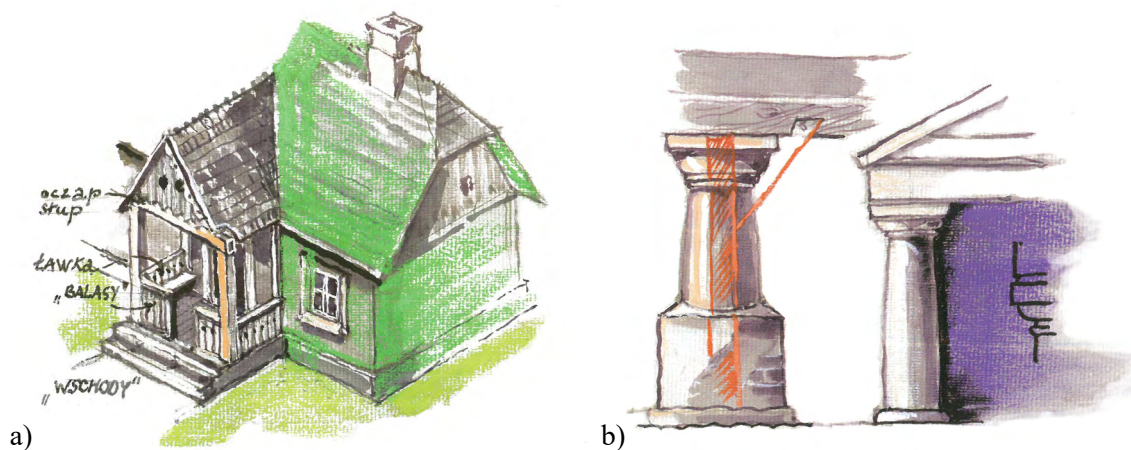
¹²² Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby drzewne w dawnej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1907, s. X, <https://pbc.gda.pl/publication/407> (dostęp: 12.07.2023).

¹²³ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 46–47.

¹²⁴ Tamże, s. 46–47.

¹²⁵ Tamże, s. 46–47.

¹²⁶ W. Zin, *Piękno utracone*, s. 96–98.

Il. 8. Typy ganków: a) Ganek wsparty na dwóch drewnianych słupach; b) Ganek z murowanymi kolumnami.
 Źródło: W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 50.

Dom – człowiek – ogród – miasto – krajobraz kulturowy

Jak pisał Jan Władysław Rączka:

Dążenie człowieka do posiadania indywidualnych znamion swojej osoby, a także najbliższego otoczenia, należy do naturalnych cech bycia w przestrzeni. [...] Krajobraz kulturowy narodu składa się z bardzo wielu cech indywidualnych, stanowiących wspólną tożsamość ludzi. Pośród cech takich wymienić trzeba języki, obyczaje, prawa, stroje, itp. Do najbardziej widocznych w krajobrazie znamion narodowej tożsamości należy miejscowe budownictwo. Ludowa architektura wyrosła z warunków przyrodzonych i kulturowych pozwala łatwo odróżnić krajobrazy kulturowe poszczególnych społeczności zamieszkujących nasz świat¹²⁷.

Na kształtowanie się archetypu domu hrubieszowskiego wpływ miało wiele czynników – od topografii i środowiska przyrodniczego, przez przygraniczne położenie przy ważnych szlakach handlowych i specyfikę charakteru urbanistycznego „wpół miasta wpół wsi”¹²⁸, po wielokulturowość i wielowyznaniowość mieszkańców oraz zróżnicowanie ich struktury zawodowej (mieszczanie, rzemieślnicy, handlarzy, ziemianie i rolnicy). Harmonię kształtowanego przez wieki krajobrazu kulturowego przy jednoczesnej różnorodności elementów i wielości czynników współtworzących zapewniało drewno – budulec tożsamy z miejscem i ludźmi, którzy budowali tu swoje siedliska.

Krajobraz Hrubieszowa Wiktor Zin opisywał jako malowniczy i pełen nawarstwień, wpisany w kontekst przemijania i zmienności czasu, dzieło „rodzących się, wciąż zmiennych potrzeb i przypadku tworzącego niepowtarzalne efekty”¹²⁹.

Według Zygmunta Nováka:

krajobraz nie mieści się tylko w biologicznym ujęciu, ale łączy się z *dziedzictwem kulturalnym* wrośniętym jak gniazdo w środowisko naturalne, co stoi u źródeł regionalizmu, Region jako zasięg kulturowej działalności człowieka, nie jest funkcją jego fizycznych granic, lecz charakteru siedliska i człowieka, to osobowość siedliska (miejsca) złożona z jego cech fizycznych przesyconych człowieczeństwem¹³⁰.

Takie rozumienie regionalizmu pozwala spojrzeć na regionalne budownictwo Hrubieszowa nie tylko przez pryzmat konkretnych form czy detali architektonicznych, bo te reprezentowane są

¹²⁷ J. W. Rączka, *Podstawy rewaloryzacji architektury*, s. 3.

¹²⁸ E. Sadowska, *Hrubieszów*, „Przegląd Krajoznawczy” 1993, nr 7–9, s. 64–65.

¹²⁹ W. Zin, *Budownictwo drewniane na Zamojszczyźnie*, s. 29.

¹³⁰ Z. Novák, *Planowanie regionalne*, s. 1.

także w wielu innych regionach Polski, ale w ujęciu bardziej holistycznym – przez relacje „człowiek – dom – siedlisko – miasto – krajobraz”, zachodzące pomiędzy komponentami krajobrazu kulturowego, w którego centrum – według Nováka, ale i Zina – zawsze jest człowiek.

Podsumowanie

Zasób i dziedzictwo kulturowe historycznej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa były traktowane marginalnie przez badaczy, nie doczekawszy się wielu opracowań naukowych podejmujących tę tematykę. W istniejących źródłach porusza się zagadnienia cech i rozwoju zabudowy małomiasteczkowej w szerszym kontekście regionów Lubelszczyzny i Zamojszczyzny. Hrubieszów pojawia się w nich zazwyczaj w zestawieniu z innymi miejscowościami, najczęściej łącznie z informacją o drewnie, które przez wieki kształtowało charakter miejscowej architektury. Pozyskane w czasie kwerendy nieliczne prace licencjackie i doktorskie, których autorzy podejmują tematykę dziedzictwa budownictwa drewnianego Hrubieszowa, są w zasadzie poza obiegiem naukowym, natomiast w niniejszej publikacji stanowiły jedne z ważniejszych źródeł badawczych.

W badaniach wykorzystano wiedzę ekspertów zewnętrznych, specjalizujących się w problematyce ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków drewnianych, oraz przykłady dobrych praktyk rewitalizacji drewnianej zabudowy z uwzględnieniem partycypacji społeczności lokalnych, w tym Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu i Kolumny-Lasu koło Łasku. Niestety pomimo partnerstwa norweskiego w projekcie nie udało się nawiązać współpracy merytorycznej w zakresie wykorzystania wiedzy i praktycznych doświadczeń Norwegów w zakresie budownictwa z drewna.

Stanowiąca podstawowy przedmiot prowadzonych badań tradycyjna drewniana zabudowa mieszkalna Hrubieszowa stanowi ginące na naszych oczach dziedzictwo. Istniejący zasób jest niewystarczająco chroniony, zbadany i zinwentaryzowany. W miejsce zanikającej drewnianej architektury wkracza współczesna, taka sama jak wszędzie i oderwana od lokalnej tożsamości.

Daleka odległość między Krakowem a Hrubieszowem nie sprzyjała pogłębianiu badań *in situ*. Przy ograniczonym dostępie do źródeł tym większą wartość miały wyjazdy studialne i prace terenowe. Wizje lokalne miały różne formy i cele – od kwerendy bibliograficznej i archiwalnej w instytucjach kultury przez praktyki inwentaryzacyjne w lipcu 2022 roku i seminarium wyjazdowe w lipcu 2023 roku. Cenne były spotkania z lokalnymi ekspertami. Maria Fornal i Łukasz Krawczyk dzielili się swoją wiedzą podczas spacerów, seminariów studialnych i praktyk studenckich, udostępniali materiały i są współautorami niniejszej monografii. Wsparli nas także Katarzyna Suchecka z Miejskiej Biblioteki Publicznej i Marian Brzezicki – pasjonat historii, regionalista i fotografik. Tadeusz Klocek przekazał nam bezpośrednio swoją pracę o budownictwie drewnianym Hrubieszowa. Podczas kwerendy w domu rodzinnym Wiktora Zina ważnym odkryciem był projekt muzeum rzemiosła artystycznego, opracowany jako praca dyplomowa pod kierunkiem Profesora.

Wielką wartość miały spotkania z mieszkańcami Hrubieszowa, właścicielami inwentaryzowanych posesji, którzy otwarli przed nami swoje domy i ogrody, strażakami porządkującymi ogród przy „Zinówce”. Rozmowy z mieszkańcami, przeplatane wspomnieniami, jak to było dawniej w Hrubieszowie, odkrywały miejsca z pozoru nieinteresujące, mijane codziennie w pośpiechu, ale kryjące „piękno niedostrzegane” i „utracone” oraz kawałki lokalnej historii, które poskładane razem tworzą barwny i wielowymiarowy obraz *Miasteczka na „H”* z piosenki Andrzeja Pakuły¹³¹.

Wszystkim naszym przewodnikom i gospodarzom – bardzo dziękujemy. Im przede wszystkim dedykujemy monografię o hrubieszowskich domach i ogrodach.

¹³¹ A. Pakuła, *Miasteczko na „H”*. Piosenka z przedstawienia Teatru Piosenki Młyn, <https://www.youtube.com/watch?v=SU13Kqw8ycw&> (dostęp: 1.03.2023).

Wiktor Zin – hrubieszowianin i profesor Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.

Postać i dzieło

Streszczenie: Hrubieszów na Politechnice Krakowskiej silnie kojarzony jest z postacią urodzonego w tym mieście Wiktora Zina (1925–2007), profesora Wydziału Architektury, wybitnego znawcy i badacza zabytków, charyzmatycznego wykładowcy wielu pokoleń architektów. W „Zinówce”, domu rodzinnym Profesora, stanowiącym archetyp dworku małomiasteczkowego, prowadzone były prace badawcze w ramach działania „Dom z klimatem”, wskrzeszające zapoczątkowane przez prof. Zina w latach 50. i kontynuowane do lat 70. XX w. studenckie praktyki inwentaryzacyjne rejestrujące dziedzictwo architektury drewnianej regionu.

Słowa kluczowe: Hrubieszów, Kraków, profesor Wiktor Zin, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, „Zinówka” – dom rodzinny prof. Zina

Wiktor Zin – a Native of Hrubieszów and a Professor at the Faculty of Architecture at Cracow University of Technology. The Man and His Work

Abstract: At Cracow University of Technology, Hrubieszów is strongly associated with the figure of Wiktor Zin (1925-2007), a professor at the Faculty of Architecture, an outstanding expert and researcher of monuments, and a charismatic lecturer for many generations of architects born in this town. “Zinówka”, the Professor’s family home, which represents the archetype of a small-town manor, was the site of research work conducted as part of the “House with a Climate” project, reviving the student inventory practices initiated by Professor Zin in the 1950s and continued until the 1970s to record the heritage of wooden architecture in the region.

Keywords: Hrubieszów, Kraków, Professor Wiktor Zin, Faculty of Architecture at CUT, „Zinówka” – Professor Zin’s family home

Il. 1: a) „Hrubieszów – polskie miasto trzech kultur”, rysunek Wiktora Zina. Fot. I. Sykta, 2022; b) Pomnik profesora Wiktora Zina w Hrubieszowie. Postać Profesora jest przedstawiona przy sztaludze, na której widnieje relief z odwzorowaniem rysunku pt. „Hrubieszów – polskie miasto trzech kultur”. Fot. A. Szczypka, 2022.

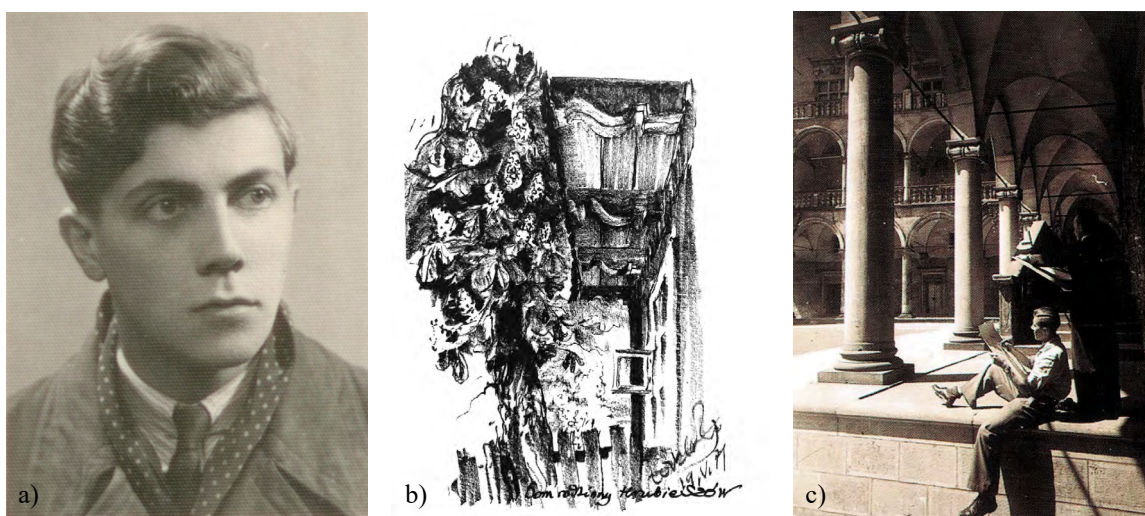

Wstęp

W artykule zapowiadającym projekt „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”, który ukazał się w „Naszej Politechnice” na początku 2022 roku, Izabela Sykta pisze, że to „postać Wiktora Zina – hrubieszowianina i profesora Wydziału Architektury, mistrza pokoleń i mentora historyków architektury, architektów i konserwatorów dała asumpt do podjęcia przez Politechnikę Krakowską współpracy z Hrubieszowem i stała się zarazem tej współpracy ideową osią, owocując partnerskim projektem”¹.

Drewniana zabudowa Hrubieszowa była przedmiotem badań, tematem poruszonym w publikacjach popularyzujących wiedzę o zabytkach architektury oraz częstym motywem rysunków i akwareli Wiktora Zina. Prace te były zapisem ulotnego piękna rodzimego krajobrazu – określane go przez Profesora – „niedostrzeganym”², a nawet „utraconym”³. Wykłady prof. Zina, w których niejednokrotnie przywoływał rodzinne miasto, ilustrowane znakomitymi rysunkami, ukształtowały i uwrażliwiały na piękno wiele pokoleń architektów, a legendarne programy telewizyjne przyczyniły się do popularyzacji potrzeby rejestracji i ochrony przemijających wartości kulturowych. Włączenie w zakres badań rodzinnego domu prof. Zina, prowadzone tam prace studialne i inwentaryzacyjne, a przede wszystkim możliwość wczucia się w hrubieszowskie historie opowiadane przez „Zinówkę” – pozwoliły razem na pełniejsze odczytanie przesłania Profesora i kontynuowanie go w projekcie badawczym, którego celem jest aktywna ochrona dziedzictwa kulturowego i wykorzystanie jego potencjału dla rozwoju miasta.

1. Profesor Wiktor Zin – między Hrubieszowem a Krakowem

Il. 2: a) Wiktor Zin, 1950 r. Źródło: Centrum Archiwistyki Społecznej. „Zin Wiktor, 1950 r.”. Hrubieszów. 13.02.1950 r. Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau. Archiwum Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej CATL Hrubieszów, Sygnatura: PL_2024_011_0001_0264. https://zbioryspoleczne.pl/dokumenty/PL_2024_011_0001_0264 (dostęp: 18.08.2023); b) „Dom rodzinny. Hrubieszów. 19.V.1971”. Rysunek Wiktora Zina. Źródło: Udostępnił Ł. Krawczyk ze zbiorów własnych; c) Wiktor Zin na dziedzińcu wawelskim – jako student. Źródło: D. Grzymała, *Krajobraz w twórczości Wiktora Zina*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2008, nr 1–2, s. 44.

¹ I. Sykta, *Hrubieszowskie wyzwanie*, „Nasza Politechnika” 2022, nr 3, s. 5.

² W. Zin, *Piękno nie dostrzegane*, Warszawa 1970.

³ W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974.

Hrubieszów jest w Tobie wszechobecny,
doskonale słycać to w śpiewności Twojej mowy.
Zina rozpoznaje się po kresce i melodii zdań,
po charakterystycznej wschodniej duszy polszczyzny⁴.

Hrubieszowskie korzenie

W jednej ze swoich publikacji o Wiktorze Zinie Andrzej Białkiewicz pisał:

Dla niektórych osób miejsce urodzenia jest wielce zobowiązujące, pozostawia trwałe ślady w życiu oraz staje się nie tylko źródłem wspomnień, ale w zasadniczy sposób inspirowane późniejsze dokonania. Wydaje się, że dla profesora Wiktora Zina motywem przewodnim w wielu dziedzinach działań był Hrubieszów z czasów minionych i tych całkiem współczesnych. Wspomnienia o najbliższej rodzinie, o przyjaciółach i bardzo szerokim gronie ludzi związanych z tym miastem wypełniały książki i opowiadania, a liczne anegdoty, którymi profesor przeplatał rozmowy, zwykle w jakimś momencie dotykały hrubieszowskich sentymentów⁵.

A następnie dodawał:

Wiktor Zin urodził się w Hrubieszowie 14 września 1925 r. w domu przy ulicy Kilińskiego. Jego dziadek i ojciec prowadzili pracownię malarsko-pozłotniczą. Dziadek terminował w wielopokoleniowej pracowni mistrzów Bilińskich, wywodzącej się z malarni króla Stanisława Augusta. W młodości bacznie obserwował wykonywane przez dziadka i ojca prace i był ich pojętym uczniem⁶.

Stypendium marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego

Wiktor Zin ukończył szkołę podstawową w Hrubieszowie. Ponieważ rodziny nie stać było na kontynuację nauki w gimnazjum, miał pójść do szkoły mechanicznej. Wtedy dowiedział się, że marszałek Edward Rydz-Śmigły jest dyplomowanym malarzem, absolwentem krakowskiej ASP. Przygotował więc ok. 30 rysunków z Hrubieszowa i przesłał je do marszałka wraz z listem, w którym pisał: „Panie marszałku, ja wiem, że jest pan zajęty wielkimi sprawami państwowymi, ale ja też, jak Pan, chciałbym zostać artystą malarzem, tylko, że rodziców nie stać na moje nauki, więc proszę mi jakoś pomóc”⁷. O przyznaniu mu stypendium w wysokości 50 zł napisały gazety z Warszawy i Lublina, zamieszczając rysunki młodego Wiktora Zina.

W czasie II wojny w domu jego dziadka, Szymona Zińa, zamieszkała grupa profesorów usuniętych z uniwersytetu w Poznaniu, historyków sztuki, etnologów, m.in. prof. Bronisław Malinowski, którzy byli dla Wiktora pierwszymi nauczycielami historii sztuki. Po wojnie rodzina przez wiele lat wynajmowała pokój pochodzącej z Krakowa Ewie Ładyżance. To ona zafascynowała go opowieściami o Krakowie, jego historii i zabytkach. Ten sam pokój wcześniej przez jakiś czas zajmował rejent Lesman, znany bardziej jako poeta Bolesław Leśmian, który później przeniósł się do innego domu przy tej samej ulicy. Dziadek Wiktora Zina odnosił się do poety z pobłażaniem twierdząc, że nic nie robił, tylko „skrobał coś w notesie, patrząc na rzekę”⁸. Maturę Wiktor Zin zdał w hrubieszowskim liceum im. St. Staszica już po wojnie.

⁴ J. Skrobot, *Zin. Architekt piękna*, Kraków 2003, s. 15.

⁵ A. Białkiewicz, *Wydobywał piękno starych budowli. Dziesięć lat temu zmarł wybitny uczony i wspaniały gawędziarz w jednej osobie – Wiktor Zin*, „Nasza Politechnika” 2017, nr 5, s. 25.

⁶ Tamże.

⁷ M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*, 2022 [maszynopis], s. 1.

⁸ Tamże. Bolesław Leśmian prowadził w Hrubieszowie kancelarię notarialną, tu pisał wiersze, z których część weszła do tomu *Łąka*.

Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

Miejscem, z którym Wiktor Zin związał swoją karierę zawodową, był Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej. Jak pisał Andrzej Białkiewicz:

W 1946 r. przyjechał do Krakowa, gdzie rozpoczął studia na powstałym w 1945 r. Wydziale Architektury. [...] W swoich pamiętnikach Wiktor Zin tak wspominał ten czas: „Obcowanie sam na sam z historią, przeszłością i pięknem zamku. Wykłady ze znakomitymi profesorami, jakimi byli między innymi: Adolf Szyszko-Bohusz i Witold Dalbor, sprawiły, że później tak mocno ukochałem zabytki i historię – szkoda tylko, że przygoda na Wawelu trwała zaledwie jeden rok”. [...] Jako student pierwszego roku Wiktor Zin został asystentem profesora Witolda Dalbora. W tym czasie często bywał zapraszany do pracowni prof. Ludomira Śleńdzińskiego, z którym zaczął współpracować. Wykonywał wówczas, również na zamówienia, rysunki: pejzaże, portrety, detale architektoniczne. W tym czasie powstały ilustracje do atlasu anatomii, słynny zielnik oraz ilustracje i opisy detali odzyskanego ołtarza Wita Stwosza⁹.

Wiktor Zin – pisał dalej Białkiewicz – ukończył studia w 1950 r. Jego kariera naukowa związana była ściśle z krakowskim Wydziałem Architektury. Już w 1952 r. na podstawie dysertacji na temat attyki polskiej uzyskał stopień naukowy doktora z wyróżnieniem, a po kilku latach doktora habilitowanego. W 1967 r. Wiktor Zin otrzymał tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego, a w czerwcu 1979 r. profesora zwyczajnego. Od 1954 r. kierował katedrą Historii Architektury Polskiej. W 1970 r. na Politechnice Krakowskiej została wprowadzona nowa struktura organizacyjna, zlikwidowano dotychczasowe katedry i wprowadzono instytuty. Dyrektorem Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków został Wiktor Zin. Funkcję tę pełnił do czasu przejścia na emeryturę. W latach 1962–1964 oraz 1971–1978 był dziekanem Wydziału Architektury¹⁰.

Pamiętne wykłady profesora Zina

Z profesorem Zinem przyszli studenci krakowskiej architektury spotykali się po raz pierwszy na egzaminach wstępnych z rysunku odręcznego, to on układał tematy i przedstawiał je kandydatom. Były to tematy przywołujące wątki rodzimego krajobrazu i przyrody: stogi i brogi w krajobrazie, kapliczka wśród pól, narzędzia rolnicze czy znak w krajobrazie i kwiaty polskie, które autorki niniejszego rozdziału rysowały na egzaminie wstępnym.

Profesor tak przedstawiał metodologię swoich wykładów:

Piszący to w trakcie czterdziestu pięciu lat prowadzenia samodzielnych wykładów akademickich zajmował się historią architektury, historią sztuki, historią krajobrazu, zasadami estetyki, anatomią malarską, perspektywą, kostiumologią czy nawet geologią. We wszystkich przypadkach, wykłady były ilustrowane rysunkami powstającymi na oczach słuchaczy i mieściły się w kręgu historii sztuki i kultury lub przedmiotów służebnych dla malarstwa¹¹.

⁹ A. Białkiewicz, *Wydobywał piękno*, s. 25.

¹⁰ Tamże, s. 25–26.

¹¹ W. Zin, *Rysunek jako pomoc dydaktyczna w wykładach o architekturze, urbanistyce, historii sztuki*, w: *Metodologia pracy naukowej ze studentami na Wydziale Architektury*, pod red. M. Pawlickiego, Kraków 1995, s. 9–10.

Swoje pięknie „rysowane” i barwnie „opowiadane” wykłady Profesor prowadził zawsze przy sztaludze z węglem w dłoni, często w zabytkowych krakowskich kościołach. To właśnie w ich trakcie studenci architektury dowiadywali się, że gdzieś daleko na wschodzie istnieje miasteczko Hrubieszów, bliskie sercu Profesora, będące lejtmotywem jego wykładów. Profesor Zin był surowym egzaminatorem, wielu z nas pamięta wielogodzinne przygotowania do egzaminu z historii architektury polskiej, spędzone nad studiowaniem planów kościołów od czasów romańskich do współczesnych... A Profesor pytał nie tylko z historii architektury, ale z szeroko pojętej wiedzy o kulturze. Piszące ten tekst były pytane o Szopena, o to, „co czują, stojąc przed zabytkiem”? W zasadzie każdy z nas do dzisiaj pamięta swój egzamin u Profesora, opowieści i legendy o nich krążyły po całym Wydziale, przekazywane kolejnym pokoleniom.

Il. 3: a) Wiktor Zin na tle Kamienicy pod Madonną w Zamościu. Źródło: Fot. J. Duda, Archiwum Zamojskie, <http://www.sofijon.pl/module/article/one/1348> (dostęp: 18.09.2023); b) Zdjęcie grupowe ze studentami architektury po wykładzie prof. Zina przy kościele św. Krzyża w Krakowie ok. 1982 roku. Rocznik Wydziału Architektury rozpoczynający studia w 1980 roku. Fot. R. Kostrz, 1982.

W służbie zabytkom

Jak pisał Andrzej Białkiewicz, Wiktor Zin był:

między innymi głównym architektem Krakowa, przewodniczącym Krakowskiej Komisji Konserwatorskiej, prezesem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, generalnym konserwatorem zabytków w randze wiceministra kultury i sztuki, przewodniczącym Międzyresortowej Komisji do spraw Rewaloryzacji Zabytkowych Zespołów Miejskich. [...] Profesor był również inspiratorem kompleksowych działań konserwatorskich na rzecz ratowania zagrożonych miast, takich jak Zamość, Chełm, Opatów, Jarosław. Jako generalny konserwator uratował *Panoramę Raclawicką* przed podziałem na mniejsze części¹². [...] Wyteżona praca projektowa przyniosła profesorowi wiele realizacji na terenie całej Polski i poza jej granicami. Był autorem wielu projektów konserwatorskich. Krakowskie realizacje jego projektów to np. przebudowa Rynku Głównego w końcu lat 60. XX wieku, rewaloryzacje wieży Ratuszowej, attyki Bonerowskiej, kościoła św. Wojciecha, kościoła św. Salwatora, kaplicy Myszkowskich przy kościele Dominikanów, a także odbudowa pomnika Grunwaldzkiego. Z projektów wykonanych dla klasztoru na Jasnej Górze zrealizowano przebudowę prospektu organowego w kaplicy Matki Bożej, Bramę Jana Pawła II oraz założenie urbanistyczne placu przy Domu Pielgrzyma. Poza tym profesor wykonał niezliczone projekty współczesnych obiektów sakralnych i ich wnętrz, a także rezydencji mieszkalnych¹³.

¹² Panorama Raclawicka została ukryta w sali nieczynnego kina Huty Warszawa. Zob. D. Grzymała, *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, Hrubieszów 2013, s. 26; M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*.

¹³ A. Białkiewicz, *Wydobywał piękno*, s. 26–27.

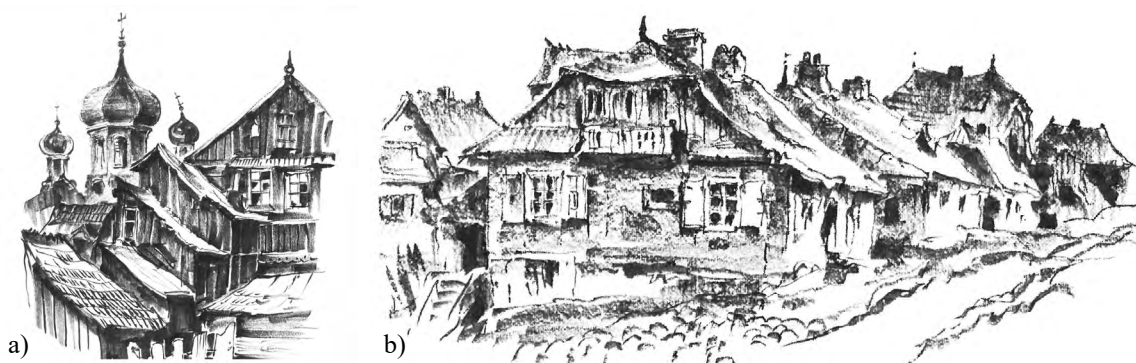
2. Hrubieszów w pracy naukowej, dydaktycznej i twórczej profesora Wiktora Zina

Dorota Grzymała, wskazując na nadzwyczajną wrażliwość Profesora na piękno krajobrazu, na wielowymiarowość i synestezyjne włączanie wszystkich zmysłów w proces jego percepcji, pisała: „Posługując się określeniem *Wielki Teatr Przyrody* Wiktor Zin stawiał siebie na miejscu widza, który nie tylko obserwuje, ale też współuczestniczy w pewnym nieustającym procesie. Wierzył, że krajobrazy kształtują nastrój człowieka i w dużej mierze stanowią tworzywo wyobraźni, a także są komponentem wspomnień. Dla niego samego „człowieka, który nigdy nie rozstawał się ze szkicownikiem” wiele spośród zawartych w nim rysunków – nawet tych najbardziej schematycznych i szkicowanych w pośpiechu – to były właśnie wspomnienia, często wiążące się z rodzinnym miastem Hrubieszowem”¹⁴.

Hrubieszów – rysowany, malowany, opowiadany...

Wiktor Zin jest autorem licznych rysunków związanych z miejscem urodzenia. Przedstawiają one m.in. krajobrazy Hrubieszowa, drewnianą architekturę, detale architektoniczne i stare kapliczki¹⁵. Jak wspominał Profesor, rodzimy krajobraz łączył piękno z celowością, a także z troską o stworzenie dobrych warunków do życia¹⁶.

Pośród ponad stu projektów, których autorem i współautorem był Wiktor Zin, znalazły się także poświęcone zabytkom hrubieszowskim. W 1982 roku Profesor doprowadził do renowacji kościoła garnizonowego pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Hrubieszowie¹⁷, biorąc czynny udział w pracach.

Il. 4a–b) Dawna drewniana zabudowa Hrubieszowa na rysunkach Wiktora Zina. Źródło: W. Zin, *Piękno utracone*, s. 95, 107.

Il. 5. Nadhuczwiąskie krajobrazy rysowane przez Wiktora Zina; a) Źródło: W. Zin, *Piękno nie dostrzegane*, s. 71; b) Źródło: W. Zin, *Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej*, s. 32, Kraków 1956.

¹⁴ D. Grzymała, *Krajobraz w twórczości Wiktora Zina*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2008, nr 1–2, s. 45.

¹⁵ W. Zin, *Piękno nie dostrzegane*, s. 76–78.

¹⁶ Tamże, s. 23.

¹⁷ Dawną cerkiew (obecnie kościół garnizonowy) zamknięto w 1953 roku, zamieniono na magazyn

Wiktor Zin często wspominał miejsce swojego urodzenia w filmach popularyzujących architekturę, które powstały w latach 1971–1972. W filmie pt. *Wilk uzdrowiciel* z cyklu *Opowieści Domu Rodzinnego*¹⁸ wspominał krajobraz Hrubieszowa z czasów młodości, m.in. charakterystyczne miejsca, drzewa, rzeźby. W 1987 roku w filmie z cyklu *Miniatury filmowe* narysował nieistniejący już dom we wsi Bohorodocy, skąd pochodzili jego przodkowie. Porównał jego wielkość do okna wawelskiego. W 1995 roku w filmie pt. *Rodzinna fotografia* z cyklu *Spotkania z rodzinnego domu* opowiadał historię pierwszego zakładu fotograficznego w Hrubieszowie, który mieścił się przy ul. Pańskiej¹⁹. Założył go ok. 1888 roku Żyd o nazwisku Perec. W zakładzie tym wykonano m.in. fotografię jego dziadków Tekli i Szymona z dziećmi²⁰.

Hrubieszów – w nauce i dydaktyce

Wiktor Zin przywoływał krajobraz i zabudowę Hrubieszowa w wielu pracach naukowych, publikacjach i programach telewizyjnych propagujących piękno rodzimej architektury i krajobrazu. Profesor z wielkim zapałem kreślił słowem i ilustrował rysunkiem pejzaże rodzinnego miasteczka, wyjaśniając na hrubieszowskich przykładach zagadnienia szersze, dotyczące historii architektury, urbanistyki, ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, tym samym wprowadzając tematy związane z Hrubieszowem w obieg naukowy²¹.

Profesor Zin, określany mianem „architekta piękna”²², uważał, że architekt i artysta powinni „umieć patrzeć i dostrzegać wokół siebie piękno”²³. W swoich publikacjach, prócz pochwały piękna przejawiającego się w rodzimym krajobrazie i zabytkach, wyrażał również wielką troskę o jego zachowanie i ochronę wobec zagrożeń współczesności. Profesor Andrzej Białkiewicz w mowie laudacyjnej podczas uroczystości przyznania Profesorowi Zinowi Doktoratu Honoris Causa Politechniki Krakowskiej w 1998 roku²⁴ podkreślał ten ważny aspekt jego działalności naukowo-badawczej i projektowej. Wybrzmiał on szczególnie mocno w jednej z ostatnich publikacji Profesora, zatytułowanej *Narodziny krajobrazu kulturowego*²⁵.

Profesor Zin był promotorem niezliczonej ilości projektów dyplomowych i prac doktorskich, wśród nich dotyczących regionu Zamojszczyzny i Hrubieszowa, jak praca doktorska Jolanty Zwierzyńskiej-Fernandes pt. *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo mieszkaniowe Zamojszczyzny na przełomie XIX/XX wieku*²⁶ czy praca magisterska Joanny Pawlak pt. *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa*²⁷.

---

i przeznaczono do rozbiórki. Dzięki W. Zinowi w 1980 roku kościół wydzielono z koszar i wyremontowano w latach 1981–1982. Zob. M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*. W 1995 roku wykonano ogrodzenie od strony drogi, a w 2002 zrekonstruowano główny ołtarz wg projektu W. Zina. Zob. D. Grzymała, *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, s. 26.

¹⁸ *Opowieści Domu Rodzinnego „Wilk uzdrowiciel” – Odcinek 8 cyklu*, <https://www.youtube.com/watch?v=K5bPEW07IWs> (dostęp: 1.08.2023).

¹⁹ *Spotkania z rodzinnego domu profesora Zina „Rodzinna fotografia”*, <https://www.youtube.com/watch?v=VGvX4ARhRvY> (dostęp: 18.08.2023).

²⁰ E. Binswanger-Stefańska, *Wiktor Zin (14 września 1925 w Hrubieszowie – 17 maja 2007 w Rzeszowie)*, <http://www.sofijon.pl/module/article/one/1348> (dostęp: 1.08.2023).

²¹ W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27–33.

²² J. Skrobot, *Zin. Architekt piękna*.

²³ W. Zin, *Opowieści o polskich kapliczkach*, s. 13.

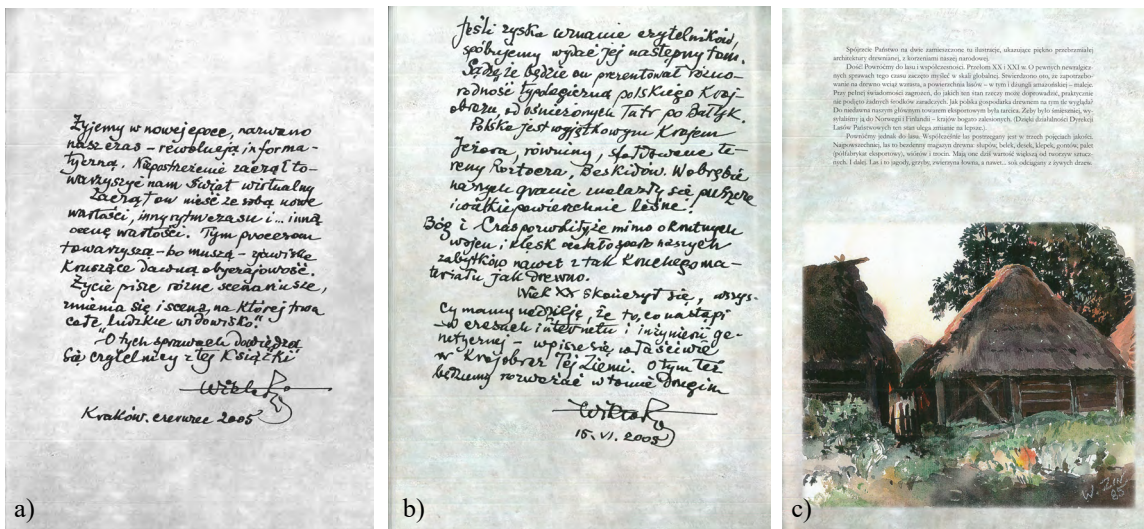
²⁴ A. Białkiewicz, *Wydobywał piękno*, s. 25–28.

²⁵ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, Rzeszów 2005.

²⁶ J. Zwierzyńska-Fernandes, *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo mieszkaniowe Zamojszczyzny na przełomie XIX/XX wieku*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1988.

²⁷ J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.

Il. 6. Narodziny krajobrazu kulturowego; a) Słowo wstępne; b) Posłowie (fragment); c) Strona 19. Źródło: W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, Rzeszów 2005, s. 9, 86, 19.

Hrubieszów był także obecny w pracach dydaktycznych Profesora. Od lat 50. do lat 70. XX wieku prowadził studenckie praktyki inwentaryzacyjne na Zamojszczyźnie, także w Hrubieszowie.

3. „Dom rodzinny. Hrubieszów”²⁸ – „kraj lat dziecińczych, on zawsze...”²⁹

Posesję przy ul. Browarnej (obecnie ul. Kilińskiego 10) nabył od Józefa Gancarza w 1887 roku pradziadek prof. Zina. Położona była w sąsiedztwie parceli należącej do rosyjskiego osadnika Iwana Niedźwiedzia³⁰. Na parceli zbudowany był parterowy drewniany dom, w którym rodzina zamieszkała na początku. Jak wspomina Wiktor Zin, nowy dom, istniejący do dzisiaj, jego dziadek Szymon Ziń wybudował ok. 1890 roku. Dom wzorowany był na dworach wiejskich z gankiem na osi elewacji frontowej wspartym na dwóch drewnianych słupach i naczółkowym dachem³¹. Wpisywał się on w archetyp dworku małomiasteczkowego, charakterystyczny dla zabudowy Hrubieszowa.

Przodkowie Profesora pochodzili z Hrubieszowa i Brodnicy (Bohorodycy). Wiktor był synem Piotra Ziña i Stefanii Wilgan, wychowanej w tradycji polskiego dworu córki jednego z plenipotentów właścicieli ziemskich w powiecie hrubieszowskim³². Jego dziadkiem był Szymon Ziń, a babką – pochodząca ze Sławęcina Tekla z domu Olechwir. Dziadek prowadził razem z synem zakład pozłotniczo-malarski, w którym malował i odnawiał dwory, kościoły, cerkwie i bożnice, budował kapliczki i rzeźbił świętych, wykonywał sztukaterie, ołtarze i złocił je. Piotr Ziń malował szyldy zakładów rzemieślniczych, restauracji i sklepów.

Dom, w którym Wiktor Zin mieszkał w dzieciństwie, przedstawił na rysunku zatytułowanym: *Lepianka w Hrubieszowie w roku 1946*. „Kraj lat dziecińczych, on zawsze...”³³ i opisywał tak:

Mam to szczęście, że mieszkanie mego dzieciństwa zachowało się do naszych czasów. Jest to lepianka w Hrubieszowie, przy ulicy Kilińskiego 10, składająca się z kuchni, dwu

²⁸ W. Zin, *Dom rodzinny. Hrubieszów. 19.V.1971*. Rysunek udostępnił Łukasz Krawczyk ze zbiorów własnych.

²⁹ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 63.

³⁰ J. Panasiewicz, *Hipoteka miasta Hrubieszowa*, „Archiwariusz Zamojski” 2016/2017, t. XV, s. 150.

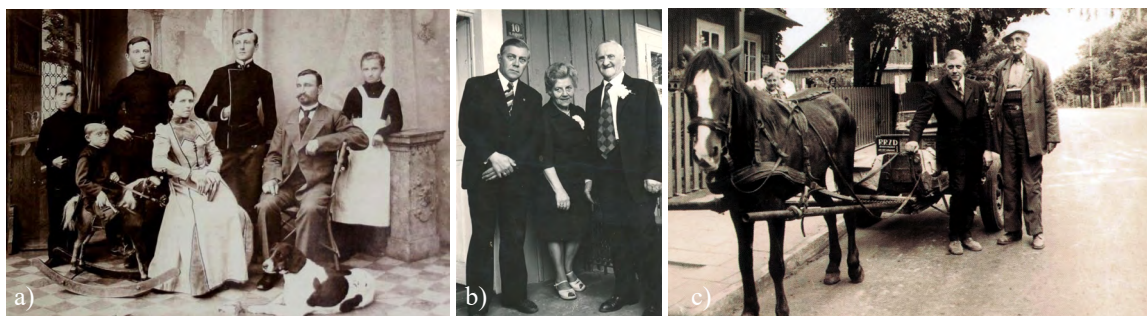
³¹ J. Panasiewicz, *Protoplasta malarskiego rodu z Bohorodycy. Szymon Ziń – droga do kariery (Cz. I)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2014, nr 1, s. 70–79.

³² M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*.

³³ W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 63.

izb i sionki. Dom ten wzniesiono w roku 1846. Określenie lepianka nie stanowi symbolu nędzy. Zofia Kossak-Szczucka za swój rodzinny dom uważała lepiankę, tyle że dworską, bardziej obszerną³⁴.

Il. 7: a) Fotografia dziadków prof. W. Zina, Tekli i Szymona, z dziećmi, wykonana w zakładzie fotograficznym Perca w Hrubieszowie. Źródło: E. Binswanger-Stefańska, *Wiktor Zin (14 września 1925 w Hrubieszowie – 17 maja 2007 w Rzeszowie...)*; b) Prof. Zin z rodzicami Stefanią i Piotrem na ganku domu rodzinnego. Źródło: Fotografia archiwalna, udostępniona przez Andrzeja Gierbienisa z archiwum rodzinnego; c) Fotografia wykonana przed domem rodzinnym prof. Wiktora Zina w Hrubieszowie, przy płocie rodzice Profesora. Źródło: D. Grzymała, *Krajobraz w twórczości Wiktora Zina*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2008, nr 1–2, s. 44.

Życie rodziny toczyło się w największym pokoju, który opisywał:

Pokój duży, czterokienny obstawiony był łózkami. Tu też stała komoda, a na niej symfonion, zaczarowana czarna skrzynka do grania (mieliśmy dwanaście metalowych płyt, których melodie znam jak pacierz). W dużym pokoju ojciec często rozstawiał swoją sztalugę, na której malował szyldy – reklamy szewca, krawca, restauracji. [...] Tu, w kącie pokoju, przy oknie od strony malarni miałem swój stolik i półkę, na której stały książki. Każdy sam dbał o zacielenie swego łóżka, o podlanie kwiatów (fuksji i pelargoni) stojących na jego oknie³⁵.

Il. 8. Dom rodzinny Wiktora Zina w Hrubieszowie: a) *Lepianka w roku 1946*. „*Kraj lat dziecińczych, on zawsze...*”. Źródło: W. Zin, *Narodziny krajobrazu kulturowego*, s. 63; b) *Lepianka w 2018 roku, przed zawaleniem*. Fot. I. Sykta, 2018.

Usytuowany przy ulicy i poprzedzony przedogrodem drewniany dom rodzinny Zińów uzyskał formę dworku z osiowo umieszczonym gankiem wspartym na dwóch słupach. Naczółkowy dach był kryty gontem, pod koniec lat 50. XX wieku zniszczony gont zastąpiono papą. Elewacje oszalowane

³⁴ Tamże, s. 59.

³⁵ Tamże.

były deskami pionowymi z ozdobnym zwieńczeniem, łączonymi wąskimi listwami, naroża ujęte deskami z ozdobnymi listewkami. Ściany wewnętrzne docieplone, oprócz maty trzciniowej kilkanaście warstwami różnych płyt.

Dom zachował się bez większych przekształceń. Składał się z 6 pokoi, był w większości wynajmowany. Po 1918 roku dom rozbudowano od strony zachodniej (podwórza) na kształt litery „L”. Dobudowano drewniane skrzydło z murowaną suteryną i prowadzącą do niej parterową sienią, nad którą wiodły na strych drewniane schody, zakończone balkonikiem. Od strony południowo-zachodniej, w narożu, dostawiono kolejną, wąską przybudówkę, do której prowadzą betonowe schodki, oraz drugą w narożu północno-zachodnim. Wejście do piwnicy pod budynkiem od strony zachodniej zadaszono dachem pulpitem, połączonym z gankiem osłaniającym wejście do sieni. Początkowo Zińowie przenieśli się do przebudowanej szopy, służącej wcześniej za stajnię i wozownię w głębi podwórza. W okresie międzywojennym mieszkali w suterynie pod dobudowanym skrzydłem. Tam też w 1925 roku urodził się Wiktor Zin.

Il. 9. Dom wybudowany przez Szymona Ziña przy ul. Browarnej (ob. Kilińskiego): a) Widok domu od strony ul. Narutowicza z otoczeniem i widokiem w kierunku Huczwy, lata 60. XX w. Źródło: Fotografia archiwalna, udostępniona przez Marię Fornal; b) Widok domu od strony ulicy. Fot. Ł. Krawczyk, 2006.

Podwórko „nie było podobne do żadnego z sąsiednich; przypominało prawdziwy labirynt”³⁶

W latach 90. XIX wieku na podwórzu domu dobudowano malarnię, stolarnię, lamus, spiżarnię i lodówkę³⁷. Rozbudowa była związana z realizacją zamówienia na projekt i wykonanie ikonostasu do cerkwi w Hrubieszowie. Podwórko Profesor wspominał jako magiczny, tajemniczy mikroświat:

Kiedyś nasze podwórko nie było podobne do żadnego z sąsiednich; przypominało prawdziwy labirynt. Obok stolarni i malarni pojawiło się tam z czasem tyle komórek, schodków i poddaszy, że ktoś, kto znalazł się między nimi, tracił orientację, stawał bezradny, a potem pytał o drogę. Wszystkie ściany zabudowań naszego podwórka stanowiły poligony doświadczalne. Na nich dobierano kolory, przecierano pędzle. Na tych ścianach i mnie było wolno bezkarnie używać pędzla, co z chęcią czyniłem. Miałem wtedy może 4–5 lat. Nie wiedziałem, że ktoś rzeźbi moją osobowość w sposób trwały i nieodwracalny³⁸.

³⁶ M. Parol, *Hrubieszów: „Zinówce” na ratunek*, „Kronika Tygodnia” z 3.07.2019, <https://www.kronikaty-godnia.pl/artukul/15325,hrubieszow-zinowce-na-ratunek> (dostęp: 1.08.2023).

³⁷ J. Skrobot, *Zin. Architekt piękna*, s. 12.

³⁸ M. Parol, *Hrubieszów: „Zinówce” na ratunek*.

Stojąca obok malarni drewniana budka – ulubione miejsce Profesora, zarówno w dzieciństwie, jak i później, gdy powracał do Hrubieszowa – miała bardzo ciekawą historię, którą opisywał tak:

Otóż czas się dopełnił, hrubieszowscy mieszczenie postanowili dla św. Mikołaja ufundować któreś tam z rzędu nowe mieszkanie. Mój dziadek miał je pomalować. Ale staremu mistrzowi zrobiło się żal starej kaplicy, która niewątpliwie pamiętała czasy Staszica i Grothusa. Postanowił przewieźć ją na własne podwórko. Kaplica stanowiła budowlę niezbyt wielką, przykrywał ją dwuspadowy dach, który występując przed elewację wspierał się na misternie ciosanych słupach. W bocznych ścianach znajdowały się dwa kolorowe, oszklone okienka, a w podłodze była kłapa służąca do czerpania świętej wody. Mój dziadek uratowawszy tę budowlę bynajmniej nie chciał urządzać prywatnej, podwórzowej kaplicy. Miał na nią inne, własne widoki. Ustawił dawny dom św. Mikołaja pomiędzy warsztatem i wozownią przeznaczając go na... zimową spiżarnię. Pamiętam więc ową kaplicę w czasie, gdy w jej wnętrzu stały beczki z soloną słoniną oraz worki z mąką i kaszą. Podobno przez pierwsze lata moja babka wchodząc do tej osobliwej spiżarni żegnała się pobożnie. Później wszystkie opory minęły. Do dawnej kaplicy przylgnęła nowa nazwa – spiżarnia. Teraz gdy przyjeżdżam z Krakowa do Hrubieszowa, właśnie tu, w spiżarni piszę swoje teksty i wykonuję rysunki. Dziś już nikt poza moim ojcem i mną nie wie, do czego przed laty służyła kłapa istniejąca w podłodze naszej spiżarni³⁹.

Budowla stoi do dzisiaj, a jej historia może być przykładem jakże praktycznego i charakterystycznego dla dawnych pokoleń podejścia do wielokrotnego użytkowania przedmiotów, które dziś nazywamy recyklingiem.

Ślady przeszłości – duch miejsca

Czas nie był łaskawy dla opuszczonego przez wiele lat domu i ogrodu. Wielu opisywanych przez Profesora miejsc, zabudowań i elementów już nie ma. Lepianka zaważyła się kilka lat temu. Nie ma już dawnego ganku z ławeczką, pracowni, z ogrodu zniknęły altana i szpalery porzeczek prowadzące do Huczwy, nad którą niegdyś stała łaźnia wiejska wybudowana przez Szymona Zińa.

Il. 10. Niezachowane do dzisiaj artefakty otoczenia domu rodzinnego: a–b) Oryginalny ganek z ławeczką. Źródło: Fot. Ł. Krawczyk, 2006. ; c) Lepianka – mieszkanie rodziny prof. Zina, później wozownia i lamus. Fot. I. Sykta, 2018: d) Pracownia Piotra Zińa. Źródło: Fot. archiwalna udostępniona przez M. Fornal, ok. 1978.

³⁹ W. Zin, *Piękno utracone*, s. 71.

Pozostały dom z wyposażeniem i pamiątkami rodzinnymi, stare drzewa, a także ukryta za zasłoną pnączy dawna kapliczka i spiżarnia. Z dawnego podwórka zachowała się ławka pod pergolą porośniętą pnączami. Profesor lubił na niej siadywać, tu nagrywano programy z serii *Opowieści domu rodzinnego*. W głębi ogrodu na starej leszczynie opiera się rzeźba stojąca niegdyś w altanie – personifikująca artystycznego ducha tego niezwykłego domu.

Il. 11. Niezachowane do dzisiaj artefakty ogrodu: a) Zabudowa widoczna od strony ogrodu; b) Altana z rzeźbą; c) Szpalery porzeczkowe w ogrodzie. Źródło: Fot. archiwalne udostępnione przez M. Fornal.

Il. 12. Zachowane do dzisiaj artefakty w ogrodzie „Zinówki”: a) Dawna spiżarnia, wcześniej kapliczka św. Mikołaja. Ulubione miejsce prof. Zina, tu pracował, gdy przyjeżdżał do Hrubieszowa. Fot. M. Fornal, 2020; b) Rzeźba. Fot. I. Sykta, 2022; c) Ławka pod pergolą. Fot. I. Sykta, 2022.

Terazniejszość

Decyzją Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znak: KD.5140.2.4.2019 z 20.02.2019 r. drewniany dom przy ul. Kilińskiego 10 wraz z gruntem pod budynkiem został wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/1668⁴⁰.

W latach 2019–2020, dzięki środkom pozyskanym z dotacji ministerialnej, przeprowadzono prace remontowe i zabezpieczające⁴¹. Niszczący przez lata dom zyskał szansę na powrót do

⁴⁰ M. Fornal, *Dom prof. Wiktora Zina*.

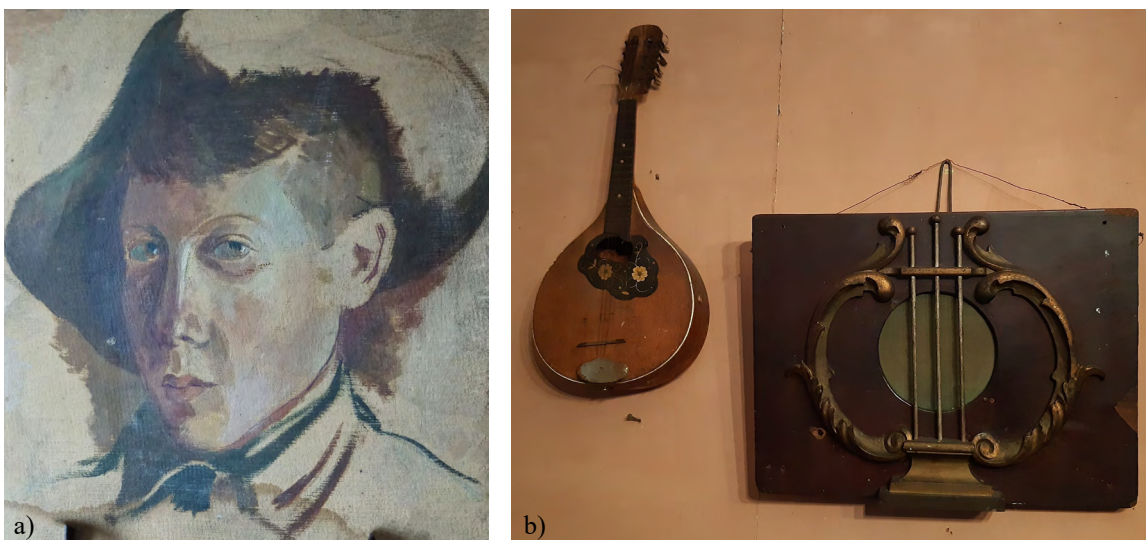
⁴¹ Remont realizowany był w ramach Programu Ochrony Zabytków – zadanie pn. „Hrubieszów, dom prof. Wiktora Zina (1870): remont dachu wraz z odtworzeniem historycznego pokrycia i konstrukcji więźby”, dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Il. 13. Dom rodzinny prof. Zina po remoncie w 2020 roku: a) Nowy ganek; b) Dekoracje snycerskie narożnika domu i szczytu dachu. Fot. I. Sykta, 2022–2023.

życia. Wymieniono pokrycie dachu z papy na gont. Zbudowano nowy ganek i wykonano dekoracje snycerskie szczytu. Prace prowadzone były pod kierunkiem architekta Jana Karpiela Bułecki. W porządkowanie domu zaangażowała się Maria Fornal, ówczesna konserwator zabytków z Zamościa, dziś społeczny opiekun domu. Przywracaniu do życia tego wyjątkowego miejsca towarzyszyły społeczny entuzjazm i zaangażowanie wielu osób, w tym szczególnie seniorów, pamiętających Profesora. Atmosferę tych wydarzeń przybliżają filmy *Tajemnice Zinówki*⁴².

Il. 14. Pamiątki rodzinne zachowane w „Zinówce”: a) Autoportret Wiktora Zina. Fot. I. Sykta, 2019; b) „Toczka” – radio w ozdobnej oprawie wykonanej przez Szymona Zina. Fot. I. Sykta, 2019.

⁴² *Tajemnice Zinówki, część 1*, <https://youtu.be/oImpl7UmHX8?si=SLgR8op6TSpMWrAh>; *Tajemnice Zinówki, część 2*, <https://youtu.be/0lbWNpMrGn0?si=xhTXLrxR6s7hrJGQ> (dostęp: 13.12.2023).

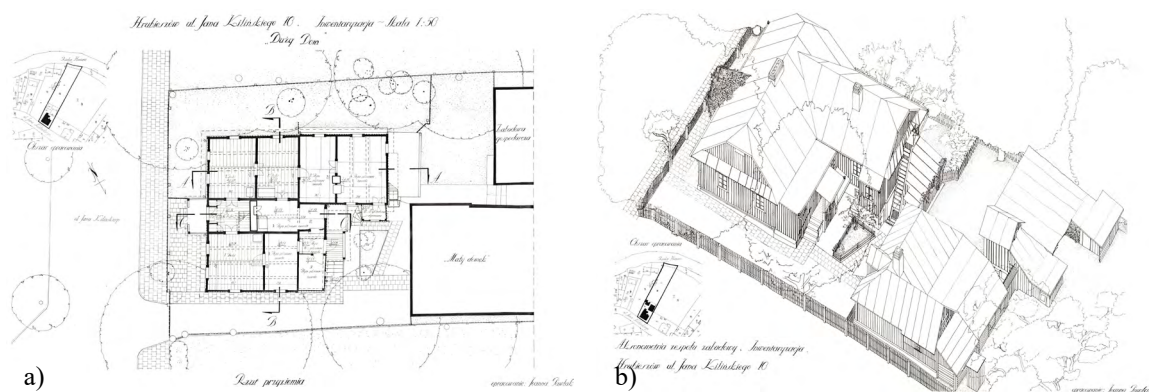

Po wykonaniu podstawowych prac remontowych i zabezpieczających w 2020 roku dom rodzinny prof. Zina – nazwany „Zinówką” – jest udostępniany do okazjonalnego zwiedzania. Dom pełen jest pamiątek, które opowiadają historii Profesora i jego wielopokoleniowej rodziny o tradycjach rzemieślniczych oraz wielu znamienitych postaci, które w tym domu pracowały, bywały, a nawet zamieszkiwały – od wspomnianych Bolesława Leśmiana, profesorów Uniwersytetu Poznańskiego, przez księży z parafii Św. Mikołaja, którzy podarowali teren kościelny pod obecny park miejski, majora „Hubala”, do współpracującego z Szymonem Zińem przy budowie ołtarzy żydowskiego mistrza snycerskiego Majrycka, który dla młodego Wiktora był nauczycielem prawideł budowania⁴³.

4. Ku realizacji marzenia profesora Zina o założeniu w domu rodzinnym muzeum rzemiosła artystycznego, malarstwa, snycerstwa i pozłotnictwa

Podczas kwerendy w „Zinówce” pozyskano wartościowe materiały inwentaryzacyjne i projektowe, wśród nich pracę dyplomową Joanny Pawlak oraz wykonaną przez nią w ramach praktyki studenckiej inwentaryzację architektoniczno-konserwatorską domu z 1994 roku. Praca, prócz części projektowej, zawiera część studialną ze studium widokowym Hrubieszowa oraz szczegółową inwentaryzację zagospodarowania działki i ogrodu wraz z istniejącą zabudową (zarówno domem, jak i pozostałymi obiektami budowlanymi, dziś już – poza dawną letnią pracownią Profesora – nieistniejącymi, a także wybranymi detalami dekoracji architektonicznych, drzwi, okien, mebli i okuć).

Projekt jest propozycją adaptacji istniejącej zabudowy działki, obejmującej dom, lepiankę (późniejszą wozownię), pracownię malarsko-stolarską, malarnię i inne zabudowania gospodarcze, zgrupowane wokół wewnętrznego podwórka, dla potrzeb otwartego muzeum rzemiosł artystycznych z częścią warsztatową i ekspozycyjną. Ograniczono ingerencję w istniejącą zabytkową substancję budowlaną do niezbędnego minimum, co wynikało z dostosowania obiektu do celów użyteczności publicznej, zachowując autentyczność całego założenia. Ogromnym walorem pracy jest jej „malarska” prezentacja, obejmująca szerszy kontekst otoczenia projektowanego muzeum, a więc ogród z altaną, zejście do rzeki z łazienką nad Huczwą, wszystko na tle otaczającej przyrody, starych drzew, zawsze z zaznaczeniem sylwetki człowieka.

Il. 15a–b) Projekt muzeum rzemiosła artystycznego z częścią warsztatową i ekspozycyjną w domu rodzinnym prof. Wiktora Zina w Hrubieszowie. Źródło: J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10*, plansze 16, 11.

⁴³ W. Zin, *Piękno utracone*, s. 109–110.

Il. 16a–b) „Malarskie” wizualizacje projektu muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa w domu rodzinnym prof. Wiktora Zina w Hrubieszowie. Źródło: J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10*, plansze 20–21.

Praca stanowi projekcję realizacji pragnienia profesora Zina o przywróceniu tradycji rzemieślniczych jego domu rodzinnego w postaci żywego społecznie centrum warsztatowo-ekspozycyjnego propagującego ginące zawody rzemieślnicze, które Profesor wyraził w słowach: „Marzeniem moim było, by założyć tu muzeum rzemiosła artystycznego, a konkretnie malarstwa, snycerstwa i pozłotnictwa”. Przedstawiony tu projekt dyplomowy jest krokiem w tym kierunku.

Il. 17. Pamiątkowe zdjęcia z Wiktorem Zinem i jego rodziną: a) Wiktor Zin w otoczeniu kolegów z gimnazjum, Hrubieszów, ok. 1944–1946. Zdjęcie wykonane na brzegu Huczwy w okolicach obecnego mostu chełmskiego. W tle panorama Hrubieszowa z drewnianymi domami i dawnym młynem. Źródło: Udostępnione ze zbiorów prywatnych Zofii Greniuk; b) Zdjęcie młodego Szymona Zina, syna Profesora z dziadkiem Piotrem. Zdjęcie wykonane na podwórku, w tle pracownia, w głębi malarnia. Źródło: Fotografia archiwalna, udostępniona przez Marię Fornal.

Podsumowanie

Profesora Wiktora Zina zna w Hrubieszowie każdy. „Zinówka” stała dla nas otworem podczas praktyk studenckich i pleneru malarskiego w 2022 roku i każdego wyjazdu studialnego, za co w tym miejscu pragniemy podziękować właścicielce Izabeli Czajkowskiej i Marii Fornal. W czasie naszych pobytów w mieście, poruszania się po nim ze szkicownikami i aparatami fotograficznymi napotkane osoby kierowały nas do rodzinnego domu Profesora, a przy sposobności chętnie opowiadały o swoich spotkaniach z nim. Byli i tacy, którzy z archiwum rodzinnych fotografii wydobywali i z dumą pokazywali zdjęcie z Wiktorem Zinem, zarówno z czasów szkolnych, gdy jeszcze nie był sławny, jak i późniejszych, kiedy każdy przyjazd Profesora do rodzinnego miasta stawał się ważnym wydarzeniem.

Obowiązkowym punktem dla zwiedzających dziś Hrubieszów jest zdjęcie przy pomniku prof. Zina. Jego postać przy sztaludze stoi przy ul. 3 Maja pomiędzy zabytkowym kościołem św. Mikołaja, cerkwią Zaśnięcia NMP i dworkiem, w którym urodził się Bolesław Prus. Ci bardziej zainteresowani historią i zabytkami na pewno trafią na ulicę Kilińskiego do „Zinówki” i tam wykonają kolejne pamiątkowe zdjęcie. My również dokumentowaliśmy w ten sposób każdy nasz pobyt w Hrubieszowie w ciągu dwóch lat realizacji projektu.

Il. 18. Pamiątkowe zdjęcia uczestników projektu, lipiec 2023 r.: a) Przy pomniku prof. Wiktora Zina w Hrubieszowie. Fot. Ł. Krawczyk, 2023; b) Przed „Zinówką”. Fot. A. Greniuk, 2023.

11 sierpnia 2023 roku przy ul. Siennej w Krakowie, w kamienicy, gdzie znajdowała się dawna pracownia prof. Zina, odsłonięto upamiętniającą go tablicę.

Il. 19: a) Tabliczka przy wejściu do „Zinówki”, domu rodzinnego prof. Zina w Hrubieszowie. Fot. I. Sykta, 2022; b) Tablica upamiętniająca prof. Zina przy ul. Siennej w Krakowie w miejscu jego krakowskiej pracowni, wykonana przez prof. Władysława Dudka. Fot. I. Sykta, 2023.

Profesor Wiktor Zin jest bez wątpienia najbardziej rozpoznawalnym ambasadorem dziedzictwa kulturowego Hrubieszowa. Jego zasługi położone dla propagowania i ratowania hrubieszowskich zabytków są niepodważalne. Dom rodzinny Profesora w Hrubieszowie to miejsce wyjątkowe, opowiadające wiele historii z życia miasta i jego mieszkańców. „Zinówka” to bezsprzecznie „hrubieszowski dom z klimatem”, gdzie *genius loci* przenika się z *genius artificis*, miejsce, którego do Hrubieszowa przyciąga ludzi z całej Polski pamiętających charyzmatyczną postać Profesora.

Wielkim zainteresowaniem w ramach szeroko pojmowanej turystyki kulturowej cieszą się domy rodzinne związane z historycznymi postaciami, które przejęły funkcję muzeów, jak chociażby dom Wincentego Witosa w Wierchosławicach, „Chata” Stefana Żeromskiego w Nałęczowie, domek Jana Kasprowicza w Poroninie, dwory Marii Konopnickiej w Żarnowcu, Józefa I. Kraszewskiego w Romanowie, Tetmajerów w Łopusznej⁴⁴, Fryderyka Szopena w Żelazowej Woli czy

⁴⁴ I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985, s. 19.

podkrakowska „Rydlówka” – dworek rodziny Rydlów, miejsce akcji *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego. W tego typu domach-muzeach następuje swoista synergia wizerunku znanego gospodarza czy mieszkańca z archetypem domu rodzinnego, gdzie autentyzm miejsca, możliwość „dotknięcia” historii, wsłuchania się w opowieści domu, potęgują wrażenia i doznania zwiedzających.

Taki potencjał drzemie także w domu rodzinnym profesora Zina, drzemie, bo stan obiektu nie pozwala na jego szersze udostępnienie i wykorzystanie dla celów aktywizacji turystycznej, promującej dziedzictwo kulturowe miasta. Nie wystarczą doraźne działania porządkowe i zabezpieczające, bo zarówno stary drewniany dom, jak i pamięć czy tradycja miejsca wymagają systematycznego kultywowania i stałej troski.

Koncept szlaku hrubieszowskich domów z klimatem z „Zinówką” jako punktem początkowym, działającą jako miejsce żywe społecznie, wskrzeszające tradycje rodzinnego domu profesora Zina i ginące rzemiosła artystyczne – będzie być może kolejnym i mamy nadzieję, że nie ostatnim krokiem ku realizacji marzenia Profesora...

Il. 20. Logotyp „Zinówki” – propozycja identyfikacji wizualnej na szlaku hrubieszowskich domów z klimatem na przykładzie domu rodzinnego profesora Wiktora Zina. Autor: Łukasz Byś, 2022.

Ochrona drewnianej zabudowy Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich

Streszczenie: Hrubieszów powtarzał schemat zabudowy większości miast Zamojszczyzny. Przy rynku stały domy podcieniowe, w części frontowej przeznaczone na sklepy lub zajazdy, a w tylnej na mieszkania. Z czasem na dalszych parcelach budowano domy z gankami opartymi na dwóch słupach, czasem ozdobionymi detalami snycerskimi, o zróżnicowanych dachach. Drewniane domy w Hrubieszowie zostały udokumentowane i skatalogowane w połowie XX wieku, a kilka drewnianych dworców wpisano do rejestru zabytków. Ochronę drewnianej zabudowy miały zapewnić akty prawne dotyczące ochrony zabytków, wpisy do ewidencji i rejestru zabytków oraz ustalenia w kolejnych planach zagospodarowania przestrzennego miasta. Stan obecny i postępująca degradacja pokazują, że żadna z form ochrony nie przyniosła oczekiwanego skutku.

Słowa kluczowe: drewniana zabudowa mieszkalna, dworek, ochrona historycznej zabudowy mieszkalnej

Protection of Wooden Buildings in Hrubieszów in Legal Acts and Conservation Activities

Abstract: Hrubieszów repeated the pattern of development of most towns in the Zamojszczyzna region. By the market square stood arcaded houses, in the front part intended for shops or inns, and in the back for dwellings. With time, houses with porches resting on two posts, sometimes decorated with woodcarving details, with varied roofs were built on further plots of land. Wooden houses in Hrubieszów were documented and catalogued in the middle of the 20th century, and several wooden manor houses were listed as monuments. The protection of the wooden buildings was to be ensured by legal acts on the protection of monuments, entries in the register of monuments, and arrangements in successive spatial development plans of the city. The present state and progressive degradation, show that none of the forms of protection has had the expected effect.

Keywords: manor house, protection of historic residential buildings, timber housing

Il. 1. Archetypy domów hrubieszowskich: a) Dworek małomiasteczkowy z gankiem. Dom przy ul. Podzamcze 19, 1965. Źródło: WUOZ, delegatura w Zamościu; b) Dom zajezdny. Zajazd przy ul. Lubelskiej (ob. ul. Partyzantów), nieistniejący. Fot. M. Kornecki, 1954. Źródło: Fot. archiwalne z archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu udostępnione przez M. Fornal.

Wstęp

W krajobrazie kulturowym Zamojszczyzny ważne miejsce zajmuje architektura drewniana. Drewno było na tych terenach podstawowym materiałem budowlanym do początku XX wieku. Przesądziły o tym zarówno łatwość pozyskiwania tego materiału i koszt budowy, o wiele niższy niż budynku murowanego, jak również łatwiejszy dostęp do budowniczych. Zwykli rzemieślnicy, cieśle, stolarze, stawiający domy we wsiach i miasteczkach, nierzadko wykazywali się umiejętnościami dorównującymi wykształconym budowniczym.

Przy szlakach handlowych, przy których wcześniej rozłożyła się sieć tzw. Grodów Czerwieńskich, już od XIV wieku zaczęły powstawać miasta, którym nadawano dokumenty lokacyjne, oparte najczęściej na prawie magdeburskim. Pojawiały się zespoły urbanistyczne, rozplanowane na wzór średniowiecznych niemieckich miast, w których główne miejsce zajmował rynek z odchodzącymi pod kątem prostym ulicami, tworzącymi regularny układ zabudowy. Obszarowi rynku i zabudowie wokół niego była przypisana funkcja handlowo-rzemieślnicza. Zazwyczaj stawiano tu, szczytowo lub dłuższą ścianą do linii zabudowy, domy z podcieniami, w których wystawiano towary przeznaczone do sprzedaży. W niektórych miastach część pierzei wypełniały domy tzw. „zajezdne” z szerokim przejazdem na podwórze. Przy ulicach odchodzących od rynku powstawały proste parterowe domy mieszczańskie z dwuspadowymi dachami, a na obrzeżach zabudowa o charakterze wiejskim – mieszkalna i gospodarcza, czasem z warsztatem rzemieślniczym. Najstarsze domy, również te przyrynkowe, kryte były strzechą lub gontem.

Prawdopodobnie taki charakter zabudowy, wielokrotnie wymienianej ze względu na zniszczenia powodowane pożarami i najazdami, które przechodziły często przez te tereny, przetrwał do XVIII wieku. Kilka miast zapisało się w historii jako ośrodki rzemieślnicze, nierzadko znane na bardzo szeroką skalę. Należały do nich Tyszowce, słynące warsztatami szewskimi, w których wykonywano buty, tzw. tyszowiaki, Biłgoraj z domami sitarzy handlujących sitami w całej wschodniej Europie czy Frampol z domami tkackimi. W tych miastach powstały domy, które obok zabudowy podcieniowej, charakterystycznej niemal dla wszystkich miast Zamojszczyzny, wyróżniały się rozwiązaniami dostosowanymi do uprawianego w nich rzemiosła. W większości miast domy podcieniowe wypełniały całą zabudowę przyrynkową i przy ulicach odchodzących od niego. Powstanie podcieni było wymuszone przez czynniki gospodarcze. Duża ilość sklepów, tradycja wystawiania towarów i handlowania przed sklepem, pociągnęły za sobą najpierw wydłużanie okapów dachów, a następnie rozbudowywanie ich tak, że osłaniały całe chodniki, co wymagało dodatkowego podparcia kilkoma prostymi lub ozdobnymi słupami. Podcienia były nie tylko miejscem handlu, ale też posiedzeń, pogawędek i relacji sąsiedzkich. Obok obiektów drewnianych w niektórych miastach z czasem powstawały murowane. Najczęściej były to świątynie, budowle obronne i domy bogatych mieszczan.

Zabudowa mieszkalna, często wymieniana ze względu na nawiedzające miasta kłęski, zaczęła nabierać z czasem bardziej urozmaiconych form. Podcieniowe domy przyrynkowe dostawały dodatkową kondygnację, która najczęściej pełniła funkcję mieszkalną, kryte gontem dachy przybierały coraz bogatszą mozaikę kształtów – od najczęściej występujących naczółkowych, przez półszczytowe, czterospadowe, łamane polskie po mansardowe. Słupy, na których opierały się podcienia, zdobione były dekoracyjnymi elementami snycerskimi, mocowanymi też w nadprożach drzwi i obramieniach okiennych. W wysokich dachach pojawiły się lukarny i wystawki, które doświetlały pomieszczenia na górnej kondygnacji. Przy ulicach oddalonych od rynku domy zaczęły przybierać formy bardziej rozbudowane, z wysokim naczółkowym albo przyszczytowym dachem, na osi elewacji frontowej pojawił się ganek o formie otwartej, wspartej na słupach albo zamknięty szalowaniem. Od podwórza zabudowę uzupełniały budynki gospodarcze, w których hodowano zwierzęta domowe. Między domem a drewnianym płotem, odgradzającym posesję od ulicy, znalazło się miejsce na ogródek z kwiatami i kwitnącymi krzewami.

Prawdopodobnie tak, od połowy XVIII wieku, mógł wyglądać Hrubieszów. Miasto powstało z osady targowej, usytuowanej na owalnej wyspie, otoczonej rzeką Huczwą przeciętą kanałem Motławy. W jego pobliżu przebiegały ważne szlaki handlowe. Korzystne położenie komunikacyjne sprawiło, że osada rozwijała się szybko i z czasem zaczęła pełnić wiele funkcji miejskich.

Wymienione szlaki prowadziły do Krakowa: ze Lwowa przez Bełz i Hrubieszów oraz z Włodzimerza przez Hrubieszów, Krasnystaw, Zawichost.

1. Ewolucja układu przestrzennego miasta i form zabudowy

Lokacja w 1400 roku na prawie magdeburskim spowodowała znaczne zmiany w układzie przestrzennym miasta. W jego centrum wytyczono prostokątny rynek, z którego naroży odchodziły ulice przecinające się pod kątem prostym i nadające wytyczonym pod zabudowę działkom formę szachownicy. Wjazd do miasta od południa, późniejszą ul. Mostową, przecinał prawie w połowie południową pierzeję zabudowy i rynek. Dookoła rynku powstała sieć nieregularnych uliczek, rozwijająca się z czasem od strony zachodniej¹. Powstanie cechów rzemieślniczych przypieczętowało zmianę statusu Hrubieszowa na pełnoprawne miasto. Nowe rozwiązania prawne i zmiana roli gospodarczej, wpływały również na rozwiązania przestrzenne. Regularny plan, który miasto otrzymało podczas lokacji, miał podporządkować przestrzeń dla potrzeb materialnych i duchowych mieszkańców. Zaczęto wytyczać działki budowlane, dostosowane do przyszłej funkcji budynku. Stąd różnice w wielkości parcel przyrynkowych – szersze były pod domy wjazdne, obsługujące przybywających do miasta handlarzy, węższe dla funkcji mieszkalno-handlowej lub rzemieślniczej. Wszystkie domy budowane były z drewna, w zależności od przeznaczenia, stawiano je szczytowo lub kalenicowo do rynku, z wysuniętym szerokim okapem, z czasem przechodzącym w formę podcienia opartego na słupach. Przednia część domu przyrynkowego przeznaczona była na handel lub rzemiosło, w tylnej znajdowało się mieszkanie. Od podwórza stawiano komórki, budynki gospodarcze, a w domach zajezdnych stany dla koni i wozów. Czasem funkcję mieszkalną przejmowało poddasze domu.

Miasto dzieliło się na trzy dzielnice wyznaniowe i zarazem narodowościowe: rynek z pobliskim kościołem i klasztorem dominikanów – to część katolicka, rejon cerkwi św. Mikołaja – to część ruska, a północno-zachodnia część miasta, z bożnicą – żydowska². Wszystkie obiekty sakralne były drewniane. Za rozlewiskami rzeki Huczwy, otaczającej miasto, znajdowały się przedmieścia: od zachodu Sławęcin, od południa Pobereżany i Podgórze.

W 1648 roku, w czasie najazdu Chmielnickiego, spłonęła znaczna część zabudowy miasta, łącznie ze świątyniami. Stopniowo odbudowywano budynki, nowe prawdopodobnie powtarzały formy stosowane dotychczas, nadal powstawały z drewna.

Według dr. Jana Górkę w Hrubieszowie wykształciły się trzy typy domów drewnianych. Pierwszy to duży zajazd z mieszkalnym poddaszem, ustawiony szczytem do ulicy, z długim i szerokim przejazdem, biegnącym na przestrzał, oraz małymi pomieszczeniami po jednej stronie. Ten typ domu zajezdny i jego rozplanowanie stosowano również w zajazdach murowanych, kiedy z czasem, ze względów przeciwpożarowych, zabroniono stawiania przy rynku drewnianych budynków. Drugi typ to drewniane dworki przy ulicach pozarynkowych, ustawione kalenicowo do ulicy i nieco od niej odsunięte. Zawsze miały drewniane ganeczki, zazwyczaj z dwoma słupami, najczęściej przykryte dachami naczółkowymi. Domom z gankami towarzyszyły ogrody i sady. Brakiem ganków różniły się od nich domy mieszczkańskie, stawiane przy ulicach przyległych bezpośrednio do rynku, niekiedy mieszczące warsztaty rzemieślnicze³.

Według inwentarza z 1772 roku większość domów przyrynkowych należała do Żydów. We wschodniej pierzei były 2 domy wjazdne i 7 małych, 14 domów zatylnych, pustych placów – 6; w południowej – 5 domów wjazdnych i 3 zatywne; w zachodniej 2 domy wjazdne, 11 małych i 49 zatylnych oraz 8 pustych placów, środek pierzei zachodniej zajmował ratusz; w północnej był 1 dom wjazdny i 5 małych. Za pierzeją północną stały jeszcze 2 domy wjazdne i 16 zatylnych. Środek placu rynkowego zajmowały kramy, przy których stało 5 domów małych⁴.

¹ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 50.

² A. Wiatrowski, *Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych*, Hrubieszów 1998, s. 49.

³ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, s. 49.

⁴ *Hrubieszów, woj. lubelskie, m. pow., Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania*

Stawianie kramów handlowych na rynkach miejskich było powszechne, ale tylko w Hrubieszowie ustawiono je w dwa pasma przecinające stary rynek z wąziutką uliczką między nimi, zwaną „sutki”⁵.

Pomiędzy drewnianymi budynkami, krytymi gontowymi albo słomianymi dachami, z czasem zaczęły pojawiać się też murowane: w 1630 roku cerkiew p.w. Uśpienia MB, w 1751 kościół i klasztor dominikanów, a w 1795 nowa cerkiew p.w. św. Mikołaja.

W miejscu po drewnianym dworze starościńskim w 1791 roku stanął nowy, murowany dwór w otoczeniu drzew i ogrodów. Po latach w jego sąsiedztwie zaczęły powstawać kolejne dwory murowane, co przyczyniło się do wytyczenia tu ulicy Nowej, której nazwę ze względu na charakter rezydencjonalnej zabudowy zmieniono z czasem na Pańską (obecnie ul. 3 Maja).

Uważa się, że wzorem dla murowanych dworów przy ul. Nowej (Pańskiej) i w innych częściach miasta były, zbudowane wcześniej, dworki drewniane⁶.

W 1772 roku Hrubieszów znalazł się w zaborze austriackim, w 1799 przeszedł w prywatne ręce Ignacego Cetnera. Kolejne pożary niszczą zabudowę, nie tylko mieszkalną, ale też świątynie, szpital i drewniane jatki w rynku (odbudowane w 1818 roku, wg jednolitego projektu).

Największe zmiany, zarówno w rozplanowaniu, jak i zabudowie Hrubieszowa, odnotowano w XIX wieku. W 1811 roku miasto przechodzi w ręce Stanisława Staszica, pięć lat później zakłada on Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie. Jednym z zadań Towarzystwa było udzielanie pożyczek na budowę trwalszych, murowanych domów. Spotyka się to jednak z niewielkim zainteresowaniem, hrubieszowianie częściej korzystają z pożyczek na wymianę pokrycia dachu materiałem niepalnym.

Po 1815 roku Hrubieszów trafia pod zabór rosyjski. W kolejnych latach wybucha kilka pożarów, niszczących drewnianą zabudowę. W 1821 roku został opracowany przez geometrę Dąbrowskiego plan regulacji miasta. Plan regulacyjny przewidywał m.in. likwidację kramów w rynku, ale w następnych projektach zatwierdzono ich odbudowę, już jako murowanych. Po pożarze w 1834 roku (spłonęła wówczas większość domów przy rynku), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zażądała, aby w miejsce dotychczasowych drewnianych domów stawiać murowane. Na prośbę Komisji Województwa Lubelskiego mieszkańcy otrzymali jednak zgodę na domy drewniane, wg projektu L. Zarzyckiego, z zastrzeżeniem m.in., aby pokrycie było bezpieczne od ognia⁷.

W 1839 roku powstaje nowy plan regulacyjny autorstwa A. Guapilla, w którym wytyczono nowy rynek, zlokalizowany na północ od starego rynku. Powstaje też nowy projekt odbudowy kramów na rynku, zaczęto je odbudowywać jako murowane sklepy z drewnianymi kramnicami, wg stanu sprzed pożaru. Rząd Gubernialny wysunął żądanie, aby były jednakowej wysokości, przykryte wspólnym dachem. Zwarta zabudowa kramów tworzyła prostokąt z uliczką biegnącą po dłuższej osi, z wąskim przejściem, dzielącym wschodnią część zabudowy. W kolejnym planie regulacyjnym, autorstwa A. Pancera i W. Bieczyńskiego (z 1859 roku, wprowadzono zakaz stawiania drewnianej zabudowy w rynku starym i nowym, poszerzono większość ulic i zlikwidowano dwie. Wytyczono parcele pod park przy ul. Nowej, zaplanowano wprowadzenie zieleni, m.in. na skarpie nad południową odnogą Huczwy oraz skwery przy ul. Długiej i przy szpitalu. Regulacje XIX-wieczne nie zmieniały znacząco średniowiecznego układu, jedynie próbowały go uporządkować. W mieście funkcjonowały wówczas trzy cegielnie, co mogło mieć wpływ na wzrost liczby powstających domów murowanych, szczególnie przy starym rynku i ul. Nowej (ob. 3 Maja).

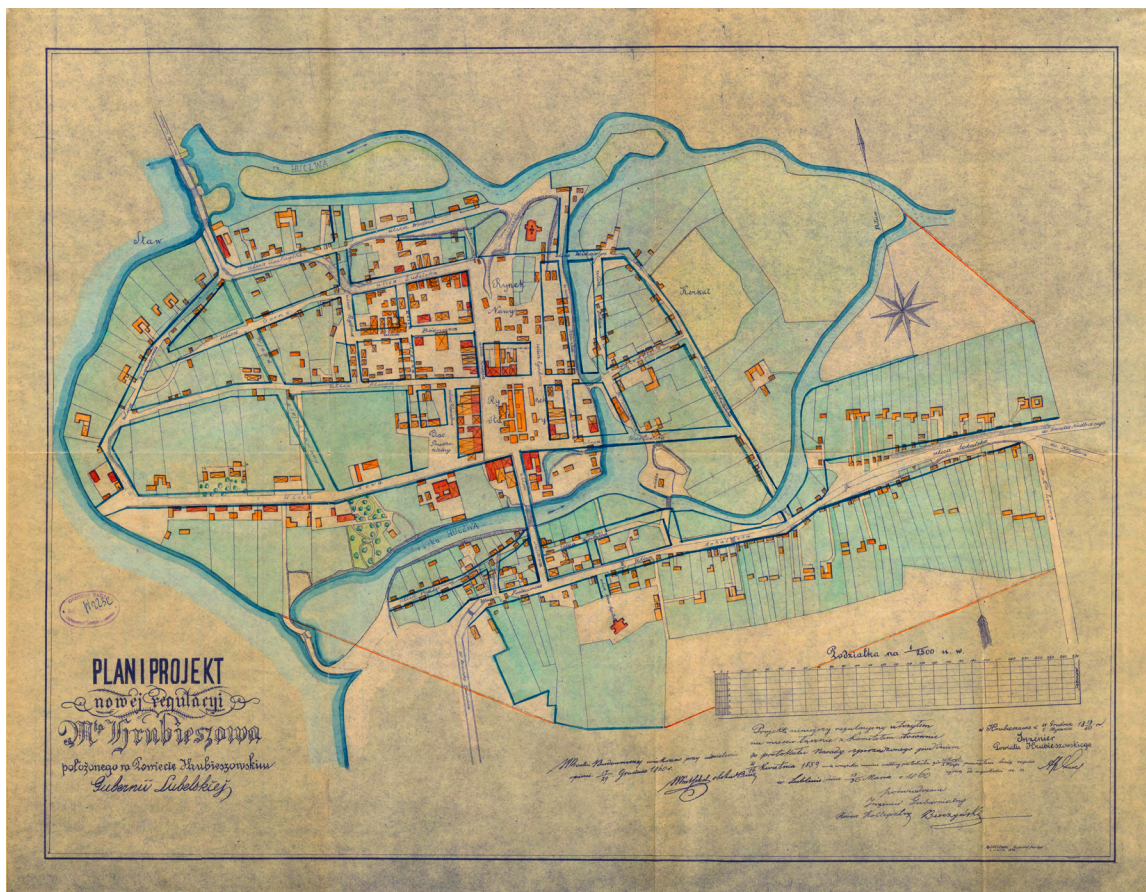
przestrzennego miasta, opracowane na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Warszawa 1965, s. 22.

⁵ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, s. 49.

⁶ Tamże.

⁷ *Studium historyczno-urbanistyczn*, s. 26.

Il. 2. Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej, 1860 r., autorstwa A. Pancera. Odrysował w 1958 roku Ryszard Jaruga. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu. (Kolorem pomarańczowym zaznaczono budynki drewniane).

W 1862 roku na 600 domów tylko 57 było murowanych, w 1879 roku było 470 drewnianych oraz 52 murowane⁸. Kolejne lata nie przyniosły większych zmian w rozplanowaniu i zabudowie miasta. Rozbudowywały się przedmieścia – Pobereżany, Podgórze i Sławęciny.

Na początku XX wieku na północ od miasta władze carskie wybudowały koszary wojskowe. Naprzeciw koszar powstała kolej wąskotorowa, po drugiej stronie, od południa – normalnotorowa. Mimo starań Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego i ówczesnych regulacji prawnych, nie udało się zamienić zabudowy drewnianej na murowaną. Oprócz starego rynku i ul. Nowej na pozostałym obszarze dominowały drewniane domy, a stan taki przetrwał do II wojny światowej.

W latach 20. XX wieku następuje rozwój drewnianej zabudowy mieszkaniowej, szczególnie przy głównych traktach z miasta – do Zamościa, Chełma, Gródka nad Bugiem⁹.

W czasie II wojny światowej najbardziej ucierpiała zabudowa, która należała do Żydów. Poza murowaną bożnicą i kilkoma budynkami przy starym rynku, pozostałe domy żydowskie zbudowane były z drewna. Stan techniczny większości z nich już przed wojną był zły. W najlepszym stanie były domy stojące przy ulicach oddalonych od rynku i niektóre z nich przetrwały bez zmian do czasów współczesnych. Wśród nich są te najbardziej charakterystyczne dla zabudowy Hrubieszowa, czyli drewniane, oszalowane lub otynkowane dworki z gankami opartymi na słupach, często ze snycerskimi ozdobami.

W porównaniu do innych miast i miasteczek na Zamojszczyźnie w Hrubieszowie po II wojnie światowej zachowała się duża liczba domów drewnianych. Jednocześnie zmienił się charakter

⁸ Tamże, s. 11.

⁹ Tamże, s. 33.

miasta – z ośrodka administracji i handlowo-usługowego na administracyjno-rolniczy. Zwiększyła się liczba gospodarstw rolniczych, a w związku z tym przybyło również zabudowy zagrodowej na terenie miasta¹⁰.

2. Ochrona drewnianej zabudowy Hrubieszowa

Przeprowadzona w latach 50. XX wieku inwentaryzacja wykazała, że w Hrubieszowie było 10 dworców i 29 domów drewnianych o cechach architektury zabytkowej. Do 1974 roku uległo zniszczeniu 6 dworców i 9 domów, uznano też, że pozostałe nie mają szans na zachowanie¹¹. Nie dostrzeżono w nich wartości przesądzających o objęciu ochroną i dążeniu do zachowania jak największej ich liczby.

3. Próby kategoryzacji zabytków z początku XX wieku

Pierwsze próby kategoryzacji i klasyfikacji zabytków pojawiły się na początku XX wieku. Prowadziły je najpierw organizacje naukowe i społeczne, a także konserwatorzy i badacze.

W 1929 roku powołano w Warszawie Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków, którego głównym celem była zakrojona na szeroką skalę akcja inwentaryzacji zabytków. Dostrzeżono wówczas konieczność stosowania klasyfikacji i naukowej oceny ich wartości. Zaplanowana na okres dwudziestu lat inwentaryzacja zabytków została przerwana wybuchem II wojny światowej. Kolejny etap związany z kategoryzacją i klasyfikacją rozpoczął się po II wojnie światowej. Kompleksowy program i zasady ochrony zabytków ogłosił w 1946 roku ówczesny Generalny Konserwator Zabytków, Jan Zachwatowicz. Uznano, że zabytki mają pomnikowy charakter, ale i posiadają sugestywną siłę przejawiającą się w kilku formach – oddziaływanie emocjonalne, artystyczne lub starożytnicze, a także dydaktyczne, które zostało określone jako „szerokie i ważne”¹².

Według Zachwatowicza niezbędne było wypracowanie nowych kryteriów oceny wartości zabytków i zakresu rekonstrukcji, ponieważ ogrom zniszczeń wojennych zmusił do przeprowadzenia kompleksowej odbudowy i odrzucenia dotychczasowych zasad. W ramach akcji inwentaryzowania zabytków, prowadzonej przez Wydział Architektury Zabytkowej Biura Odbudowy Stolicy, sporządzono instrukcję oceny wartości zabytkowej. Wartość zabytku określały trzy kategorie: pierwsza – to budowle o istotnym znaczeniu dla historii architektury polskiej; druga – budowle o cechach indywidualnych, posiadające znaczenie miejscowe; i trzecia – budowle pozbawione cech indywidualnych, ale posiadające znaczenie dla historii architektury lub urbanistyki (np. pozwalające stwierdzić, jak w określonych latach wyglądała dana ulica). Kategorie te wyznaczono w oparciu o ocenę wartości budowli ocalałych w Warszawie po zniszczeniach wojennych, ale mogły być też zastosowane w innych miastach i na pozostałych obszarach. Wprowadzono tu kryterium chronologiczne i było ono podstawą weryfikacji zabytków, którą przeprowadzono po II wojnie światowej, aż do czasu wprowadzenia w 1962 roku nowej ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach (zmienionej w 1996 roku na ustawę o ochronie dóbr kultury) wraz z nową klasyfikacją zabytków.

W drugiej połowie lat 50. w całej Polsce prowadzono ewidencje zabytków, które następnie zweryfikowano, co pozwoliło stworzyć nową klasyfikację według klas I–IV. Klasyfikacja obowiązywała do początku lat 70., a niektóre jej postanowienia (np. wybór najcenniejszych zabytków klasy „0”) były przywoływane powszechnie do 1989, a nawet do 2003 roku, pomimo że dużo wcześniej utraciły one znaczenie administracyjne. Nie obejmowała ona małej architektury oraz budownictwa ludowego i budownictwa przemysłowego. Głównym zadaniem przeprowadzonej wówczas ewidencji były względy praktyczno-konserwatorskie. Chciano zwrócić uwagę na

¹⁰ P. Hapka, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Studium wartości kulturowych*, Kraków 1996, s. 46.

¹¹ Karty zabytków w archiwum WUOZ w Zamościu.

¹² J. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1/2, s. 48.

zabytki, które „z racji swoich bezwzględnych wartości powinny być zachowane za wszelką cenę jako kulturalna spuścizna narodu”¹³. Do przeprowadzenia weryfikacji wybrano ekspertów posiadających najwyższe kwalifikacje i doskonale znających teren. Byli to najlepsi historycy sztuki, architekci i konserwatorzy zabytków. Znaleźli się wśród nich m.in. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki i Jan Samek – autorzy weryfikacji i opisów zabytków z powiatu hrubieszowskiego w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* – oraz Henryk Gawarecki (Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie w latach 1950–1963). W lipcu 1962 roku pierwszy etap weryfikacji został zakończony. Ostatecznie w maju 1963 roku zatwierdzono weryfikację i powstały listy zabytków. Wprowadzono również zasady podziału na grupy wartości. Były one następujące:

Grupa 0 – zostały do niej zaliczone zabytki architektury, budownictwa i ich zespoły o najwyższej wartości artystycznej, historycznej i naukowej w skali światowej, które mogły być przedstawione do uznania jako Pomniki Historii.

Grupa I – obejmująca zabytki architektury, budownictwa i ich zespoły: 1. reprezentacyjne w skali krajowej przez swe walory artystyczne, historyczne czy naukowe dla danego okresu, rodzaju lub grupy artystyczno-historycznej; 2. prekursorskie pod względem stylistycznym, typologicznym, technicznym itd.; 3. o wartości artystycznej, historycznej czy naukowej mniejszej od wymienionych powyżej, które w zasadzie powinny być zaliczone do grupy niższej, lecz zostały ujęte w grupie I ze względu na unikalność występowania w skali kraju; 4. o minimalnych lub bez wartości naukowych czy artystycznych – ale o dużych wartościach historycznych z racji związku z osobami czy wydarzeniami o pierwszorzędym, ogólnonarodowym lub ogólnoswiatowym znaczeniu.

Obiekty wymienione w punktach 1, 2 i 3 miały cechować dobry stan zachowania ich zabytkowej postaci; nie mogły zostać tu ujęte obiekty gruntownie przebudowane w czasach nowszych. Wszystkie obiekty kwalifikujące się swą wartością do grupy I zostały tu zaliczone bez względu na stan techniczny w jakim się znajdowały.

Grupa II – czyli zabytki architektury, budownictwa i ich zespoły: 1. reprezentatywne w skali regionu lub miejscowości przez swe walory artystyczne, historyczne czy naukowe dla danego okresu, rodzaju lub grupy artystyczno-historycznej; 2. o wartości artystycznej, historycznej czy naukowej mniejszej od wymienionych powyżej, które w zasadzie powinny być zaliczone do grupy niższej, lecz zostały ujęte w grupie II ze względu na unikalność występowania w skali regionu lub miejscowości; 3. których wartość artystyczna, historyczna czy naukowa może być niewielka, ale które zostały zaliczone do grupy II z następujących względów: a. zachowanie cech tradycyjnej architektury i budownictwa – co ma szczególne znaczenie dla utrzymania historycznych układów urbanistycznych i zespołów zabytkowych; b. wybitnych walorów krajobrazowych, szczególnie, gdy chodzi o zachowanie cech tradycyjnego zagospodarowania przestrzeni; c. związku z wydarzeniami lub osobistościami godnymi upamiętnienia; 4. obiekty o pierwotnie wysokich wartościach, przebudowane w czasach nowszych, lecz z zachowaniem dużej części pierwotnej substancji zabytkowej.

Grupa III – obejmująca zabytki architektury, budownictwa i ich zespoły: 1. o przeciętnej lub miernej, choć bezspornej wartości artystycznej, historycznej czy naukowej; 2. o takiej wartości, która pozwoliłaby je w stanie pierwotnym zaliczyć do grupy wyższej – przebudowane w czasach nowszych z zachowaniem części pierwotnych bądź w układzie, bądź w szczegółach; 3. zachowujące formy tradycyjnej architektury i budownictwa, występujące na danym terenie w stosunkowo dużej liczbie, a nie wchodzące w skład określonego zespołu zabytkowego.

Grupa IV – z obiektami: 1. które w pierwotnym stanie należy zaliczyć do grup wyższych, ale znajdujące się w tak złym stanie technicznym, że wyklucza to ich konserwację czy odbudowę; 2. których wartość artystyczna, historyczna czy naukowa jest minimalna i których zachowanie nie jest determinowane usytuowaniem w zespole, krajobrazie itd.¹⁴

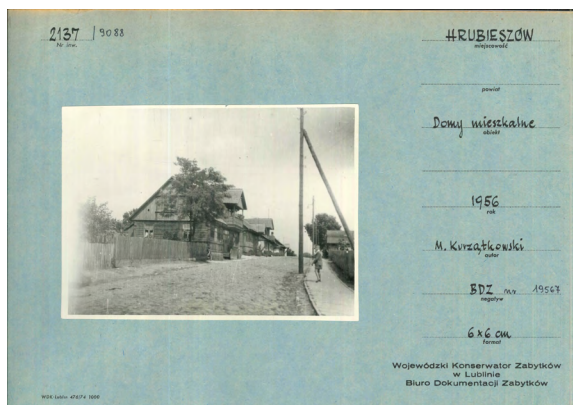
¹³ J. Lewicki, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków* „Ochrona dziedzictwa kulturowego” 2016, nr 4, s. 95.

¹⁴ Tamże, s. 98–100.

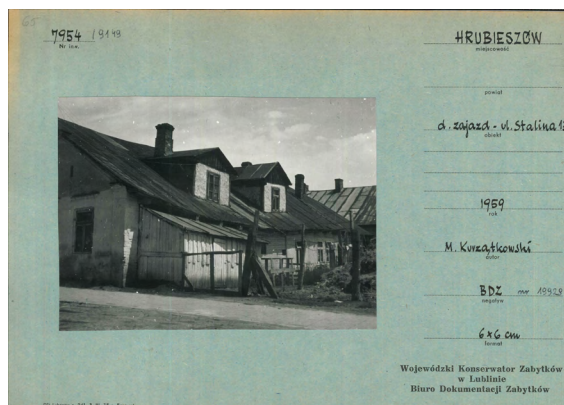
Przytoczone kryteria stanowiły podstawę do przeprowadzonej klasyfikacji. Zauważono jednak negatywne strony tej klasyfikacji. Okazało się, że nikt nie chciał chronić zabytków niższych klas, ich los nie obchodził lokalnych władz wojewódzkich czy powiatowych. Ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach z 15 lutego 1962 roku wówczas już obowiązywała. Za dobro kultury uznano w niej „każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. Wśród przedmiotów ochrony znalazły się m.in. „dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury, niezależnie od ich stanu zachowania, jak historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli, parki i ogrody dekoracyjne, cmentarze, budowle i ich wnętrza wraz z otoczeniem oraz zespoły budowlane o wartości architektonicznej, a także budowle mające znaczenie dla historii budownictwa”¹⁵. Takie obiekty, jak hrubieszowskie drewniane domy i dworki, mogły już być obejmowane prawną ochroną konserwatorską. Niestety, w latach 60. większość drewnianej zabudowy miast została zakwalifikowana do klas III i IV, w większości obiektów nie dostrzeżono wartości, które przesądzałyby o objęciu ich ochroną.

4. Ochrona zabudowy drewnianej w II połowie XX wieku

W zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegaturze w Zamościu znajdują się karty fotograficzne zabytków, wykonane w latach 1953–1959, w większości przez Mieczysława Kurzątkowskiego, ówczesnego młodszego konserwatora zabytków, późniejszego wojewódzkiego konserwatora w Lublinie, a także przez Jana Samka, Mariana Korneckiego i Henryka Gawareckiego, wówczas Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Oprócz kart fotograficznych, powstały też tzw. zielone, z których część również znajduje się w zamojskim urzędzie konserwatorskim. Prawdopodobnie wykonano je w ramach opisanej wyżej weryfikacji zabytków, mającej na celu wytypowanie wartościowych obiektów, kwalifikujących się do objęcia ochroną prawną. Oprócz kart kilku murowanych obiektów architektury z Hrubieszowa, kwalifikujących się do wyższych grup wg ustalonych kryteriów, wykonano 27 kart fotograficznych dla budynków drewnianych, wśród których znalazły się: pierzeja zabudowy drewnianych domów przy ul. Partyzantów, zajazdy przy ul. Partyzantów 13 i 18, dworek przy ul. 1 Maja 24 oraz kilka innych domów, bez podania adresów. Na kartach zielonych znalazły się drewniane budynki w różnym stanie, część z adnotacją „do rozbiórki po wykonaniu inwentaryzacji”, na niektórych występuje adnotacja „do grupy IV”. Większość to domy o charakterze dworcowym, z gankiem na słupach, usytuowanym na osi elewacji frontowej.

Il. 3. Hrubieszów – domy mieszkalne. Karta fototeeczna, autorstwa M. Kurzątkowskiego, 1956. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

Il. 4. Hrubieszów, ul. Stalina 13 (ob. Partyzantów) – dawny zajazd. Karta fototeeczna, autorstwa M. Kurzątkowskiego, 1959. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

¹⁵ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach, Dz. U. z 1962 r. Nr 10, poz. 48, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19620100048/U/D19620048Lj.pdf>.

I. Obiekt zabytkowy													II. Miejsowość												
DOBRIEŃSKI ul. PARTYZANTÓW 18													HRUBIEŃSZÓW												
3. Wiek (XIX)			4. Szt. (rekonstrukcja)			5. Kubatura m ³ (ok. 600)			6. Powierzchnia z m ² (ok. 110)			7. Materiał budowlany (cegła, ciosy)			8. Prowadność gipsowa (nie)			9. Przegląd prac konserwatorskich			10. Uwagi				
a) kolory			b) okładziny			c) dach			d) wnętrza			e) inne			rok			Wyszczególnienie prac			Koszt				
11. Rodz. budynków			12. Szt. kondygnacji			13. Użytkowanie według listy			14. Grupy obiektów do zabytku			15. Stacje			16. Karty w tym: a) przedwzrostowa			17. rzeźbiarska			18. Inspekcje				
19. Przeznaczenie pierwotne			20. Użytkowanie w latach obcych			21. Użytkowanie obecne			22. Nadaje się do użycia na:			23. Data, rodzaj i stopień zniszczeń i odbudowy			24. Rejestr zabytku w: rok _____ miejsce przechowywania _____			25. Nazwa księgi hipotecznej			26. Numer hipoteczny				
27. Autorzy i data budowy i przebudowy			28. Data, rodzaj i stopień zniszczeń i odbudowy			29. Rejestr zabytku w: rok _____ miejsce przechowywania _____			30. Nazwa księgi hipotecznej			31. Numer hipoteczny			32. Uwagi			33. Wypisał dnia 12.XI.54 J. Kornecki			34. Sprawdził data				
35. Uwagi			36. Wypisał dnia 12.XI.54 J. Kornecki			37. Sprawdził data			38. Uwagi			39. Wypisał dnia 12.XI.54 J. Kornecki			40. Sprawdził data			41. Uwagi							

Il. 5-6. Hrubieszów, ul. Partyzantów 18 – dom miejski. Karta ewidencyjna (zielona), 1954. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

Z kolei w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* dla powiatu hrubieszowskiego z 1964 roku, a więc po dokonanej wcześniej weryfikacji, poza obiektami sakralnymi, murowanymi dworami i zajazdami, zostało wymienionych kilka drewnianych budynków z Hrubieszowa. Były to:

dwórki podmiejskie wznoszone w 4 ćwierci XVIII w. – 2 poł. XIX w. przy ul. Michałowska 4a z 1780 r.; ul. Berka Joselewicza 3 – ok. 1790 r.; ul. Krucza 6 – koniec XVIII w.; ul. 1 Maja 24 – 1 poł. XIX w.; ulicach 1 Maja 24, Narutowicza 34, Szewska 31 – ok. 1 poł. XIX w.; Czerwonego Krzyża 18a, 1 Maja 13, 15 – ok. 2 poł. XIX w. – wszystkie o konstrukcji zrębowej, otynkowane (rzadziej oszalowane); prostokątne, parterowe, niektóre podpiwniczone. Dwutraktowe, rzadziej trzytraktowe, czasami układ mieszany; z gankami od frontu wspartymi na dwóch lub czterech kolumnach, czasem oszalowanymi. Dachy czterospadowe, niekiedy naczółkowe, pierwotnie pobite gontem lub kryte słomą, obecnie często blachą¹⁶.

W katalogu znalazło się też kilka domów mieszkalnych zasługujących na objęcie ochroną:

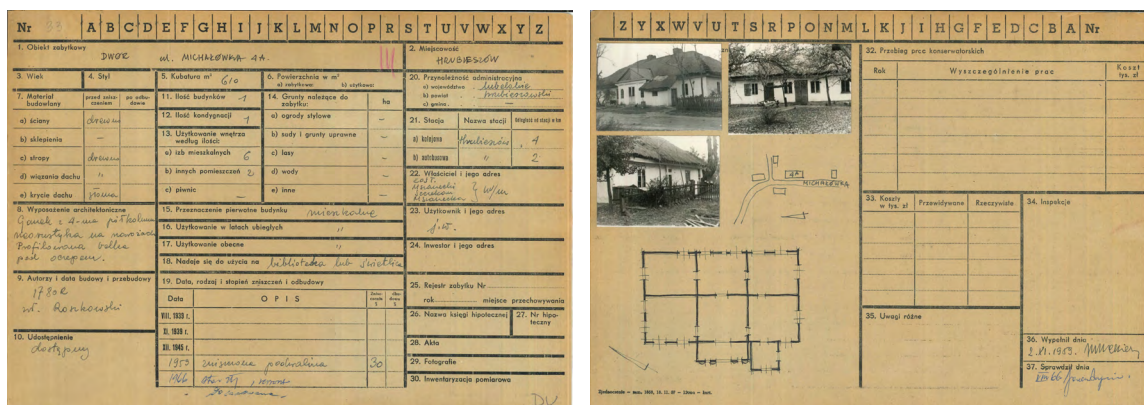
drewnianych, konstrukcji zrębowej, otynkowanych, prostokątnych, parterowych: ul. Berka Joselewicza 5 – ok. poł. XIX w., z mieszkalnym poddaszem, dach naczółkowy kryty papą; ul. Krucza 19 – wzniesiony 1840, mocno zniszczony, dach dwuspadowy, pobity gontem; ul. Ludna 30 – na sosrzebie data 1823, dach naczółkowy pobity gontem i papą; ul. Ludna 48 – ok. 1830 r., dach dwuspadowy, kryty papą; ul. Partyzantów 18 – wzniesiony w 1 poł. XIX w. „rzekomo dawny zajazd”. „Zwęglowany na rybi ogon z resztkami, otynkowany, prostokątny z obszerną sienią na osi, trzytraktowy, symetryczny. Parterowy, podpiwniczony, z mieszkalnym poddaszem i trzema wystawkami od tyłu, środkową większą i bocznymi mniejszymi. Otwory bramne z ozdobnymi zwieraczami, skrzydła bramy frontowej z okresu budowy. Dach dwuspadowy z daszkiem okapowym, wsparty na kroksztylnach, pobity gontem; ul. Targowa 41 – 1826 r., mocno zniszczony. Dach dwuspadowy z okapem wsparty na belkach, kryty gontem¹⁷.

Obok dobrze zachowanych obiektów, wymieniono budynki w złym stanie technicznym, będące prywatną własnością, co do których rokowania o ich remontach z zachowaniem cech zabytkowych, były raczej niewielkie. Można przypuszczać, że autorzy publikacji chcieli udokumentować przykłady najbardziej charakterystycznej dla Hrubieszowa zabudowy drewnianej.

¹⁶ T. Chrzanowski, M. Kornecki, J. Samek, *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VIII, z. 6, woj. lubelskie, powiat hrubieszowski*, red. R. Brykowskiego i E. Rowińskiej, Warszawa 1964, s. 26.

¹⁷ Tamże, s. 26–27.

Il. 7–8. Hrubieszów, dwór przy ul. Michałowska 4a. Karta ewidencyjna tzw. (zielona), 1959. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

Jakie znaczenie miały powstałe wówczas dokumentacje fotograficzne dla decyzji podejmowanych przez ówczesne władze, związanych z zagospodarowywaniem obszarów miejskich, zniszczonych w czasie wojny i dla obiektów o wysokich walorach, ale będących w złym stanie? Według wspomnianego wyżej Mieczysława Kurzątkowskiego –

w tym okresie opieka nad zabytkami i działalność konserwatorska ograniczała się przede wszystkim do współpracy przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wydawaniu lokalizacji i opiniowaniu projektów nowych realizacji. Mowa tu o wydawaniu wytycznych do planów zagospodarowania przestrzennego miast i osiedli, opracowywanych przez wojewódzką i powiatowe pracownie urbanistyczne, konsultacje podczas ich wykonywania oraz w trakcie ostatecznych uzgodnień, a także określanie warunków usytuowania nowych inwestycji w zespołach zabytkowych i wyglądu tych obiektów. Powstałe wówczas plany ogólne zagospodarowania przestrzennego dla kilku miast w Lubelskiem, w tym m.in. Biłgoraja, Hrubieszowa i plan szczegółowy Starego Miasta w Zamościu, mogą być traktowane również jako opracowania konserwatorskie. Zapewniają one respektowanie wartości zabytkowych tych zespołów miejskich przede wszystkim przez zachowanie historycznej sieci ulic oraz utrzymanie zabudowy w odpowiedniej skali. Oczywiście musiały się one liczyć z pewnymi faktami dokonanymi, pozostającymi w jaskrawej kolizji z zasadami ochrony zabytków, lecz niemożliwymi do wyeliminowania obiektami zrealizowanymi bez uzgodnienia z władzami konserwatorskimi¹⁸.

Niestety, nie odnaleziono w archiwum urzędu konserwatorskiego w Zamościu jakiegokolwiek korespondencji zawierającej wytyczne konserwatorskie do planu zagospodarowania przestrzennego dla Hrubieszowa, opracowanego w 1958 roku. Nie można więc odpowiedzieć na pytanie, czy konserwator zabytków miał możliwość wskazania wybranych drewnianych obiektów do objęcia ochroną w planie i czy wnioskował o bezwzględne ich zachowanie.

W 1965 roku przywołany wyżej plan ogólny zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa, opracowany przez Wojewódzką Pracownię Urbanistyczną w Lublinie, poddany został rewizji, przeprowadzonej przez tę samą pracownię, która go wykonywała. Opracowane wówczas dla potrzeb planu zagospodarowania przestrzennego *Studium historyczno-urbanistyczne* sygnalizowało problemy wynikające z realizacji nowego planu. Jego autor podkreśla powstanie nowej, blokowej zabudowy na terenach dawnych dzielnic żydowskiej i ruskiej. Jak pisze:

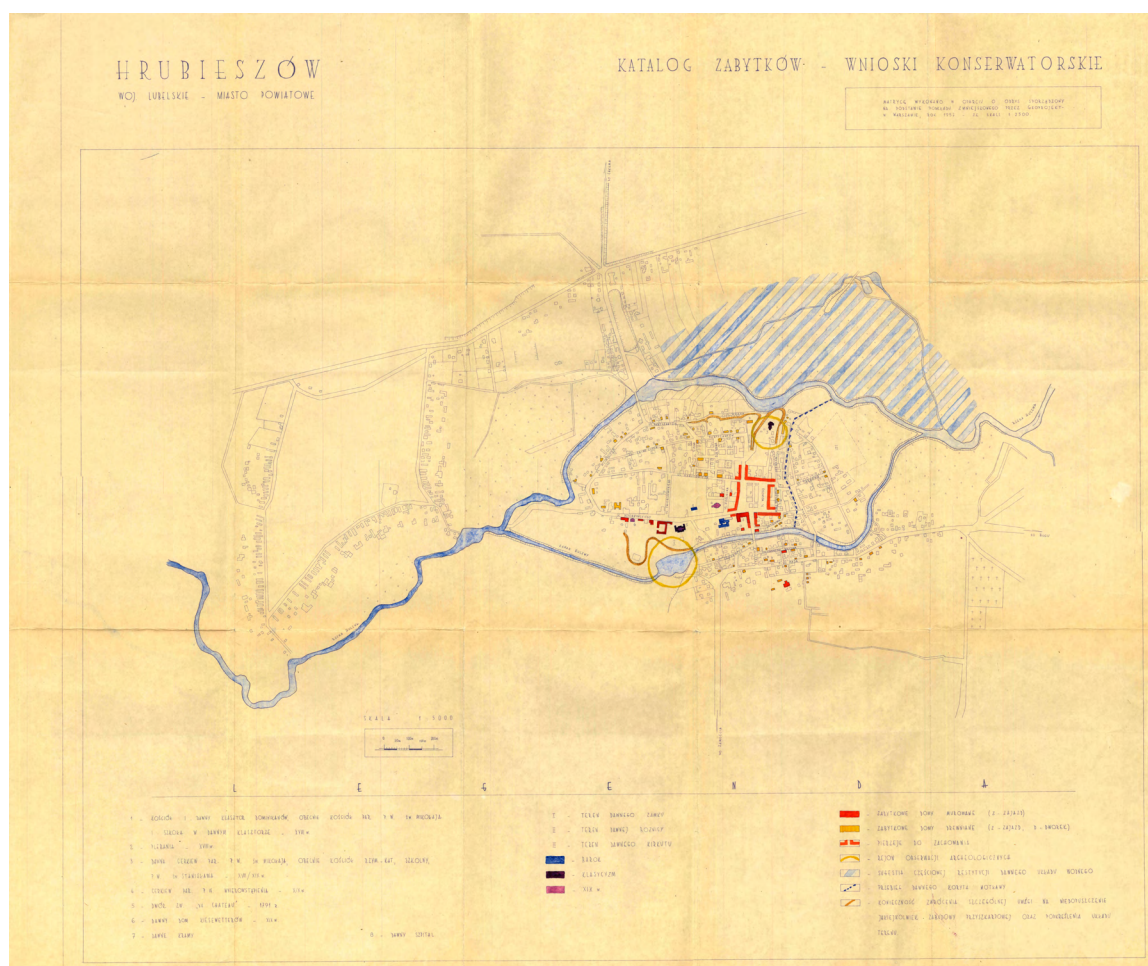
Ukształtowana wielowiekową tradycją przewaga drewna w dotychczasowej zabudowie, pociąga za sobą, przy realizacji istniejących już planów urbanistycznych, zasadnicze

¹⁸ M. Kurzątkowski, *Ochrona zabytków w województwie lubelskim w latach 1944-1968*, „Rocznik Lubelski” 1969, t. 12, s. 129.

zmiany w strukturze miasta. Zły stan techniczny znacznej części istniejących domów, dość duże ubytki, jak na przykład w rejonie dzielnicy żydowskiej oraz związane z tym zatarcie się w terenie układu ulic w pewnych partiach miasta, stwarzać może niebezpieczeństwo zagubienia historycznych wartości zespołu¹⁹.

W dokumencie wskazano na zagrożenia zarówno dla zachowania wartości zespołu urbanistycznego, jak i historycznej drewnianej zabudowy, podkreślając negatywne skutki wprowadzenia zabudowy blokowej o gabarytach wyższych niż dotychczasowe, realizowanej na działkach przystosowanych do budownictwa indywidualnego. We wnioskach konserwatorskich podkreślono, że ochrona zabytkowych domów drewnianych jest niewątpliwie trudnym problemem konserwatorskim zarówno ze względu na stan techniczny, jak i na rozproszenie w zespole²⁰. W związku z tym zaproponowano dokonanie selekcji obiektów w oparciu o wizję lokalną oraz katalog zabytków. Do objęcia ochroną wytypowano jedynie kilka pojedynczych drewnianych budynków, np. Partyzantów 18, Szewska 27, Michałowka 4a, 1 Maja 20, 24 i Podzamcze 19 oraz jednego z zespołów na ul. Kilińskiego, Partyzantów lub 1 Maja. Do tekstu studium załączono plan miasta z zaznaczonymi istniejącymi i rozebranymi zabytkowymi obiektami, a także drewnianymi dworakami i domami mieszkalnymi.

Il. 9. Hrubieszów, katalog zabytków – wnioski konserwatorskie do studium historyczno-urbanistycznego do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, oprac. mgr Janusz Kubiak, 1965. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

¹⁹ *Studium historyczno-urbanistyczne*, s. 3.

²⁰ *Tamże*, s. 45.

Od 1957 roku studenci architektury Politechniki Krakowskiej w ramach praktyk terenowych wykonywali inwentaryzacje dla drewnianych obiektów na Zamojszczyźnie, m.in. w Hrubieszowie. Inicjatorem tych prac był pochodzący z Hrubieszowa prof. Wiktor Zin. Obecnie nieznanym jest los powstałych dokumentacji. Część z nich była prezentowana na konferencji organizowanej przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze Oddział w Zamościu w 1995 roku. Budynki, omawiane na konferencji przez Ewę Sadowską z Politechniki Krakowskiej²¹, nie zachowały się, zostały rozebrane.

W 1967 roku Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie wpisał do rejestru zabytków cztery drewniane obiekty z Hrubieszowa: 1. dworek drewniany przy ul. Kruczej 6, z gankiem na czterech kolumnach, dachem czterospadowym, zbudowany w drugiej połowie XVIII wieku – jako przykład dawnego drewnianego budownictwa małomiasteczkowego; 2. dawny dworek podmiejski przy ul. Czerwonego Krzyża 18a – jako przykład zabudowy małomiasteczkowej o charakterze klasycystycznym z II połowy XIX wieku; 3. dom drewniany (dawny zajazd) przy ul. Partyzantów 18 konstrukcji zrębowej, z dachem dwuspadowym, klepkowymi bramkami przejazdowymi zamkniętymi łukiem osadzonym w odrzwiach z zastrzałami, jako charakterystyczny przykład drewnianej zabudowy miejskiej z połowy XIX wieku. Czwartym obiektem był znajdujący się na przedmieściu dworek drewniany Michałówka 4a z gankiem na czterech kolumnach, dachem czterospadowym krytym słomą, zbudowany w 1780 roku, jako przykład drewnianego budownictwa podmiejskiego z XVIII wieku²².

Zajazd przy ul. Partyzantów i dworek Michałówka zostały wykreślone z rejestru zabytków i rozebrane (w 1986 i 1991 roku).

Kolejne dwa drewniane obiekty zostały wpisane do rejestru dopiero w 1977 roku, już przez WKZ w Zamościu. Były to: 1. dom drewniany w Hrubieszowie przy ul. Partyzantów 11 (szkoła podstawowa nr 4); 2. dom drewniany w Hrubieszowie przy ul. 1 Maja 9, tzw. Dom Lekarzy Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego. W uzasadnieniu decyzji o wpisie dla pierwszego podano:

Dom drewniany, parterowy, z gankiem od frontu, usytuowany nad skarpią doliny rzeki Huczwy, wzniesiony w końcu XIX w., stanowi charakterystyczny fragment dawnej zabudowy miasta Hrubieszowa. Dom ten jest zabytkiem historycznym i architektonicznym, a równocześnie przykładem dobrego wkomponowania budynku w krajobraz miejski. Uzasadnienie drugiego wpisu jest podobne: Dom drewniany, parterowy, z gankiem od frontu, zbudowany w połowie XIX w. jest obiektem charakterystycznym dla XIX w. zabudowy miasta. Zbudowany dla lekarzy Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego, założonego przez Stanisława Staszica, poza walorami architektonicznymi przedstawia dużą wartość historyczną o znaczeniu ponadregionalnym²³.

W obydwu decyzjach podkreślono walory historyczne i architektoniczne obiektów oraz że są to przykłady zabudowy charakterystycznej dla miasta. Po raz pierwszy zwrócono uwagę na typ miejskiego domu drewnianego, powtarzalnego i wyróżniającego się w zabudowie Hrubieszowa.

W 1972 roku do rejestru zabytków został wpisany „układ urbanistyczny miasta Hrubieszowa w granicach określonych na załączonym planie, obejmującym zabudowę wyspy okolonej przez rzekę Huczwę wraz z przedmieściem w ulicach Podzamcza i 1 Maja z historyczną siecią ulic i placów wraz ze skalą zabudowy oraz sylwetę miasta i konfigurację terenu”. Teoretycznie, istniejąca zabudowa została objęta ochroną, trzeba jednak pamiętać, że na obszarze objętym wpisem stały już nowe bloki, a ochrona skali zabudowy nie przeszkodziła w powstawaniu kolejnych, jeszcze wyższych budynków, w sąsiedztwie dawnego starego rynku i przy ulicach odchodzących od niego.

²¹ E. Sadowska, *Budownictwo drewniane Zamojszczyzny w zbiorach Archiwum Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej*, w: *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny*, pod red. M. Fornal, D. Kawałko i S. Orłowskiego, Zamość 1995.

²² Decyzje z 1967 r. w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków, Archiwum WUOZ w Lublinie.

²³ Decyzje z 1977 r. w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków, Archiwum WUOZ w Lublinie.

Krajobraz powojennego Hrubieszowa, wówczas jeszcze miasta typowo rolniczego, opisał w jednym z artykułów prof. Tadeusz Chrzanowski:

Pamiętam doskonale z lat swej młodości jedną z pierzei rynku, w końcu nie drewnianego Hrubieszowa. Od strony rynku domy były tu murowane i piętrowe, utrzymane w stylu niezdecydowanego eklektyzmu, ale przez szeroką, przejezdną sień można się było dostać do zupełnie innego świata: drewniano-wiejskiego, to znaczy do wnętrza stanu, gdzie umieszczano wozy i gdzie pełno było kurzego, gołębiego i wróblego rejwachu oraz ostrego zapachu amoniaku, do stanu bowiem przylegała stajnia i obórka. Ta dziwaczna „zajezdna” pierzeja nie była może czymś szczególnie urodziwym, ale pasowała do skali i charakteru „rubieżowego” miasta, w każdym razie pasowała lepiej od okazałych bloków, które ilustrują hrubieszowskie wyobrażenia o architekturze Corbusiera²⁴.

Budownictwo blokowe realizowane było już w połowie lat 60., a przede wszystkim w latach 70. i 80. oraz na początku 90. XX wieku.

Pod koniec lat 90. i w późniejszych, pojawiają się budynki o charakterze bardziej zindywidualizowanym, o mniejszych gabarytach, ale rzadko nawiązujące do historycznych form i skali wcześniejszej zabudowy. Coraz częściej zastępowano nimi drewniane budynki, którym nie zapewniono żadnej ochrony prawnej. Już nie rolniczy, a handlowo-usługowy charakter miasta, szczególnie w jego centralnej części, generował potrzebę stawiania nowych murowanych budynków o architekturze nie posiadającej cech nawiązujących do historycznej zabudowy.

Kolejny dokument, w którym poruszony został problem ochrony budownictwa drewnianego, to *Wytyczne urbanistyczne z planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa do studium planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia miasta Hrubieszowa z 1983 roku*, przygotowane przez Instytut Kształtowania Środowiska w Warszawie. Podstawą dlań był będący w ostatniej fazie opracowania plan ogólny zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa z lat 1977–1981. W obszarze objętym opracowaniem wyodrębniono, m.in. 1. „rejon zabudowy jednorodzinnej w północnej części opracowania. Jest to zabudowa jednorodzinna z niewielkimi enklawami zabudowy zagrodowej. Dominuje zabudowa drewniana typu dworcowego, charakterystyczna dla starego Hrubieszowa”; 2. „rejon zabudowy we wschodniej części opracowania. Istniejąca zabudowa między ulicami Szewską a Ludną, to głównie drewniana zabudowa o przewadze zabudowy zagrodowej w bardzo złym stanie technicznym. [...] Zabudowa między ulicą Ludną a Kruczą charakteryzuje się znacznie lepszymi stanami technicznymi. Występuje tu wyłącznie zabudowa wolnostojąca, zarówno drewniana /przeważnie budynki stare/ jak i murowana /budynki nowe/”; 3. „rejon zabudowy drewnianej na południe, poza rzeką Huczwą”²⁵. Proponowany zakres ochrony konserwatorskiej miał obejmować, poza innymi wymienionymi obszarami i obiektami, również obiekty i zespoły zabudowy, które „wprawdzie nie posiadają tak wysokiej wartości, ale stanowią przykłady zabudowy tradycyjnej, w formach, konstrukcji i użytych materiałach, charakterystycznej dla regionu, współdziałającej w kształtowaniu zabytkowego charakteru zespołu staromiejskiego. Są to 1-kondygnacyjne drewniane budynki mieszkalne”²⁶. Wykaz drewnianych domów wskazanych do ochrony zawierał w większości obiekty wymienione we wcześniej przytoczonych dokumentach i katalogach zabytków: zajazd przy ul. Partyzantów 18, domy przy ul. Partyzantów 26 i 28, Kilińskiego 28, Szewskiej 27, 1 Maja (zespół), a także dworki podmiejskie przy ul. 1 Maja 15, Czerwonego Krzyża 18a, Szewskiej 31, Berka Joselewicza 3 (z ok. 1790 roku), Jatkowej 11. Dla wymienionych obiektów zaproponowano zachowanie i poddanie konserwacji i modernizacji pod względem wyposażenia

²⁴ T. Chrzanowski, *Miasteczko drewniane jako „dzieło zbiorowe” architektury i urbanistyki*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, pod red. M. Bielskiej-Łach, Warszawa 1991, s. 78.

²⁵ D. Bartoszewicz i in., *Wytyczne urbanistyczne z planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa do studium planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego śródmieścia miasta Hrubieszowa*, Warszawa 1983, s. 5–6.

²⁶ Tamże, s. 21–22.

technicznego. Jednocześnie dla nowopowstającej zabudowy jednorodzinnej jedno- i dwukondygnacyjnej zaproponowano stosowanie wysokich dachów oraz wykorzystanie w możliwie szerokim zakresie tradycyjnych elementów architektonicznych, jak np. drewniane ganki²⁷.

W przyjętym uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Hrubieszowie z 16 grudnia 1986 roku planie szczegółowym zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji śródmieścia Hrubieszowa zapisy ogólne zawierają m.in. obowiązek pełnej inwentaryzacji historycznej budynków drewnianych mieszkalnych wpisanych do rejestru i ewidencji zabytków, przeznaczonych do wyburzenia²⁸. Wśród obiektów wskazanych do objęcia ochroną w ustaleniach planu znalazły się domy drewniane wpisane do rejestru zabytków (nie wymieniono już dworku Michałówka i dawnego zajazdu) oraz inne wpisane do ewidencji wojewódzkiego konserwatora zabytków. Były to domy: przy ul. Jatkowej 9, 10 i 11, ul. Partyzantów 13, 23, 25, 26 i 41, Podzamcze 1 i 19, Szewskiej 27, Kilińskiego 10, 14 i 16. Po raz pierwszy do ochrony wytypowano dom przy ul. Kilińskiego 10, który należał do rodziny prof. Wiktora Zina. Zamieszczono także wykaz domów postulowanych do wpisania do ewidencji wojewódzkiego konserwatora zabytków. Znalazły się tam 44 domy drewniane, zlokalizowane w różnych częściach obszaru śródmieścia. W ustaleniach szczegółowych wskazywano na konieczność wykonania konserwacji, rewaloryzacji lub modernizacji domów, z utrzymaniem lub zmianą ich funkcji.

W 1999 roku zostało opracowane przez Piotra Hapkę z Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej w Krakowie *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Studium wartości kulturowych*. Jak zaznaczył autor opracowania, jego zadaniem było m.in. zwrócenie uwagi na tradycje miejscowego budownictwa, co może przyczynić się do przenikania form tego budownictwa do architektury współczesnej²⁹. Domy drewniane są wymienione jako jedna z form zabudowy miasta, dominująca szczególnie na terenach pozarynkowych. W krótkiej charakterystyce wymieniono cechy konstrukcyjne, stosowane formy dachów i, jak to określono, „prawie nieodłączne ganki od frontu”. W „Wytycznych konserwatorskich” wnioskuje się o możliwie pełne zachowanie zabytkowej zabudowy murowanej i drewnianej. Autor podkreśla, że o ile zabytki murowane są trwalsze, o tyle drewniane szybciej znikają z krajobrazu miasta. Charakterystyczna snycerka drewnianych domów – dworków, sposób kształtowania bryły dachu, rodzaj szalunku itp. stanowią silny dowód wpływów rosyjskich. Z połączenia wcześniejszych tradycji ciesielskich, wpływów rosyjskich, a trochę orientalnych żydowskich, powstało budownictwo drewniane operujące w realizacjach podobnym programem użytkowym, bryłą oraz dekoracją³⁰. Wspomniane dekoracje snycerskie nadal są obecne na elewacjach domów i są jedną z charakterystycznych, łatwo rozpoznawalnych cech zabytkowego drewnianego budownictwa hrubieszowskiego. Autor wnioskuje też, aby projekty nowych budynków nie były naśladownictwem starych form, ale twórczo te formy rozwijały. Po raz pierwszy drewnianemu budownictwu mieszkalnemu poświęcono więcej miejsca, eksponując jego wyjątkowość na tle pozostałej zabudowy miasta. W dokumencie zamieszczono wykaz obiektów znajdujących się w ewidencji zabytków, niestety, bez weryfikacji, łącznie z obiektami wówczas już nieistniejącymi.

5. Ochrona tradycyjnej drewnianej zabudowy mieszkaniowej Hrubieszowa po roku 2000

W kolejnym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Hrubieszowa z 2003 roku w jednym z ustaleń planu dopuszczono adaptację zabudowy mieszkaniowej drewnianej, w zależności od decyzji dysponentów, z możliwością jej remontu i modernizacji, bądź

²⁷ Tamże, s. 28.

²⁸ Uchwała Nr 14/98/2011 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 30 września 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego śródmieścia Hrubieszowa, Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 183, poz. 2870.

²⁹ P. Hapka, *Studium uwarunkowań*, s. 38.

³⁰ Tamże, s. 105.

wymianę tej zabudowy na murowaną. W innych założono czasową adaptację drewnianych obiektów w złym stanie technicznym, których zużyta substancja uniemożliwia ich remont, a następnie sukcesywną realizację nowej zabudowy³¹. Ustalenia planu dawały właścicielom pełne prawo do likwidacji kolejnych drewnianych budynków, w tym zabytkowych, które mogły być wykorzystane do podniesienia atrakcyjności turystycznej miasta, a tym samym poprawy jego estetyki, poprawy jakości życia i aktywizacji ekonomicznej mieszkańców.

W 2003 roku weszła w życie nowa ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wśród obiektów podlegających ochronie i opiece wymieniono m.in. układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane oraz dzieła architektury i budownictwa³², bez szczegółowego określania, co można uznać za takie dzieło. W wyniku jednej ze zmian ustawy nałóżono na gminy obowiązek utworzenia gminnych ewidencji zabytków, w których obok zabytków znajdujących się w rejestrze zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków mogą znaleźć się też inne obiekty wyznaczone do ochrony przez wójta, burmistrza, prezydenta miasta. Do Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Hrubieszowa zostało włączonych m.in. kilka drewnianych domów, niewpisanych do rejestru i wojewódzkiej ewidencji konserwatorskiej: przy ul. Czerwonego Krzyża 10 i 18, Kilińskiego 6, 10, 13 i 16, Narutowicza 2, Partyzantów 13 i 25. Wymienione domy zlokalizowane są w granicach wpisu układu urbanistycznego Hrubieszowa do rejestru zabytków i zgodnie z obowiązującymi przepisami roboty budowlane, mające wpływ na wygląd zewnętrzny obiektów, wymagają uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W 2011 roku uchwalono kolejny miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Hrubieszowa. Obiekty włączone do gminnej ewidencji zabytków zostały objęte również ochroną planistyczną. Zgodnie z ustaleniami planu ochrona winna obejmować zachowanie ich zewnętrznej bryły, gabarytów i detali elewacji (w tym stolarki okiennej i drzwiowej). Obiekty o szczególnym znaczeniu w historii miasta winny być objęte działaniami rewitalizacyjnymi. Obowiązuje zakaz docieplania zewnętrznych elewacji i krycia dachu blachodachówką i blachą trapezową³³. Niestety, objęcie ochroną w planie zagospodarowania przestrzennego nie chroni drewnianych obiektów przed niewłaściwie przeprowadzanymi remontami. Wprowadzenie w 2018 roku do ustawy o ochronie zabytków możliwości nakładania wysokich kar pieniężnych na właścicieli zabytków za prowadzenie prac remontowych bez pozwolenia konserwatorskiego lub wykonywanie ich niezgodnie z otrzymanym pozwoleniem także nie odniosło oczekiwanych skutków.

Ani przepisy ustawy o ochronie zabytków, ani ustalenia prawa miejscowego nie uchroniły zabytkowej drewnianej zabudowy przed rozbiórkami czy przebudowami i remontami zacierającymi cechy charakterystyczne dla hrubieszowskich drewnianych domów i dworców (również tych, które wpisane są do rejestru). W kilku przypadkach w obszarze wpisanym do rejestru zabytków udało się zahamować roboty degradujące walory zabytkowe drewnianych budynków. Dla części właścicieli takich obiektów wartości historyczne i architektoniczne nie mają większego znaczenia. Prowadzone przez nich remonty i modernizacje, mające na celu poprawę warunków mieszkaniowych i wyglądu zewnętrznego budynku, pociągają za sobą zmiany degradujące wartości zabytkowe.

Drewniana zabudowa Hrubieszowa nie budziła dotychczas większego zainteresowania ani wśród regionalistów, ani jako temat do szerszych badań i profesjonalnych opracowań. O historii, wartościach i losach drewnianej zabudowy napisano kilka artykułów, opublikowanych w biuletynach Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego. Jednak najwięcej najcenniejszych informacji o drewnianych domach i dworcach i ich mieszkańcach pozostawił w swoich książkach, artykułach i programach telewizyjnych prof. Wiktor Zin. Często podkreślał w nich cechy, które wyróżniały

³¹ Uchwała Nr XI/104/03 Rady Miejskiej Hrubieszów z dnia 18 sierpnia 2003 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Hrubieszowa.

³² Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568.

³³ Uchwała Nr XIV/98/2011 z dnia 30 września 2011 r. Rady Miejskiej Hrubieszów w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Hrubieszowa.

hrubieszowskie domy na tle budownictwa regionu i wschodniej Polski, i wyrażał zaniepokojenie ich niepewnym losem. Niestety, pomimo starań profesora wielu z nich nie udało się uratować, w tym drewnianego zajazdu przy ul. Narutowicza 18 i dworku Mszaneckich na Michałowce, wpisanych w latach 60. XX wieku do rejestru zabytków.

W 2007 roku hrubieszowianin Tadeusz Klocek w swojej pracy licencjackiej podjął temat budownictwa drewnianego Hrubieszowa. Autor skupił się na stanie zachowania budownictwa drewnianego, jego najcenniejszych walorach i związanej z nim problematyce konserwatorskiej. Praca jest bogato ilustrowana fotografiami drewnianych hrubieszowskich domów (z których część już została rozebrana lub poddana pracom zmieniającym wygląd). Jak podkreślił:

Drewniane obiekty Hrubieszowa nie zainteresowały badaczy rodzimej architektury. Budownictwo drewniane traktowane było również w sposób marginalny przez badaczy historii. Źródła historyczne zawierają jedynie wzmianki o istnieniu obiektów wykonanych z drewna, będącego najłatwiej dostępnym miejscowym budulcem. Również służby konserwatorskie nie dostrzegły piękna tutejszej drewnianej zabudowy³⁴.

Trudno nie zgodzić się z tą refleksją.

Jedynym drewnianym obiektem w Hrubieszowie, wpisanym w ostatnich latach do rejestru zabytków, jest drewniany dom z końca XIX wieku, tj. „dom profesora Wiktora Zina”, zlokalizowany przy ul. Kilińskiego 10. Uzasadnienie decyzji z 2019 roku o wpisie domu do rejestru zabytków zawiera informacje o wartościach zabytkowych budynku jako jednego z przykładów budownictwa drewnianego o charakterze dworkowym, a także o rodzinie Zinów³⁵. Niewątpliwie dużą rolę w objęciu ochroną tego domu odegrała postać jego poprzedniego właściciela, prof. Wiktora Zina. Czy wpis do rejestru zabytków zapewni zachowanie tego domu we właściwym stanie i nadanie mu funkcji nawiązującej do tradycji rzemieślniczych i artystycznych profesji kilku pokoleń członków rodziny, pokaże to najbliższy czas. Może się jednak okazać, że będzie to kolejny przykład nie tylko braku zainteresowania ochroną dziedzictwa kulturowego miasta i jego wyjątkowych walorów ze strony władz i mieszkańców Hrubieszowa, ale także niewydolności systemu prawnego zawartego w ustawach i planach zagospodarowania przestrzennego oraz braku skutecznych działań służb konserwatorskich. Pewne nadzieje można wiązać z planami zawartymi w lokalnym programie rewitalizacji Hrubieszowa na lata 2017–2023, przyjętym uchwałą Rady Miejskiej w Hrubieszowie w 2017 roku, które przywołano w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Miasta Hrubieszów na lata 2023–2026, przyjętym przez Gminę Miejską Hrubieszów w 2022 roku. W GPOZ w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego przywołano kilka zrealizowanych projektów, w tym „Zakątek Profesora Zina” w domu przy ul. Kilińskiego 10, z miejscem warsztatowym ginących zawodów – który, według autorki tegoż opracowania, już udało się zrealizować³⁶. Jak wynika z informacji zawartych w przywołanym dokumencie, planowana jest kontynuacja tego projektu, a z inicjatywy Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego przy wsparciu Rady Seniorów budynek został w 2022 roku uporządkowany i przygotowany na wizyty turystów. Kontynuacja tego przedsięwzięcia mogłaby przyczynić się do zwiększenia ruchu turystycznego w mieście, a także urozmaicenia działań aktywizujących seniorów, z których wielu w przeszłości miało możliwość obcowania na co dzień z drewnianą zabudową Hrubieszowa i posiada na ten temat nieocenioną wiedzę. Tą wiedzą i doświadczeniem mogliby podzielić się z młodymi ludźmi, coraz bardziej zainteresowanymi dziedzictwem przeszłości oraz jego potencjałem dla przyszłego i zrównoważonego rozwoju. Poza wspomnianym domem prof. Wiktora Zina zachowało się jeszcze co najmniej kilka innych,

³⁴ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa, Stan zachowania i problematyka konserwatorska*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. Piotra Kondraciuka, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Zamość 2007, s. 7.

³⁵ Decyzja z dn. 20.02.2019 r. o wpisaniu do rejestru zabytków „domu prof. Wiktora Zina”, Archiwum WUOZ w Lublinie.

³⁶ Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Hrubieszów na lata 2023–2026, s. 21, Archiwum WUOZ Delegatura w Zamościu.

o cechach zabytkowych, nierzadko związanych z ważnymi dla Hrubieszowa postaciami i wydarzeniami historycznymi. One także zasługują na zapewnienie im właściwego zachowania i użytkowania, w tym wykorzystania dla celów edukacyjnych i promujących dziedzictwo kulturowe miasta.

Podsumowanie

„Hrubieszów – Miasto z Klimatem” to hasło promocyjne miasta. Klimat Hrubieszowa, tworzony przez wydarzenia, ludzi i zabudowę, wpisane w lokalny kontekst kulturowy, przyrodniczy i krajobrazowy, zmieniał się. Przestrzeń miasta przez wieki wypełniały kolejne obiekty sakralne, przemysłowe i mieszkalne, z których wiele nie przetrwało do dzisiaj w wyniku wojen, pożarów, ale też i zaniedbań władz, dysponentów i mieszkańców. Obiekty te zniknęły z krajobrazu miasteczka słynącego niegdyś ze swojskiego i jedyne w swoim rodzaju „klimatu”. Powstająca współcześnie zabudowa nie różni się od tej dominującej w miastach i wsiach w regionie i dalszych miejscach, wobec czego przestaje wyróżniać Hrubieszów na tle innych ośrodków. Dlatego tak ważne jest zatrzymanie procesów dewastacji drewnianych obiektów, niepowielanie błędów i zaniedbań z przeszłości, właściwe rozpoznanie ich wartości kulturowych i wynikającego z nich potencjału rozwojowego dla miasta i jego mieszkańców. Podtrzymanie wyjątkowego „klimatu” Hrubieszowa, jaki tworzy jego dawna drewniana zabudowa, tożsama z miejscem, jego historią, tradycją i przyrodniczym otoczeniem, powinno stać się jednym z priorytetów władz miasta, zanim bezpowrotnie zniknie z pejzażu miasta i zostanie całkowicie wyparta przez współczesne obiekty. To w historycznej zabudowie Hrubieszowa można odnaleźć ślady dawnej wielokulturowości, a także relacji międzyludzkich, sąsiedzkich, budujących wspólnotowość i lokalną tożsamość w bliskim kontakcie człowieka z przyrodą. To są wartości także współcześnie coraz bardziej doceniane i poszukiwane, szczególnie przez ludzi aktywnych zawodowo, zmęczonych urbanizacją, murowanymi i betonowymi blokami wielorodzinnymi i domami z wybrukowanymi podwórzami.

Drewniany dom z gankiem, z towarzyszącym mu ogródkiem lub sadem, wpisany w malowniczy małomiasteczkowy krajobraz, mógłby stać się magnesem przyciągającym do Hrubieszowa ludzi z różnych stron, nie tylko w celach wypoczynkowych, ale też zamieszkania czy pracy zawodowej z dala od zgiełku wielkich miast, w otoczeniu przyrody. Uświadomienie sobie tej dotąd niedocenianej wartości dziedzictwa kulturowego przez władze i mieszkańców Hrubieszowa może być szansą na zachowanie dawnej drewnianej zabudowy jako zasobu podtrzymującego i promującego wyjątkowy „klimat” miasta.

Ochrona krajobrazu kulturowego i drewnianej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa w planach, studiach, dokumentach oraz działaniach miejskich instytucji

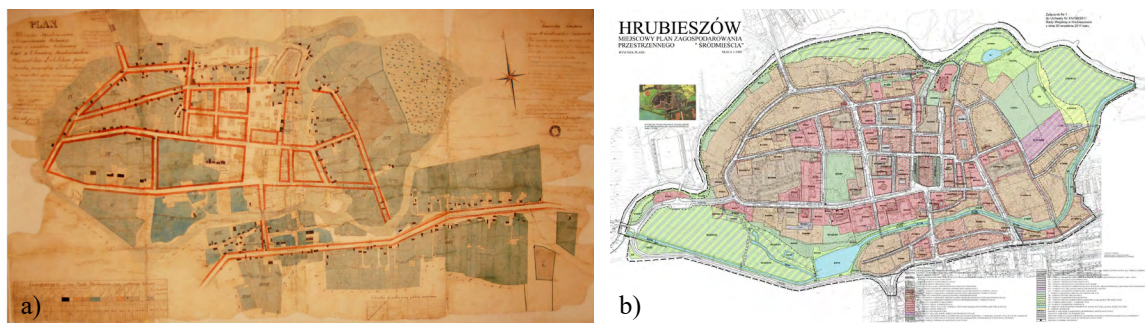
Streszczenie: Ochronę dziedzictwa historycznego i krajobrazu kulturowego Hrubieszowa, w tym zabytkowej zabudowy, regulują akty prawa i dokumenty planistyczne. Analiza archiwalnych i aktualnych planów, dokumentów, programów ochronnych i strategicznych wykazała, że obecne zagrożenia dla ochrony walorów krajobrazowych i tradycyjnej zabudowy wynikają przede wszystkim z nieskuteczności zapisów prawa, niskiej świadomości wartości i potencjału dziedzictwa kulturowego, niewłaściwie prowadzonych prac przy zabytkach, co skutkuje postępującą degradacją historycznej zabudowy i ładu przestrzennego.

Słowa kluczowe: drewniana zabudowa, ochrona krajobrazu kulturowego, planowanie przestrzenne

Protection of Cultural Landscape and Wooden Housing in Hrubieszów
in Planning Documents, Urban Studies and Actions of Local Government
and Other Institutional Bodies

Abstract: The protection of the historical heritage and cultural landscape of Hrubieszów, including its historic buildings, is regulated by legal acts and planning documents. The analysis of archival and current plans, documents, protection and strategic programmes has shown that the current threats to the protection of landscape values and traditional architecture are mainly due to the ineffectiveness of legal provisions, low awareness of the value and potential of cultural heritage, and improperly conducted conservation works, resulting in the progressive degradation of historic buildings and spatial order.

Keywords: wooden architecture, cultural landscape protection, spatial planning

Il. 1. Plany Hrubieszowa – dawniej i dziś: a) Archiwalny plan Hrubieszowa, 1821. Źródło: Kopia planu Hrubieszowa z 1821 r., wykonana w 1846 r., sygn. MH.H.717. Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie; b) Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” Hrubieszowa, 2011. Źródło: Rysunek planu. Oficjalna strona Urzędu Miasta Hrubieszowa, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/334> (dostęp: 20.10.2023).

Wstęp

Ochrona krajobrazu i dziedzictwa kulturowego miasta, w tym zabytkowej zabudowy, jest zadaniem samorządu lokalnego i innych miejskich instytucji. Skuteczność działań w tym zakresie zależy w dużej mierze od przepisów prawa, form ochrony, studiów, opracowań urbanistycznych i dokumentów planistycznych. W krajobrazie Hrubieszowa obserwuje się postępujące straty zasobu i nieodwracalne przekształcenia tradycyjnej drewnianej zabudowy mieszkalnej.

W celu diagnozy obecnego stanu rzeczy i wskazania kierunków przyszłych działań zmierzających do skuteczniejszej ochrony dziedzictwa i wykorzystania go dla rozwoju lokalnego dokonano analizy opracowań planistycznych i studialnych poczynając od archiwalnych planów miasta, opracowań naukowo-badawczych i studialnych, historycznych, urbanistycznych, konserwatorskich i krajobrazowych obejmujących obszar śródmieścia Hrubieszowa (od II poł. XIX wieku do początku XXI wieku). Kolejno przeanalizowano współczesne dokumenty, programy i projekty strategiczne oraz działania instytucji lokalnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. Szczególną uwagę poświęcono zapisom obowiązujących dokumentów planistycznych oraz ich implementacji w przestrzeni historycznego centrum tzw. „Wyspy Hrubieszowskiej”. Uzupełnieniem analiz jest przegląd dokumentów, programów strategicznych i rozwojowych pod kątem uwzględnienia aktywnej ochrony, rewitalizacji i aktywizacji dziedzictwa kulturowego miasta.

Na zakończenie podjęto próbę oceny stanu prawnego i działań instytucji miejskich w zakresie ochrony tradycyjnej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa, odsyłając do podsumowania niniejszej monografii, gdzie zamieszczono wytyczne i propozycje przyszłych działań, które mogą przyczynić się do wzmocnienia narzędzi ochrony i nadania im większej skuteczności oraz wyeksponowania walorów drewnianej architektury i tradycyjnych ogrodów w pejzażu miasta, a także wykorzystania tych zasobów w celach rozwojowych i poprawy jakości życia w mieście.

1. Archiwalne plany Hrubieszowa od II poł. XIX wieku do I poł. XX wieku

Hrubieszów to miasto o średniowiecznym rodowodzie z ponad 620-letnią tradycją. Plan miasta został wytyczony według prawa magdeburskiego – z prostokątnym rynkiem i rozchodzącymi się od niego ulicami wyznaczającymi kwartały zabudowy. Narzucony lokacją w 1400 roku układ urbanistyczny przez wieki ewoluował, na co duży wpływ miały położenie geograficzne Hrubieszowa¹ przy ważnych szlakach handlowych na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, wielokulturowość i wielowyznaniowość mieszkańców, znajdujące odzwierciedlenie w różnicach charakteru zabudowy w częściach miasta zamieszkałych przez ludność polską, ruską i żydowską, a także walory środowiska przyrodniczego i rolniczy charakter regionu.

Od pierwszych dekad XIX do połowy XX wieku podejmowano działania planistyczne zmierzające do uporządkowania ewoluującej przez stulecia struktury urbanistycznej miasta, przywrócenia czytelności planu lokacyjnego oraz uporządkowania chaotycznej zabudowy, której niekontrolowany rozwój doprowadził do tego, że – jak pisano – „Sposób zabudowania miasta jest zupełnie rozrzucony i Hrubieszów ma charakter w pół miasta i w pół wsi”².

Plan miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie Hrubieszowskim Województwie Lubelskim (1821, kopia 1846)

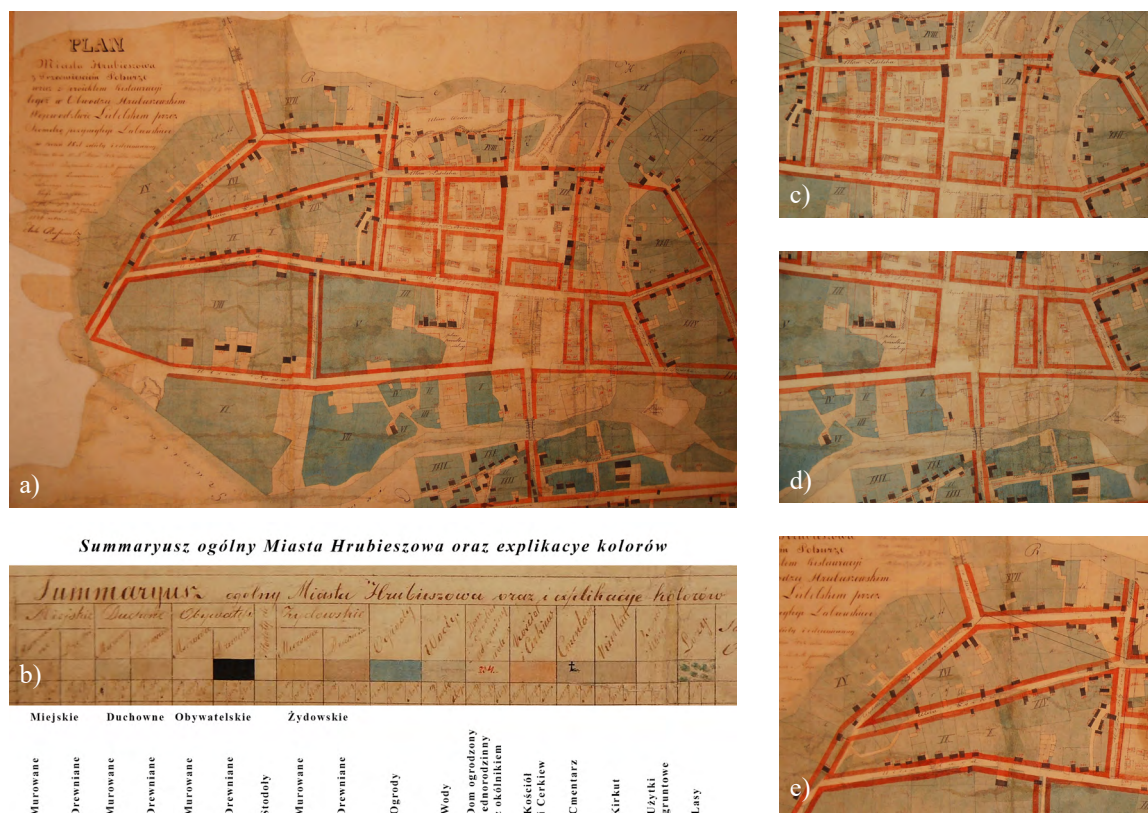
Celem Planu Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie Hrubieszowskim Województwie Lubelskim³ było uporządkowanie struktury

¹ Rubieszów to pierwotna nazwa miasta.

² E. Sadowska, *Hrubieszów*, „Przegląd Krajoznawczy” 1993, nr 7–9, s. 64–65.

³ Plan Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie

urbanistycznej miasta, która w wyniku chaotycznego rozwoju zabudowy, zwłaszcza w rozłożonej wokół rynku dzielnicy żydowskiej utraciła czytelność i cechy regularności. W legendzie graficznej do planu wyróżniono zabudowę drewnianą i murowaną, dzieląc domy na wiejskie, duchowne, obywatelskie i żydowskie. Na tle innych typów domów wyróżniają się drewniane domy obywatelskie oznaczone kolorem czarnym.

Il. 2. Plan Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie Hrubieszowskim Województwie Lubelskim przez geometrę przysięgłego Dąbrowskiego, 1821, kopia 1846. Fragmenty rysunku i legendy planu ilustrujące zróżnicowanie struktury zabudowy i zagospodarowania działek w różnych częściach „Wyspy Hrubieszowskiej”: a) Fragment planu obejmujący „Wyspę Hrubieszowską”; b) Objaśnienia oznaczeń legendy planu; c) Struktura zabudowy w północnej części miasta wraz z nowymi regulacjami kwartałów; d) Struktura zabudowy w śródmiejskiej części miasta wokół rynku i przedmieściu Podzamcze; e) Struktura zabudowy w zachodniej „wiejskiej” części miasta. Źródło: Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, sygn. MH.H.717.

Zasadnicze regulacje w planie z 1821 roku objęły pierzejowe ukształtowanie zabudowy wokół rynku i uliczek zatylnych. Kosztem wyburzenia chaotycznej zabudowy na północ od rynku wytyczono nowy większy rynek. Na zachód od niego wydzielono cztery kwartały zabudowy o prostokątnych obrysach, dopełniające regulację obszaru śródmiejskiego. Obrysy kwartałów, linie regulacji ulic i placów nałożone na strukturę istniejącej zabudowy wskazują na jej znaczne rozproszenie i chaos przestrzenny, szczególnie w północnej części miasta, zarówno na posesjach oznaczonych jako żydowskie, jak i obywatelskich. Implementacja planowanych regulacji w przestrzeni miasta nie mogłaby się obejść bez znaczących wyburzeń i korekty granic działek siedliskowych. Po wielkim pożarze miasta w 1834 roku, który strawił większość domów przyrynkowych, problem nietrwałości i palności drewnianej zabudowy

Hrubieszowskim Województwie Lubelskim przez geometrę przysięgłego Dąbrowskiego (opis nieczytelny). Kopia planu 1821, wykonana w 1846 r. Źródło: Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, sygn. MH.H.717.

oraz potrzeby zastępowania jej przez murowaną stał się dosłownie pałacy. W ich miejsce zgodnie z zarządzeniem rządowym należało stawiać domy murowane. Ostatecznie wyrażono zgodę na budowę domów drewnianych wg ujednoliconych projektów i z niepalnym pokryciem dachowym.

Na planie regularnością zabudowy wyróżnia się przedmieście Podzamcze, położone po południowej stronie Huczwy (obecnie Kanał Ulga). Domy wzdłuż ul. Podzamcze kształtują obustronne pierzeje uliczne. Stan ten, mimo ubytku, wymiany czy przekształceń substancji zabudowy, jest czytelny do czasów współczesnych.

Zachodnia i południowo-zachodnia część „Wyspy Hrubieszowskiej” posiadały charakter „wpół wsi”⁴. Drogi o bardziej swobodnym przebiegu, dostosowanym do topografii terenu opadającego w kierunku rzeki, wydzielały nieregularne kwartały z domami stawianymi przy ulicy i dużymi działkami, opisanymi jako „ogrody”. Ten podział na bardziej intensywnie zabudowaną „śródmiejską” i „wiejską” część z rozproszoną zabudową jest wciąż odczuwalny w krajobrazie miasta, pomimo dogęszczenia zabudowy jednorodzinnej i pojawienia się po II wojnie światowej osiedli blokowych w tej części miasta.

Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej (1860)

Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej⁵ – omówiony szerzej w poprzednim rozdziale⁶ – to istotny krok w kierunku dal-

Il. 3. Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej, 1860 r. Fragmenty planu pokazujące różnicowany charakter zabudowy i zagospodarowania działek w różnych częściach miasta: a) Zabudowa zachodniej części „Wyspy Hrubieszowskiej” i regulacja ul. Pańskiej z południową pierzeją z domami murowanymi; b) Zabudowa centralnej i północnej części miasta – wokół starego, nowego rynku i Placu Przedkościelnego oraz przedmieścia Podzamcze. Zabudowę murowaną oznaczono na czerwono, drewnianą na pomarańczowo, działki o charakterze zagrodowym, ogrodowym i rolnym – na zielono. Źródło: ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

⁴ E. Sadowska, *Hrubieszów*, s. 64–65.

⁵ Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa położonego w Powiecie Hrubieszowskim Guberni Lubelskiej, 1860 r. autorstwa A. Pancera. Odrysował w 1958 r. Ryszard Jaruga. Ze zbiorów WUOZ Delegatury w Zamościu.

⁶ Maria Fornal, *Ochrona drewnianej zabudowy Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich*, w tym tomie.

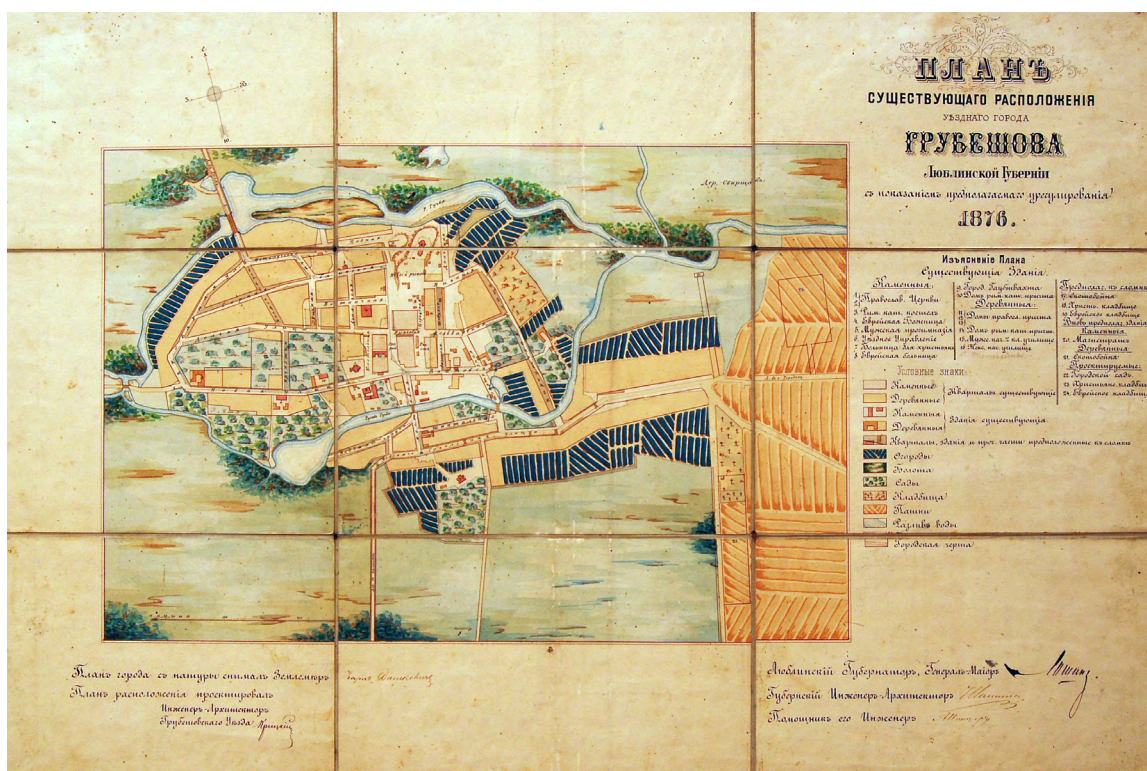

szego porządkowania zabudowy miasta, przywracania czytelności średniowiecznego układu urbanistycznego oraz zastępowania zabudowy drewnianej (oznaczonej na pomarańczowo) niepalną murowaną (oznaczoną na czerwono).

Według planowanych regulacji centrum miasta zorganizowano wokół trzech placów – starego i nowego rynku oraz placu Przedkościelnego, wytyczonego naprzeciwko kościoła pw. Św. Mikołaja, gdzie obecnie wznosi się cerkiew prawosławna pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Poszerzone ulice wytyczyły regularne kwartały zabudowy, przy czym stary rynek i ul. Nowa (obecnie 3 Maja) otrzymały zabudowę pierzejową z murowanymi domami. Ważnymi decyzjami podnoszącymi jakość i estetykę przestrzeni miasta było wytyczenie parceli pod park miejski w miejscu ogrodów przy dworze przy ul. Nowej, gdzie istnieje on do dzisiaj, założenie skwerów przy ul. Długiej i przy szpitalu oraz wprowadzenie zieleni na skarpie przy południowej odnodze Huczwy.

Plan miasta powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej (1876)

Kierunek regulacyjny kontynuuje Plan miasta powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej⁷, opisany w języku rosyjskim. Kwartały zabudowy mieszkalnej stanowią dominującą tkankę urbanistyczną miasta, z przeważającym na planie jednolitym pokryciem w kolorze pomarańczowym oznaczającym zabudowę drewnianą. Na ich tle wyróżniają się budynki niemieszkalne i usługowe, drewniane i murowane, oznaczone kolorem czerwonym. Plan prezentuje hierarchię i różne formy pokrycia terenów zielenią – od ogrodów warzywnych przez sady, pastwiska, grunty orne, role uprawne i tereny podmokłe (bagienne).

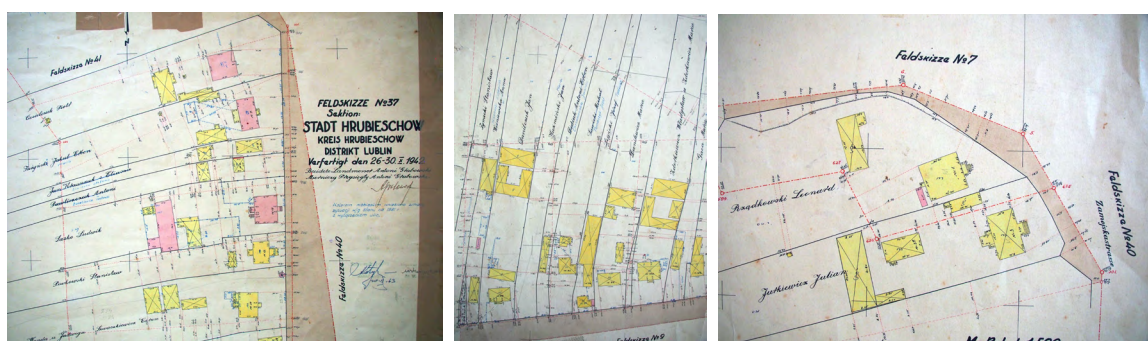
Il. 4. Plan miasta powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej, 1876. Rysunek planu. Źródło: Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, sygn. MH.H.604.

⁷ Plan Miasta Powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej, 1876. Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, sygn. MH.H.604.

Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin, tzw. Plan Grabowskiego (1943)

W 1943 roku powstał „niemiecki” plan ogólny zagospodarowania miasta Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin Verfertigt den 10-11.03.1943, opracowany przez mierniczego Antoniego Grabowskiego, zwany „Planem Grabowskiego”⁸. Na poszczególnych sekcjach mapy przedstawiono rozrisy zagospodarowania działek, oznaczając – zgodnie z przyjętą w planach katastralnych zasadą – zabudowę drewnianą na żółto, murowaną na czerwono. Nazwy ulic opisano w języku niemieckim.

W planie dominuje zabudowa drewniana, zarówno mieszkalna, jak i gospodarcza, domy murowane należą do rzadkości i są ulokowane przy głównych ulicach. Szczegółowość rysunku planu pozwala na analizę sposobu zagospodarowania działek. Domy, zazwyczaj z gankiem na osi elewacji frontowej, sytuowane są wzdłuż dróg, poprzedzone przedogródkiem o rozmiarach uzależnionych od wielkości działki i regulacji ulicy. W większości działek jest to jedyna forma ogrodu przydomowego, na tyłach domów znajduje się część gospodarza formująca zwarty zespół budynków gospodarczych okalających niewielkie podwórko (okólnik), często zajmujący całą szerokość działki. W dalszej części wydłużonych działek ciągną się ogrody warzywne, sady lub pola uprawne.

Il. 5. Plan miasta Hrubieszowa wykonany 10–11.03.1943 r. przez mierniczego Antoniego Grabowskiego, 1943, zwany „Planem Grabowskiego”. Przykładowe układy i zagospodarowanie działek w zabudowie jednorodzinnej. Źródło: Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin Verfertigt den 10-11.03.1943. Mierniczy Antoni Grabowski, 1:500. Starostwo Powiatowe w Hrubieszowie.

Dokumenty planistyczne, opracowania studialne, urbanistyczne i konserwatorskie dotyczące ochrony historycznej zabudowy i krajobrazu kulturowego Hrubieszowa (II poł. XX wieku – pocz. XXI wieku)

II wojna światowa przyniosła znaczące zmiany w strukturze zabudowy miasta zarówno w skali urbanistycznej, jak i architektonicznej, a także w samym tworzywie budowlanym zabudowy. W 1944 roku okupanci niemieccy zniszczyli drewniany budynek dworca kolejowego, wybudowany w 1927 roku w stylu witkiewiczowskim⁹. Najbardziej ucierpiała drewniana zabudowa mieszkalna stanowiąca rdzeń tkanki urbanistycznej Hrubieszowa, szczególnie dzielnice żydowskie i ruskie, które w zasadzie poza pojedynczymi domami zniknęły bezpowrotnie. W ich miejsce, także w pierzejach rynku i w zachodniej części „Wyspy Hrubieszowskiej”, pojawiły się w latach 60. modernistyczne bloki, zgodnie z założeniami Planu ogólnego zagospodarowania miasta z 1958 roku. Kolejne dziesięciolecia to postępujące procesy degradacji drewnianej zabudowy i wypierania jej przez współczesną architekturę.

⁸ Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin Verfertigt den 10-11.03.1943. Mierniczy Antoni Grabowski, 1:500, tzw. Plan Grabowskiego. Starostwo Powiatowe w Hrubieszowie.

⁹ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa. Stan zachowania i problematyka konserwatorska*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. Piotra Kondraciuka, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, Zamość 2007, s. 16.

Potrzebę ochrony drewnianego budownictwa, a także inwentaryzacji tego ginącego zasobu sygnalizowano w różnego rodzaju opracowaniach studialnych i naukowo-badawczych od połowy lat 60. XX wieku. Podjęto działania zmierzające do objęcia historycznej zabudowy miasta ochroną prawną, co zrealizowano we wpisie „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa”¹⁰ do rejestru zabytków województwa lubelskiego w 1972 roku.

Rewizja planu zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa (1958) wraz ze studium historyczno-urbanistycznym (1965)

Od 1958 roku obowiązywał opracowany przez Wojewódzką Pracownię Urbanistyczną w Lublinie Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Zgodnie z ówczesnymi priorytetami rozwoju gospodarczo-przestrzennego zakładał on wprowadzenie do śródmieścia zabudowy blokowej i wielorodzinnej¹¹.

W 1965 roku w ramach rewizji Planu ogólnego z 1958 roku opracowano Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta¹². Jego autorzy zwracali uwagę na zagrożenia dla zachowania wartości urbanistycznych zabytkowego zespołu Hrubieszowa wynikające z wprowadzenia wielorodzinnej zabudowy blokowej w historycznym centrum, realizowanej na działkach budownictwa jednorodzinnego, w tym „zatarcie się w terenie układu ulic”, jak i znaczne ubytki substancji drewnianej zabudowy ze względu na zniszczenia wojenne, szczególnie w dawnej żydowskiej części miasta. We wnioskach konserwatorskich podkreślono, że ochrona zabytkowych domów drewnianych jest problematyczna, zarówno ze względu na ich zły stan techniczny, jak i rozproszenie obiektów w zespole. Szerzej o tym pisze Maria Fornal, wskazując dla zilustrowania problemu istniejące i rozebrane zabytkowe obiekty, w tym drewniane dworki i domy mieszkalne, oznaczone na planie „Hrubieszów, Katalog – wnioski konserwatorskie do studium historyczno-urbanistycznego do planu zagospodarowania przestrzennego miasta”.

Wpis do rejestru zabytków „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa z historyczną siecią ulic i placów miasta oraz skalą zabudowy, a także sylwetą miasta i konfiguracją terenu (1972)

W 1972 roku nastąpił wpis do rejestru zabytków województwa lubelskiego „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa w granicach zakreślonych na [...] planie, obejmujących zabudowę wyspy okolonej przez rzekę Huczwę wraz z przedmieściem w rejonie ulic Podzamcza i 1 Maja, z historyczną siecią ulic i placów miasta oraz skalą zabudowy, a także sylwetę miasta i konfigurację terenu”¹³. W uzasadnieniu decyzji napisano:

Zasadniczy układ urbanistyczny Hrubieszowa w centralnej jego części w obrębie Rynku nie uległ zmianie mimo licznych kataklizmów i regulacji. Szczególnie ważnym elementem w kształtowaniu się układu przestrzennego osady przedlokacyjnej a następnie miasta były warunki terenowe Hrubieszowa, zapewniające mu dobrą obronność, które

¹⁰ Wojewódzki Konserwator Zabytków, Lublin. Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków. KL.IV-7/123/72 Nr rejestru Dział A/659. Wydana 21.12.1972.

¹¹ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Studium wartości kulturowych*, oprac. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej O/Kraków, 1996, s. 36–37.

¹² Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, 1965. Archiwum dokumentacji WKZ w Zamościu, sygn. N.2584.

¹³ Wojewódzki Konserwator Zabytków, Lublin. Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków. KL.IV-7/123/72 Nr rejestru Dział A/659. Wydana 21.12.1972.

do dzisiaj stanowią cenny relikw fizjografii wczesnośredniowiecznej osady. Malownicza sylweta miasta, wraz z historyczną skalą jego zabudowy stwarza dodatkowe wartości plastyczno-krajobrazowe¹⁴.

Decyzja o wpisie obszarowym śródmieścia Hrubieszowa do rejestru zabytków pociągnęła za sobą konsekwencje implementowane we wszystkich kolejnych dokumentach planistycznych miasta.

	<i>Obszar chroniony</i>		<i>Zabudowa tradycyjna, charakterystyczna dla miasta, w złym stanie technicznym lecz wartościowa ze względu na walory estetyczne</i>
	<i>Strefa ochrony sylwety</i>		<i>Zabudowa jednorodzinna bez form tradycyjnych obca w krajobrazie</i>
	<i>Ciągi widokowe na miasto</i>		<i>Zabudowa wielorodzinna „Blokowiska”</i>
	<i>Ekspozycja panoram miasta</i>		<i>Tereny przemysłowo-słackowe</i>
	<i>Główne osie kompozycyjne</i>		<i>Lieki urzędowa</i>
	<i>Tereny ulic, placów atrakcyjne widokowo</i>		<i>Lasy</i>
	<i>Otwarcia widokowe</i>		<i>Ląki, pastwiska</i>
	<i>Obiekty zabytkowe</i>		<i>Tereny ekspansyjne</i>
	<i>Dominanty kompozycyjne pozytywne</i>		
	<i>Dominanty negatywne</i>		
	<i>Obszar opracowania</i>		

Il. 6. Studium widokowe Hrubieszowa, 1997. Źródło: J. Pawlak, Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10, plan-sza 1.

¹⁴ Tamże.

Studium widokowe Hrubieszowa

Pomimo objęcia „sylwety miasta” ochroną przez wpis do rejestru zabytków studium widokowo-krajobrazowe dla Hrubieszowa nie istniało i nadal nie istnieje w oficjalnych dokumentach planistycznych miasta. Opracowanie takie powstało dopiero na potrzeby pracy dyplomowej w 1997 roku¹⁵. Dla chronionego obszaru „Wyspy Hrubieszowskiej” wyznaczono elementy ekspozycji widokowej – ciągi widokowe na miasto, otwarcia widokowe, strefy ekspozycji panoram miasta, strefy ochrony sylwety i tereny eksponowane, a także elementy kompozycji krajobrazowej, w tym obiekty zabytkowe i główne osie kompozycyjne. Jako pozytywne dominanty kompozycyjne wskazano wyróżniające się krajobrazie miejskim i panoramach zabytkowe obiekty sakralne – kościoły pw. św. Mikołaja i MB Sokalskiej oraz cerkiew pw. Zaśnięcia NMP, jako negatywne – modernistyczną bryłę Hrubieszowskiego Domu Kultury oraz zabudowę blokową w centrum miasta. Dokonano waloryzacji zabudowy mieszkalnej, wskazując jako wartość najniższą „zabudowę wielorodzinną blokowiska”, następnie „zabudowę jednorodziną bez form tradycyjnych, obcą w krajobrazie”, za wartość najwyższą, oznaczoną najciemniejszym kolorem, uznano „zabudowę tradycyjną, charakterystyczną dla miasta, w złym stanie technicznym lecz wartościową ze względu na walory artystyczne”¹⁶. Oznaczono ją w pięciu obszarach, poza Sulkami (pozostałości dawnych żydowskich kramów na rynku), obejmujących enklawy tradycyjnej drewnianej zabudowy małomiasteczkowej zlokalizowane u zbiegu ul. Zamojskiej i Piłsudskiego, przy ul. Podzamcze, wzdłuż ul. Kilińskiego i Partyzantów oraz przy kościele pw. MB Sokalskiej, a także w zachodniej pierzei ul. Żeromskiego, która stanowi główną oś kompozycyjną miasta (historyczny trakt w kierunku Chełma). Należy podkreślić, że obszary najbardziej wartościowe wskazane w Studium pokrywają się z terenami szczególnie eksponowanymi w krajobrazie, położonymi na wyniesionych skarpach opadających do rzeki Huczwy oraz przy głównych osiach kompozycyjnych i drogach wjazdowych do miasta. Do zabudowy o najwyższej wartości historycznej, krajobrazowej i artystycznej zaliczono również oznaczony na czerwono obszar działki przy ulicy Kilińskiego z domem rodzinnym prof. Zina.

Budownictwo drewniane Hrubieszowa. Stan zachowania, problematyka konserwatorska (praca licencjacka, 2007)

Tadeusz Klocek w pracy licencjackiej dotyczącej budownictwa drewnianego Hrubieszowa¹⁷ wskazuje na brak zainteresowania dziedzictwem drewnianej zabudowy nie tylko środowisk naukowych, uznających tutejsze budownictwo drewniane jedynie za „lokalną formę zabudowy”¹⁸, ale również konserwatorskich, zajmujących się tylko obiektami wpisanymi do rejestru zabytków, władz miejskich, ograniczających się do prowadzenia ewidencji nielicznej grupy zabytków drewnianych, a także samych mieszkańców. Podkreśla brak prac inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych rejestrujących zasób drewnianej zabudowy. Wymienia jedynie praktyki studentów architektury z Politechniki Krakowskiej prowadzone przez prof. Zina w latach 70. XX wieku.

Autor formułuje wnioski stanowiące rodzaj diagnozy problemów związanych z nieskutecznością ochrony drewnianej zabudowy Hrubieszowa, a zarazem wskazania do podjęcia dalszych działań na poziomie lokalnym, które ze względu na ich trafność warto przytoczyć:

1. Brakuje pełnej ewidencji zabytków architektury drewnianej na terenie miasta Hrubieszowa. Należy uzupełnić braki w rozpoznaniu zasobów architektury drewnianej.

¹⁵ J. Pawlak, *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa*, praca magisterska wykonana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.

¹⁶ Tamże, plansza 1.

¹⁷ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*.

¹⁸ J. Górak, *Regionalne formy architektury drewnianej Lubelszczyzny na tle zagadnień osadniczych*, Zamość 1994, s. 17.

2. Należy zaktualizować plan zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa w celu pełnej ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.
3. Brak jest współpracy między jednostkami samorządu terytorialnego w zarządzaniu zabytkami.
4. Brakuje wykwalifikowanych pracowników ochrony dóbr kultury.
5. Brakuje wytycznych konserwatorskich dotyczących architektury drewnianej.
6. Nie opracowano strategii ochrony obiektów architektury drewnianej.
7. Nie została uregulowana własność prawna części obiektów drewnianych.
8. Nie wykorzystuje się potencjału, jakim są obiekty architektury drewnianej.
9. Brakuje promocji drewnianej zabudowy i nierozzerwalnie związanego z nią krajobrazu kulturowego.
10. Brak jest świadomości społecznej dotyczącej zasobów dziedzictwa kultury materialnej i znaczenia opieki nad zabytkami¹⁹.

2. Ochrona krajobrazu kulturowego i zabytkowej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa we współczesnych dokumentach planistycznych, projektach i programach strategicznych oraz działaniach instytucji lokalnych

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa (1999, 2014, zm. 2017, zm. 2022)

W kolejnych Studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa od 1999²⁰ do 2014²¹ z późniejszymi zmianami kolejno w latach 2017²² i 2022²³ automatycznie przenoszono granice wpisu do rejestru zabytków województwa lubelskiego „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa” z 1972 roku.

Jak czytamy w Studium z 2014 roku:

Wartości historyczne i kulturowe układu urbanistycznego, jego struktura przestrzenna, układ ulic z zabudową historyczną i dawnymi podziałami własnościowymi zdecydowały o wpisaniu do rejestru zabytków. Zespoły i obiekty (zespoły pałacowe i dworkowe, sakralne, obiekty użyteczności publicznej, domy mieszkalne, cmentarze: rzymskokatolicki i prawosławny oraz żydowski) reprezentujące wartości artystyczne, świadczące o tożsamości społecznej mieszkańców Hrubieszowa ujęte zostały w gminnej ewidencji zabytków²⁴.

¹⁹ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, s. 37.

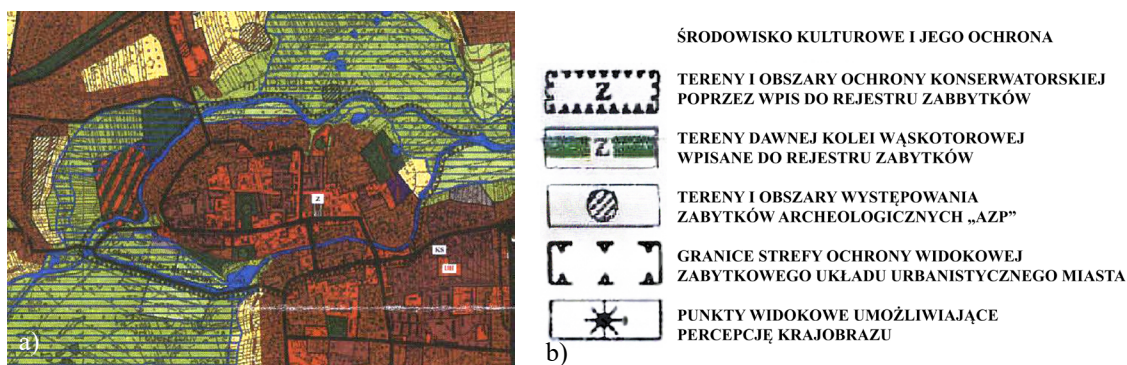
²⁰ Uchwała Nr XV/195/99 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z 29 grudnia 1999 w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszów.

²¹ Uchwała Nr LIV/352/2014 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 23 maja 2014 w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszów, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=51&action=details&document_id=799684.

²² Uchwała Nr XLVI/353/2017 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 29 listopada 2017 w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszów, <https://docplayer.pl/190932947-Studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-miasta-hrubieszow.html>.

²³ Uchwała Nr XLVII/379/2022 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 31 marca 2022 w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszów, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/studium-uwarunkowa%C5%84>, <https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/u-379-2022.pdf>.

²⁴ Uchwała Nr LIV/352/2014..., s. 18.

Il. 7. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa, 2014 (z późn. zmianami): a) Fragment rysunku Studium obejmujący „Wyspę Hrubieszowską” z otoczeniem; b) Fragment legendy dotyczący ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazu. Źródło: Udostępnione przez Urząd Miasta Hrubieszowa, 2023.

W Studium z 2014 roku za niekorzystne, a nawet degradujące dla krajobrazu miejskiego i ładu przestrzennego uznano powojenne przekształcenia w strukturze urbanistycznej centrum miasta, w tym realizację „budownictwa wielorodzinnego typu blokowego, nierzadko w obrębie układów zabytkowych. To doprowadziło do przemieszania zabudowy niskiej (jedno- i dwukondygnacyjnej) i średniowysokiej (pięciokondygnacyjnej), a w konsekwencji do dysharmonii dawnego układu urbanistycznego i krajobrazu miasta”. Ponadto zwrócono uwagę na „zakłócenie skali zabudowy i panoramy miasta przez pięciokondygnacyjną blokową zabudowę wielorodzinną”²⁵. Zwrócono uwagę na wyjątkowe w skali regionu, a nawet kraju walory zabytkowej zabudowy, jak „charakterystyczna snycerka drewnianych domów – dworców, sposób kształtowania bryły dachów czy rodzaj szalunku”. Za archetypiczne formy domów uznano „zajazd mieszkalny, dworek i dom mieszczkański”. Wskazano ich główne lokalizacje „na obrzeżach układu staromiejskiego przy ulicach: Partyzantów i Kilińskiego”²⁶.

Zarówno rysunek, jak i tekst Studium z 2014 roku, a co za tym idzie powyższe informacje, nie są dostępne dla ogółu mieszkańców. Na stronie Urzędu Miasta znajduje się ostatnia zmiana dokumentu z 2022 roku²⁷ obejmująca fragment miasta. Ponadto w zapisach planu miejscowego „Śródmieście miasta Hrubieszowa”, który jako akt prawa lokalnego mógłby skutecznie chronić walory krajobrazu i dziedzictwa kulturowego, nie znalazły one skutecznego zamocowania. Pozostały więc podobnie jak w większość zapisów współczesnych dokumentów planistycznych dla Hrubieszowa w sferze intencji bez wpływu na rzeczywisty obraz miasta.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa (2011)

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa²⁸ obejmuje obszar tzw. „Wyspy Hrubieszowskiej” w granicach wpisu do rejestru zabytków. Głównym celem planu jest

podporządkowanie działań inwestycyjnych wymogom zachowania ładu przestrzennego i kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej, polegającej na: utrzymaniu historycznie ukształtowanego krajobrazu obszaru staromiejskiego (skala zabudowy, charakter rozwiązań urbanistyczno-architektonicznych); ochronie sylwety zespołu staromiejskiego;

²⁵ Tamże, s. 17–18.

²⁶ Tamże, s. 18.

²⁷ Uchwała Nr XLVII/379/2022...

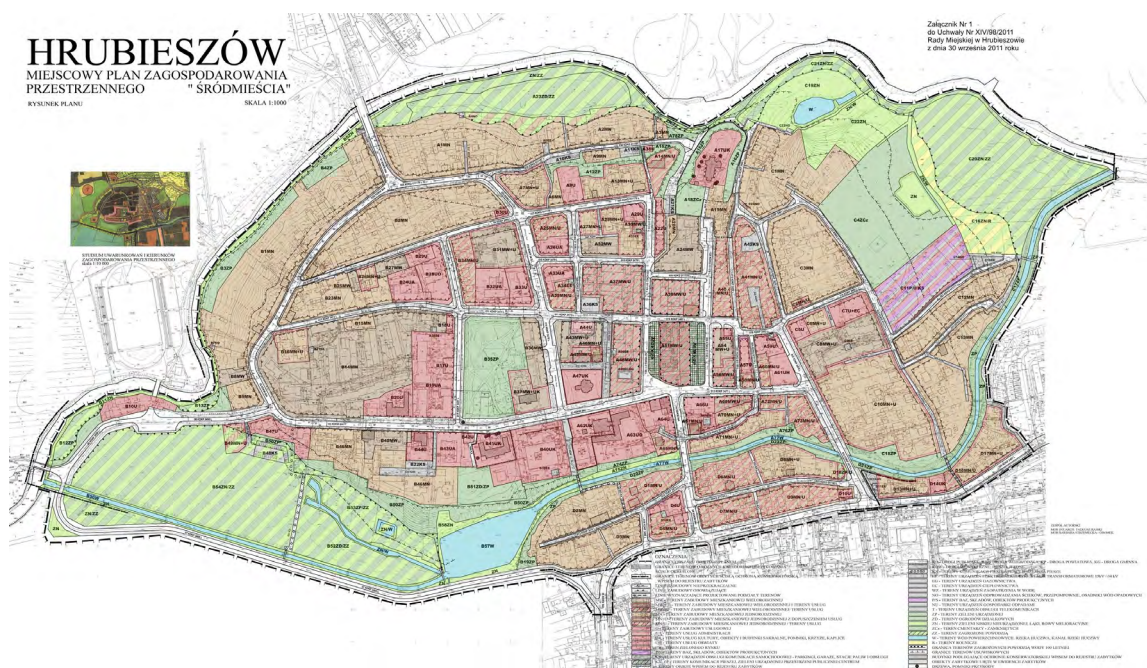
²⁸ Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, Uchwała nr XIV/98/2011 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 30 września 2011, Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 183 z dnia 30 listopada 2011 r. poz. 2870. <https://miasto.hrubieszow.pl/node/334>, <http://www.miasto.hrubieszow.pl/files/pzp/6/mapa.jpg>, https://miasto.hrubieszow.pl/sites/default/files/pliki/tekst_3.doc?14 (dostęp: 1.10.2023).

uzyskaniu wysokiej wartości walorów architektoniczno-urbanistycznych; wykorzystaniu lokalnych tradycji architektoniczno-budowlanych w realizacji nowej zabudowy²⁹.

W ustaleniach planu miejscowego znalazło się wiele ogólnych zapisów o charakterze ochronnym i prokrajobrazowym, w tym dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, m.in.:

w celu zachowania czytelnej odrębności w obszarze zainwestowania miejskiego obowiązuje: uzyskanie pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na realizację wszelkich planowanych inwestycji, w oparciu o indywidualne projekty techniczne o wysokich walorach estetycznych; zakaz docieplania od zewnątrz budynków (objętych ochroną konserwatorską i z zachowanym detalem architektonicznym) oraz zakaz umieszczania na całym obszarze na eksponowanych elewacjach klimatyzatorów i innych urządzeń technicznych; umieszczanie na elewacjach i przy budynkach reklam, tablic informacyjnych i innych, jest dopuszczalne po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków; nowe obiekty należy lokalizować z zachowaniem historycznych linii zabudowy, gabarytów, formy dachu oraz wysokości dostosowanej do sąsiedniej zabudowy, zakaz stosowania ogrodzeń z betonowych elementów prefabrykowanych, zakaz lokalizacji budynków, elementów małej architektury, ogrodzeń nośników reklamowych powodujących zakłócenie widoku na zabytek oraz lokalizacji w obszarze wpisanym do rejestru zabytków, wielkoformatowych tablic reklamowych i innych³⁰.

Ochroną prawną w planie objęto: układ urbanistyczny w granicach wpisu do rejestru zabytków, obejmujący zabudowę wyspy otoczonej przez Huczwę wraz z przedmieściem w rejonie ul. Podzamcza i Piłsudskiego (d. 1 Maja) z historyczną siecią ulic i placów oraz skalą zabudowy, także sylwetę miasta i konfigurację terenu – Nr rej. A/659; obiekty wpisane do rejestru zabytków, w tym

Il. 8. Miejsowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, 2011. Źródło: Miejsowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, Uchwała nr XIV/98/2011 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 30 września 2011, Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 183 z dnia 30 listopada 2011 r. poz. 2870. Rysunek planu: <https://miasto.hrubieszow.pl/node/334> (dostęp: 20.10.2023).

²⁹ MPZP „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, s. 4.

³⁰ Tamże, s. 8.

trzy budynki drewniane: dom (dawna szkoła) z otoczeniem ul. Partyzantów 11 (nr rej. A/1302), dawny dworek podmiejski ul. Czerwonego Krzyża 18a (nr rej. A/339) i dworek ul. Krucza 12 (d. 6) (nr rej. A/190); obiekty „o walorach kulturowych” wpisane do gminnej ewidencji zabytków, w tym 9 drewnianych domów przy ulicach Narutowicza 2, Kilińskiego nr 6, 10, 13, 16, 38, Partyzantów nr 13, 25, Czerwonego Krzyża 10. Ochrona zabytków ewidencyjnych obejmuje: zachowanie ich zewnętrznej bryły, gabarytów i detali elewacji (w tym stolarki okiennej i drzwiowej), działania rewaloryzacyjne, zakaz docieplania zewnętrznych elewacji i krycia dachu blachodachówką i blachą trapezową³¹.

Ustalenia szczegółowe dla terenów zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej w zasadzie nie wprowadzają żadnych zakazów i nakazów w zakresie zachowania istniejącej zabytkowej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, jak i realizacji nowej. Dopuszczają możliwość wymiany budynków drewnianych na murowane w przypadku ich zużycia, występujące na danym terenie obiekty ewidencyjne nie wywołują dodatkowych ustaleń, nakazów czy zakazów. Inwestorom – poza ogólnymi zaleceniami stosowania drewna, kamienia i ceramiki – pozostawia się wolną rękę w zakresie stosowanych materiałów elewacyjnych, pokryć i geometrii dachów, ich kolorystyki, proporcji i rozmieszczenia okien, ogrodzeń, małej architektury i zieleni.

W ramach ogólnych ustaleń dotyczących ochrony środowiska przyrodniczego znalazły się zapisy dla zieleni miejskiej, uznanej za główny składnik krajobrazu miejskiego. Tworzą ją „tereny zieleni urządzonej, park miejski, skwery, zieleń cmentarzy, ogrody przydomowe, ogrody działkowe oraz zieleń skarpy doliny rzeki Huczwy i jej kanału”. Ustalenia dla zieleni mają charakter ogólnikowy, w zasadzie poza ich wymienieniem, nie ma żadnych konkretnych zapisów co do kompozycji czy składu gatunkowego w centrum miasta. Na terenach zabudowy mieszkaniowej nie określono wskaźnika powierzchni biologicznie czynnej.

Zapisy ochronne w planie miejscowym „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, obszaru w całości objętego wpisem do rejestru zabytków, zawierającego zabytki zarówno rejestrowe, jak i ewidencyjne, są formułowane sposób bardzo ogólny, sprawiają wrażenie, że chodziło wyłącznie o spełnienie wymogów zgodności ze Studium. Jako taki plan można uznać za nieskuteczny, gdyż nie gwarantuje realizacji głównego celu, jakim jest kształtowanie ładu przestrzennego z zachowaniem cech historycznego krajobrazu obszaru staromiejskiego. Potwierdza to stan przestrzeni w historycznym centrum miasta, przestrzeni teoretycznie chronionej zapisami planu i wpisem do rejestru oraz poddanej kontroli konserwatorskiej, a jednocześnie zdegradowanej, chaotycznej i nieestetycznej.

Il. 9. Chaos przestrzenny i kakofonia form, materiałów i kolorystyki zabudowy oraz zieleni w historycznym centrum Hrubieszowa to efekt nieskuteczności obowiązującego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” Hrubieszowa, nierespektowania i nieegzekwowania jego ustaleń oraz braku wytycznych dotyczących ładu przestrzennego, estetyki i reklam w przestrzeni publicznej. Fot. I. Sykta, 2021, 2022.

³¹ Tamże, s. 7–9.

Przemiany struktury funkcjonalno-przestrzennej zabudowy centrum Hrubieszowa (pocz. XX – pocz. XXI wieku)

Przemiany w strukturze urbanistycznej Hrubieszowa w okresie ostatniego stulecia dotyczące wymiany zabudowy drewnianej na murowaną oraz zmian funkcjonalnych i skali zabudowy zilustrowano poprzez zestawienie trzech analiz planistycznych: pierworysu do planu fragmentu miasta z 1932 roku³², analizy struktury zabudowy z 2023 roku i obowiązującego planu miejscowego z 2011 roku na przykładzie fragmentu centrum miasta w rejonie ul. 3 Maja, Dobrzańskiego, Prusa, Narutowicza i Górnej.

Plan z lat 30. XX wieku przedstawia ówczesny stan zagospodarowania obszaru wraz z planowanymi zmianami. W analizowanym obszarze dominuje zabudowa drewniana, przy czym w północnej części przeważa zabudowa zagrodowa (na ponad 50 budynków drewnianych, oznaczonych na żółto są tylko 3 budynki murowane, oznaczone na czerwono). Dwie ulice są brukowane, pozostałe ziemne. Wytoczono nową drogę niebrukowaną (ob. ul. Dobrzańskiego). W południowej części obszaru dominuje zieleń ogrodowa z największymi powierzchniami „ogrodami owocowymi” przy murowanym dworze przy ul. 3 Maja oraz „ogrodem spacerowym” u zbiegu ul. 3 Maja i Dobrzańskiego. W zasadzie niezmieniony obraz tej części miasta zachował się do II wojny światowej.

Il. 10. Analiza przekształceń ilościowych, jakościowych i funkcjonalnych struktury zabudowy na przykładzie fragmentu centrum Hrubieszowa w okresie ostatnich ok. 90 lat: a) Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego, 1932. Źródło: Hrubieszów. Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego, 1932. Źródło: zasoby Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie, 2022. Fot. A. Greniuk, 2022; b) Analiza struktury zabudowy fragmentu miasta, stan 2023. Źródło: Mapa zasadnicza z zasobów Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie. Oprac. A. Greniuk, 2023; c) Fragment obowiązującego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieścia Hrubieszowa, 2011. Źródło: MPZP „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, 2011.

³² Hrubieszów. Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego (1932).

Przygotowana na potrzeby niniejszego opracowania analiza struktury zabudowy w 2023 roku przedstawia aktualne zagospodarowanie terenu w poszerzonym w kierunku wschodnim w stosunku do planu z 1932 roku zakresie. Utrudnieniem we współczesnym rozpoznaniu obiektów drewnianych było tynkowanie elewacji. W związku z tym zmodyfikowano oznaczenia – na czerwono oznaczając domy murowane lub drewniane otynkowane, a na żółto – drewniane, których budulec jest widoczny z zewnątrz. Analiza wykazała, że nastąpiło odwrócenie proporcji ilościowej zabudowy drewnianej w stosunku do murowanej. Budynek o widocznej z zewnątrz strukturze drewnianej zachowały się jedynie w części północnej, gdzie zidentyfikowano kilkanaście drewnianych domów. Teren stanowiący centralną część analizowanego obszaru uległ znaczącym przekształceniom. Wszystkie budynki są murowane, dodatkowo zmieniła się ich skala i funkcja. Obecnie przeważają budynki usługowe i zabudowa wielorodzinna blokowa. Wszystkie drogi w analizowanym obszarze mają nawierzchnię utwardzoną, asfaltową, podobnie jak wiele wewnętrznych podwórek, obecnie parkingów i placów, które zajęły miejsce dawnych ogrodów. Planowana w 1932 roku nowa droga została na fragmencie do ul. Górnej zrealizowana. Większą część terenów dawnych „ogrodów owocowych” przy dworze – plebanii zajmuje park miejski, w kwartale planowanego „ogrodu spacerowego” znajdują się Urząd Miasta, Sąd Rejonowy i poczta.

Fragment rysunku obowiązującego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego z 2011 roku potwierdza te przekształcenia w skali planistycznej. Pokazuje, że prócz wymiany budulca zabudowy diametralnie zmieniły się jej funkcje i przeznaczenie terenów. Obecnie dominuje tu zabudowa usług administracji, kultury i kultu religijnego oraz mieszkaniowo-usługowa. Nieistniejącą przed wojną formą zabudowy mieszkalnej jest zabudowa wielorodzinna.

Rejestr zabytków

Podstawową i jednocześnie najstarszą formą ochrony zabytków w Polsce jest rejestr zabytków, który jest prowadzony na podstawie Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r.³³ oraz Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem³⁴. Wpis do rejestru nie jest jednak orzeczeniem o uznaniu obiektu za zabytek. Zgodnie z obecnymi przepisami zabytkiem jest każdy obiekt, który ma określone cechy wskazane w definicji zabytku (zgodnie z art. 3. pkt 1 i 2 wspomnianej wyżej ustawy), czyli jest „nieruchomością, jej częścią lub zespołem nieruchomości”, „będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością i stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Zatem obiekt może być zabytkiem niezależnie od tego, czy znajduje się w rejestrze lub ewidencji zabytków. Obiekty odpowiadające legalnej definicji zabytku mogą być wpisane do rejestru zarówno jako pojedyncze elementy (wpis indywidualny), jak i założenia przestrzenne (wpis obszarowy), zaś postępowanie o wpis do rejestru zabytków może się toczyć na wniosek właściciela, bądź z urzędu³⁵. Dla każdego województwa rejestr zabytków na jego terenie prowadzi wojewódzki konserwator zabytków – dla Hrubieszowa jest to oddział WUOZ w Lublinie z delegaturą w Zamościu. Aktualnie w rejestrze zabytków województwa lubelskiego znajduje się układ urbanistyczny miasta Hrubieszowa³⁶ oraz 20 obiektów z obszaru miasta, w tym 12 domów³⁷. Zaledwie cztery zabytkowe drewniane domy

³³ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568.

³⁴ Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dz.U. 2011 Nr 113, poz. 661.

³⁵ K. Złasińska, *Wpis do rejestru zabytków*, 29.12.2021 [aktualizacja: Jacek Brudnicki; stan prawny na 31.07.2021], https://samorzad.nid.pl/baza_wiedzy/wpis-do-rejestru-zabytkow (dostęp: 31.08.2023).

³⁶ Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków, Lublin 1972.

³⁷ Dane za portalem mapowym prowadzonym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (dostęp: 31.08.2023).

mieszkalne zostały wpisane do rejestru zabytków na wniosek właścicieli – w tym tylko jeden w ostatnich pięciu latach (dom prof. Zina, 2019), zaś pozostałe znacznie wcześniej (odpowiednio w 1967 roku – 8 obiektów, i w 1977 r. – 3 obiekty).

Gminna ewidencja zabytków

Do zadań własnych gminy w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami należy prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. W Urzędzie Miasta Hrubieszowa Gminna Ewidencja Zabytków (GEZ) prowadzona jest przez Wydział Oświaty i Kultury³⁸, który ma w swoim zakresie obowiązków szereg innych zadań, w tym organizację wydarzeń związanych z oświatą i kulturą, upowszechnianie i ochronę dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. W Hrubieszowie zbiór zabytków ewidencyjnych obejmuje 71 obiektów, w tym: 33 budynki mieszkalne (kamienice, dwory, domy)³⁹. Na podstawie zaktualizowanego w 2022 roku spisu kart obiektów⁴⁰ można stwierdzić, że tą formą ochrony objętych jest łącznie 12 drewnianych domów. W okresie ostatnich 5 lat nie zaszły żadne zmiany w zakresie wpisów obiektów zabudowy mieszkalnej do GEZ⁴¹.

Aktualny stan kart ewidencyjnych pokazuje, że dokumentacja ta nie jest weryfikowana i powielane są częściowo informacje nieaktualne lub niedokładne. Przedstawione przykłady wskazują nieścisłości na kartach, które nie oddają stanu faktycznego obiektów, pokazują bez komentarza skutki działań niezgodnych z zasadami ochrony zdefiniowanymi w obowiązującym planie miejscowym i nie wskazują wielu aktualnych zagrożeń dla chronionych obiektów.

L.P. 13 KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU					
1. OBIEKT	Dawny dworek podmiejski (Dwór)		5. MIEJSCOWOŚĆ	Hrubieszów	
2. DATA POWSTANIA	3. AUTOR	4. MATERIAŁ	7. KOD POISTOWY	8. NR EW. OSZLAKI	
1860 r.	—	drewno	22-500	557/8 i 558/2	
16. FOTOGRAFIE			9. GMINA Hrubieszów		
 <p>Widok elewacji frontowej</p> <p>a)</p>			10. POWIAT hrubieszowski		
			11. WOJEWÓDZTWO lubelskie		
			12. OBECNA FUNKCJA dom mieszkalny		
			13. RODZAJ UŻYTKOWANIA		
			14. WŁADNOŚĆ prywatna		
			15. LOKALIZACJA ARCHEOLOGICZNA		
			16. INFORMACJE O OCHRONIE		
			17. RODZAJ ZAGROZEŃ		
			18. INFORMACJE O OCHRONIE		
			19. RODZAJ ZAGROZEŃ		

L.P. 41 KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU					
1. OBIEKT	Dom		5. MIEJSCOWOŚĆ	Hrubieszów	
2. DATA POWSTANIA	3. AUTOR	4. MATERIAŁ	7. KOD POISTOWY	8. NR EW. OSZLAKI	
pocz. XX w.	—	cegła	22-500	104	
16. FOTOGRAFIE			9. GMINA Hrubieszów		
 <p>Widok ogólny</p> <p>b)</p>			10. POWIAT hrubieszowski		
			11. WOJEWÓDZTWO lubelskie		
			12. OBECNA FUNKCJA dom mieszkalny		
			13. RODZAJ UŻYTKOWANIA		
			14. WŁADNOŚĆ prywatna		
			15. LOKALIZACJA ARCHEOLOGICZNA		
			16. INFORMACJE O OCHRONIE		
			17. RODZAJ ZAGROZEŃ		
			18. INFORMACJE O OCHRONIE		
			19. RODZAJ ZAGROZEŃ		

Il. 11. Przykładowe karty ewidencyjne drewnianych domów w Gminnej Ewidencji Zabytków: a) Drewniany dworek z XIX w. przy ul. Czerwonego Krzyża (nr karty L.P. 13). Zbyt lakoniczna informacja na temat zagrożeń, o wiele większych niż „brak bieżącej konserwacji” w przypadku tego podlegającego stopniowej degradacji obiektu, stanowiącego archetyp hrubieszowskiego dworku; b) Dom z pocz. XX w. przy ul. Kilińskiego (nr karty L.P. 41). Budynek opisany jako murowany z cegły stanowi unikalny przykład modernistycznej architektury drewnianej, nie tylko w detalu, jak podano w karcie, ale jego konstrukcja jest drewniano-murowana. Źródło: Gminna Ewidencja Zabytków dla Gminy Miejskiej Hrubieszów. Aktualizacja 2022 r.

³⁸ Wydział Oświaty i Kultury, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=26&action=details&node_id=9302 (dostęp: 31.08.2023).

³⁹ Gminna Ewidencja Zabytków – lista obiektów, wykaz zamieszczony w Biuletynie Informacji Publicznej w dniu 18.03.2021: https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/0Wykaz_objektow_w_GEZ.pdf, zbiór kart adresowych – <https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=285> (dostęp: 12.07.2023).

⁴⁰ Gminna Ewidencja Zabytków dla Gminy Miejskiej Hrubieszów. Aktualizacja 2022 r. Zbiór kart adresowych. Autorzy: CIM-mes Projekt Sp. z o.o. Pracownia Badań i Dokumentacji Zabytków ZABYTKI. DOC. Anna Gola, Michał Krasucki. Aktualizacja 2019 r. Agnieszka Sarna. Aktualizacja 2022 r. Radosław Szkudziński, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=285&action=details&document_id=1613901 (dostęp: 30.10.2023).

⁴¹ Zgodnie z informacją pozyskaną z Wydziału Oświaty i Kultury UM Hrubieszowa z 18.09.2023 roku w ciągu ostatnich 5 lat nie dokonano żadnych wpisów obiektów mieszkalnych do GEZ. W 2021 roku wpisano betonowy krzyż z 1905 roku.

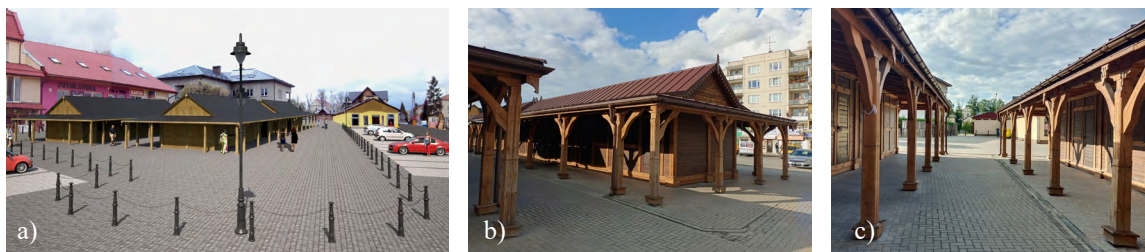
L.P. 38				KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU			
1. OBIEKT		Dom profesora Wiktora Zina		5. MIEJSCOWOŚĆ	Hrubieszów	6. ADRES	Kilińskiego 10
2. DATA POWSTANIA	k. XIX w.	3. AUTOR	—	7. KOD POCZTOWY	22-500	8. NR EW. DZIAŁKI	88
4. MATERIAŁ		drewno		9. GMINA	Hrubieszów		
14. FOTOGRAFIE				10. POWIAT Hrubieszowski			
 <p>Widok elewacji frontowej</p>				11. WOJEWÓDZTWO lubelskie			
				12. OBECA FUNKCJA pustostan			
				13. BODZIAJ UŻYTKOWANIA			
				14. WŁASNOŚĆ prywatna			
				15. LOCALIZACJA ARCHEOLOGICZNA			
16. INFORMACJE O OCHRONIE				16.1. data wpisania do rejestru zabytków: A/1668, 19.03.2019			
				16.2. data wyznaczenia obszaru chronionego: Chroniony planem			
				17. BODZIAJ ZAGROZEŃ			
				- brak			

KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU NIERUCHOMEGO WPISANEGO DO REJESTRU ZABYTKÓW		HRUBIESZÓW	
1. Nazwa		DREWNIANY DOM prof. Wiktora Zina	
2. Data powstania		k. XIX w. (po 1918 r.)	
3. Mapa			
4. Adres		21-500 Hrubieszów, ul. Kilińskiego 10	
5. Inwentarz		5.1. Inwentarz administracyjny: Lubelskie 5.2. Inwentarz ewidencyjny: gmina miasto Hrubieszów 5.3. Wskazanie geograficzne: N 50° 48' 21.88" E 23° 12' 56.34" 5.4. Inwentarz historyczny: Hrubieszów	
6. Właściciel (osoba fizyczna)		Osoba prywatna	
7. Użytkownik (osoba fizyczna)		Osoba prywatna	
8. Forma ochrony		Wzrost do rejestru zabytków nr A/1668 z dn. 19.03.2019	

Il. 12. Porównanie „zielonej” karty ewidencyjnej domu profesora W. Zina w Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ) i „białej” karty w Rejestrze Zabytków (RZ): a) Strona tytułowa karty domu w GEZ (nr karty L.P. 38). Źródło: Gminna Ewidencja Zabytków dla Gminy Miejskiej Hrubieszów. Aktualizacja 2022 r; b) Strona tytułowa karty domu w RZ (wpis nr A/1668 z 20.02.2019). W aktualizacji kart ewidencyjnych z 2022 roku widok elewacji frontowej sprzed remontu w 2020 roku, lakoniczna informacja o braku zagrożeń. Karta ewidencyjna zabytku ruchomego wpisanego do rejestru zabytków dla drewnianego domu prof. W. Zina (A/1668, 19.03.2019) prezentuje budynek po remoncie, przeprowadzonym po wpisaniu go do rejestru zabytków w 2019 roku w ramach dotacji ministerialnej, zawiera szczegółową informację o historii i architekturze obiektu. Źródło: Oficjalna strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dom profesora Wiktora Zina, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-298028> (dostęp: 20.10.2023).

Rewitalizacje w historycznym centrum Hrubieszowa

W 2013 roku zrewitalizowano przestrzeń między ul. Targową, Ludną i Proszą. Miejsce dawnego prowizorycznego targowiska i tymczasowego przystanku autobusowego, zwane przez mieszkańców „Bangladeszem”, zajął Zielony Rynek – nowy bazar miejski⁴². W architekturze kramów zastosowano detale i zdobienia charakterystyczne dla regionalnego budownictwa drewnianego i dawnych rynkowych kramnic, co należy uznać za właściwy kierunek działań rewitalizacyjnych.

Il. 13. Zielony Rynek. Rewitalizacja bazaru miejskiego w Hrubieszowie, 2013: a) Projekt „Remont Bazaru Miejskiego w Hrubieszowie, 2013”. Wizualizacja. Oprac. S. Urbańczyk, 2013; b–c) Zielony Rynek po realizacji projektu. Fot. I. Sykta, 2022.

W latach 2014–2020 realizowany był projekt pn. „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta” w ramach konkursu „Modelowa Rewitalizacja Miast”⁴³. W obszarze Śródmieścia, uznanym za obszar zdegrado-

⁴² Projekt „Remont Bazaru Miejskiego w Hrubieszowie” zrealizowany w 2013 r. w ramach zadania „Rewitalizacja Centrum Hrubieszowa poprzez porządkowanie przestrzeni publicznej Śródmieścia oraz renowacja zdegradowanej substancji mieszkaniowej z otoczeniem” w trybie „Zaprojektuj i wybuduj”. Inwestor: Gmina Miejska Hrubieszów. Zespół autorski: Mariola Gęborys, Szymon Urbańczyk.

⁴³ Projekt „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta” był współfinansowany z dotacji, którą Gmina Miejska Hrubieszów otrzymała w konkursie „Modelowa Rewitalizacja Miast” zorganizowanym przez Ministerstwo Rozwoju, finansowanym z Funduszu Spójności w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2014–2020. Dotacja miała na celu

wany, przewidziany do rewitalizacji, zrealizowano szereg działań, których celem była sanacja przestrzeni publicznych centrum miasta, w tym remonty rynku, zabytkowego dworku przy ul. Staszica i inne. Rewitalizacja rynku polegająca na usunięciu istniejącej zieleni oraz pokryciu całości placu nawierzchnią z bruku granitowego nie dość, że pochłonęła ogromne koszty, to spotkała się z bardzo nieprzychylnym przyjęciem mieszkańców. W związku z tym w trakcie realizacji projektu rewitalizacji poddano ten temat ponownie do dyskusji, ogłaszając w 2018 roku konkurs architektoniczno-urbanistyczny na opracowanie koncepcji funkcjonalno-przestrzennej dla zadania „Hrubieszowskie «Sutki» i ich sąsiednie otoczenie jako nowa uporządkowana przestrzeń publiczna”⁴⁴.

Il. 14: a) Mapa obszarów zdegradowanych wskazanych do rewitalizacji w ramach projektu „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta”. Źródło: Mapa obszarów zdegradowanych, https://miasto.hrubieszow.pl/files/wydzialy/prg/modelowa_rewitalizacja/mapa_obszary_zdegradowane.jpg; b) Rewitalizacja zabytkowego dworku przy ul. Staszica. Fot. I. Sykta, 2022; c) Punkt informacyjny turystycznej w zrewitalizowanym lokalu w Sutkach w 2019 roku zamknięto po kilku miesiącach. Fot. I. Sykta, 2021.

Zwycięski projekt konkursowy⁴⁵ zakładał rewaloryzację i przywrócenie funkcji handlowych w Sutkach oraz ożywienie przestrzeni rynku i Placu Wolności aktywnościami kulturalnymi, rekreacyjnymi i gastronomicznymi. W odpowiedzi na krytykę mieszkańców dotyczącą wybrukowania przestrzeni rynku i usunięcia istniejącej zieleni w ramach rewitalizacji zaproponowano wprowadzenie szpaleru drzew i pergoli z pnączami wzdłuż ul. Rynek, a nawet ławkę miejską na płycie placu.

wsparcie jednostek samorządu terytorialnego w procesie opracowywania programów rewitalizacji i modelowych działań rewitalizacyjnych. Oficjalna strona Urzędu Miasta Hrubieszowa. Modelowa rewitalizacja. <https://miasto.hrubieszow.pl/page/modelowa-rewitalizacja%20>; https://miasto.hrubieszow.pl/files/wydzialy/prg/modelowa_rewitalizacja/mapa_obszary_zdegradowane.jpg (dostęp: 15.12.2023).

⁴⁴ Konkurs architektoniczno-urbanistyczny na opracowanie wstępnej koncepcji funkcjonalno-przestrzennej zagospodarowania terenu przestrzeni publicznej dla zadania „Hrubieszowskie «Sutki» i ich sąsiednie otoczenie jako nowa uporządkowana przestrzeń publiczna”, realizowany w ramach projektu pn. „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta”, 2018.

⁴⁵ I nagroda w konkursie „Hrubieszowskie «Sutki» i ich sąsiednie otoczenie jako nowa uporządkowana przestrzeń publiczna”, 2018. Zespół autorski: IDeeS Architektura i Krajobraz, Izabela Sykta, Dariusz Sykta, Magdalena Tor, Katarzyna Machaj, Małgorzata Czystoń, Justyna Bzdyk, Martyna Sykta, Mateusz Szewczyk, Artur Wabik.

Konkurs miał charakter studialny i nie przewidywał realizacji nagrodzonych projektów. Niemniej jednak temat zieleni na hrubieszowskim rynku powrócił w 2021 roku w koncepcji opracowanej na Politechnice Krakowskiej⁴⁶, zrealizowanej w 2023 roku, aczkolwiek w sposób niekompletny, jeżeli chodzi o kompozycję, skład gatunkowy i ilość proponowanych w koncepcji nasadzeń.

Aby osiągnąć cel zgodny z sensem rewitalizacji jako procesu obejmującego szerszej zakrojone i zrównoważone działania prowadzące do zmian w strukturze przestrzeni życia miejskiego w dłuższej perspektywie czasu⁴⁷, a nie tylko fizyczne remonty wykorzystujące dziedzictwo kulturowe do uzyskania szybkich efektów gospodarczych i wizerunkowych, wskazane byłoby odnowienie i nadanie nowych funkcji całemu zespołowi Sutek wraz z otaczającą je przestrzenią, a nie zaledwie jednego z lokali – tak jak sygnalizował to tytuł konkursu architektonicznego w 2018 roku.

Działania samorządu lokalnego w zakresie ochrony, remontów i rewitalizacji historycznej zabudowy miasta (2015–2023). Program gospodarowania mieszkaniowym zasobem gminy miejskiej Hrubieszów (2015–2020)

Il. 15. Projekt konkursowy pt. „Hrubieszowskie «Sutki» i ich sąsiednie otoczenie jako nowa uporządkowana przestrzeń publiczna”, I Nagroda, IDEeS Architektura i Krajobraz, 2018. Oprac. I Sykta, 2023.

W ramach Programu Gospodarowania Mieszkaniowym Zasobem Gminy⁴⁸ w latach 2015–2020 prowadzono działania partycypacyjne wspierające remonty mieszkań komunalnych, łączące elementy inicjatywy lokalnej z dofinansowaniem remontów przez gminę przy aktywnym zaangażowaniu mieszkańców. Innowacyjny był sposób realizacji prac obejmujący nadzór gminy i dostarczanie materiałów do remontów wykonywanych przez najemców lokali komunalnych.

⁴⁶ „Projekt rewaloryzacji zabytkowego rynku w Hrubieszowie wraz z opracowaniem projektu budowlanego i wykonawczego na zagospodarowanie placu publicznego ul. Rynek”, Kraków 2021. Autorzy: Izabela Sykta, Dariusz Sykta, Anna Staniewska, Wojciech Bobek, Agnieszka Greniuk, Roman Paruch.

⁴⁷ Z. Zuziak, *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Kraków 1998.

⁴⁸ Uchwała nr XVII/120/2015 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z 27.11.2015 roku w sprawie Wieloletniego Programu Gospodarowania Mieszkaniowym Zasobem Gminy Miejskiej Hrubieszów na lata 2015-2020, <https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki//120.pdf> (dostęp 15.10.2023).

Przeprowadzona ocena stanu technicznego budynków objęła należący do gminy „stary zasób mieszkaniowy”, w tym: „małe budynki wolnostojące (bez tzw. bloków i 8 budynków socjalnych)”⁴⁹. Wśród nich znalazło się 47 budynków drewnianych lub murowano-drewnianych, przy czym stan 26 z nich określono jako średni, a 21 jako zły. Stan wielu z nich uznano za fatalny, np. dom przy ul. Partyzantów 13⁵⁰, którego opis: „Stan techniczny: zły, wymaga bardzo dużego, nieopłacalnego remontu lub rozbiórki. Zabytek”⁵¹, brzmi jak wyrok, co potwierdza brak przeprowadzenia tam jakichkolwiek prac remontowych do dzisiaj. W ciągu 5 lat wdrażania PGMZG przeprowadzono remonty w 28 budynkach drewnianych i murowano-drewnianych, co stanowi 42% wszystkich remontów wykonanych w „małych budynkach wolnostojących”, przy czym w 19 budynkach drewnianych nie przeprowadzono żadnych prac naprawczych do 2020 roku. W Uchwale w sprawie PGMZG czytamy: „Podstawowym zadaniem gminy w zakresie stanu technicznego budynków stanowiących wyłączną własność jest podejmowanie działań mających na celu utrzymanie zasobu gminy w stanie nie pogorszonym”⁵². O tym, jak gmina wiąże się z tego zadania, świadczy stan zarządzanego przez nią mienia komunalnego. W Hrubieszowie jest on – szczególnie w przypadku zabytkowej drewnianej zabudowy – daleki od zadowalającego.

Oceniając efekty PGMZG i wykonaną w jego ramach „analizę potrzeb oraz plan remontów i modernizacji wynikający ze stanu technicznego budynków i lokali, z podziałem na kolejne lata”⁵³ oraz remonty w ok. 320 budynkach komunalnych (w tym 28 drewnianych) – program należy uznać za sukces, choć nie w pełni satysfakcjonujący. W ramach PGMZG przeprowadzono jedyną, wprawdzie fragmentaryczną, bo obejmującą tylko budynki w posiadaniu gminy, ocenę stanu ilościowego i technicznego zasobu drewnianej zabudowy mieszkalnej miasta. Na podkreślenie zasługują aspekty partycypacyjne, społeczne i aktywizujące programu, docenione w publikacji projektu Diver CITY². Za walor programu uznano czytelność i atrakcyjność warunków i reguł jego realizacji, zabezpieczających zarówno interes gminy (spadek zaległości czynszowych), jak i wsparcie najemców (możliwość stopniowego remontu mieszkania). Za synergiczny efekt programu uznano „nawiązywanie kontaktów sąsiedzkich i przekazywanie wieści o lokalnych „złoty rączkach”, z których część, dzięki takiemu rozwiązaniu, zyskała szansę na powrót na rynek pracy, początkowo nieformalnie, finalnie przez założoną spółdzielnię socjalną”⁵⁴.

Il. 16a–b) Zły stan techniczny starych domów drewnianych znajdujących się częściowo w zasobach komunalnych Gminy Miejskiej Hrubieszów. Opuszczony dworek przy ul. Podzamecze i przeznaczony do rozbiórki dom przy ul. Partyzantów. W częściach budynków będących własnością prywatną widoczne skutki niewłaściwie prowadzonych remontów, w częściach należących do gminy – brak jakichkolwiek działań naprawczych. Fot. I. Sykta, 2022.

⁴⁹ Tamże, Tab. 4, s. 19–33.

⁵⁰ Dawny dom żydowskiego kupca Sztycha, mieszkali tu m.in. Konstanty Stecki, Abraham Silberstein, autor Ściany Pamięci na cmentarzu żydowskim w Hrubieszowie. Dom przedstawiany na fotografiach archiwalnych, opisywany w publikacjach, m.in.: K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień nazwa ta wywołuje! Pamiętniki*, oprac. K. Suchecka, Hrubieszów 2022, s. 90–93.

⁵¹ Uchwała nr XVII/120/2015..., s. 24.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ *Diver CITY² Miasto dla wszystkich. Metody angażowania podmiotów prywatnych*, Wrocław 2016, s. 58,

Gminny program dotacji na prace konserwatorskie i remontowe obiektów zabytkowych (2021–2022)

Rada Miasta Hrubieszowa uruchomiła w 2021 roku Gminny Program Dotacji na prace konserwatorskie i remontowe obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków lub znajdujących się w Gminnej Ewidencji Zabytków. Miasto Hrubieszów przeznaczyło na ten cel 50 000 zł rocznie⁵⁵. Uchwała obowiązuje do 2024 roku⁵⁶. Dotację może otrzymać podmiot, który jest właścicielem lub ma tytuł prawny do zabytku, a finansowanie obejmuje prace niezbędne ze względu na stan techniczny obiektu i pokrywa do 50% potrzebnej kwoty przeznaczzonej na ich wykonanie. W wyjątkowych przypadkach ze względu na wysoką wartość historyczną, artystyczną lub naukową, stan zachowania oraz konieczność niezwłocznego podjęcia prac dotacja może pokrywać całość wnioskowanych wydatków. Częścią wniosku o dotację, oprócz harmonogramu i kosztorysu planowanych robót, są dokumenty poświadczające wpis obiektu do rejestru lub ewidencji zabytków oraz kopie pozwolenia właściwego organu ochrony zabytków na przeprowadzenie prac lub robót, które mają zostać objęte dotacją oraz pozwolenia na budowę lub zgłoszenia robót, o ile wymaga tego charakter prac lub robót. Merytoryczna weryfikacja zakresu robót odbywa się w ustaleniach ze służbami ochrony zabytków, które przed przyznaniem dotacji sprawdzają ich poprawność i zgodność z zasadami ochrony zabytków. Uchwała w zakresie określenia zakresu prac odsyła do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁵⁷ do katalogu prac – od sporządzania dokumentacji i prowadzenia badań konserwatorskich, po odtwarzanie detali oraz zakup i montaż instalacji. Skorzystanie przez właścicieli zabytkowych domów z dofinansowania prac w ramach dotacji GPD to realna pomoc ze strony gminy, gwarantująca ich wykonanie zgodnie ze sztuką konserwatorską. Dotyczy to zwłaszcza odtwarzania lub uzupełniania zniszczonych elementów (stolarka okienna i drzwiowa, detale, elementy ciesiołki, więźby dachowej), wzmocnienia konstrukcji, wykonania izolacji przeciwwilgociowej, instalacji przeciwpożarowej, odgromowej, elektrycznej czy zakup materiałów.

Jedyną publicznie dostępną informacją mówi o przyznaniu w 2022 roku dotacji GPD dla Parafii Rzymsko-Katolickiej p.w. MB Nieustającej Pomocy w Hrubieszowie na wykonanie robót budowlanych polegających na odnowieniu lub uzupełnieniu tynków z uwzględnieniem charakterystycznej dla budynku kościoła parafialnego kolorystyki⁵⁸. Wobec braku innych danych na temat ilości rozpatrzonych wniosków i przyznanych dotacji, trudno jest ocenić zainteresowanie właścicieli zabytkowych obiektów tą formą wsparcia oraz skuteczność tego rozwiązania.

60–61. Publikacja przygotowana w ramach projektu Diver CITY² finansowanego ze środków Mechanizmu Finansowego EOG i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2009–2014.

⁵⁵ Uchwała nr XLII/331/2021 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z 25.11.2021 roku w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Hrubieszów, https://edziennik.lublin.uw.gov.pl/WDU_L/2021/5116/oryginal/akt.pdf (dostęp: 17.10.2023).

⁵⁶ Uchwała nr XLIX/388/2022 Rady Miejskiej w Hrubieszowie zmieniająca uchwałę w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Hrubieszów. Sprawozdanie z realizacji Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Hrubieszów za lata 2019-2020, <https://miasto.hrubieszow.pl/files/sesje/40/druk321.pdf>.

⁵⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późniejszymi zmianami, tekst jednolity: Art. 77. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031621568/U/D20031568Lj.pdf> (dostęp: 27.10.2023).

⁵⁸ Uchwała NR LII/414/2022 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z 8.08.2022 r. w sprawie udzielenia dotacji Parafii Rzymsko-Katolickiej p.w. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Hrubieszowie na wykonanie robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków województwa lubelskiego, <https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/u-414-2002.pdf> (dostęp: 30.10.2023).

Strategia rozwoju miasta Hrubieszowa na lata 2015–2020 (z perspektywą do 2030)

W Strategii Rozwoju Miasta Hrubieszów na lata 2015–2020 (z perspektywą do 2030 r.)⁵⁹ wśród działań służących wykorzystaniu potencjału zabytków do rozwoju turystyki wskazano między innymi odnowienie domu rodzinnego prof. Wiktora Zina przy ul. Kilińskiego 10 w ramach realizacji celu operacyjnego 1.3. Rozwój zintegrowanego produktu turystycznego w ramach Priorytetu I: Lepiej rozwinięta lokalna gospodarka miasta. Dom będący własnością prywatną miałby stać się miejscem warsztatów poświęconych tradycyjnym i ginącym zawodom rzemieślniczym. Obiekt – dzięki wpisowi do rejestru zabytków w 2019 roku oraz dotacji z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2020 roku, która pokryła remont dachu i naprawę ganku – jest okazjonalnie udostępniany zwiedzającym. Niestety mimo społecznych wysiłków wielu osób, dalsze prace remontowe nie są prowadzone i obiekt nie został zaadaptowany do planowanej funkcji.

Z kolei kierunek działań obejmujący konserwację oraz zabezpieczenie przed zniszczeniem obiektów dziedzictwa kulturowego jest częścią Priorytetu II: Zintegrowana społeczność lokalna i lepsza jakość życia mieszkańców miasta, z Celem operacyjnym 2.2. Rewitalizacja przestrzeni publicznej miasta i poprawa dostępu do usług i dóbr kultury.

Zatem wszelkie działania dotyczące utrzymania, konserwacji i rewaloryzacji zabytkowych drewnianych domów mieszkalnych w Hrubieszowie mogłyby z powodzeniem wpisywać się w kierunki działań wskazane w strategii miasta. Zgodne ze sztuką konserwatorską rewaloryzacje i adaptacje tradycyjnych domów na cele mieszkalne, w tym związane z agroturystyką i usługami kulturalnymi, mogłyby przyczynić się nie tylko do poprawy jakości życia mieszkańców, ale i dostępu do usług kultury, ich jakości, podkreślenia walorów krajobrazu kulturowego i wizerunku miasta.

Gminny program opieki nad zabytkami na (2019–2022, aktualizacja 2023–2026)

W 2023 roku uchwalono, niemal bez zmian, aktualizację na lata 2023–2026⁶⁰ Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Hrubieszów na lata 2019–2022⁶¹ – dokumentu strategicznego, uwzględniającego uwarunkowania ochrony zabytków w skali krajobrazu kulturowego w powiązaniu z ochroną przyrody i równowagą ekologiczną. GPOZ ma na celu zahamowanie procesów degradacji zabytków, poprawę stanu ich zachowania przy jednoczesnym wyeksponowaniu walorów. Dokument wskazuje działania podnoszące atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz sprzyjające wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami. W GPOZ podkreślono, że „lokalne dziedzictwo kulturowe posiada potencjał wpływający na atrakcyjność ekonomiczną regionu poprzez rozwój turystyki w oparciu o zabytki. Poprzez wyznaczone działania może przyczynić się do wzmocnienia świadomości wspólnoty kulturowej i lokalnej tożsamości”⁶².

W zakresie ochrony drewnianej zabudowy Hrubieszowa wskazano związki wytycznych na poziomie gminnym z dokumentami strategicznymi wyższego rzędu. Podkreślono zgodność z celami Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami (WPOZ) w Województwie Lubelskim na lata 2019–2022⁶³ w obrębie celu strategicznego I. „Wzmocnienie potencjału dziedzictwa

⁵⁹ Strategia Rozwoju Miasta Hrubieszów na lata 2015-2020 (z perspektywą do 2030 r.). Aktualizacja 2015. <https://miasto.hrubieszow.pl/node/1668>, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/0Strategia_Rozwoju_Miasta_Hrubieszow_2015-2020.pdf.

⁶⁰ Uchwała nr LXI/462/2023 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z 26.01.2023 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Hrubieszów na lata 2023–2026, https://edziennik.lublin.uw.gov.pl/WDU_L/2023/873/akt.pdf (dostęp: 4.09.2023).

⁶¹ Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022, oprac. Pracownia archeologiczna „Relikt”, Judyta Nawrot-Bukowiec, https://edziennik.lublin.uw.gov.pl/WDU_L/2019/4533/oryginal/akt.pdf (dostęp: 1.07.2023).

⁶² Tamże, s. 4.

⁶³ Uchwała Nr IX/160/2019 Sejmiku Województwa Lubelskiego z 2.09.2019 r.

kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno-gospodarczego regionu” i celu operacyjnego dotyczącego ochrony zabytków materialnych i opieki nad nimi. W tym celu wskazano dwa typy działań. Pierwsze powinny podnosić w społeczeństwie świadomość wartości krajobrazu kulturowego i jego wpływu na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego. Drugi typ działań powinien zmierzać do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, w tym stałej ochrony wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojсковych oraz obiektów archeologicznych. Zatem – przynajmniej na poziomie deklaracji – wskazanie na ochronę budownictwa drewnianego następuje w kontekście traktowania dziedzictwa jako bazy dla współczesnego rozwoju uwzględniającego tożsamość kulturową miasta. Niemniej jednak to wciąż zapis oznaczający intencję, a nie konkretne działania.

Kodeks reklamowy. Poradnik dobrych praktyk reklamowych / szyldowych dla śródmieścia miasta Hrubieszowa (2023)

W 2023 roku miasto Hrubieszów opublikowało kodeks reklamowy dla obszaru Śródmieścia⁶⁴. Dokument ten jest poradnikiem, zawierającym przykłady dobrych praktyk, wskazówek i standardów graficznych dla właścicieli i najemców lokali zamieszczaćcych szyldy sklepowe, tablice i urządzenia reklamowe na elewacjach budynków. Celem kodeksu jest zachęta do poprawy estetyki szyldów i witryn sklepowych, a przez to likwidacja obecnego chaosu reklamowego. Zastosowanie wskazanych w Kodeksie wzorców ma podnieść walory estetyczne przestrzeni publicznej oraz wyeksponować wizualne walory obiektów składających się na krajobraz kulturowy miasta.

II. 17. *Kodeks reklamowy. Poradnik dobrych praktyk reklamowych i szyldowych dla Śródmieścia Miasta Hrubieszowa*, 2023. Wizualizacja zmian i poprawy estetyki elewacji zabudowy mieszkaniowo-usługowej w pierzajach Rynku i placu Wolności w wyniku zastosowania zasad zawartych w kodeksie reklamowym. Źródło: Urząd Miasta Hrubieszowa, <https://miasto.hrubieszow.pl/content/kodeks-reklamowy-dla-%C5%9Brodmie%C5%9Bcia-hrubieszowa>; https://miasto.hrubieszow.pl/files/wydzialy/brl/kodeks_reklamowy.pdf (dostęp: 3.12.2023).

Gminny program rewitalizacji miasta Hrubieszowa na lata 2023–2030 (projekt)

Będący na etapie konsultacji społecznych w 2023 roku Gminny Program Rewitalizacji Miasta Hrubieszowa na lata 2023–2030 (projekt)⁶⁵ niestety nie wyznacza żadnych celów związanych z rewitalizacją historycznej zabudowy mieszkalnej. Warto przypomnieć, że w realizowanym do 2020

⁶⁴ *Hrubieszów. Kodeks reklamowy. Poradnik dobrych praktyk reklamowych / szyldowych dla Śródmieścia Miasta Hrubieszowa*, oprac. RWSL Pracownia Architektoniczna Sp. z o.o. pod nadzorem i przy współpracy WUOZ w Lublinie, Delegatury w Zamościu, Hrubieszów 2023, https://miasto.hrubieszow.pl/files/wydzialy/brl/kodeks_reklamowy.pdf (dostęp: 3.12.2023).

⁶⁵ Gminny Program Rewitalizacji Miasta Hrubieszowa na lata 2023–2030 (projekt), oprac. Centrum Doradztwa Strategicznego s.c. D. Bieńkowska, C. Ułasiński, J. Szymańska, M. Widuch, 2023, https://miasto.hrubieszow.pl/sites/default/files/projekt_gpr_do_konsultacji.pdf.

roku projekcie „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta”⁶⁶ ten sam obszar uznano za zdegradowany i przewidziany do rewitalizacji.

Pominięcie tego obszaru „specjalnej troski” w dalszych procesach rewitalizacyjnych może być niestety odczytane jako sygnał, że w tradycyjnej zabudowie, która we wszystkich dotychczasowych dokumentach planistycznych od XIX do początku XXI wieku była uznawana – przynajmniej w sferze deklaracji – za dziedzictwo kształtujące tożsamość kulturową miasta, które należy chronić – nie dostrzeżono ani wartości, ani potencjału rozwojowego, które wskazywałyby do uwzględnienia jej w planach strategicznych miasta. Bo trudno przypuszczać, że zarówno zlecający, jak i autorzy opracowania uznali, że już została w pełni zrewitalizowana i nie wymaga dalszego wsparcia.

Podsumowanie

Plany archiwalne jako wzorzec planowania Hrubieszowa

XIX-wieczne regulacje planistyczne skupiały się na przywracaniu czytelności średniowiecznego planu lokacyjnego i zwartej postaci obszaru śródmiejskiego, zatartych niekontrolowanym rozwojem zabudowy mieszkalnej. Ich celem było porządkowanie zabudowy i sanacja przestrzeni miejskiej. Porządkowanie układu zabudowy na działkach siedliskowych objęło wytyczenie linii regulacyjnych ulic, określenie zasad organizacji budynków mieszkalnych (odsunięcie domu od ulicy z pozostawieniem przestrzeni na niewielki ogród frontowy [przedogródek], sytuowanie domu kalenicowo, tzn. dłuższą elewacją względem drogi, akcentowanie osi elewacji frontowej gankiem), a także towarzyszącej domowi zabudowy zagrodowej i gospodarczej w głębi działki (budynki tworzące zwartą zabudowę wewnętrznego podwórka tzw. okólnika). W zależności od wielkości działki na tyłach zabudowy pozostawała przestrzeń na ogród użytkowy, sad czy pole uprawne. Ze względu na liczne pożary zabudowy drewnianej proponowano zastępowanie jej niepalną murywaną, czemu sprzyjało działanie na terenie miasta cegielni, zapewniających materiał do budowy dróg i domów.

Za osiągnięcie XIX-wiecznych planów, szczególnie Planu i projektu nowej regulacji miasta Hrubieszowa z 1860 r., można uznać zakładanie miejskich terenów zieleni publicznej. Wytyczono teren pod działający do dzisiaj park miejski, założono dwa skwery i ogólnodostępną zielen na południowej skarpie dochodzącej do Huczwy. Być może już wtedy docierały do Hrubieszowa coraz bardziej popularne w Europie ruchy „upiększenia miast”, które – mając społeczny rodowód – trafiły tu na podatny grunt związany z działalnością Stanisława Staszica i założonego przez niego Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego. Kontynuacja zakładania publicznych ogrodów widoczna jest w Pierworysie części gruntów miasta Hrubieszowa z 1932 roku, gdzie obok parku miejskiego zaproponowano urządzenie ogrodu spacerowego o geometrycznej kompozycji w miejscu obecnej lokalizacji Urzędu Miasta.

Generalne wytyczne pierwszego planu regulacyjnego z 1821 roku były kontynuowane w kolejnych planach z lat 1860, 1876 i 1933 aż do lat 40. XX wieku. Ostatnim omówionym planem archiwalnym i zarazem ostatnią inwentaryzacją w skali planistycznej zasobu drewnianej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa jest tzw. „Plan Grabowskiego” opracowany w czasie okupacji niemieckiej w 1943 roku i przedstawiający szczegółowe rozplanowanie zabudowy na działkach.

Niestety po II wojnie światowej, w wyniku której nastąpiło największe w historii uszczuplenie zasobu zabudowy mieszkalnej miasta, nie powrócono do założeń XIX-wiecznych planów regulacyjnych, które także współcześnie mogłyby stanowić wzorzec kształtowania ładu przestrzennego z poszanowaniem historycznych wartości urbanistycznych i architektonicznych.

⁶⁶ „Rewitalizacja Śródmieścia Hrubieszowa szansą na eliminację zjawisk kryzysowych oraz ożywienie społeczno-gospodarcze miasta”, <http://hrubieszow.sm32.eu/rewitalizacja/mapy>.

Pozorna ochrona historycznej zabudowy Hrubieszowa w XX wieku

Ilość dokumentów planistycznych, studiów konserwatorskich i opracowań naukowo-badawczych dotyczących ochrony historycznego układu urbanistycznego i zabudowy Hrubieszowa, opracowanych w ciągu XX wieku, zważywszy na unikalną wartość zasobu zabytkowej zabudowy mieszkalnej, jest rozczarująco niewielka. Podobnie jak nieskuteczność podejmowanych działań ochronnych, o czym świadczą zły stan zachowania i postępująca degradacja zabytkowej architektury, szczególnie drewnianej, stanowiącej o charakterze i tożsamości miasta.

Zagrożenia dla zachowania drewnianej zabudowy w związku z ustaleniami pierwszego powojennego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa z 1958 roku, dopuszczającymi wielorodzinną zabudowę blokową w centrum miasta w miejscu zniszczeń wojennych i na działkach zabudowy jednorodzinnej, były sygnalizowane w 1965 roku w Studium historyczno-urbanistycznym Hrubieszowa w ramach rewizji planu z 1958 roku⁶⁷.

W 1972 roku obszarowy wpis do rejestru zabytków województwa lubelskiego „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa”⁶⁸ miał ustrzec od zniszczenia zarówno pojedyncze zabytkowe obiekty, jak i zapewnić ochronę prawną całego zespołu zabudowy w ramach historycznego centrum miasta. Granice wpisu do rejestru zabytków były zapisywane w kolejnych dokumentach planistycznych miasta aż do czasów współczesnych. Teoretycznie poprzez wpis do rejestru zabytków w 1972 roku historyczna zabudowa Hrubieszowa została objęta ochroną prawną, ale w dużej części była to ochrona iluzoryczna. Obszar objęty wpisem był już znacznie przekształcony, a w miejscach największych ubytków drewnianej zabudowy wybudowano w latach 60. bloki. Objęcie ochroną skali zabudowy, sylwety miasta i konfiguracji terenu nie stanowiło przeszkody w powstawaniu kolejnych, jeszcze wyższych budynków, a zabudowa blokowa była kontynuowana w latach 70. i 80. XX wieku. Tadeusz Klocek zauważa, że „zrealizowane wówczas założenia urbanistyczne obce były tradycji miejscowego budownictwa, oderwane od krajobrazu architektonicznego starych dzielnic. Realizowano je na terenie dawnej dzielnicy żydowskiej, tj. na zachód od Rynku, a także na północy – dawnej dzielnicy ruskiej. Zabudowano w ten sposób znaczną część południowo-zachodniego starego Hrubieszowa”⁶⁹. Obecnie w zasadzie sytuacja prawna ochrony tradycyjnej zabudowy drewnianej oraz brak społecznej świadomości wartości tego dziedzictwa i jego potencjału nie uległy zmianie ani poprawie. W międzyczasie doszło natomiast do radykalnego ubytku zasobu domów drewnianych oraz postępujących w szybkim tempie, nieodwracalnych przekształceń ich substancji, całkowicie zmieniających formę i detal budynków oraz ich otoczenie.

Także służby konserwatorskie nie dostrzegły wartości tutejszej drewnianej zabudowy. Poza rutynowymi działaniami związanymi z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków oraz ewidencją zabytków prowadzoną przez władze lokalne, nie były i nadal nie są opracowywane inwentaryzacje zasobu drewnianej architektury, nie powstały opracowania proponujące rozwiązania zmierzające do ratowania drewnianego dziedzictwa. Miejskie instytucje, których obowiązkiem jest dbałość o zabytki, zdają się wypierać problemy ochrony tego kłopotliwego dziedzictwa. W ich strukturach brak jednostek czy osób, które w ramach swoich zadań i kompetencji prowadziłyby aktywne działania na rzecz ochrony zabytków. Aktualnie podejmowane przez władze samorządowe programy dotacji na dofinansowanie remontów w zabytkach są pozytywne, lecz mało rozpropagowane wśród mieszkańców. Dotyczą one tylko obiektów objętych ochroną rejestrową lub ewidencyjną i stanowiących własność komunalną, a tych w mieście jest niewiele. Dobrze funkcjonujący program systematycznych dotacji mógłby być skuteczną zachętą do wpisywania kolejnych domów do gminnej ewidencji zabytków i szansą na prowadzenie w nich poprawnych konserwatorsko prac.

⁶⁷ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, s. 17. Cyt. za: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Studium wartości kulturowych, oprac. IGPiK O/ Kraków, 1996, s. 37.

⁶⁸ Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków, Lublin 1972.

⁶⁹ T. Klocek, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, s. 17.

Brak uwzględnienia potencjału dziedzictwa tradycyjnej zabudowy mieszkalnej we współczesnych planach, projektach i programach strategicznych Hrubieszowa

Deklaracje o priorytetowym traktowaniu ochrony walorów krajobrazowych i urbanistycznych oraz dziedzictwa architektonicznego historycznej zabudowy pojawiają się w kolejnych planach, studiach i innych współczesnych dokumentach planistycznych Hrubieszowa. Obszarowy wpis „układu urbanistycznego miasta Hrubieszowa” do rejestru zabytków z 1972 roku i jego granice przenoszone są do kolejnych Studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Hrubieszowa, od 1999 roku do obowiązującego obecnie Studium z 2014 roku (z późn. zmianami z lat 2017 i 2022). Wpis uwzględniono także w obowiązującym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dla „Śródmieścia” Hrubieszowa z 2011 roku. Konsekwencją było przyjęcie w planie miejscowym szeregu ustaleń o charakterze ochronnym, w teorii zabezpieczających historyczny układ urbanistyczny i zabytkową zabudowę przed nieuprawnionymi przekształceniami, a także zapisów odnoszących się do nowej zabudowy w chronionym obszarze, która powinna być realizowana „w oparciu o indywidualne projekty techniczne o wysokich walorach estetycznych” i po uzyskaniu „pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków”⁷⁰ oraz spełnieniu szeregu innych określonych w planie wymogów. O tym, jak bardzo iluzoryczne i nieskuteczne są to zapisy, niechlubnie świadczą postępująca degradacja zabytkowej zabudowy, chaos przestrzenny i niska jakość estetyczna przestrzeni publicznej i nowej zabudowy w historycznym centrum miasta.

Pod względem prawnym ochrona tradycyjnej zabudowy drewnianej Hrubieszowa wydaje się być poprawnie uregulowana. Należy jednak zauważyć, że bardzo nieliczna grupa obiektów mieszkalnych objęta jest prawnymi formami ochrony zabytków, takimi jak wpis do rejestru czy do gminnej ewidencji zabytków. Prowadzenie GEZ przez Wydział Oświaty i Kultury przy Urzędzie Miasta traktowane jest pobocznie w stosunku do innych zadań przypisanych tej jednostce. Ponadto zabytki znajdujące się w GEZ traktowane są jako mniej ważne, a co za tym idzie ich bieżący stan, zagrożenia i przekształcenia nie są na bieżąco monitorowane ani kontrolowane zarówno przez służby konserwatorskie (Delegatura WUOZ w Zamościu), jak i przez miasto (WOK w Hrubieszowie).

Jedną z głównych dysfunkcji utrudniających skuteczną ochronę drewnianej zabudowy jest fakt, że obiekty, które z punktu widzenia wartości, jakie reprezentują, są zabytkowe, nie są traktowane jako zabytki. Drewniane domy stanowiące dominujący zasób są przeważnie własnością prywatną, więc może się wydawać, że gmina nie ma obowiązku się nimi zajmować. Przekonanie to nie jest zgodne ze stanem prawnym, bo według ustawy o samorządzie gminnym – ochrona zabytków i opieka nad zabytkami jest również zadaniem jednostek samorządu terytorialnego, przede wszystkim gmin⁷¹.

Zmiany zachodzące w przestrzeni miasta nie są poddawane monitorowaniu i kontroli przez organy nadzoru budowlanego, co otwiera pole dla samowoli budowlanych i przyczynia się do degradacji ładu przestrzennego. Zasadniczo poprawne, choć w wielu miejscach anachroniczne, zapisy obowiązujących dokumentów planistycznych (studium, plan miejscowy) nie są egzekwowane zarówno w odniesieniu do obiektów zabytkowych, w tym ujętych w GEZ, jak i nowej zabudowy. Zabytkowe domy są poddawane presji adaptacyjnej i nieuprawnionym modyfikacjom, co prowadzi do utraty ich walorów i degradacji. Zdaje się to wynikać z działania inwestorów metodą faktów dokonanych oraz omijania wymaganych prawem procedur kontroli i nadzoru organów wydających pozwolenia na budowę, jak i zajmujących się ochroną zabytków.

Pozytywną inicjatywą władz lokalnych jest uruchomienie programu dotacji z budżetu miasta na prace konserwatorskie i remontowe w obiektach zabytkowych objętych wpisem do rejestru lub gminnej ewidencji zabytków. Te jednak stanowią tylko niewielki ułamek wciąż topniejącego zasobu zabudowy drewnianej. Ponadto zaledwie dwa lata funkcjonowania programu i brak informacji (poza jedną) na temat przyznanych dotacji, nie pozwalają ocenić jego skuteczności.

⁷⁰ MPZP „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa.

⁷¹ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. z 2001 r. nr 142, poz. 1591 ze zm., art. 7 ust. 1 pkt 9, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19900160095> (dostęp: 1.10.2023).

Na poziomie dokumentów strategicznych miasta tradycyjna zabudowa mieszkalna (zwłaszcza drewniana) nie jest brana pod uwagę jako zasób i struktura przestrzenna podlegająca rewitalizacji, a co za tym idzie nie jest ona ujmowana także w kategoriach potencjału rozwojowego. Jest ona postrzegana raczej jako ograniczenie rozwoju, kłopotliwy balast, przeżytek i substandard mieszkaniowy świadczący o zacofaniu i biedzie.

Wnioski końcowe

Skuteczna, a nie tylko intencjonalna ochrona zabytkowej drewnianej zabudowy mieszkalnej – przez wieki stanowiącej podstawową tkankę architektoniczną i urbanistyczną Hrubieszowa – zdaje się być wielką nieobecnością we współczesnych dokumentach planistycznych, a zwłaszcza projektach i programach strategicznych miasta. Poza ogólnikowymi i pozostającymi w większości w sferze deklaracji stwierdzeniami, że zabudowa tradycyjna jako cenne dziedzictwo kulturowe, kształtujące krajobraz miasta, powinna być objęta ochroną, to kwestie jej egzekwowania są pomijane w zapisach. Sytuacji zabytkowych drewnianych domów nie poprawiają brak zainteresowania wojewódzkich służb konserwatorskich, skomplikowane procedury uzyskiwania pozwoleń konserwatorskich i dotacji na remonty oraz niepodejmowanie konkretnych działań przez władze samorządowe i miejskie instytucje na rzecz skutecznej ochrony tej szczególnie zagrożonej grupy zabytków.

Analiza zarówno archiwalnych, jak i współczesnych dokumentów planistycznych i opracowań, podejmujących zagadnienia ochrony zabytkowej zabudowy drewnianej, jej aktualnego i faktycznego stanu prawnego, stała się jednym z elementów, który w podsumowaniu niniejszej monografii pozwolił na sformułowanie wytycznych i propozycji działań instytucjonalnych, partycypacyjnych i planistycznych, zmierzających do wypracowania skuteczniejszych narzędzi i form działań na rzecz aktywnej ochrony i rewitalizacji i wykorzystania jej potencjału dla rozwoju lokalnego.

Zarys historyczny kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa.

Typologia, architektura i detal domów hrubieszowskich

Streszczenie: Z uwagi na dostępność materiału zdecydowaną większość zabudowy Hrubieszowa reprezentowała architektura drewniana. Są to głównie zrębowe domy szalowane tynkiem lub listwami drewnianymi, przykryte gontami. Detale domów pozwalają identyfikować przedstawicieli różnych kultur zamieszkujących poszczególne rejony miasta. Zatwierdzone projekty realizują miejscowi rzemieślnicy, rzadko znani dzisiaj z imienia. Zasób archiwalny jest bogato reprezentowany przez projekty architektoniczne z przełomu XIX i XX wieku.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, detal snycerski, domy zajezdne, dworki, historyczna zabudowa Hrubieszowa, rzemieślnicy

Historical Outline of Hrubieszów Residential Architecture Development. Typology, Architecture and Detail of Hrubieszów Houses

Abstract: Due to the availability of material, the vast majority of buildings in Hrubieszów represent wooden architecture. These are mainly log houses boarded with plaster or wooden slats and covered with shingles. The details of the houses allow one to identify representatives of various cultures inhabiting different areas of the city. Approved projects are implemented by local craftsmen, rarely known by name today. The archival resource is richly represented by architectural designs from the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: wooden architecture, woodcarving detail, inn houses, manor houses, historic buildings in Hrubieszów, craftsmen

Il. 1. Żydowskie domy drewniane na ul. Jatkowej, mal. Wiktor Zin.
Reprodukcja ze zbiorów Aleksandry i Szymona Zinów.

Wstęp

Na usta cisną się słowa profesora Wiktora Zina, który nie tylko świetnie znał, ale też czuł dawny Hrubieszów: „Kto projektował tę bajecznie malowniczą scenerię? Dziś po latach, wiem. Małe miasteczka są dziełem rodzących się, wciąż zmiennych potrzeb i przypadku tworzącego niepowtarzalne efekty. Trudno tu mówić o jednorazowym określonym akcie twórczym. Ta architektura została zbratana jak żadna inna ze zmiennością czasu”¹.

Poniższy tekst podnosi temat niknącej architektury kresowego dziś Hrubieszowa. Śmiało można zaliczyć go do najstarszych polskich miast naturalnie usytuowanych na wyspie. Miało to znaczący wpływ zarówno na wygląd, jak i strukturę miejskiej tkanki. Bliższe poznanie uwarunkowań historyczno-geograficznych pozwala lepiej zrozumieć jego architektoniczną naturę.

Krajobraz miasta tworzyły domy mieszkalne o różnym charakterze. Odnajdziemy tu między innymi:

- zabudowę dworską (domy z gankami wspartymi na kolumnach, z ogrodami i oficynami);
- domy wielorodzinne (obszerne domy z powielaną przestrzenią mieszkalną);
- domy tzw. zajezdne (wyposażone w przelotową sień, sklepy na parterze i mieszkania na piętrze);
- charakterystyczne domy żydowskie (z zacierającym się projektem pierwotnym na skutek wielu modernizacji, stale rozbudowywane).

Zróznicowanie architektoniczne łatwo dostrzec, przyglądając się samej geometrii połączeń dachowych. W Hrubieszowie pojawiają się zarówno dachy dwuspadowe naczółkowe i przyczółkowe, czterospadowe, jak i te o cechach mansardu francuskiego.

Każdy z takich domów charakteryzował zespół indywidualnych cech, często zależnych od pochodzenia etnicznego czy stanu majątkowego właścicieli lub dostępnego materiału.

1. Zarys historyczny osadnictwa i kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa

Hrubieszów stanowi szczególny przykład miasta ściśle zdefiniowanego urbanistycznie poprzez swoją lokalizację przestrzenną. Możliwości rozwoju przez długi czas ograniczane były meandrującą linią rzeki, otaczającej lessowe wzgórze z każdej strony. Tereny dzisiejszego miasta w najdalszej przeszłości stanowiło kilka leśnych wysp, oblanych obficie wodami rzeki Huczwy, miejscowo tworzącymi, zwłaszcza od północno-zachodniej strony, rozległe mokradła i bagniska.

Na największej, zachodniej wyspie, w sąsiedztwie mniejszej wyspy wójtowskiej, usytuowanej po drugiej stronie wyschniętej obecnie rzeki Motławy, powstaje zamek. Po doszczętnym zniszczeniu usypuje on jednak miejsca niestrudzenie powstającemu z gruzów budownictwu użytkowemu. Wschodnia część miasta przyjmuje charakter handlowy, natomiast zachodnia – mieszkalny. Zostaje wytyczony obszerny Stary Rynek, o pierzejach zbliżonych do 100 m długości każda, do którego wiodą wszystkie miejskie arterie. Główne ulice biegną równoleżnikowo wzdłuż wrzecionowatej wyspy i dość dokładnie odrysowują jej kształt. Większość ulic zyskuje dość oczywiste nazwy, często opisujące ich charakter, lokalizację lub funkcję (np. Długa, Górna, Szlachtużowa, Bożniczna, Łazienna itp.). Rozwój urbanistyczny napędzają stale rosnące potrzeby handlowe i administracyjne ośrodka miejskiego.

Jednym z głównych wyznaczników kształtowania się zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa była jego struktura narodo-wyznaniowa. Budownictwo sakralne stanowi osobny rozdział planistycznej mapy miasta. Hrubieszów zamieszkiwany był przez ludność identyfikującą się głównie, choć nie tylko, jako Polacy, Żydzi i Rusini. Jak łatwo się domyślić, każda z tych kultur wywierała bardzo silny wpływ również na wygląd i charakter miejskiej zabudowy. Główne świątynie miasta reprezentowane są przez rzymskokatolicką parafię oraz kościół dominikański, żydowską Wielką Synagogę, dom studiów (bejt ha-midrash), synagogę chasydów bełskich i szereg pomniejszych domów modlitw oraz

¹ W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 29.

prawosławny sobór wraz z garnizonową cerkwią, a także cerkwią unicką. Trzy największe i szalenie różniące się od siebie świątynie Hrubieszowa powstają w bardzo bliskim sąsiedztwie niemal w równej linii N/S. Na ośrodek miejski składa się kilka dzielnic oraz przedmieścia.

Na szczególną uwagę zasługuje chociażby dzielnica żydowska, dziś nieistniejąca, stanowiła ona bardzo charakterystyczny element miejscowego krajobrazu. Obejmowała swoim zasięgiem dawny renesansowy kwartał (podzielony na cztery mniejsze), który oplatały ul. Lubelska (Partyzantów), Rybna (nieistniejąca) oraz Długa (Narutowicza). Społeczność żydowska zamieszkiwała ponadto ul. Wodną, Jatkową oraz Łazienną (dziś również Berka Joselewicza), a także częściowo ul. Szewską, Ludną, Targową i Kruczą.

Wiktor Zin tak opisuje wyjątkowy klimat tej części miasta:

Il. 2. Ul. Wodna, czerwiec 1941 roku. Ze zbiorów autora.

Il. 3. Widok na przestrzeń pomiędzy ul. Szewską i Ludną, ok. 1941 roku. Ze zbiorów autora.

W tej dzielnicy panowała wielka ciasnota, domy tłoczyły się, stały nie tylko jeden przy drugim, ale nawet jeden na drugim. [...] Ulice żydowskiego miasta roiły się od tajemniczych zakamarków, mrocznych sieni, wąskich przejść. Tylko tu można było zobaczyć aż tak małe okienka, aż tak strome schody i aż tak olbrzymie kałuże. [...] Każdy rok niósł ze sobą coś nowego, przy czym wciąż dobudowywano, a niczego nie burzono².

Kolejna dzielnica zasiedlona była przez hrubieszowskich chrześcijan i ulokowała się w zachodniej części miasta. Wyznaczała ją oś ulicy Pańskiej. Tak ją wspomina Konstanty Stecki w swoich pamiętnikach: „Od kościoła parafialnego i cerkwi, po obu stronach ulicy ciągnęły się ogrody, a w nich w pewnych odstępach, stały duże drewniane lub murowane domy [...] czysto utrzymane, oszalowane lub tynkowane, porządnie opłotowane, tonęły w zieleni drzew i sadów owocowych i miłe sprawiały wrażenie. Niektóre miały nawet cechy zabytkowe [...]”³.

Dzielnica zamieszkiwana przez ludność wyznania prawosławnego ulokowała się w południowo-wschodniej części miasta i na ogół miała charakter rolniczy. Widoczne to było w zagospodarowaniu przestrzeni w formie okólników. Frontowy dom często łączył się ze stodołą poprzez oficynki i inne budynki gospodarskie.

Centrum miasta natomiast reprezentowane jest przede wszystkim przez budownictwo o charakterze stricte handlowo-usługowym. Dominują tu murowane kamieniczki mające często charakter domów zajezdnych.

Jednym z ciekawszych przedmieść jest historyczne Podzamcze, które rozsiadło się zaraz za bastionami dawnego zamku. Do dziś stanowi ono ślepą uliczkę, na której można podziwiać pięknie zachowane domy drewniane, ozdobione bogatą snyderką.

² W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974, s. 96, 99, 106.

³ K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień nazwa ta wywołuje! Pamiętniki*, oprac. K. Suchecka, Hrubieszów 2022, s. 24–27.

Il. 4. Widok na ulicę Pańską, dagerotyp, lata 30. XX wieku. Ze zbiorów autora.

Il. 5. Widok na dzielnicę Podgórze, lata 50. XX wieku. Ze zbiorów Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

Il. 6. Widok na Stary Rynek miasta, lata 30. XX wieku, dagerotyp. Ze zbiorów autora.

W nieznaczej odległości od samego miasta usadowiły się wsie: na północnym zachodzie Sławęcín, na południowym wschodzie Podgórze, na południu – Pobereżany, a za nimi rozparcelowane testamentowo Michałówka, Teresówka i Antonówka.

Sławęcín jest ciekawym przykładem osadnictwa ulokowanego wokół zbiornika wodnego. Tak to wspomina Wiktor Zin: „Wokół jeziora rozsiadły się zagrody. Chałupy były podobne do siebie, a układ budynków powtarzał się. Na podwórku każdej zagrody rośło wielkie, prawie święte drzewo. Wokół niego tuliły się obórki, stajenki, spichrzyk. Zagrodę zamykała zajmująca niemal całą szerokość parceli stodoła. Za nią był zmontowany kierat [...]”⁴.

Z biegiem lat wszystkie okoliczne wsie zostały wchłonięte terytorialnie jako przedmieścia Hrubieszowa. Taka lokalizacja silnie kształtowała wygląd miasta przez wiele stuleci i znalazła swoje odzwierciedlenie w wyglądzie oraz funkcjonowaniu poszczególnych części Hrubieszowa. Tereny

⁴ W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, s. 27.

Il. 7. W lewym kadrze widoczna ul. Podzamcze, pocztówka sprzed I wojny światowej. Ze zbiorów autora.

dawniej wiejskie nie zmieniły zasadniczo swojego charakteru. Bardziej wyrafinowane formy architektoniczne pojawiają się natomiast w ścisłym centrum miasta w uliczkach okalających hrubieszowski rynek. Warto wspomnieć, że Hrubieszowski rynek zyskuje dodatkowy pierścień uliczek zatylnych, które obrysowują go linią dookoła podwórek przyrynkowych kamienic. Spełnianie funkcji ośrodka administracyjnego regionu samoczynnie wymusza zaistnienie obiektów użyteczności publicznej i siedzib urzędów, takich jak obiekty starostwa, kasy miejskiej, ratusz, odwach wojskowy czy świątynie.

2. Typologia domów hrubieszowskich. Proporcje, architektura, detale

Hrubieszowską architekturę użytkową możemy zróżnicować według kilku czynników. Pierwsza linia podziału biegnie pomiędzy budynkami mieszkalnymi a tymi o charakterze publicznym, jak sklepy, urzędy czy świątynie. Kolejna linia podziału odróżni od siebie budownictwo pod względem etnicznym. Osobną determinantą będzie budulec, któremu warto poświęcić więcej uwagi.

Budownictwo drewniane

Jak już wspomniano, w bliskim sąsiedztwie Hrubieszowa w zasadzie nie posługiwano się kamieniem jako materiałem budowlanym. Również cegielnie w długiej historii miasta są stosunkowo nowszym rozwiązaniem. W związku z powyższym nikogo nie zdziwi masowe wykorzystywanie materiału drzewnego jako głównego budulca. O tak powszechnym użyciu drewna może świadczyć również fakt, że w starych domach natrafiano czasem na drewniane kominy. Budowano je z desek i gałęzi, tworzących rusztowanie jako szkielet, a następnie oblepiano gliną. Co ciekawe, w Hrubieszowie spotykało się nawet drewniane macewy na żydowskim kirkucie.

Także hrubieszowski zamek w istotnej części zbudowano z drewna. Król Zygmunt I zobowiązał każdego mieszkańca do dostarczania co roku czterech dębów na bieżące potrzeby i reparacje⁵.

⁵ A. Wiatrowski, *Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych*, Hrubieszów 1957, s. 41.

Il. 8. Hrubieszowski kirkut, widoczna drewniana macewa, przed I wojną światową. Ze zbiorów autora.

Materiał

W ujęciu ogólnym da się zauważyć, że dębina jako materiał kosztowniejszy wykorzystywana była najczęściej do wykonania podwalin domostw i elementów konstrukcyjnych, takich jak główne węgary czy siestrzany (sosręby). Do dziś można doszukać się kilku przykładów takich elementów, łączonych ze sobą poprzez wyrafinowane połączenia ciesielskie bez użycia gwoździ.

Il. 9. Futryna zbudowana bez użycia gwoździ. Fot. Ł. Krawczyk, 2006.

Konstrukcja

Większość tak budowanych domów miała konstrukcję typowo zrębową (wieńcową) oraz sumikowo-łątkową. Plan takich domów często był bardzo przewidywalny, klasycznie symetryczny, 5-osiowy z drzwiami na środku. Spotkać można było również bardziej prowizoryczne konstrukcje, wykonane z drewnianego szkieletu, uzupełnianego misterną konstrukcją z palików, owijanych słomianymi powróżkami, a następnie wygładzonych gliną. Stąd popularna nazwa lepiątek lub glinianek, która utrwaliła się nawet w określeniu jednej z miejskich dzielnic.

Detale i zdobienia

Elewacje zwyczajowo pokrywały szalowania drewniane lub tynkowe. Wczesna postać szalunków drewnianych występuje jako pionowe, fazowane deski, których łączenia dodatkowo maskowane były ozdobną listewką udającą pilaster, spoczywającą często na ozdobnej bazie, a wykończoną od góry niewielkim kapitalikiem. Górne krawędzie zarówno pod dachem, jak i parapetem dekorowała drewniana falbanka powtarzalnych półkoli, zawsze indywidualnie dopasowana do rozstawu pilastrów, niekoniecznie zachowujących te same odległości od siebie. Okna – najczęściej ośmio-, rzadziej sześciokwaterowe – zaopatrzone w jedną kwaterę uchylną, niezależnie od pozostałych, zawsze były opasane wymyślnie zdobionymi listwami i koronkową snycerką.

Il. 10. Typowe hrubieszowskie okno. Fot. Ł. Krawczyk, 2006.

Drzwi zazwyczaj płycinowe, kunsztownie zdobione bogatym i różnorodnym detalem, przypominającym masywne elementy architektoniczne, wzory geometryczne, ornamenty roślinne lub delikatnie wiszące płótna. Elementem, który w sposób jednoznaczny pozwalał określić przekonania mieszkańców, była mezusa, umieszczana zazwyczaj po prawej stronie futryny i pochylona pod kątem ok. 45°. Miała postać metalowej lub rzadziej szklanej rurki, którą nabożny żyd, wchodząc do domu, miał obowiązek z szacunkiem dotknąć pocałowaną dłonią. Mezusa zawierała zawsze fragment Tory, odnoszący się do obowiązku dbania o duchowe potrzeby rodziny przez ojca. Bardzo bogobojni żydzi umieszczali dodatkowo rytualne błogosławieństwa dla domu i mieszkańców wypisane na baraniej skórze.

Il. 11. Błogosławieństwo z jednego z hrubieszowskich domów. Ze zbiorów autora.

Zarówno drzwi, jak i okna zabezpieczane były okiennicami, często nabijanymi solidnymi ćwiekami, i spoczywały na żelaznych kunach, stanowiących niejednokrotnie osobny element dekoracyjny. Przyglądając się tym elementom, łatwo dostrzec silne wpływy tego, co można by kolokwialnie nazwać „ruszcejącą kulturą architektoniczną”. Belki stropowe zawsze były wykończone ozdobnym ciesielskim zaciosem. Strych w celach przeciwpożarowych wykładano formowaną na mokro polepą glinianą. Wejście do domu zazwyczaj odbywało się poprzez ażurowy ganek wsparty na dwóch lub czterech słupach, również ozdobnie zaciosanych. Ganki hrubieszowskich domów od zawsze były miejscami szczególnymi dla mieszkańców. To tutaj najczęściej spotykano się z sąsiadami i tutaj najczęściej odpoczywano po trudach dnia. Były też bodaj najczęściej wykorzystywanym tłem do rodzinnych fotografii.

Il. 12. Widok na dawne szkoły, okres międzywojenny, zbiory Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

Il. 13. Detale domu przy ul. Wspólnej, lata 60. XX wieku, zbiory Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

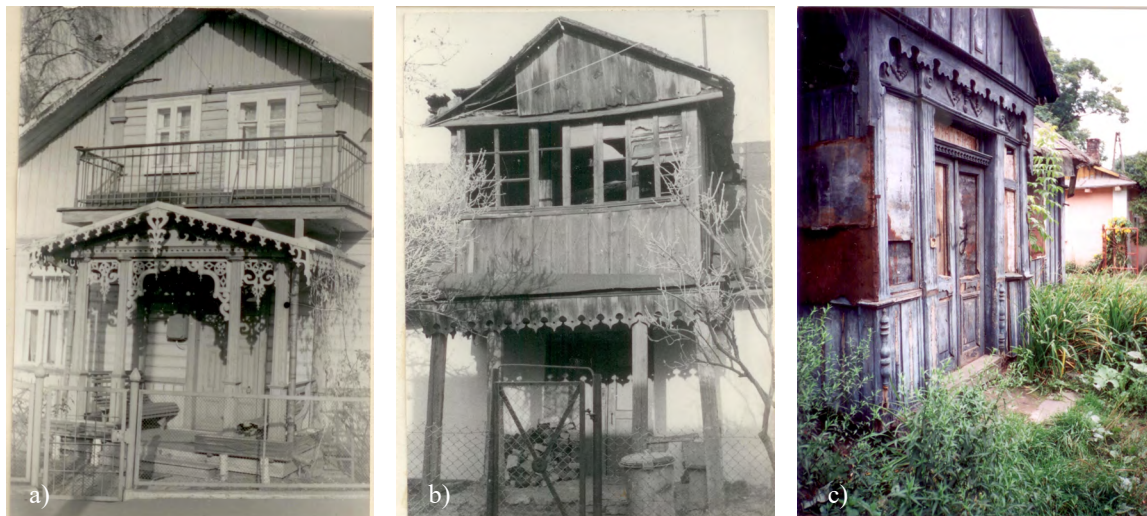
Praktycznie każda krawędź zewnętrzna domów wykończona była listwami, kunsztownie zdobionymi przez miejscowych snycerzy. Jednym z ulubionych wzorów był ten przypominający żółędzie dębu lub kwiaty lilii. Da się tutaj dostrzec również wyraźne wpływy zachodnich rzemieślników – wiele hrubieszowskich wzorów do złudzenia przypomina szablony zaproponowane przez XIX-wiecznego mistrza Bernharda Liebolda.

Il. 14. Koszerne kramnice w rynku miasta, ok. 1941 roku. Ze zbiorów autora.

Ciekawym szczegółem jest sposób i forma prezentowania niektórych zdobień. Niektóre zlokalizowane w starym rynku drewniane kramnice miały na swych szczytach wzory przypominające rogi skierowane do góry. Dla potencjalnego kupca był to wyraźny sygnał, że może tutaj nabyć koszerne produkty.

Il. 15: a–c) Przykładowe elementy typowej hrubieszowskiej snycerki, lata 60–70. XX wieku, zbiory Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, Cyfrowego Archiwum Tradycji Lokalnej oraz autora.

Dachy domów były zazwyczaj wysokie, często przekraczające wysokość parteru. Najczęstszym materiałem pokryciowym na dach były klepki gontowe, ale wiele domów było pokrytych strzechą z trzciny pozyskiwanej po zamrożeniu rzeki, rzadziej dachówką ceramiczną lub blachą kładzioną na tzw. rąbek, zapewne ze względu na stosunkowo wysokie koszty.

Il. 16. Przykład zastosowania dachówki ceramicznej, domy na „Popówce”, lata 30. XX wieku, zbiory rodziny Bondarewiczów.

Papa bitumiczna jako pokrycie dachowe pojawia się znacznie później i w sposób masowy pokrywa głównie dachy gontowe bez ich demontażu. W zależności od lokalizacji domu w poszczególnych dzielnicach miasta (wiejska/miejska itp.), jego usytuowania względem ulicy (szczytowo/kalenicowo) czy przynależności etnicznej właściciela (chrześcijanin, żyd, prawosławny) dachy miały postać kopertową, szczytową, naczółkową lub przyczółkową. Wiele dachów obiektów nie tylko publicznych miało kształt pięknego mansardu francuskiego. Trudną do ujęcia w ramy postać

miały za to kształty dachów domostw przedstawicieli społeczności żydowskiej, ze względu na wpisana w tę kulturę ciągłą zmienność, rozbudowy i przekształcenia budynków oraz przystosowanie połaci dachowych do obchodzenia Święta Szałasów. W tym czasie podnoszono wydzieloną część dachu na tyczkach do góry, tworząc swoisty namiot, przypominający o dawnej wędrówce ludu Izraela, kiedy wszyscy, mieszkając pod namiotami, byli sobie równi. Z upływem lat na dachach, jak mech, wykwiwały kolejno lukarny i dymniki co znacząco podnosiło pojemność użytkową domu. Niekiedy potem dobudowywano do nich zewnętrzne schodki, którymi dostawano się na dawne poddasze przez okienko przerobione na niewielkie drzwi. Okna często przerabiano również na drzwi prowadzące na nowopowstałe balkony.

Il. 17. Przykład wieloletnich modernizacji domu przy ul. Narutowicza. Fot. Ł. Krawczyk, 2006.

Kształt ogólny domów, ich proporcje, wysokość i forma połaci dachowych oraz stosowane motywy zdobnicze niemal automatycznie wywołują skojarzenia z typowym budownictwem na terenach górskich. Da się też zauważyć sukcesywne na przestrzeni lat obniżanie połaci dachowych, które może mieć związek również ze zmianami klimatycznymi. Słabsze deszcze oraz mniejsze ilości śniegu nie wymagały już takiej dbałości o sprawne odprowadzanie opadów.

Dachy ganków najczęściej miały postać dwuspadowych od strony ulicy i pulpitowych od strony podwórza. Z biegiem czasu wiele ganków zostawało zabudowywanych, przyjmując formy przeszklonych werand.

Niektóre domy budowane były na skarpach, np. w okolicach rzeki, co skutkowało powstaniem najczęściej murowanych suteryn, zagłębionych w terenie, a nad nimi – płaskich tarasów.

Większość domów wyposażona była w głębokie, często wielokondygnacyjne piwnice, które ostatecznie często łączyły się z podziemnym systemem miasta. W ogrodach różnice poziomów terenu wykorzystywano pod budowę niewielkich murowanych przesklepionych piwniczek – chłodni, często z dachem pokrytym darnią.

Il. 18. Dom nadrzeczny rodziny Bondarewiczów, lata 70. XX wieku, zbiory Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

Il. 19. Odkryte sklepienia piwnic w podwórzu dawnego syndykatu rolniczego. Fot. Ł. Krawczyk, 2021.

Początek XX wieku przynosi też stopniowe zmiany w wyglądzie zewnętrznym drewnianych domów. Pionowe deskowanie wypierane jest przez poziome szalunki stosowane do wysokości parapetów, poniżej nadal w pionie. Przy stosowaniu tego typu rozwiązań pojawiała się konieczność zamaskowania wiązania ścian, dzięki czemu domy zyskiwały pseudokolumny w narożach, bogato zdobione geometrycznie lub elementami frezowanymi w głąb lub z dodatkiem toczonej dekoracji. Nadal stosowane są charakterystyczne boniowania w postaci uzupełniających się naprzemiennie półłuków wklęsłych i wypukłych.

Il. 20. Przykład bogato zdobionego pilastra domu przy ul. Piłsudskiego. Fot. Ł. Krawczyk, 2020.

Il. 21. Typowe boniowanie domu przy ul. Podzamcze. Fot. Ł. Krawczyk, 2018.

Zamiast dwóch wielokwaterowych okien pojawia się jedno większe, które jednoznacznie zaczyna wskazywać lokalizację kuchni. Zdarzają się oczywiście przykłady klasycznych obiektów, zaprojektowanych w określony sposób, jak choćby dworzec kolejowy, zbudowany w stylu witkiewiczowskim w roku 1927.

Il. 22. Dworzec kolejowy w Hrubieszowie z 1927 roku, pocztówka z lat 30. XX wieku. Ze zbiorów autora.

Od bardzo dawna występowały w Hrubieszowie również domy szalowane kratownicą z drobnych listewek, na którą nakładano masę glinianą lub wapienną, często zagęszczoną ceglanym gruzem dla lepszej przyczepności. Całość polepy była gładzona i finalnie miała imitować murowany dom. Pozorowano w ten sposób nawet narożne bonia. Ściany wewnętrzne i stropy objano słomianymi (trzciniowymi) matami lub kiczkami konopnymi, które następnie gładzono tynkiem wapienno-piaskowym. Elewację bielono czasem z niewielką ilością barwnika, uzyskując lekkie odcienie beżu lub kolory z szerokiej palety błękitów. Drewniane elewacje przybierały barwy wszelkich odcieni zieleni, orzecha, ciemnego błękitu oraz szarości. Zdarzało się również, że jeden dom był naprzemiennie i często niesymetrycznie szalowany zarówno deskami, jak i tynkiem. Tworzyło to niesamowitą mozaikę, którą wciąż możemy dostrzec na starych zdjęciach.

W tym kontekście warto również wspomnieć o pewnym charakterystycznym elemencie pojawiającym się okresowo na hrubieszowskich domach drewnianych. Przed zimą praktykowano tzw. „gacenie domów”. Jesienią w wielu domach dostawiano misterne konstrukcje z patyków w pewnym odstępie od ścian. Tworzyły one ażurowe przepierzenie, które potem było szczelnie upychane m.in. wysuszonymi liśćmi. Wszystko to służyło dociepleniu domu i poprawie warunków mieszkaniowych w okresie mroźnych zim.

Wśród drewnianych domów Hrubieszowa rzadko występowały domy piętrowe, które na ogół zaczęły pojawiać się dopiero przed II wojną światową. Do największych drewnianych konstrukcji należały również budynki użyteczności publicznej oraz obiekty przemysłowe, np. młyny.

Il. 23a) Rzadki przykład piętrowej zabudowy drewnianej, lata 70. XX wieku. Ze zbiorów autora.

Il. 23b) Budowa piętrowego Domu Strzelca, około 1937 roku. Ze zbiorów autora.

Domy piętrowe należące do właścicieli żydowskich zyskiwały tzw. „kuczki”, najczęściej w postaci zabudowanych balkonów, służące za intymne miejsce poświęcone modlitwom i innym potrzebom religijnym ich mieszkańców.

Drewno wykorzystywane było również przy konstrukcji studni, a nawet miejskich pomp. Wspomniane studnie często były przykryte czterospadowym daszkiem gontowym wspartym na zdobionych kolumnach.

Il. 24. Drewniana zabudowa studni przy domu lekarzy, 1941 rok. Ze zbiorów autora.

Innym ciekawym zastosowaniem drewna było wykorzystanie go do konstrukcji obszernych sklepowych witryn, często bogato zdobionych ornamentami, motywami geometrycznymi oraz toczonymi. W dawnym Hrubieszowie łatwo można było spotkać charakterystyczne detale wyglądające jak figury szachowe przecięte na pół.

Il. 25. Witryna księgarni Wacława Lejmana, lata 30. XX wieku. Ze zbiorów autora.

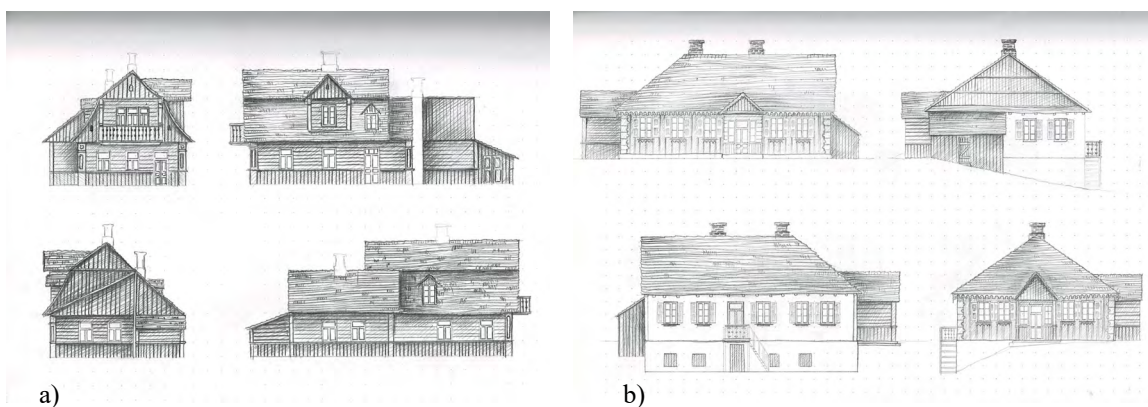

Autor podjął się niełatwego zadania próby rekonstrukcji nieistniejącej zabudowy drewnianej w postaci makiety. Przestrzenna wizja nieistniejącego już miasta jest wynikiem scalenia wielu rozproszonych informacji pod postacią planów, zdjęć, map i wywiadów.

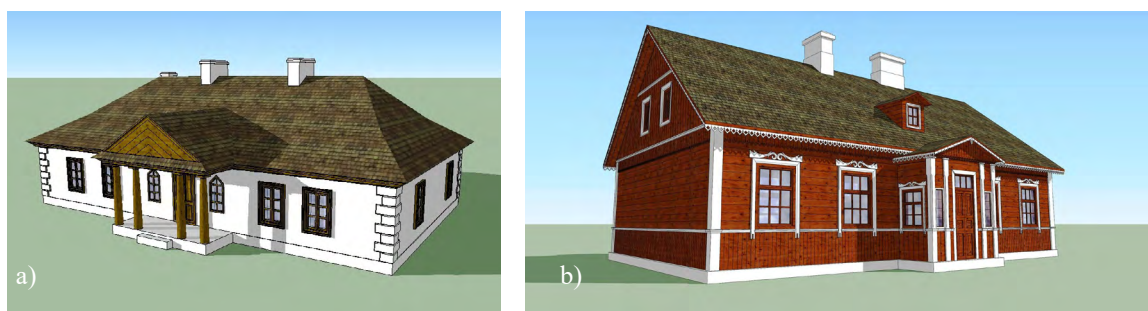
Il. 26: a–b). Widok na wschodnią, drewnianą pierzeję rynku. Makieta wykonana przez autora, lata 2020–2023.

Pomocą do stworzenia rekonstrukcji okazał się długi proces badawczy dostępnych materiałów oraz praca na szkicach koncepcyjnych.

Il. 27: a) Rekonstrukcja domu przy ul. Berka Joselewicza 6; b) Rekonstrukcja domu przy ul. Berka Joselewicza 3. Opracowanie autora, lata 2020–2023.

Kolejnym etapem opracowywania rekonstrukcji było stworzenie wirtualnych modeli w wersji 3D.

Il. 28: a) Rekonstrukcja dworu Mszaneckich na Michałowce; b) Rekonstrukcja starej szkoły przy dawnym gimnazjum. Opracowanie autora, lata 2020–2023.

Budownictwo murowane

W Hrubieszowie i okolicach funkcjonowało kilka cegielni. Pierwsze z nich miały charakter czysto polowy i trudno mówić w ich przypadku o przemysłowej produkcji. Choć hrubieszowska ziemia nie zawierała kamienia, była jednak bogata w glinę. Cegielnie zaczęły się stopniowo wyłaniać na obrzeżach miasta od strony północnej i południowej, wykorzystując zasobne lessowe skarpy. Wymienić tu należy cegielnię „Feliks”, zbudowaną na potrzeby budujących się carskich koszar, cegielnie rodziny Pohoreckich, ulokowane w obszarze dzisiejszej ul. Wesołej, oraz dwie sąsiadujące ze sobą cegielnie polowe w okolicach dzisiejszych Pobereżan.

Il. 29. Widok na cegielnię Feliks, lata 70. XX wieku. Ze zbiorów Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

Il. 30. Przykłady hrubieszowskich cegieł. Wypalane cegły często były sygnowane datą, inicjałami wytwórcy lub zamawiającego. Fot. Ł. Krawczyk, lata 2020–2023.

Pierwsze naprawdę istotne obiekty murowane w mieście miały charakter sakralny. Murowane były też obiekty użyteczności publicznej, takie jak siedziby urzędów czy sklepy, z których większość zlokalizowana była wokół rynku. Szukając cech wspólnych, można zauważyć pewne prawidłowości. Wygląda na to, że praktycznie każdy murowany budynek miał bonia w postaci wypukłych kasetonów nie tylko w narożnikach, ale na całej powierzchni parteru. Zdecydowana większość otworów okiennych, drzwiowych i bram miała otwory zakończone półkoliście i była bogato zdobiona profilowanymi opaskami z kluczami w centralnym punkcie. Patrząc oczami wyobraźni można wyraźnie dostrzec zamiłowanie dawnych architektów do formy pełnego łuku rzymskiego, który jest widoczny niemal na każdym kroku, zdobiąc nawet niektóre piętra kamienic.

Il. 31. Widok na murowane arkady w rynku, pocztówka z okresu I wojny światowej. Ze zbiorów autora.

Hrubieszowski rynek miał kilka charakterystycznych elementów zabudowy. Jednym z nich były tzw. domy wjazdne. Często były to piętrowe (od strony rynku) kamieniczki z bramą, usytuowaną mniej więcej na osi budynku, przez którą można było wjechać całym powozem konnym w podwórze. Znajdowały się tam długie stajnie, ułożone prostopadle do budynku głównego, często połączone z nim tarasem na wysokości piętra. Na parterze kamienic świadczone różnego rodzaju usługi, piętro zamieszkiwali właściciele, piwnice i lochy były obszernymi magazynami towarów, natomiast stajnie, nad którymi znajdowały się pokoje na wynajem dla gości, były tak długie, że mogły pomieścić powozy i wiele koni.

Innym, chyba najbardziej charakterystycznym elementem murowanej architektury świeckiej Hrubieszowa są kramy, stojące w osi rynku, zwane obecnie „sutkami”. Mają postać dwóch wydłużonych pawilonów z niewielkimi lokalami handlowymi, oddzielonych od siebie wąską sudką (uliczką rozdzielającą posesje różnych właścicieli). Pierwotnie w tym zespole zabudowy było więcej nieładu i niespójności, ponieważ wiele elementów zabudowy miało cechy dość indywidualne i większość była drewniana. Po wielkim pożarze miasta wiosną 1838 roku postanowiono ujednoczyć obszar. Obiekt został wmurowany w postaci budynku wspartego na samych arkadach, ustawionych na wielopoziomowych lochach, który po usunięciu witryny przypominałby cudowną oranżerię, kryjącą pod sobą jakiś tajemniczy, niepoznany świat. Tak jak większość budynków parterowych w tej okolicy, przynajmniej do lat 30. XX wieku całość była nieotylnowana, prezentując wspaniałą sztukę sztuki murarskiej w postaci niemal idealnego rytmu profilowanych arkad na 30-osiowym budynku.

Cegły były powszechnie wykorzystywane do budowy ścian fundamentowych oraz sklepionych piwnic. Szczególnym przykładem wykorzystania cegły jako budulca są murowane wielokondygnacyjne podziemna oplatające miasto niczym pajęczyna.

Zgodnie z wymogami prawa, cegła okazała się niezbędna w zabezpieczeniach przeciwpożarowych drewnianych domów jako „ogniomur” (*firewall*).

Cegłę zaczęto wykorzystywać również do brukowania ulic. Najczęściej stosowanym wzorem była tzw. „jodełka”, układana na przemian z jasnych i ciemnych cegieł tworzących razem piękną mozaikę.

3. Projekty domów

Chcąc wyobrazić sobie miasto, którego nikt z nas nie widział na własne oczy, warto skorzystać z zasobów państwowych archiwów. Interpretacja dostępnych planów może nastroić pewnych trudności, ponieważ nie zawsze można ustalić, czy dany projekt został w ogóle zrealizowany albo w jakim stopniu realizacja odbiegała od oryginalnego projektu. Datowanie inwestycji również bywa kłopotliwe, ponieważ z dostępnych danych rzadko jasno wynika, czy mamy do czynienia z projektem budowy, czy np. z projektem sporządzonym na potrzeby hipoteczne (jako zastaw, sprzedaż, regulacja długu, oszacowanie wartości do ubezpieczenia). Niemniej jednak każdy taki projekt czy plan jest bezcennym źródłem informacji o dawnym wyglądzie miasta. Materiały projektowe często zawierają wiele istotnych informacji pobocznych, takich jak dane sąsiedzkie, wycinki z map czy dane dotyczące planowanej rozbiórki wcześniejszych obiektów na terenie inwestycji. Załączniki zawierają zaledwie kilka przykładowych projektów z tak bogatej przeszłości Hrubieszowa.

Kwaterna mieszkalna lekarzy szpitala św. Edmunda

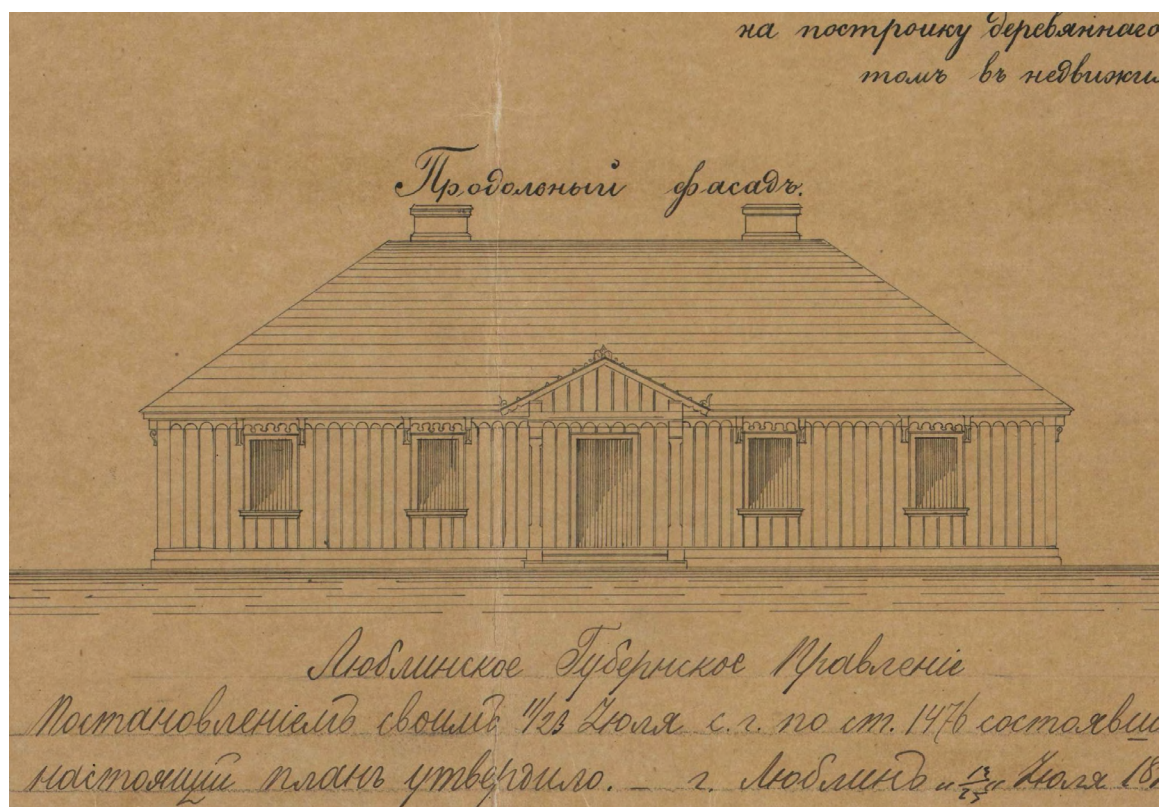
Il. 32. Projekt kwatery lekarzy, 1879 rok, AP Lublin.

Projekt w 1879 roku sporządził Budowniczy Obwodu Hrubieszowskiego – Józef Krycki. Na planie dostrzegamy kilkuizbowy drewniany dom. Wejście znajduje się na osi 5-traktowego budynku i jest poprzedzone gankiem, wspartym na dwóch misternie rzeźbionych kolumnach. Zarówno ganek, jak i cały budynek przykryty jest dwuspadowym dachem, pokrytym ocynkowaną blachą, kładzioną na rąbek. Elewację cechują bogate zdobienia snycerskie pod postacią dekorowanych okien i okapów dachowych. Podział okien 6- i 9-kwaterowy. Cała elewacja podzielona jest drewnianymi szalunkami pionowo do linii okien oraz poziomo do samego dachu. Boczne wejścia zabezpieczają niewielkie pulpityowe daszki wsparte na żeliwnych zdobionych podporach.

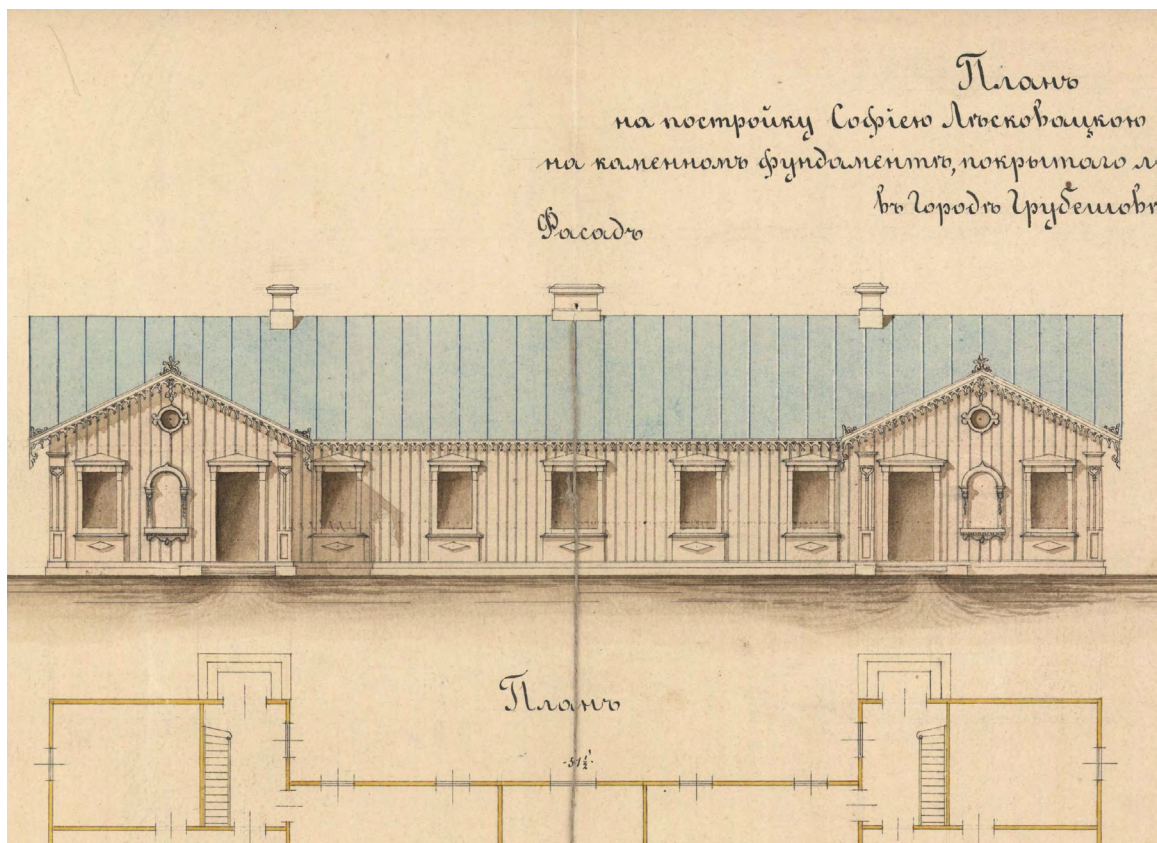
Dom mieszkalny na „Popówce”

Plan domu opracowany przez Józefa Kryckiego w 1878 roku. Jest to przykład domu mieszkalnego budowanego prawdopodobnie na potrzeby miejscowej parafii prawosławnej. Projekt prezentuje wiele bardzo typowych cech budownictwa spotykanego w Hrubieszowie. Elewacje stanowią pionowe frezowane listwy sięgające od murowanych fundamentów po strop. Łączenia szerokich listew elewacyjnych przykryte są wąskimi frezowanymi listewkami połączonymi ze sobą u góry arkadową falbanką. Wszystkie listwy na krawędziach budynku posiadają bogaty detal snycerski, na ganku wyjątkowo skierowany ku górze. Każde z okien opasane jest ozdobną listwą i parapetem oraz wyposażone w ozdobne kapitele. Czterospadowy dach został przykryty gontem. Na osi budynku ulokowano wejście tradycyjnie poprzedzone gankiem osadzonym na dwóch kolumnach. Archiwalne fotografie uzupełniają naszą wiedzę na temat tego obiektu. Dom przeszedł zapewne wiele modernizacji, w których trakcie kolumnowy ganek zastępuje zamknięta, choć przeszklona weranda, a dach zostaje wyłożony ceramiczną dachówką.

Il. 33. Projekt domu mieszkalnego, 1878 rok, AP Lublin.

Harcówka żołnierska na „Popówce”

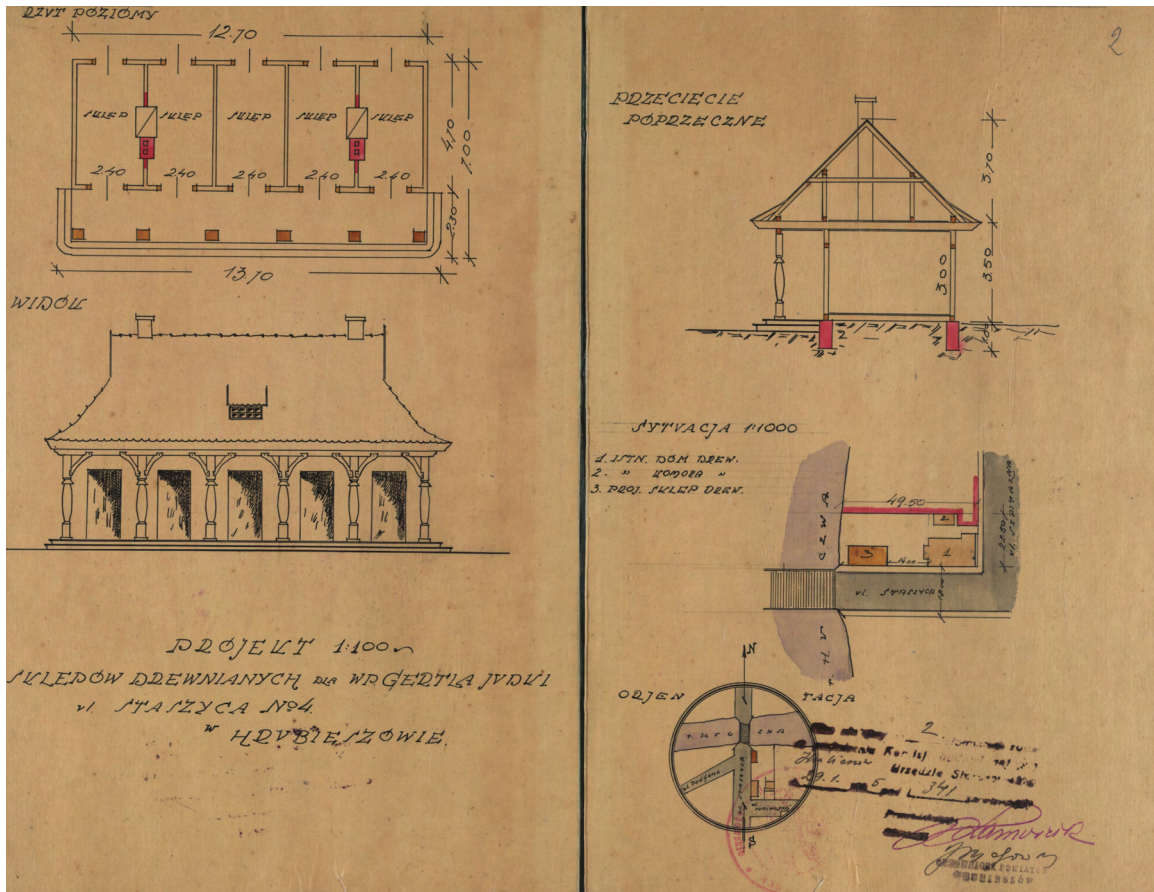
Il. 34. Projekt harcówki żołnierskiej, 1881 rok, AP Lublin.

Plan tego budynku pochodzi z 1881 roku. Przewidywał wybudowanie obszernego obiektu realizującego kulturalne potrzeby żołnierzy. O jego publicznym charakterze świadczy już sama jego 9-osiowość głównej fasady i 5-osiowość fasad bocznych. Rzut z góry prezentuje kształt spłaszczonej litery „H”. Budynek posiada dwie osie symetrii, wyznaczające jego lustrzane odbicia, a wejścia do harcówki znajdują się po obu jego stronach. Drewniana elewacja budynku to przykład sztuki rzemieślniczej. Znajdziemy tu zarówno wzory geometryczne, jak i motywy roślinne. Narożne pilastry stanowią prostokątne podstawy oraz potrójne pionowe listwy zwieńczone ozdobnym sercem. Każde okno wspiera się na drewnianym kasetonie z dekoracyjnym rombem. Brzegi okna wytyczone są pilastrami zakończonymi kapitelikami, podtrzymującymi niewielki tympanon. Ponadto możemy dostrzec ślepe nisze wykończone półkoliście, które razem z ozdobnymi świetlikami tworzą osobny element dekoracyjny. Snycerskie detale narożnych listew znajdują się po każdej ich stronie, skierowane zarówno ku górze, jak i ku dołowi. Cały obiekt ulokowano na terenie niewielkiego założenia parkowego. W późniejszym czasie nie udało się utrzymać drewnianej elewacji w dobrym stanie i zastępuje ją wapienny tynk na drewnianych kratownicach.

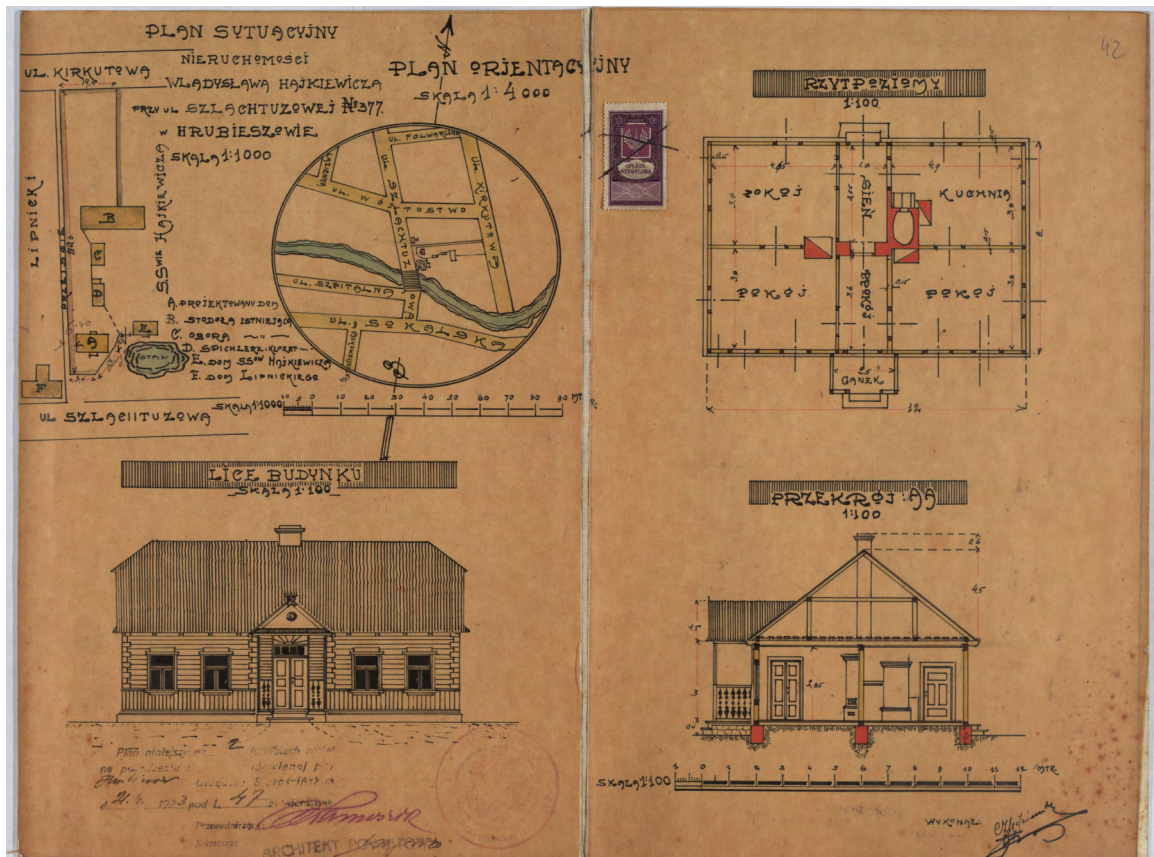
Drewniane sklepy podcieniowe

Projekt powstał na zlecenie Gertla Judki prawdopodobnie w 1925 roku i przewidywał budowę pięciu bliźniaczych sklepików zamkniętych jednym dachem. Czterospadowy przyczółkowy dach został przykryty dachówką ceramiczną i rozjaśniony świetlikiem. Wejście do sklepów odbywało się przez niewielkie podcienia i znajdowało się od strony głównej ulicy. Poprzedzały je dwa drewniane schodki obejmujące cały front budynku. Podcienia wsparte były na sześciu pękatych kolumnkach.

Il. 35. Projekt drewnianych sklepów, 1925 rok, AP Lublin.

Il. 36. Projekt drewnianego domu mieszkalnego, 1923 rok, AP Lublin.

Dom mieszkalny

W 1923 roku architekt powiatowy sporządził projekt domu dla rodziny Władysława Hajkiewicza, zamieszkującej przy ul. Szlachtuzowej. Był to typowy projekt reprezentujący okres międzywojenny. Drewniany budynek konstrukcji zrębowej oszalowano deską układaną pionowo do wysokości okien i poziomo do wysokości stropu. Symetryczny budynek o 5-osiowej elewacji zamykają narożne boniowania w postaci regularnych, naprzemiennych kwadratów i prostokątów imitujących mur. Okna trójdzielne z lufcikami na górze. Wejście do domu stanowi tradycyjnie dwukolumnowy ganek pod dwuspadowym, w pełni zabudowanym daszkiem. Ganek zabudowany jest sztachetami wyciętymi zgodnie z szablonem stosowanym do konstrukcji płotów. Dwuspadowy dach domu pokrywa gontowa klepka. Czteroizbowy dom w połowie przecina przelotowa sień, którą można dostać się na podwórze.

4. Znani hrubieszowscy budowniczymi i rzemieślnicy

Bardzo trudna przeszłość miasta i wojenne pożogi odcisnęły znaczące piętno również na stanie wiedzy na temat dawnych budowniczych i rzemieślników, którzy w większości pozostali dla nas bezimienni. Niestety, poza nielicznymi wyjątkami, nie dysponujemy obecnie precyzyjnymi danymi dotyczącymi tożsamości zwykłych wykonawców robót budowlanych. Większość takich informacji została bezpowrotnie utracona wraz z II wojną światową i zacieraniem przejawów odrębności narodowej i tożsamości miejsca przez okupacyjne władze. Nie bez znaczenia jest również fakt, że ze względu na strukturę demograficzną hrubieszowskiego społeczeństwa zapewne większość z interesujących nas rzemieślników była pochodzenia żydowskiego.

Fragmentaryczne informacje na temat dawnych rzemieślników budowlanych możemy czerpać z zachowanych adnotacji sporządzanych pośpiesznie i odręcznie na poszczególnych projektach budowlanych. Na tej podstawie możemy wyciągnąć kilka wniosków. Prace budowlane wykonywane były przez grupę kilku osób, zapewne tworzących jakąś spółkę lub zatrudnionych w zawodzie. Obecnie trudno ustalić ich nazwy. Część wykonawców była zrzeszona w obrębie cechów rzemieślniczych, o których wspominają chociażby zachowane do dziś opisy statystyczne miasta. Jeden z nich, sporządzony przez ówczesnego burmistrza Mateusza Zawadzkiego w 1860 roku, zestawia liczbowo przedstawicieli takich zawodów, jak architekci, cieśle, dekarze, malarze, blacharze, mosiężnicy, ślusarze, stolarze i szklarze.

Projekty budowlane zawierały szczegółowe szacunki ilości niezbędnych materiałów budowlanych w postaci surowców, np. ilość cegieł w przeliczeniu na sklepienia, ściany fundamentowe, nośne itp., oraz gotowych komponentów, takich jak stolarka okienna i drzwiowa (ilość gotowych okien, drzwi, ich rodzaj). Przed przystąpieniem do właściwych prac takie dane były konsultowane, a na projekty nanoszono uwagi lub poprawki techniczne. W zachowanych dokumentach spotyka się listy nazwisk wykonawców komisyjnie odbierających projekty i gotowych do podjęcia się inwestycji. Ponieważ zachowane archiwalia są stosunkowo skąpe, często spisane w języku jidysz lub hebrajskim, trudno jest dziś określić częstotliwość powtarzających się budowniczych. Pewne informacje można czerpać ze źródeł w postaci wspomnień czy zapisków dawnych mieszkańców Hrubieszowa, w tym pamiętników Steckiego, Golejewskiego czy Zina.

W jednym z takich wspomnień prof. Wiktor Zin przywołuje postać Majrycka, wybitnego snycerza i stolarza, zamieszkującego przy dawnej ul. Łaziennej (obecnie ul. Berka Joselewicza). Pod jednym wielkim dachem jego domu znajdował się również warsztat stolarski. Profesor z nieukrywanym sentymentem przypomina niebywały talent do bezbłędnego rysowania nawet najbardziej skomplikowanych wzorów i przenoszenia ich na drewniane listwy. Znaczna część przedwojennego Hrubieszowa zyskała piękny wygląd właśnie dzięki umiejętnościom tego podwórkowego artysty. Niestety zginął na progu swego domu podczas wojny. Co ciekawe, tradycje stolarskie i snycerskie jeszcze przez jakiś czas żyły na tym samym podwórku, kiedy to powojenny właściciel, pan Łaciński, kontynuował tradycję miejsca, realizując projekty snycerskie, ale już na znacznie mniejszą skalę. Opowieść Profesora uwiarygadnia fotografia archiwalna, na której dobrze widoczne są dęby składowane przed wejściem do stolarni i tajemnicza postać mężczyzny...

Il. 37. Dawna ul. Łazienna, ob. Berka Joselewicza, 1917 rok, Österreichisches Staatsarchiv, Wiedeń.

Jednym z wybitnych i wszechstronnie uzdolnionych artystów-rzemieślników był również sam dziadek Wiktora Zina – Szymon Ziń. Znany był w całej okolicy jako fachowiec od malarstwa, pozłotnictwa i rzeźby, który potrafił podjąć się dosłownie każdego zlecenia – nieważne, czy była to reparacja malunków w świątyni, czy odmalowanie tablicy rejestracyjnej motocykla. Na jego podwórku pojawiały się wciąż nowe dzieła sztuki. Należały do nich zarówno przedmioty użytkowe, obrazy, rzeźby, jak i mniej codzienne eksponaty. Wspomnieć warto o zachowanej „toczce”, w której ukryło się zwykłe radio. Przemysłana konstrukcja pozwala zawiesić odbiornik na ścianie w ozdobnym futerale przypominającym lirę. Tradycje rzemieślnicze w rodzinie Zinów były pieczołowicie podtrzymywane i kontynuowane przez pokolenia od Szymona poprzez Piotra aż do Wiktora. Można powiedzieć, że ich codzienność – dom, warsztat, pracownia i piękny ogród spójnie tworzyły atmosferę sztuki skrzętnie rozwijanej przez mieszkańców znanej nam dziś „Zinówki”.

Il. 38. Zakład „Szyldowo-Malarski” Szymona Ziña, lata 30. XX wieku. Ze zbiorów autora.

Z nielicznych znanych nam jeszcze dawnych wykonawców robót możemy wymienić takie postaci, jak Jankiel Cukier oraz Mendel Weintraub. Podejmowali się oni różnych prac budowlanych w mieście na zlecenia urzędowe, w tym np. budowy wojskowego odwachu.

Inną ciekawą postacią, którą możemy poznać dzięki zapiskom w starych pamiętnikach, jest Szlomo Aharon Royter, urodzony w Hrubieszowie i świetnie czujący klimat i potrzeby tego miasta. Był zdolnym rzemieślnikiem i zaangażowanym działaczem społecznym. Zaraz po I wojnie światowej Hrubieszów miał wiele potrzeb związanych z reorganizacją życia na wielu płaszczyznach – również mieszkaniowej. W latach 20. w mieście obserwujemy bardzo wzmożony ruch budowlany. Wiele starych budynków przestaje istnieć, powstają nowe, a jeszcze inne wymagają pilnych remontów. Szlomo Aharon jako młody i energiczny ekspert budowlany ma wiele pracy. Bywał zapraszany do naprawy zniszczonego w czasie wojny domu, dobudowania gdzieś skrzydła, a także do wznoszenia nowych obiektów. Znany był też jako świetny zdun – wiedział doskonale, jak skonstruować dobry piec, który nie tylko ogrzeje cały dom, ale jako dzieło artysty będzie również wielką ozdobą domu. Takie piece często miały wymyślny kształt, wzory kafli i piękne zwieńczenia przypominające korony. Wypiekane elementy ceramiczne często nie były szkliwione, ale nakładano na nie różnorodną kolorystykę – od czerwieni poprzez zielenie i na złoceniach skończywszy. Jako społecznik udzielał także wsparcia powracającym do miasta innym rzemieślnikom, uciekinierom wojennym, którzy stracili pracę, narzędzia i środki utrzymania. W tym celu powstał specjalny komitet rzemieślniczy.

Jednak Szlomo Aharon Royter zapisał się w pamięci miejscowej ludności dzięki innemu, szczególnemu przedsięwzięciu. Jako bogobojny Żyd nie mógł nie zauważyć uszkodzeń, jakie dotknęły hrubieszowską synagogę w trakcie działań wojennych. Sama synagoga, według wspomnień, była jedną z najpiękniejszych w Polsce. Fasadę zdobiła data ukończenia budowy (1873 rok). Olsniwała wystrojem wnętrza. Starzy mieszkańcy miasta wspominali, że o dokończenie jej dekoracji i dopracowanie kolorystyki poproszono światowej sławy, bezimiennego dla nas, włoskiego malarza. Sklepienia wielkiej synagogi były bogato zdobione cytatami świętych pism, ułożonych kolicie w wewnętrznym pierścieniu, natomiast zewnętrzny pierścień prezentował wszystkie miesiące żydowskiego kalendarza z bogatymi ornamentami i znakami zodiaku. Ze sklepień na masywnych łańcuchach zwisało 12 niezwykle bogato zdobionych żyrandoli. Powojenna rzeczywistość odsłoniła ogrom uszkodzeń. Autorzy pamiętników wspominają, że została ona wielokrotnie ostrzelana i zbombardowana. Wszystkie witraże w wielkich łukowych oknach były wybite. W wielu miejscach ubytki w tynku odsłaniały gołe cegły. Szlomo Aharon zorganizował więc komitet i rozpoczął się szeroko zakrojony remont. Sam wspinał się z materiałami na rusztowania, dokonywał napraw i uzupełniał wyłomy w tynku, nie niszcząc nienaruszonych malowideł. Ci, którzy obserwowali prace, wspominali, że po usunięciu rusztowań ciemniejsze plamy nowych tynków uzupełniające ubytki wśród kolorowych obrazów „wyglądały jak rany lub blizny na żywym ciele, które nigdy nie znikną”⁶.

Na kolejny intrygujący ślad dawnych rzemieślników hrubieszowskich natrafiono w 1985 roku w czasie prac remontowych prowadzonych na kościelnej wieży. W gałce pod krzyżem sygnaturki odnaleziono dwa historyczne dokumenty. Jeden z nich, datowany na rok 1871, informuje między innymi o przeprowadzonych wtedy pracach remontowych i wymienia ich głównych wykonawców. Majstrami byli odpowiednio: ciesielski – Marcin Siennicki, kowalski – Jakób Rządkowski, murarski – Jan Błaziński i Mateusz Petrusiewicz, a blacharzem był starozakonny Joś Rauch. Całość prac nadzorowana była przez Budowniczego Powiatu Hrubieszowskiego – Walerego Pliszczyńskiego.

Tutaj przechodzimy do lepiej udokumentowanej grupy szeroko pojętych architektów i planistów, występujących najczęściej pod formalnym tytułem „Budowniczy Obwodu Hrubieszowskiego” lub odpowiednio do poszerzonej administracji. Piastowali oni oficjalne urzędowe stanowiska i większość projektów budowlanych powstawała na ich deskach kreślarskich. Najlepiej udokumentowany jest okres działania XIX-wiecznych budowniczych. W zachowanej dokumentacji znajdziemy takie nazwiska takie, jak choćby Losa de Losenau, L. Zarzycki, Hiacynt Dąbrowski,

⁶ *Pinkas Hrubieszów*, red. B. Kaplinsky, Tel Aviv 1962, s. 420.

Antoni Bończewski, Walery Pliszczyński, A. Borkowski-Dunin, A. Quapil, Antoni Paucer, Feliks Bieczyński, Nosalski, Józef Krycki czy też osławiony Antonio Corazzi. Ich sylwetki, zakres działalności i przekrój prac można prześledzić, korzystając z zasobów Archiwów Państwowych i materiał ten zasługuje na osobne obszerne opracowanie.

Podsumowanie

Historia Hrubieszowa w zdecydowanej większości pisana jest językiem drewna. Ten powszechnie dostępny materiał przez całe stulecia odgrywał rolę podstawowego budulca. Na ogół uboga ludność miasta doskonale wykorzystywała właściwości tego materiału także do kształtowania wokół siebie różnych form piękna. Społeczność miasta była tygłem, w którym mieszały się lub zachowywały swoją odrębność różne grupy etniczne i wyznaniowe. Architektura drewniana Hrubieszowa nie posiada więc jednego szablonu identyfikującego jednoznacznie to miasto. Dostrzegamy wyraźnie bogatą różnorodność form konstrukcyjnych i zdobniczych. Niestety drewno to również materiał bardzo delikatny, który łatwo przegrywa z czasem i zdarzeniami losowymi. Obecnie drewniane domy – niegdyś tak powszechne – zupełnie znikają z krajobrazu współczesnego miasta. Pośpieszne remonty i wyburzenia zacierają dowody niezwykłego kunsztu dawnych rzemieślników, których coraz trudniej odnaleźć w archiwaliach. Brak dostatecznej ochrony wypiera rodzime budownictwo kosztem współczesnej, katalogowej architektury bez związku z tożsamością miejsca.

Zasób, waloryzacja i ocena stanu zachowania historycznej drewnianej zabudowy mieszkalnej w Hrubieszowie – zidentyfikowane problemy

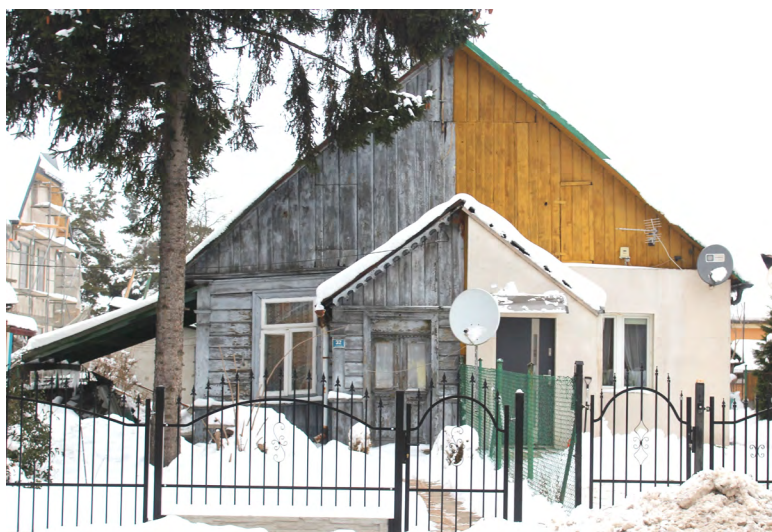
Streszczenie: Ocena zasobu zabudowy drewnianej Hrubieszowa nie jest prosta. Opisana bardzo ogólnie charakterystyka zachowanej architektury drewnianej w mieście wskazuje na bogactwo form i detalu typowego dla regionu. Efektem współczesnych modernizacji budynków jest najczęściej utrata kolejnych wartości dziedzictwa architektury drewnianej. Aby zatrzymać postępującą degradację tych wartości, konieczne jest wdrożenie nowej polityki konserwatorskiej w mieście. Niezbędne są też pomoc i doradztwo dedykowane właścicielom budynków drewnianych, aby mogli skutecznie prowadzić konserwację prewencyjną we własnych domach.

Słowa kluczowe: dziedzictwo architektury drewnianej, ochrona zabytków, wartości domów drewnianych

Resource, Valorization and Assessment of the State of Preservation of Historic Wooden Residential Buildings in Hrubieszów – Identified Problems

Abstract: Assessment of the stock of wooden buildings preserved in the Hrubieszów area is not straightforward. Described very generally, the characteristics of the preserved wooden architecture in the city indicate a wealth of preserved forms and detail characteristic of the region. The effect of modern modernization of buildings is most often the loss of further values of wooden architecture heritage. To stop the progressive degradation of these values, it is necessary to implement a new conservation policy in the city. It is also necessary to provide assistance and advice dedicated to owners of wooden buildings so that they can effectively carry out preventive maintenance in their own homes.

Keywords: wooden architecture heritage, heritage protection, values of the timber houses

Il. 1. Ul. Piłsudskiego 32. Charakterystyczne dla Hrubieszowa znikanie drewnianych fasad domów w ramach procesu termicznej modernizacji budynku. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Wstęp

W Hrubieszowie nie było ścisłej regulacji dotyczących zasad sytuowania domów na działkach, dlatego wzdłuż ulic spotkać można zarówno domy ustawione kalenicowo, jak i szczytowo. Starano się utrzymywać równą linię zabudowy, jednak częste przebudowy, rozbudowy i zmiany miejsc głównego wejścia wprowadzały chaos w układzie urbanistycznym miasta.

Domy budowano najczęściej w konstrukcji zrębowej, z niedużych krawędziaków, które następnie szalowano deskami. Drewniany szalunek umożliwiał stosowanie różnych układów desek, co pozwalało dodatkowo ozdabiać ściany domów. Szczególną uwagę przywiązywano do ozdobnych opracowań narożników ścian, facjat i ganków oraz obramień okiennych. Krawędziaki ścian stawiano na kamiennych podwalinach, z nałożoną na wierzchu rolką z cegły. Obecnie większość podwalin jest zalana betonem lub obłożona ceramicznymi kafelkami. Drewniane więźby kryto najczęściej dwuspadowym dachem z naczółkiem. Belki stropowe, osadzone w gniazdach oczepu, miały wysunięte, zdobnie podcinane końce, stanowiąc podporę dla okapu.

1. Główne typy elewacji frontowych w mieście

Zabytkowe elewacje drewnianych domów

Elewacje wąskofrontowe

Ten typ elewacji charakteryzuje domy mniej zamożnych właścicieli, które składały się z 2 lub 3 pomieszczeń.

Ustawiane najczęściej kalenicowo do drogi, miały wejście w środku. Wielkość domu nie świadczyła o braku poczucia estetyki właściciela. Domy były szalowane, a wejście często ochraniał daszek ganku, ozdobiany geometrycznym „fartuchem” montowanym pod szczytem. Wyróżnienie elementów konstrukcji ganku oraz opasek okiennych z listwami parapetowymi nadaje całości malowniczy charakter, zarazem chroniąc dodatkowo drewno od korozji.

Il. 2. Ul. Kilińskiego 32. Typowa fasada domu wąskofrontowego z ozdobną „koronką” o geometrycznym wzorze, prawdopodobnie z czasów międzywojennych. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Elewacje szerokofrontowe

Elewacje szerokofrontowe należą do najczęściej spotykanych w mieście. Wiele z nich jest obecnie otynkowanych, jednak charakterystyczne gabaryty oraz skrzynka z przyłączem prądu (wg przepisów dla budynków drewnianych musi być instalowana na zewnątrz, na ścianie domu) zdradzają rodzaj konstrukcji budynku.

W zależności od lokalizacji wejścia elewacje dzielono na symetryczne lub asymetryczne. Wejście do domu prowadziło często przez ganek wychodzący bezpośrednio na ulicę (Il. 3). Stosunek wysokości ściany elewacyjnej do jej długości mieści się zazwyczaj w przedziale między 1:4 a 1:5. Wiele z tego typu domów należało do dwóch właścicieli. Jedno wejście od frontu budynku do sieni obsługiwało dwa mieszkania.

Obecnie właściciele często zamieniają wspólne drzwi na dwa niezależne wejścia, co idzie w parze z wtórnym podziałem sieni. Wspólne posiadanie domu wiąże się najczęściej z różnym wystrojem obu połówek elewacji (inny kolor farby na szalunku, inne podziały wymienianych okien, siding lub tynki).

Il. 3. Ul. Partyzantów 13. Typowa fasada szeroko-frontowa. Na zdjęciu widoczne zmiany wprowadzane przez dwóch właścicieli domu, pogłębiające wizualny podział domu. Zmiany w dachu (brak naczółka w lewej stronie), oknach (nowe okna bez podziałów po prawej stronie ganku wejściowego) oraz wstawienie drugiego wejścia (od strony szczytu prawej strony domu) podkreślone zostały odrębną kolorystyką drewnianego, ozdobnego szalunku. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Elewacja domów z facjatami

W Hrubieszowie dużą popularnością cieszyły się domy z facjatami, które miały często wysunięte balkony, podparte słupami, służącymi jako zadaszenie głównego wejścia do domu (Il. 4). Całe poddasze pełniło funkcję mieszkalną, a w pomieszczeniu z dużymi oknami i wyjściem na balkon umieszczano zazwyczaj sypialnię właściciela domu. W strefie parterowej lokowano najczęściej pomieszczenia handlowe lub warsztaty prowadzone przez właściciela. W szczytowych ścianach korpusu domu pojawiały się dodatkowe okna, balkony. Szczyt facjaty szalowano najczęściej pionowymi deskami z małymi otworami dymników w środku. Niekiedy wiatrownice szczytu, tak jak i listwy okapowe ozdobione były wycinanymi deseczkami (np. Czerwonego Krzyża 4 czy Kilińskiego 13).

Elewacje domów mansardowych

Domy o dachach mansardowych w swych dolnych połaciach mają często charakterystyczne zmiękczenia okapów, przechodzących przepustnicami w kolejne nachylenie. W połączeniu ze swoim

Il. 4. Ul. Narutowicza 9. Dom z facjatą mieszkalną z balkonem krytym odrębnym dachem szczytowym, wspartym na słupach. Balkon podparty słupami stanowi jednocześnie zadaszenie wejścia. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Il. 5. Ul. Berka Joselewicza 6. Jeden z kilku zachowanych domów mansardowych o bardzo interesującym układzie szalunku drewnianego, zabezpieczającego drewniane belki zrębu wraz z ozdobnie opracowanymi narożami deskowymi. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

pokryciem (gontem lub dachówką) nadawały one charakterystyczny wygląd całej okolicy. Dzięki mansardzie powierzchnia mieszkalna piętca była niewiele mniejsza od parteru. Podobnie jak w domach z facjatkami, piętro przeznaczano dla domowników. Szczyty tych domów miały bogate zdobienia uzyskiwane dzięki zmianom kierunku szalunku. W ścianach, dzielonych dodatkowo poziomymi deskami, pełniącymi funkcję gzymsów, część okienna była zazwyczaj odróżniona od części podokiennej. Ponadto ściana szczytowa w obrębie pokoju mieszkalnego wydzielana była pionowymi szerokimi deskami z nabijanymi listewkami, imitującymi podziały przypominające liżeny z głowicami i bazami, stosowanymi jako dekoracje w tynkowanych elewacjach murowanych. W mieście zachowało się tylko kilka takich domów, np. przy ul. Piłsudskiego 10, Zamojskiej 31 oraz w ciągu domów przy ul. Żeromskiego 32–36.

Elewacje domów drewnianych dwukondygnacyjnych

Obecnie w mieście zachowały się tylko trzy lub cztery w pełni drewniane budynki dwukondygnacyjne – przy ul. Piłsudskiego 56 (Il. 6) i Piłsudskiego 58 (zbór ewangelicki) oraz dawny internat przy ul. Górnej 4. Prawdopodobnie także budynek przy ul. Żeromskiego 18 ma drewnianą konstrukcję, ukrytą obecnie pod tynkiem, na co wskazują słupy z zastrzałami w sieni. Podobny budynek stał także na rogu ul. Szerokiej i Partyzantów, jednak w 1999 roku został rozebrany. Budynki tego typu były tańszą wersją murowanej kamienicy miejskiej. W całości szalowane, miały gzyms pośredni, na styku pięter, budowany z pomocą mocno wysuniętej deski, oraz gzyms koronujący w postaci deski wzmocnionej dodatkowo nabitą listwą. Kolejne listwy wstawiano na spodzie szalunku elewacji, aby woda spływająca po elewacji nie leciała na podwalinę leżącą na cokole. Deski szalunku po całości ścian nabijano w układzie poziomym do linii gzymsów parapetowych, które wyróżniano nabitą listwą i pionowym szalunkiem w strefie podokiennej parteru. Szczyty ścian szalowano do odcięcia biegnącego w linii gzymsu wieńczącego. Narożniki szalunku kryte były, podobnie jak w domach parterowych, albo pionową deską zdobioną listwami, albo wycinanymi we wklęsło- wypukłe nacięcia deseczkami, mocowanymi poziomo na brzegach ścian. Fasady projektowano symetryczne z wejściem w środku i dwoma balkonami piętra w osiach skrajnych.

Il. 6. Ul. Piłsudskiego 56. Jeden z niewielu przykładów drewnianej kamienicy dwukondygnacyjnej w mieście. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Stan zachowania zasobu

Zachowana do dzisiaj świecka architektura drewniana pochodzi głównie z okresu od końca XVIII do początku XX wieku. Według wstępnych badań autorki, zbiór ten liczy kilkaset budynków, które w 70% są otynkowane. Lata 60. XX wieku przyniosły rozwój i zmianę wizerunku Hrubieszowa. Uchwalona w 1961 roku ustawa o prawie budowlanym zakazywała budowy domów z materiałów łatwopalnych, co niewątpliwie wpłynęło na decyzję o tynkowaniu wielu budynków drewnianych. Wiele domów drewnianych było także szalowanych drewnem. Do czasów obecnych zachowało się tylko kilka domów o widocznym zrębie – domy przy ul. Zamojskiej 31 i Zamojskiej 71, Partyzantów 10 oraz na Pl. Staszica 13. Zbyt cienka grubość krawędziaków ścian zmuszała właścicieli do stosowania różnego typu ociepleń, które zakrywano tynkiem lub szalunkiem. W ostatnich latach szalunek drewniany coraz częściej zastępowany jest sidingiem z PCV oraz szalunkiem z drewna kompozytowego. Wprowadzenie lub powiększenie łazienek w domu odznacza się też zmiana kompozycji elewacji. Przesuwa się więc dawne wejście na bok lub tył budynku, likwidując ganki i wstawiając nowe zespolone okna (Il. 7).

Poprawa izolacyjności budynku bywa okazją do wymiany okien i drzwi. Nowe okna często dobierane są tak, aby skorzystać z dostępnej w danym czasie promocji, nie odzwierciedlając podziałów okien historycznych. Dodatkowo modernizacja wykorzystana bywa do poprawy komfortu przebywania we wnętrzu. Właściciele decydują się na lepsze doświetlenie wnętrza, mając na uwadze, że konstrukcja nowych okien zapewnia dużą izolacyjność. Niekiedy też wybija się dodatkowe otwory, przedkładając potrzeby funkcjonalne nad ład kompozycyjny elewacji (Il. 7). Sporym zagrożeniem dla dalszej dobrej kondycji budynku drewnianego jest także siding z PCV.

Duże zmiany w elewacji budynku następują również w przypadku decyzji o adaptacji nieużytkowego dotychczas strychu. Przy tego typu działaniach zmieniany jest najczęściej kąt nachylenia połaci i likwidowany jest naczótek, pojawiają się też lukarny (Il. 3 i 5).

Problemem wydaje się także brak porozumienia między dwoma właścicielami sąsiadującymi w jednym domu. Każdy z nich ma swoje przekonania i nie szuka wspólnych rozwiązań pozwalających na utrzymanie integralności budynku, co powoduje, że niekiedy na jednej elewacji zauważyć można różnice w kolorystyce, typach okien, okładzin czy pokryć dachowych.

Il. 7. Ul. Wspólna 3–4. Przykład domu szerokofrontowego, w którym dwóch właścicieli dokonało szeregu niezależnych od siebie modernizacji wraz ze zmianą kształtu dachu (po lewej naczótek, po prawej brak) oraz jego koloru (po lewej blacha bordowa, po prawej zielona), wymianą okien (w obu połowach domu różne typy nowych okien), przeniesieniem w różne miejsca na fasadzie drzwi wejściowych, likwidacją ganku, wstawieniem lukarny w dachu i nowego płaskiego daszku na przedłużeniu okapu nad wejściem (po stronie lewej). Do 2022 roku po lewej stronie widoczny był siding z PCV, który obecnie zastąpiono tynkiem, podczas gdy po prawej zachował się drewniany szalunek z desek. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Wskazania konserwatorskie dla ochrony zabytkowych elewacji drewnianych domów

Dotychczasowe zasady ochrony konserwatorskiej w mieście obejmowały tylko te budynki, które znalazły na liście zabytków rejestrowych lub wpisanych do gminnej ewidencji. Aby zachować, a wręcz przywrócić, niepowtarzalny charakter Hrubieszowa, trzeba diametralnie zmienić podejście do ochrony zabytków na takie, które dedykowane będzie ochronie wybranych pierzei ulicznych. Na terenie tym powinna obowiązywać zasada bezwzględnego uzgodnienia każdej ingerencji w budynek drewniany, tak jak i dla nowych inwestycji budowanych w najbliższym sąsiedztwie drewnianych budynków.

Najpilniejszym zadaniem jest obecnie inwentaryzacja zasobu architektury drewnianej w obrębie granic całego miasta wraz ze skróconym opisem stanu zachowania budynków.

Dla wybranych pilotażowo fragmentów miasta należy:

1. Przeprowadzić weryfikację projektów nowych inwestycji imitujących stare budynki, które dowolnie interpretują charakterystyczne cechy architektury lokalnej, doprowadzając do zakłamania kulturowego i wypierania z miasta form autentycznych.
2. Wdrożyć zasadę kontroli wszystkich prac podejmowanych w historycznych obiektach drewnianych. Na szczególną uwagę zasługują propozycje zmian lokalizacji okien, drzwi, ganków.
3. Przeszkolić firmy wykonujące modernizacje drewnianych budynków historycznych w zakresie ochrony drewna historycznego i umiejętności integracji estetycznej nowych elementów budynku z tymi starymi.
4. Weryfikować projekty adaptacji poddaszy pod kątem utrzymania charakterystycznych kątów dachu wraz z ich naczółkami jako elementów typowych dla regionu.
5. Zapewnić materiały informacyjne i doradztwo dla właścicieli drewnianych domów celem wzmocnienia w nich przekonania o konieczności ochrony wartości dziedzictwa architektury drewnianej.

Wskazania dla bieżącej ochrony i prewencyjnej konserwacji elewacji drewnianych domów, możliwe do zastosowania przez właścicieli lub zarządzających domami

Podstawowymi problemami związanymi z utrzymaniem właściwego charakteru i dobrej kondycji domów drewnianych są wysoka cena drewna oraz brak wystarczającej ilości wyspecjalizowanych firm, mogących podjąć się właściwej adaptacji i konserwacji budynków drewnianych. Dlatego obowiązkiem właściciela budynku drewnianego powinno być:

1. Wykonywanie corocznej inspekcji stanu zachowania całego obiektu wraz z jego bieżącą konserwacją. Wczesne dostrzeżenie problemów pozwoli zaoszczędzić czas i pieniądze wydawane na remonty.
2. Likwidacja możliwych przyczyn powstawania wilgoci, np. dodanie rynien do daszku ganku, wymiana nawierzchni przed wejściem i wokół budynku w celu unikania potencjalnych rozbrzdgów deszczu, kontrola stopnia nachylenia terenu bezpośrednio otaczającego budynek itp.
3. Wymiana uszkodzonych desek szalunku, zabezpieczenie podwaliny przed penetracją wilgoci.
4. Kontrola szczelności rynien i przewodów kominowych oraz wentylacyjnych.

2. Drewniane szalunki ścian

Szalowanie deskami drewnianymi zrębu było w Hrubieszowie charakterystyczną metodą nie tylko ozdabiania, ale również ocieplania budynków drewnianych. Dodawano je najczęściej jakiś czas po okresie stabilizacji statycznej budynku i wyrównaniu wilgotności wewnętrznej ścian.

Il. 8.

Il. 9.

Il. 10.

Trzy główne typy różnych form ozdobnego wykończenia naroży szalunku: Il. 8. Ul. Berka Joselewicza 8; Il. 9. Ul. Piłsudskiego 7. Il. 10. Pl. Staszica 13. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Zachowane do dzisiaj deski na elewacjach musiały być już co najmniej raz zmieniane, gdyż trwałość listwowań liczona jest średnio na 50–60 lat. W najskromniejszych domach do szalowania używano prostych desek (bez obrabiania krawędzi). W domach zasobniejszych, zwłaszcza od strony fasady, desek frezowanych (dwustronnie lub jednostronnie). W przypadku prostych desek szczeliny między nimi zabijano listwami. Dostarczały one dodatkowej osłony przed zimnem i owadami, dodając również plastyczności elewacji (Il. 8). Węgły zrębu osłanianio albo pionowymi deskami (Il. 8), albo krótkimi deseczkami o wycinanych końcach, układanymi w poziomie (Il. 9).

Nie było w Hrubieszowie ustalonego wzorca układu szalunków, jednak w przypadku stosowania na elewacjach deskowania poziomego w strefie parapetowej okien wykonywano odcięcie listwą, a deski układano dalej w dół w układzie pionowym (Il. 2–7.)

Deski stanowiące ochronę narożników domów dekorowano profilowanymi listewkami imitującymi rodzaj pilastra z kapitelem i bazą (Il. 8). Wspomniane poziome deseczki wycinane były w połowie w odpowiedni wzór, a następnie układane na obrzeżu domu w systemie przemiennym rewersu i awersu (Il. 9).

Interesującym, choć odosobnionym, przykładem mogą być narożniki domu przy Pl. Staszica 13. Ten drewniany budynek otynkowano w całości, jednak od strony ogrodu (widok z ul. Prostej) pozostawiono oryginalne ostatki węgła (Il. 10). Podobne ostatki widoczne są w elewacji domu przy ul. Czerwonego Krzyża 12.

Drewniane domy w Hrubieszowie nie były tak bogato zdobione, jak te choćby na Białostocczyźnie czy pobliskiej Ukrainie Zachodniej. Najczęściej do wiatrownic i okapów mocowano deski z wyciętymi na nich wzorami florystycznymi, a w szpicu szczytu dostawiano sterczynę i pazdury (np. ul. Piłsudskiego 5). W szczytach mansard oraz tam, gdzie poddasza zaadaptowano na mieszkania, szalunek ściany ozdabiano dodatkowym pilastrowaniem (Il. 11).

Il. 11. Ul. Piłsudskiego 28. Widok szczytu poddasza o części centralnej, wyróżnionej pilastrowaniem, zaadaptowanej dla celów mieszkalnych. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

3. Drzwi wejściowe zewnętrzne

Oryginalne drzwi zewnętrzne do budynków są elementem szybko znikającym z krajobrazu miasta. W Hrubieszowie szczęśliwym trafem ocalało kilka z nich. Drzwi takie stanowią o charakterze regionalnej architektury, dając jednocześnie świadectwo poziomemu rozwojowi lokalnego rzemiosła.

Poziom ornamentyki drzwi pełnych był różnorodny. Większość drzwi znajdujących się w budynkach drewnianych nie jest historyczna. Były one wymieniane masowo w latach 60. 70. XX wieku, kiedy to do oferty budowlanej wprowadzano masową produkcję typowych drzwi o konstrukcji ramowo-płycinowej, wzorowanej na drzwiach pokojowych z końca XIX wieku.

Il. 12.

Il. 13.

Przykłady ozdobnych dwuskrzydłowych drzwi wejściowych z przełomu XIX i XX wieku: Il. 12. Ul. Wodna 6. Il. 13. Ul. Czerwonego Krzyża 18. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Najbardziej popularne były drzwi o płycinach geometrycznych, lekko fazowanych na brzegach. Symetryczne skrzydła montowano na hakach w drewnianych odrzwiach, od zewnątrz przykrywanych profilowaną opaską. Skrzydła uszczelniała profilowana listwa przymykowa. W bogatszych domach płyciny dekorowano, nakładając w pola między ramiakami różnego typu ozdoby. Najczęściej były to profilowane prętawiny lub dekorowane guzy (Il. 12). Znacznie rzadziej spotyka się w Hrubieszowie układ ramowy drzwi z opierzeniem z desek, ułożonych koncentrycznie wokół dwóch wydłużonych rombów umieszczonych w środku każdego ze skrzydeł. W zachowanych drzwiach tego typu, przy ul. Czerwonego Krzyża 18 (Il. 13), deski profilowane są ćwierćwałkiem z uskokiem. Opierzenie montowane jest przy pomocy dużych ćwieków o kolistych główkach, przybijanych na końcu deseczek. Dołem drzwi te posiadają dodatkową dekorację w formie dwóch kwadratów. Na górze skrzydeł wstawiono symetrycznie płycinę z wyrzeźbionym motywem słoneczka z rozchodzącymi się koncentrycznie promieniami, zakończonymi ćwierć okręgiem opaski. Górną część tej płyciny wypełniają trójkąty o łukowej podstawie. Drzwi te można datować na koniec XIX wieku. Na ten okres wskazują zachowane zawiasy czopowe, zwykle wpuszczane w ościeża.

Historyczne drzwi zewnętrzne, spotykane w mieście, można podzielić na trzy typy: drzwi pełne, drzwi z naświetlem i gankowe drzwi z przeźrocami.

Drzwi pełne

Jest to najczęściej spotykany typ drzwi historycznych w mieście. Sytuowano je zazwyczaj na środku fasady. Chronione były przez mocno wysunięte dwuspadowe daszki ganku lub balkony pięter facjat. Prowadziły do szerokiej sieni, doświetlonej wąskimi kwaterowymi oknami, umieszczonymi symetrycznie po obu stronach wejścia.

W przypadku zabudowy ganku w linii głównej ściany domu umieszczano drugie drzwi, tworząc rodzaj przedsionka. Do dziś taki układ przetrwał tylko przy drzwiach powiązanych z gankiem. Wraz z jego likwidacją okna doświetlające sieni znikły.

Drzwi z naświetlami

Drugim typem drzwi historycznych były drzwi z naświetlami stałymi. Naświetla przejęły rolę okien doświetlających sieni, umieszczanych po bokach wejść.

Większość nadświetli rozdzielona jest pionowymi szczeblinami na pół, na trzy lub na kwatery. Od skrzydeł drzwi naświetle oddzielone jest ślemieniem w formie mocno wysuniętego, glistwanego krawędziaka. Spotkać można ślemienie ozdobnie profilowane simą lub podwójnymi listwami z rzędem kwadratowych lub półokrągłych ząbków.

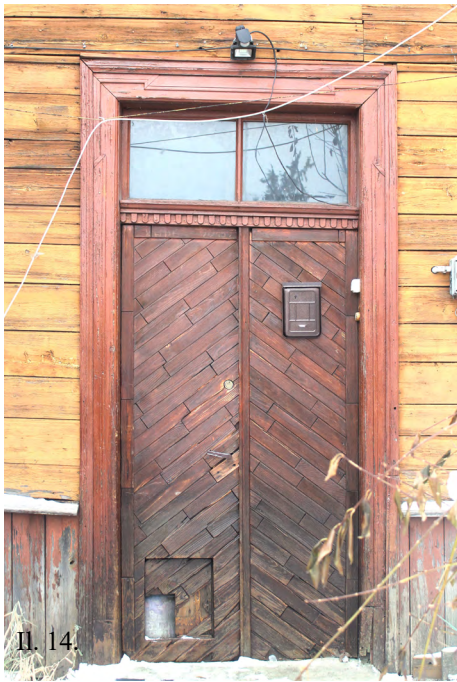
Drzwi wejściowe miały zawsze profilowane ozdobnie opaski nałożone na ościeża. W niektórych przypadkach dodawano w narożach górnych ornament uszakowy (Il. 14). Wystrój płycin przybierał różne formy, powtarzając wzory z pierwszego typu drzwi.

Drzwi przeszklone

Jeśli wejście do domu prowadziło przez zabudowany ganek, drzwi wejściowe dostosowywano do ogólnej kompozycji ścian zabudowy ganku.

Były one zazwyczaj również dwuskrzydłowe, dzielone symetrycznie na pół. Wszelkie inne układy wydają się wtórne, będąc efektem przeróbek, tak jak w ganku domu przy ul. Zamojskiej 7, gdzie właściciel zdecydował się wchodzić do ganku z boku i zaślepił dawny otwór próbując, dorobić nową kwaterę, pasującą do reszty.

Typowe drzwi w tego typu rozwiązaniach komponowano jako całość wystroju ściany ganku. Skrzydła drzwi montowano do odrzwi krosnowych. Podział przeźroczy wynikał z przyjętego modułu dla całości ściany. Każde ze skrzydeł miało konstrukcję ramową, dzieloną na dwie części w stosunku 1:2 lub 2:3. Część górna była maksymalnie przeszklona. Podziały przeszklone są także

Przykład podwójnych przeszklonych do połowy drzwi wejściowych do krytego ganku, które w swej dolnej części ma kwaterę zabudowaną sfazowanym lustrem: Il. 14. Ul. Górna 4. Przykład opierzonych deseczkami drzwi z nadświetlem o ozdobnym ślemieniu z motywem ząbkowym. Il. 15. Ul. Zamojska 1. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

same, jak w nieruchomych kwaterach ganku. Dolna część ramy skrzydeł jest wypełniona płytą o własnej niezależnej dekoracji. W domu przy ul. Zamojskiej 1 (Il. 15) płyta ma lekko sfazowane lustro, co odróżnia ją od ścianki parapetowej dolnej części nieruchomej kwatery ganku, w której na płycie nałożono szerokie prętawiny, wypełnione motywem rautu.

Stan zachowania zasobu historycznych drzwi wejściowych

Drzwi wejściowe to jeden z najbardziej ruchomych elementów budynku, który podlega znacznemu zużyciu. Powodem złego stanu drzwi jest zazwyczaj brak ich bieżącej konserwacji. Historyczne drzwi zewnętrzne są coraz rzadszym elementem wystroju nie tylko drewnianych elewacji w miastach. Wobec powszechnego braku odpowiednio wykwalifikowanych stolarzy oraz wysokiego kosztu konserwacji, przy pierwszych symptomach wypaczenia właściciele wymieniają swoje drzwi na nowe, tłumacząc to koniecznością poprawienia komfortu cieplnego w budynku. Nikt nie dobiera ich pod kątem zachowania jedności stylistycznej fasady budynku (Il. 16 i 17). Dla właścicieli liczą się niska cena takiej inwestycji i potencjalne oszczędności. Nikt nie uświadamia ich jednak, że dla zmniejszenia kosztów ogrzewania potrzebna jest szeroko zakrojona modernizacja całego budynku, wraz ze zmianą nawyków mieszkających w nim ludzi.

Z przeprowadzonej analizy zasobu wynika, że w mieście pozostało niewiele, tj. ok. 5%, historycznych drzwi zewnętrznych. Wymagają one w większości natychmiastowej ingerencji konserwatorskiej. Nagromadzenie farby i jej pęcznienie (wskutek sezonowych zmian wilgotności) powodują pęcznienie samego drewna. To z kolei skutkuje ocieraniem skrzydeł o odrzwia lub kurczeniem (w sezonie letnim) i pękaniem całych ram i płyt. Progi, cokoły skrzydeł, a także listwy przemykowe oraz partie drewna wokół klamek zawsze są narażone na obicia. Wilgoć osadzająca się na skrzydłach drzwi i progu, pochodząca najczęściej z odprysków deszczu spadającego na posadzkę, może wzmacniać proces gnicia drewna. To najczęstsze przyczyny złego stanu zasobu drzwi historycznych zaobserwowane w Hrubieszowie. Z przeprowadzonych w latach 2022–2023

Il. 16. Ul. Kilińskiego 21. Przykład nowych, typowych drzwi, o niedobrych parametrach do istniejącego otworu. Nowa opaska nie zasłania odcisku pierwotnego wejścia, nad którym pozostawiono ucięte przy licu szalunku deski dawnego daszku rozpiętego nad historycznym wejściem. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Il. 17. Ul. Piłsudskiego 18. Przykład bliźniaczego wejścia do ganku szeroko-frontowego domu. Po prawej widoczne historyczne drzwi z nadświetlem, po lewej wstawione nowe drzwi typowe, zupełnie niedobre wymiarami do otworu oryginalnego. Lewa część budynku pokryta tynkiem, pod którym znikły drewniane ozdobne listwowania podszczytowe ganku. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

roku wywiadów z właścicielami kilku domów, w których zachowały się stare drzwi, wynika, że nie wiedzą oni, w jaki sposób, bez wydawania środków na drogie materiały i specjalistów, można na bieżąco prowadzić ich konserwację. Stąd najczęstszym rozwiązaniem problemu jest wymiana drzwi na nowe, a konsekwencje takich decyzji prezentują poniższe fotografie (Ilustracja tytułowa, Il. 7, 16, 17, 26). Nowe drzwi odstają zarówno kolorystycznie, jak i stylistycznie.

Wskazania konserwatorskie dla ochrony zabytkowej stolarki drzwi zewnętrznych

1. Szczegółowe rozpoznanie wielkości zasobu historycznych drzwi zewnętrznych i ich stanu zachowania.
2. Sporządzenie inwentaryzacji wraz dokumentacją fotograficzną dotyczącą stanu zachowania drzwi, ocena ich wartości.
3. Utrzymanie wytypowanych historycznych drzwi na oryginalnym miejscu, obwarowane stosownym wpisem do rejestru lub gminnej ewidencji zabytków.
4. Stworzenie wytycznych konserwatorskich dla konserwacji i bieżącego utrzymania stolarki drzwiowej
5. Stworzenie punktu konsultacyjnego przy Urzędzie Gminy w celu merytorycznego i finansowego wsparcia bieżącej konserwacji stolarki historycznej wraz z ich starym okuciem, klamkami i zamkami. Doradztwo powinno także dotyczyć sposobów uszczelnień i ociepleń drzwi zewnętrznych w dostosowaniu do oczekiwań użytkowników.

Wskazania dla bieżącej ochrony i prewencyjnej konserwacji stolarki drzwiowej, możliwe do zastosowania przez właścicieli

Wszystkie nowoczesne drzwi kompozytowe lub wykonane z PCV nie tylko zmieniają charakter i wygląd budynku, ale dodatkowo nie są w stanie wytrzymać tak długo, jak tradycyjne drzwi drewniane. Nowoczesne drzwi zewnętrzne nie są zazwyczaj naprawialne i jeśli ulegną uszkodzeniu mechanicznemu, trzeba je w całości wymieniać. Cena nowych drzwi jest znacznie wyższa niż bieżąca naprawa i modernizacja drzwi tradycyjnych, pod warunkiem regularnych działań, takich jak:

1. Coroczna dokładna inspekcja stanu zachowania drzwi oraz bieżąca ich konserwacja wraz z okuciami, klamkami i zamkami.
2. Likwidacja potencjalnych przyczyn powstawania wilgoci (dodanie rynien do daszku nad wejściem, ewentualna zmiana posadzki bezpośrednio przed wejściem do domu celem unikania rozbryzgów deszczu).
3. Wymiana uszkodzonych desek, a w razie potrzeby – zabezpieczenie cokołu dodatkową drewnianą listwą.
4. Okresowe malowanie farbą olejną, po zdarciu i naprawieniu kitem wszelkich spękań czy dziur.
5. Wymiana spróchniałych i zakażonych zgnilizną fragmenty progów czy odrzwi przez wycięcia i zastąpienia odpowiednio uformowanym drewnem. Takie prace należy powierzyć stolarzowi.
6. W celu polepszenia szczelności i izolacyjności drzwi wejściowych można zainstalować uszczelki pogodowe wokół ościeżnicy i przy przyldze. Dobrym rozwiązaniem może być także instalacja barier szczotkowych do dolnej krawędzi skrzydeł. Jeśli drzwi mają cienkie panele, można od strony wewnętrznej we wnęki paneli wstawić cienkie płyty izolacyjne.

4. Historyczne okna

Najczęściej spotykanym w mieście typem okien historycznych są okna dwuskrzydłowe i trójskrzydłowe (tzw. wiedeńskie). Wszystkie przebadane w Hrubieszowie okna mają konstrukcję ościeżnicową (polską), o jednej parze skrzydeł, otwieranych na zewnątrz. W bogatszych domach stosowano układ skrzynkowy, w którym do zewnętrznego okna ościeżnicowego dodawano w zimie, na końcu skrzyni, drugą parę skrzydeł, otwieranych do środka. Większość zachowanych historycznych okien w mieście pochodzi z czasów powojennych, choć kilka z nich można datować jeszcze na początek XX wieku, na co wskazują ich okucia.

Ze względu na różnorodne podziały skrzydeł okien na kwatery można wskazać cztery ich podstawowe typy.

Okna dwupoziomowe ze ślemieniem

Okna tego typu są oknami dwuskrzydłowymi, montowanymi w ościeżach o pionowych proporcjach kształtowanych stosunkiem 2:3. Składają się z ościeżnicy podzielonej ślemieniem (bez występu) w stosunku 1:3. Górna część otworu ma otwierane niezależnie pojedyncze nadślemię. W dolnej mocowane są dwa skrzydła. Wszystkie ramy okienne oraz listwy przymykowe są proste, z lekkim fazowaniem na krawędziach. Profilowanie występuje tylko na opaskach zasłaniających styk ościeżnic ze ścianami. Duże tafle szyb, którymi przeszklone są całe skrzydła okien świadczą o ich powojennej proveniencji. (Il. 19) Okna przedwojenne mają drobniejsze podziały profilowanymi szczeblinami. W większości okien widoczne są pasowe proste okucia, charakterystyczne dla okien z połowy XX wieku.

Il. 18–19. Ul. Kilińskiego 13. Przykłady różnych typów historycznej stolarki, zachowanej w Hrubieszowie. Na drugiej fotografii widać różnicę między oknem starym a nowym, o podobnej formie, ale innych rozmiarach. Niedobre rozmiary zamaskowano poszerzoną opaską okienną. Zarówno profilowania ramiaków, jak i parapet nowego okna zdecydowanie niekorzystnie wyróżniają całość (okno po lewej stronie). Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Il. 20.

Il. 21.

Przykłady okien trójdzielnych o różnych układach: Il. 20. Ul. Narutowicza 2. Il. 21. Kilińskiego 25. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

Okna dwupoziomowe bez śłemia

Drugim bardzo charakterystycznym typem są okna dwupoziomowe, o dwóch skrzydłach bez dzielącego je śłemia. Występujące w nich podziały tworzą w jednym ze skrzydeł otwierany niezależnie kwadratowy lufcik. Drugie skrzydło ma taki sam kwadrat, dzielony tylko szczebliną, bez możliwości

otwierania. W układzie tym występują podtypy, z różnymi wariantami lokalizacji kwadratu podziału. Ze względu na stosunkowo wąskie gabaryty tych skrzydeł, kwadratowe podziały zajmują ok. $\frac{1}{4}$ wysokości skrzydła. Ciekawym wariantem jest przykład okien, w których owe kwadraty znajdują się w przeciwnych końcach skrzydeł (Il. 18). Być może jest to efekt popularyzacji secesji geometrycznej z lat międzywojennych, której wpływ można także zauważyć w dekoracji kilku hrubieszowskich ganków.

Okna trójpoziomowe

Równie powszechnym typem historycznych okien są okna trójpoziomowe. Ze względu na małe szybki można te okna datować na okres przedwojenny. Oba skrzydła takich okien dzielone są szczeblinami równo na trzy części. Niekiedy w jeden z kwadratów wprawiano dodatkowo otwierany lufcik. Okna te są trochę szersze niż w poprzednim typie – ich proporcje zawierają się w stosunku 2:3. W oknie domu przy ul. Kilińskiego 25 możemy jeszcze podziwiać zawiasy hakowe (Il. 21).

Okna trójdzielne (tzw. wiedeńskie)

Ostatnim typem okien historycznych, jaki zachował się w Hrubieszowie, są okna trójdzielne. I tu, podobnie jak w przypadku okien dwudzielnych, dzielimy je na dwa podtypy: ze ślemieniem i bez niego.

Kwaterna środkowa jest w oknach trójdzielnych zazwyczaj nieruchoma. Oba skrajne skrzydła otwierane są na zewnątrz. Ich dłuższe boki zakończone są nabitą listwą przymykową, zapewniającą szczelność. Nadświetle nad ślemieniem z reguły jest dzielone na trzy części, zgodnie z podziałem kwater dolnych (Il. 20). Dolne skrzydła najczęściej obecnie są bez podziałów, jednak zachowały się także okna starsze (okres przedwojenny), ze szczebliną w środku (np. Pl. Staszica 131). Często i w nadświetlu, w skrajnych kwaterach, montowano dwa lufciki (np. ul. Czerwonego Krzyża 18). Kwaterna środkowa nadświetla pozostaje nieruchoma. Proporcje takich okien to zwykle 3:4 lub 4:5.

Okna bez ślemienia charakteryzują się symetrycznymi podziałami szczeblinek na dwa lub trzy poziomy (np. ul. Kilińskiego 38). Tutaj, tak jak powyżej, środkowa kwaterna jest nieruchoma, a drobniejszy podział może świadczyć o przedwojennym pochodzeniu skrzydeł okna (np. ul. Kilińskiego 6).

Stan zachowania zasobu historycznych okien w budynkach drewnianych

Historyczna stolarka okienna, podobnie jak drzwiowa, z roku na rok ginie bezpowrotnie. Ani urząd konserwatorski, ani władze miasta nie zachęcają jednak do jej konserwacji, co skutkuje powszechnym usuwaniem historycznych okien przy okazji podejmowania się modernizacji termicznej budynku. Niski poziom estetycznego odbioru walorów budynku drewnianego po wymianie okien staje się powszechnością.

Il. 22–23. Ul. Żeromskiego 42. Zestawienie fotografii domu sprzed wymiany okien i po wymianie. Nowe okna (po prawej stronie) są jednotaflowe, w typie uchylno-otwieranym. Ze względu na niedopasowanie do oryginalnych otworów otrzymały one poszerzone nowe opaski. Nie są zintegrowane z oknami po lewej stronie, które także zostały wymienione przed 2007 rokiem. Z oryginalnych okien pozostało zabytkowe przeszklenie ganku, dzielone ozdobnie na szereg małych kwadratowych szybek o rozmiarach takich samych, jak dawne dwudzielne, trójpoziomowe okna historyczne. Fot. T. Klocek, 2007; E. Sroczyńska, 2023.

Nowe okna, najczęściej plastikowe (bo tańsze), są dopasowywane zazwyczaj do wymiarów historycznych ościeży. Podstawowym kryterium przy podejmowaniu decyzji o wyborze typu nowych okien jest oczywiście cena. Brak możliwości dokładnego wpasowania się w otwór ościeży nie stanowi problemu ze względu na łatwość, z jaką dokonuje się podcięcia drewnianego krawędziaka ściany. Zbyt szeroki otwór łąta się pianką montażową, nakładając szerokie opaski okienne, zakrywające szczegóły montażu (np. przy ul. Kilińskiego 13). Ilustracja 19 przedstawia dwa okna z tego samego domu. Jedno przed wymianą, a drugie już po niej. Wprawdzie podział okna pozostał taki sam, jednak jego wymiary są inne. Przykład z domu przy ul. Żeromskiego 42 (Il. 22) pokazuje zestawione fotografie sprzed wymiany i po wymianie okien. Historyczne dwudzielne, trójpoziomowe okna zamieniono na zespolone, uchylne okna jednoszybowe. Wraz ze swymi zbyt szerokimi nowymi opaskami przybrały obecnie formę w niczym nienawiązującą do historycznych tradycji. Właściciele nie widzą zupełnie utraty wartości, jaka nastąpiła w związku z taką inwestycją. Praktyczność i rachunek ekonomiczny, tj. chęć zmniejszenia opłat za ogrzewanie domu, wygrywają z estetyką.

Wskazania konserwatorskie dla ochrony zabytkowej stolarki okiennej

Brak regulacji wykonawczych, które zapewnią ochronę tych nielicznie już zachowanych historycznych okien, pogłębi powszechny chaos, jaki daje się zauważyć także i na obszarze miasta wpisanym do ochrony konserwatorskiej.

Do obowiązujących wskazań konserwatorskich dla obszaru można dodać kilka punktów wspomagających ochronę okien historycznych, które zwiększą możliwość utrzymania kompozycyjnego ładu na elewacjach, w szczególności po wymianie okien historycznych¹. Należy więc przede wszystkim:

1. Zlecić inwentaryzację i waloryzację zachowanej stolarki historycznej w budynkach na obszarze całego miasta.
2. Stworzyć mechanizm zachęt (dotacje finansowe) na remont i konserwacje historycznych okien, zachowanych zwłaszcza na obszarze objętym ochroną konserwatorską oraz dla wytypowanych okien z pozostałego zasobu.
3. Stworzyć gminny ośrodek doradczy dla właścicieli domów drewnianych i firm zajmujących się konserwacją okien historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem wiedzy na temat rozwiązań poprawiających izolacyjność termiczną przegród.
4. Wprowadzić zakaz zmian istniejących otworów okiennych i ich rozplanowania w budynkach historycznych, leżących w obszarze chronionym. Nowe okna muszą rekonstruować podziały historyczne skrzydeł oraz okuć i opasek.
5. Wprowadzić nakaz uzgodnień projektowych dla wszelkich zmian elewacji domów drewnianych leżących w strefie ochrony konserwatorskiej.
6. Kontrolować jakość proponowanych rozwiązań modernizacyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem wyboru materiałów.

Wskazania dla bieżącej ochrony i prewencyjnej konserwacji stolarki, możliwe do zastosowania przez właścicieli

Jedyną metodą modernizacji okien, jaką znają i stosują właściciele domów w Hrubieszowie, jest ich wymiana. Nie mają oni świadomości, że okna wykonane z nowoczesnych materiałów nie wytrzymają tak długo, jak okna historyczne, a koszt takiej wymiany jest zazwyczaj większy niż remont starej stolarki. Okna sprzed lat 60. XX wieku były wykonywane z wysokiej jakości drewna

¹ D. Mączyński, J. Płoński, *Problemy technologiczne związane z zastosowaniem nowoczesnych stolarek jednoramowych w starych budynkach*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3, s. 312–318; D. Mączyński, *Wady i zalety nowych okien*, w: *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 363–378; A. Kundzewicz, *Kierunki rozwoju ochrony drewna w świetle 38 Konferencji IRG*, w: *Ochrona drewna. XXIII Sympozjum Ochrony Drewna, Rogów, 5–7 września 2007 r.*, Warszawa 2007, s. 29–36.

i montowane przez wykwalifikowanych stolarzy. Gwarancja dla nowoczesnych okien obejmuje okres 30–40 lat, przy zapewnieniu regularnej ich konserwacji. Dobrze utrzymane historyczne okna mogą przetrwać ponad sto lat i niewątpliwie stanowią o atrakcyjności samego budynku. Jeśli stan zachowania historycznych okien wyklucza ich dalsze zachowanie, należy unikać montowania okien typowych, dążąc do rekonstrukcji okna historycznego, wraz z jego wystrojem.

Coroczny przegląd stanu technicznego okien historycznych powinien wchodzić w skład regularnego programu monitoringu i konserwacji budynku, jaką realizuje właściciel. Do podstawowych prac podejmowanych w ramach tego procesu należy:

1. Uzupełnianie farby w miejscach złuszczeń i spękań.
2. Regularne pasowanie okien, wypaczonych skutkiem osiadania lub zawilgocenia budynku.
3. Bieżąca konserwacja okuć i zamków.
4. Wybór jednej z metod termicznej modernizacji historycznych okien. Najprostszą z nich jest regulacja poziomu wilgoci we wnętrzu, emitowanej przez ludzi i urządzenia wytwarzające parę. Można także zamontować dodatkowe skrzydła wewnętrzne, wymienić same szyby na szkło niskoemisyjne lub zastąpić pojedyncze szyby zestawem szyb zespolonych (możliwe w przypadku ram grubszych niż 25 mm).

5. Ganki wejściowe

W Hrubieszowie pozostało obecnie niewiele historycznych ganków. Można je podzielić na dwa typy: otwarte i kryte.

Ganki typu otwartego

W przeszłości był to typ dominujący w mieście. Są to otwarte konstrukcje, mające od frontu słupy, podtrzymujące belkę rozpierającą trójkątny dach. Nadproża ganku są zazwyczaj indywidualnie zdobione tzw. koronkami, wycinanymi w desce wg szablonów (Il. 2, 24). W Hrubieszowie nie powtarzają się wzory ornamentów ganków, co może świadczyć o chęci nadania im cech indywidualnych. Szerokość ganku dostosowywano do szerokości sieni, umieszczając słupy na osi ścian sieni. Dominował zwyczaj

Il. 24. Ul. Kilińskiego 13. Przykład typu ganku otwartego o tzw. firankach w typie szwajcarskim. Fot. E. Sroczyńska

Il. 25. Ul. Kilińskiego 25. Przykład ganku zamkniętego. Interesująca jest obudowa opierzenia w narożach, nawiązująca do ozdobnych zakończeń naroży boków bryły domu. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

zdwojania słupów w elewacji frontowej. Ustawiano je w podwójnym rytmie, różnicując dekoracje poprzez bogatsze zdobienie strefy wejściowej, pod trójkątnym szczytem. Słupy stawiano z prostych, kwadratowych krawędziaków, które lekko zacinano na krawędziach, od balustrady w górę. Pola szczytów zabudowanych daszków szalowano pionowo lub w jodełkę. Szalunek wieńczyła zazwyczaj profilowana listwa (Il. 2, 24 i 26). Niekiedy końce pionowego szalunku ozdobnie wycinano (Il. 26, ul. Podzamcze 12 oraz ul. Podzamcze 8). Wiele szczytów akcentowano sterczynami (Il. 2, ul. Kilińskiego 32 oraz ul. Zamojska 7) lub pazdurami (Il. 25, ul. Kilińskiego 25 oraz ul. Narutowicza 2).

Różnorodne wzory koronek inspirowane były formami spopularyzowanymi przez tzw. styl szwajcarski, modny od końca XIX wieku do wybuchu I wojny światowej (Il. 24, ul. Kilińskiego 13, ul. Zamojska 7 lub Narutowicza 2). W okresie międzywojennym zostały one zastąpione przez formy prostsze, wywodzące się z geometrycznej secesji (Il. 2, ul. Kilińskiego 32, oraz ul. Partyzantów 11). Ich styl jest indywidualną kreacją, będącą wypadkową umiejętności lokalnych stolarzy oraz gustu i finansowych możliwości właściciela.

Ganki zabudowane

Dominujący typ ganków w Hrubieszowie. Tworzone były głównie po to, aby lepiej osłonić wnętrze domu od wiatru, zimna i gorąca. Ich kompozycja wzorowana była na gankach otwartych. Część dolna była zabudowana szalunkiem pionowym (Il. 15, 23 i 25), górna zaś w pełni przeszklona z trzech stron. Układ kompozycyjny integrował drzwi z oknami. Moduł podstawowy wyznaczała szerokość wejścia. Podział kwater okiennych był wypadkową równego rozstawu okien. Wystające okapy daszków zdobiono wycinaną opaską w desce. Szczyt zakończony był często pazdurem (Il. 25 i 26) i sterczyną (Il. 2, ul. Kilińskiego 32, oraz ul. Zamojska 7 i in.).

Stan zachowania zasobu

Stan zachowania ganków w Hrubieszowie jest zły. Tylko kilka z nich zostało docenianych przez właścicieli dla ich wartości artystycznych. Generalnie ganki są traktowane utylitarnie. Masowe docieplania elewacji budynków objęły również i ganki. Brak jest wskazań konserwatorskich dla właściwej ochrony tego typu elementu dziedzictwa regionu.

Dziwi jednak niski poziom wrażliwości ludzi na estetykę budynku. Mimo że w domu przy ul. Podzamcze 12 (Il. 26) pozostawiono i starannie przemaalowano szalunek szczytu ganku z charakterystycznymi wycięciami desek oraz z koronkową listwą okapu wraz z pazdurem, to jednak dolną partię ganku otynkowano, wstawiając w środek pełnej ściany (bez okien) nowe niskie drzwi wejściowe. W bokach bryły ganku znajdują się za to szerokie nowe okna uchylne, niczym nienawiązujące do pozostałych okien domu. Nie nawiązują też do historycznej kompozycji ścian sprzed ich modernizacji.

Wiele ganków uległo likwidacji w trakcie realizacji kolejnych usprawnień budynku, dążących do podniesienia komfortu zamieszkania (Il. 7 i 27). W domu przy ul. Podzamcze 19 wejście przeniesiono na stronę ogrodową. Drzwi zamieniono więc na okno, a całą część ściany frontowej w obrębie ganku obito listwowymi panelami. Pozostawiono jednak zdwojone słupy dawnego ganku wraz trejażami po bokach. Działanie to, na pozór zgodne ze wskazaniami konserwatorskimi, powoduje dysonans w konfrontacji z decyzją o zamianie trójkątnego daszku ganku ze szczytem na dach pulpitowy, doklejony na przedłużeniu okapu (Il. 27).

Wskazania konserwatorskie dla ochrony zabytkowych ganków

Aby powstrzymać postępującą utratę tego typu dziedzictwa w mieście, konieczne jest:

1. Zlecenie inwentaryzacji i waloryzacji zachowanych historycznych ganków i werand w mieście.
2. Stworzenie mechanizmu zachęt (np. dotacje finansowe lub zwolnienia od podatków) do przeprowadzania remontów i konserwacji historycznych ganków.

3. Stworzenie gminnego ośrodka doradczego dla mieszkańców, propagującego optymalne rozwiązania estetyczno-materiałowe dla planowanych modernizacji budynków drewnianych.
4. Wydanie broszury promującej wartości zabytkowe, artystyczne, społeczne i ekonomiczne, drzemiące w zachowanym dziedzictwie architektury drewnianej.
5. Wydanie zakazu likwidacji zachowanych ganków jako elementu kształtującego zabytkowy charakter dziedzictwa architektury drewnianej na obszarze objętym ochroną konserwatorską.

Wskazania dla bieżącej ochrony i prewencyjnej konserwacji ganków, możliwe do zastosowania przez właścicieli

Coroczny przegląd stanu technicznego ganku powinien wchodzić w skład regularnego programu monitoringu i konserwacji całego budynku. Największym zagrożeniem dla drewnianej konstrukcji ganków są owady i wilgoć. Aby utrzymać ganek w dobrym stanie, należy wykonywać:

1. Biezące udrożnienia rynien odprowadzających wodę z daszku.
2. Przegląd stanu podłogi ganku, ze szczególnym uwzględnieniem przeciwdziałania rozbrzgom wody kierowanej na elementy konstrukcyjne ganku.
3. Regularne zabezpieczenia ścian i słupów, zwłaszcza w partiach dolnych – najbardziej narażonych na ubytki i wilgoć.
4. W przypadku remontu lub wymiany dachu należy zadbać o to, aby okap daszku ganku był możliwie mocno wysunięty, również w części frontowej, okalającej szalunek szczytu. Takie wysunięcie pozwoli także chronić lepiej balustrady i słupy w dolnej części ganku.

Il. 26. Ul. Podzamecze 12. Otynkowana podszczytowa część ganku otrzymała nowe, niedobre rozmiarowo pojedyncze drzwi. Zamurowano oryginalne okienka doświetlające ganek, które zastąpiono dużym dwuskrzydłowym oknem, wypełniającym cały bok ganku. Okno to jest niedobre swym wymiarem, a także typem do nowych okien dwudzielnych, wyraźnie niższych niż okna oryginalne, które miały nadświetla. Fot. E Sroczyńska, 2023.

Il. 27. Ul. Podzamecze 19. Termomodernizacja budynku przyniosła wiele dodatkowych zmian. Obok wymiany okien na dwudzielne, niesymetryczne (takich nigdy nie było w budynkach historycznych), zreorganizowano wejście do budynku, przenosząc je na stronę dziedzińca, co pociągnęło wmontowanie w miejsce dawnych drzwi dwudzielnego okna. Wprawdzie zdwojone słupy dawnego otwartego ganku zostały, jednak zlikwidowano jego trójkątny szczyt, zamieniony na jednospadowy daszek. Fot. E. Sroczyńska, 2023.

„Wzgórzami tęsknot otoczony, zakwita ogród niezbadany, zaczarowany...” – ogrody przy zabytkowych domach w Hrubieszowie

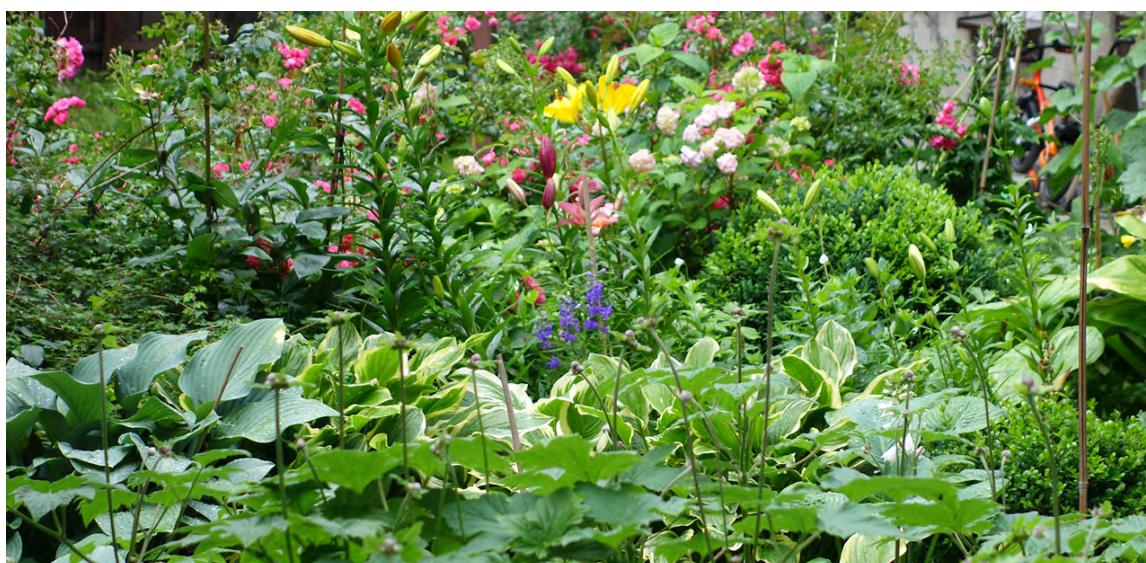
Streszczenie: Przedmiotem badań są tradycje zakładania ogrodów przydomowych w Hrubieszowie, osadzenie w środowisku i w regionie, ich funkcja, kompozycja, roślinność, formy ogrodowe i wyposażenie. Różne typy historycznej zabudowy mieszkalnej pozwoliły na klasyfikację i wyodrębnienie głównych rodzajów zabudowy z ogrodami i wykonanie analiz z tym związanych. Dokonano oceny stanu ogrodów, sformułowano wytyczne oraz wskazania do projektowania i utrzymania ogrodów w otoczeniu zabytkowych obiektów.

Słowa kluczowe: Hrubieszów, historyczne i współczesne ogrody przydomowe, tradycyjna roślinność, projektowanie, typowe rozwiązania ogrodowe, wytyczne

“Hills of Longing Surrounded, Blossoms a Garden Unexplored, Enchanted...” –
Gardens by Historic Houses in Hrubieszów

Abstract: The subject of the research is the traditions of the establishment of residential gardens in Hrubieszów, the embedding in the environment and in the region, their function, composition, vegetation, garden forms and equipment. The different types of historical residential buildings allowed to classify and distinguish the main types of buildings with gardens and to perform related analyses. An assessment of the condition of the gardens was made and guidelines and indications for the design and maintenance of gardens in the surroundings of historic buildings were formulated.

Keywords: Hrubieszów, historic and contemporary domestic gardens, traditional vegetation, garden design, typical garden solutions, guidelines

Il. 1. Ogródek przydomowy, gra barw i faktur. Fot. A. Zachariasz, 2019.

Wstęp

Tytuł rozdziału dedykowanego ogrodom Hrubieszowa zawiera cytat z wiersza Bolesława Leśmiana¹, poety niezwykle wrażliwego na piękno przyrody i naturę, wszechwładną i wszechogarniającą, stanowiącą jeden z zasadniczych wątków jego twórczości. Pracując w Hrubieszowie jako rejent, napisał jeden ze swych najpiękniejszych tomów poezji zatytułowany *Łąka*². Nadhuczwiańskie krajobrazy z rozległymi łąkami oraz „schodzące” do nich ogrody, inspirujące go niegdyś, do dzisiaj stanowią istotny element pejzażu tego wielokulturowego zabytkowego miasta. „Miasto z klimatem” to określenie często używane w odniesieniu do Hrubieszowa. Znalazło się też w tytule projektu, którego monografia jest częścią. Przydomek potraktować można wieloznacznie, a w kontekście badanych obiektów, czyli ogrodów, na ów klimat składa się szereg elementów: walory siedliskowe i ukształtowanie terenu, piękno krajobrazu z zielenią i wodą, malownicza i różnorodna roślinność, począwszy od sędziwych drzew samotników, przez grupy drzew i krzewów, barwne rabaty, regularne grządki, aż po rozległe łąki nad Huczwą.

Integralną część zabytkowych domów hrubieszowskich stanowią ogrody. To szczególne miejsca, dają radość i wytchnienie, sprzyjają fascynacjom i zaspokajają rozmaite potrzeby, przede wszystkim piękna, czasem kolekcjonerskie lub po prostu spełniają funkcje użytkowe, co nie znaczy, że są mniej urokliwe. Ogrody odzwierciedlają różne kultury, różnice społeczne, tradycje, mogą stać się manifestacją zamiłowań. Pierwotnie ogród to idealizowana forma natury i symboliczna postać raju. Ogrody szybko wchłaniają wszelkie nowości, ulegają modom, każdy może w swoim ogrodzie stworzyć własny krajobraz. Tworzenie ogrodów wymaga umiejętności, pozwalających wykonać dzieło dobrze, z wrażliwością i oryginalnie, ale też by zachwycić sąsiadów i dzielić się z nimi nowymi odmianami i gatunkami czy pomysłami. Cenimy wysoko ogrody historyczne jako wyraz przeszłości. Zawierają w sobie specyfikę czasu i miejsca, są symbolem społeczeństwa i reprezentują ludzi, którzy je tworzyli³. Drewniany dworek z gankiem porośniętym pnączami, w otoczeniu wielobarwnych rabat kwiatowych, ze starym okazałym drzewem – to widoki, które niejednokrotnie można spotkać w Hrubieszowie. Są one jednak coraz rzadsze. Często drewniane domy z ogrodami wypierane są przez murowane. Zmieniają się też ogrody, tradycyjne rośliny zastępowane są nowinkami, atrakcyjnymi, ale obcymi kulturowo.

1. Zakres i cel, metody badawcze

Celem było zbadanie ogrodów hrubieszowskich i ich charakterystyka oraz sformułowanie wytycznych, zarówno dla ogrodów istniejących przy zabytkowych domach (tendencje pozytywne, błędy projektowe, potencjalne zagrożenia), jak i projektowanych przy nowych domach.

Wielokrotnie opisywana uroda Hrubieszowa wynika nie tylko z jego krajobrazu, układu budynków i ich architektury, również towarzysząca im roślinność buduje lokalny *genius loci*. Słynny hrubieszowianin Wiktor Zin pisał: „W maju, gdy zakwitły bzy, każdy przybysz nazywał to miasteczko pięknym. Małe drewniane domki wychylały się z zieleni, ich pochyle ściany nabierały wówczas jakiegoś bajkowego sensu”⁴. Profesor Konstanty Stecki, także pochodzący z Hrubieszowa, botanik, opisał dwie ulice, które pokazywały różne nacje zamieszkujące miasto:

Ku zachodowi od ulicy poprzecznej, dookoła dużego gmachu murowanej bożnicy, rozłożyła się dzielnica żydowska. Była lichy zabudowana nędznymi drewnianymi domkami, z siecią drobnych krzyżujących się przejść i uliczek, bez jednego drzewka, zawsze gwarna i pełna umorusanych dzieciaków [...] Zupełnie inaczej wyglądała ulica Pańska

¹ B. Leśmian, *Ogród zaklęty*, w: tegoż, *Sad rozstajny*, Warszawa 1912, s. 118.

² B. Leśmian, *Łąka*, Warszawa 1920.

³ A. Zachariasz, *Ogród za oknem jako dzieło sztuki*, w: *Ogród za oknem. Dzieło sztuki*, red. B. Gawryszewska, Warszawa 2010, s. 12–25.

⁴ W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974, s. 96.

(obecnie ul. 3 Maja – przyp. aut). Od kościoła parafialnego i cerkwi, po obu stronach ulicy ciągnęły się ogrody, a w nich w pewnych odstępach stały duże drewniane lub murowane domy: plebania, wikaarówka, apteka, domy zarządu powiatowego, drewniany parterowy dom syndykatu rolniczego z wystawionymi przed nim na dziedzińcu narzędziami rolniczymi, dom doktora Golakowskiego, domek pana Kiesewettera z murowanym budynkiem powiatowej kasy oszczędności i parę innych. Wszystkie te domy, czysto utrzymane, oszalowane lub tynkowane, porządnie opłotowane, tonęły w zieleni drzew i sadów owocowych i miłe sprawiały wrażenie. Niektóre miały nawet cechy zabytkowe, jak wzniesiony na terenie średniowiecznego zamku budynek apteki (dwór Chateau) o pięknym klasycystycznym portyku z czterema białymi kolumnami, jak budynek kasy oszczędności lub dom plebanii nakryty dachem o charakterystycznej sylwecie mansardu francuskiego [...]. Podobnie, choć skromniejszymi drewnianymi domkami parterowymi, zabudowana była ulica Ogrodowa⁵.

Teren objęty opracowaniem to centrum miasta, wyspa hrubieszowska i jej obrzeże, a zakres to ogrody przy domach prywatnych. Wartością miasta nad Huczwą są ogrody, zarówno te przed domami, czyli przedogrody i niejednokrotnie ogrody przedpłocia⁶, jak i te za domami, użytkowe i ozdobne. Różne typy historycznej zabudowy mieszkalnej pozwoliły na klasyfikację i wyodrębnienie głównych typów ogrodów. Zabudowie, w zależności od rodzaju – murowanej czy drewnianej, dworskiej i dworkowej oraz miejskiej i podmiejskiej, a niejednokrotnie wiejskiej – towarzyszyła zieleń. Ogrody były, mniejsze i większe, ale i takie, gdzie zieleń prezentowała się nader skromnie, co szczególnie widoczne jest przy domach żydowskich. Przedmiotem badań są też ogrody wiejskie i dworskie, w odniesieniu do tradycji zakładania tutejszych ogrodów – ich funkcji i kompozycji, roślinności i stosowanych form ogrodowych, wyposażenia, osadzenia w środowisku i w regionie.

W pracach badawczych istotne były inwentaryzacje architektoniczno-krajobrazowe i architektoniczno-konserwatorskie dziesiętnastu zabytkowych domów hrubieszowskich. Przygotowano je w lipcu 2022 roku w trakcie praktyk studentów dwóch kierunków – architektury i architektury krajobrazu – z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej⁷. Karty inwentaryzacyjne, oprócz podstawowych danych, takich jak lokalizacja, powierzchnia, własność, funkcja, zawierają także informacje na temat zagospodarowania terenu z elementami małej architektury i inwentaryzacją roślinności, stanem zachowania oraz plan ogrodu i dokumentację fotograficzną. W trakcie przygotowania kart przeprowadzono też wywiady z właścicielami ogrodów na temat zestawu roślin w nich stosowanych⁸. Informacja ta poszerzona została o obiekty, które posiadały ewidencję i białe karty (dwór du Chateau, obecnie Muzeum im. ks. Stanisława Staszica, i plebania, oba obiekty przy ul. 3 Maja 6). Zgromadzone materiały do dwudziestu jeden obiektów miały na celu obiektywizację i poddanie określonym kryteriom analogicznych danych. Trzeba jednak pamiętać o problemie z kompletnością informacji dotyczących inwentaryzacji roślin w całym cyklu wegetacyjnym. Studenci wykonywali pomiary latem, brak jest szczegółowych danych np. z okresu wiosennego, kiedy kwitną popularne rośliny cebulowe.

Badania prowadzono w oparciu o inwentaryzacje ogrodów, a także prace terenowe i ogólną rejestrację krajobrazu i miejsc oraz dokumentację fotograficzną. Dwadzieścia jeden obiektów to wobec obszernego dziedzictwa zaledwie niewielki wybór, niemniej jednak dają pogląd na zasadnicze

⁵ K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień nazwa ta wywołuje! Pamiętniki*, oprac. K. Suchecka, Hrubieszów 2022, s. 24, 26.

⁶ Ogród przedpłocia to rabaty przed płotami domów. Zob. A. Dudzińska-Jarmolińska, *Rola tradycyjnych ogrodów wiejskich w podnoszeniu atrakcyjności turystycznej wsi Białowieży*, „Studia KPZK” 2016, nr 173, s. 213–223. W Hrubieszowie w niejednym miejscu można zobaczyć ogrody przedpłocia.

⁷ I. Sykta i in., *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe i plener malarski studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie 2022*, w tym tomie.

⁸ Zabytkowych domów w Hrubieszowie jest wiele, inwentaryzowano tylko te obiekty, których właściciele wyrazili na to zgodę, za co serdecznie dziękujemy.

typy zabudowy z ogrodami. Dla zbadania tła historycznego, symboliki czy dokonania porównań sięgnięto też po źródła archiwalne i publikacje współczesne. Z badań tych wyłączono tereny zieleni publicznej Hrubieszowa, które obejmują m.in. takie obszary i formy, jak parki, zieleńce i zieleń przyuliczną, przyrynkową, zieleń przy obiektach sakralnych i cmentarze. Metody pracy opierają się na badaniach literaturowych i terenowych. Wykorzystane w pracy metody badawcze to: prace kameralne, studia literatury przedmiotu⁹ oraz badanie i rozpoznanie zasobów archiwalnych (lokalne muzea, izby pamięci, archiwa: Państwowe w Lublinie, Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a także strony internetowe miłośników czy zbiorów fotograficzne), obejmujących region, miejsce i konkretne przypadki studialne. Prowadzono też studia porównawcze zarówno w zakresie literatury, jak i badanych przypadków, dotyczące sztuki ogrodowej i tradycyjnych ogrodów przydomowych. Ich efektem są opracowana typologia ogrodów, ich ocena i wytyczne dotyczące zagospodarowania ogrodów w Hrubieszowie.

2. Stan badań – hrubieszowskie ogrody, ogród przydomowy w szerszym kontekście

Zaprezentowano tu stan badań nad hrubieszowskimi ogrodami przy domach i dworach oraz szerszy kontekst związany z ogrodami dworskimi i tradycyjnymi, przydomowymi. Ogrody tradycyjny, wiejski i dworski potraktowano jako swoiste archetypy kształtowania przestrzeni wokół domu. Stan badań hrubieszowskich ogrodów przedstawia się dosyć skromnie. Nie prowadzono w tym zakresie badań. Nie są one wzmiankowane w specjalistycznych publikacjach z zakresu sztuki ogrodowej w Polsce¹⁰. Jedynie ogród przy dworze du Chateau wymieniony jest w spisie zabytkowych ogrodów (podano tam: funkcję muzealną, powierzchnię 1 ha, czas powstania: XVIII wiek)¹¹.

Prace badawcze dotyczące ogrodów Hrubieszowa prowadzono etapowo. Jako pierwszą wykonano kompleksową kwerendę literatury przedmiotu i materiałów archiwalnych następnie inwentaryzacje ogrodów. Wykorzystano m.in.:

- publikacje specjalistyczne dotyczące sztuki kształtowania prywatnych ogrodów historycznych i współczesnych, ich kompozycji, m.in. ogrodów dworskich¹², tradycyjnych i wiejskich, rozplanowania i roślinności¹³ oraz symboliki¹⁴;

⁹ *Bibliografia i źródła*, oprac. A. Greniuk, w tym tomie.

¹⁰ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, red. i uzupełn. J. Bogdanowski, Warszawa 1978; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.

¹¹ A. Michałowski i in., *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Stan 1991 rok*, „Studia i Materiały. Ogrody” 1992, nr 1, s. 337.

¹² E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, wyd. 2, popr. i uzupełn., t. 1–2, Warszawa 1900; A. Zachariasz, *Dwór polski – kwiaty w domu i ogrodzie*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. L. J. Kązner, Kielce 2006, s. 237–262; A. Zachariasz, *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2002, s. 353–375.

¹³ A. Dudzińska-Jarmolińska, *Rola tradycyjnych ogrodów*; A. Szczeblewska, *Ogród wiejski – zapomniane piękno*, „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” 2000, nr 2, s. 30–33; B. Gawryszewska, *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Warszawa 2006); H. Lipińska, A. Kępkowicz, W. Wańkowicz, *Zmiany wiejskiego stylu ogrodów na Lubelszczyźnie*, „Architektura Krajobrazu” 2014, nr 1, s. 86–101; H. Lipińska, W. Harkot, M. Kęпка, *Współczesne formy zagospodarowania wiejskich ogrodów przydomowych na Lubelszczyźnie*, „Nauka, Przyroda, Technologie” 2009, t. 3, z. 1, s. 1–8; M. Gargała, E. Stompor-Chrzan, M. Pisarek, *Kwiaty wiejskich ogrodów przydomowych – czy jeszcze je pamiętamy?*, „Czasopismo Techniczne” 2010, z. 13, 5-A, s. 272–277; M. Sulima, *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, „Architecturae et Artibus” 2017, nr 1, s. 63–70; I. Targ, *Nasadzenia ozdobne w wiejskich ogrodach przydomowych*, Szepietowo 2016; *Rośliny*, tekst na stronie Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, <https://skansen.lublin.pl/pl/ekspozycja/rosliny/> (dostęp: 10.11.2023).

¹⁴ J. Rostafiński, *Zielnik czarodziejski to jest Zbiór przesądów o roślinach*, Kraków 1893; A. Zadrożyńska, *Powtarzać czas początku, cz. I*, Warszawa 1985; M. Drożdż-Szczybura, *Symboliczne znaczenie roślin uprawianych w tradycyjnej zagrodzie*, „Środowisko Mieszkaniowe” 2018, nr 22, s. 37–45; J. Szewczyk,

- publikacje dotyczące rozwoju urbanistycznego Hrubieszowa¹⁵, także środowiska przyrodniczego miasta¹⁶, jego architektury¹⁷, także zamku¹⁸ i dworu Chateau¹⁹;
- źródła historyczne: kartografię, ikonografię ze zbiorów m.in. Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, Archiwum Państwowego, Narodowego Archiwum Cyfrowego, a także popularnych portali historyczno-dokumentacyjnych, np. Fotopolska, i stron internetowych miłośników Hrubieszowa, Miejskiej Biblioteki Publicznej;
- niepublikowane prace studialne i konserwatorskie, z zasobów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków i Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID), w tym ewidencje zabytkowych ogrodów, także białe karty i zielone karty dokumentujące historię obiektów²⁰, tu dwór du Chateau, plebania, dworki;
- inwentaryzacje architektoniczne i architektoniczno-krajobrazowe ogrodów hrubieszowskich – 19 obiektów, opracowane w ramach praktyk w 2022 roku.

W drugim etapie, w oparciu o zgromadzone dane, przeanalizowano ogrody w celu wyodrębnienia ich rodzajów, struktury i kompozycji, roślin, elementów zagospodarowania. Zastosowano też metodę badań historyczno-interpretacyjnych. Zestawiono historyczne i współczesne mapy (m.in. ortofoto), także fotografie i źródła historyczne, które pokazują stopniową urbanizację i zmiany w zabudowie poszczególnych działek (korzystano z Google Maps). Przede wszystkim wykorzystano inwentaryzacje ogrodów wykonane w trakcie praktyk, które pokazały rozplanowanie, układ funkcjonalny i występujące tam elementy oraz roślinność.

Trzeci etap badań polegał na zestawieniu badań dotychczasowych i sformułowaniu wytycznych i wniosków dotyczących projektowania ogrodów przydomowych w Hrubieszowie.

Wzorce projektowania – ogrody tradycyjne i ogrody dworskie

W historii ogrodów wiejskich, tradycyjnych, podkreśla się rolę, jaką w krzewieniu kultury rolniczej i ogrodniczej odegrały klasztory. Prowadzone w nich uprawy stały się wzorcami dla wiejskich ogrodów²¹. Funkcja użytkowa łączyła się z ozdobną, a ich forma od średniowiecza trwała niezmienną do początków XX wieku. Ozdobą były wirydarzyki, jak wtedy nazywano też ogródki ozdobne, w których uprawiano kwiaty dla ozdoby ołtarzy i zioła lecznicze i do kuchni²². Częścią ogrodów użytkowych były również ogrody warzywne i sady. Rosły w nich też drzewa i krzewy. Zakonnicy uprawiali takie rośliny, jak szałwia, ruta, mięta, mietlica, konwalia, koper włoski, kminek, malwy, wrotycz, lilie, róże, fiołki, goździki, kosańce, boże drzewko, krokosz, rozmaryn, lawenda, majeranek, bazylija i wiele innych im podobnych. Rośliny sadzono w grzędach, które z czasem tworzyły kwatery²³.

Staropolski ogród jako archetyp i relikwium tradycji, „Czasopismo Techniczne”, 2012, z. 7, s. 95-110.

¹⁵ Hrubieszów [hasło], w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. III, Warszawa 1882, s. 179–187; *Dzieje Hrubieszowa, t. 1, Od pradziejów do 1918 roku*, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006; T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów – dzieje miasta i jego zabytków*, Hrubieszów 1993.

¹⁶ J. Pawłowski, *Środowisko przyrodnicze okolic Hrubieszowa*, w: *Dzieje Hrubieszowa*, s. 9–29.

¹⁷ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 49–51.

¹⁸ J. Panasiwicz, *Przybliżenie lokalizacji zamku hrubieszowskiego – nowe wskazania w Opisanium statystycznym miasta Hrubieszowa z 12/24 maja 1860 r.*, „Archiwariusz Zamojski” 2021, t. XIX, s. 233–268.

¹⁹ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 6, Województwo belskie, ziemia chełmska województwa ruskiego*, Wrocław 1995, s. 41–45.

²⁰ Z Archiwum NID m.in. *Ewidencja parku w Hrubieszowie*, autorzy: Tadeusz Augustynek, Jadwiga Czerepińska, Anna Obrębska, 1976; Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, m.in. dworu du Chateau czy plebanii parafii św. Mikołaja, <https://nid.pl/system-danych-o-zabytkach/> (dostęp: 23.11.2023).

²¹ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, s. 13–28; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, s. 40.

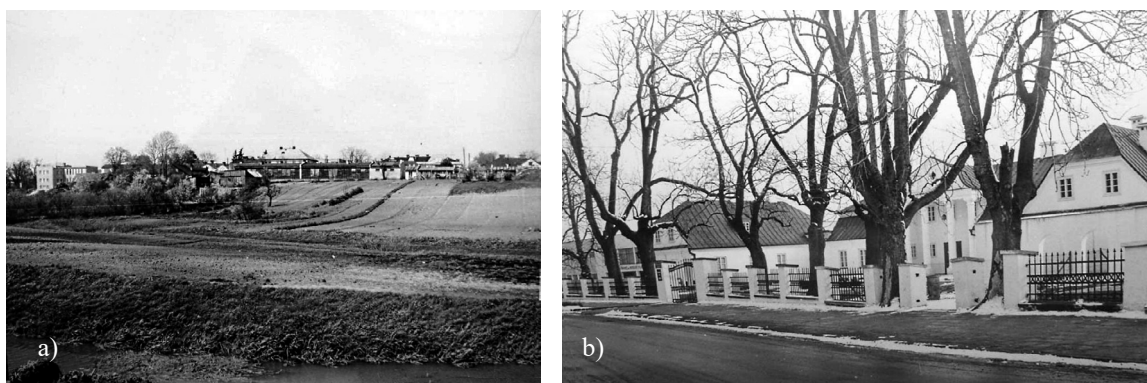
²² Rośliny opisywali autorzy herbariów, por. A. Zachariasz, *Dwór polski*; m.in. H. Spiczyński, *O ziołach tutecznych y zamorskich*, Kraków 1542; M. Siennik, *Herbarz to jest ziół tutecznych postronnych y zamorskich opisanie*, Kraków 1568; Marcin z Urzędowa, *Herbarz polski*, Kraków 1595; S. D. Simon, *Zielnik*, Kraków 1613.

²³ A. Wajda, A. Bach, *Gatunki roślin ozdobnych stanowiące nieodzowny element tradycyjnych wiejskich ogrodów przydomowych Ziemi Przemyskiej*, „Zeszyty Probl. Postępów Nauk Rolniczych” 2006, z. 510, s. 663–671.

Występujące w Hrubieszowie ogrody przydomowe mają dwa źródła inspiracji – ogrody wiejskie i ogrody dworskie. Obecnie widać też wpływy wynikające ze zmiany charakteru domów z podmiejskiego na miejski, nowych mód i tendencji dyktowanych np. dostępnością roślin w szkółkach ogrodniczych i promowaniem określonych gatunków, minimalizowaniem pielęgnacji. Obserwuje się również zanik regionalnych tradycji i tendencje do ujednolicenia, dotyczące zarówno ogrody, jak i architekturę.

Na tradycyjny ogród wiejski składają się: przedogród (nazywany czasem ogrodem frontowym), czasem z ogrodem przedpłocia, dziedziniec gospodarczy, ogrody: ozdobny, użytkowy – warzywnik, zielnik, sad, pasieka, czasem łąka z grupą drzew, gaik. Janusz Bogdanowski, pisząc o początkach sztuki ogrodowej, podkreśla znaczenie krajobrazu w kształtowaniu ogrodów: „Krajobraz, będąc fizjonomią działalności przyrody i człowieka, lub krócej – fizjonomią środowiska już u początków sztuki ogrodowej odgrywał w niej podstawową rolę. Z ziół, kwiatów, drzew stworzono najprostsze ogrody, przenosząc do nich i uprawiając rośliny”²⁴. Lokalizacje charakteryzował też Edmund Jankowski, a ta wydaje się dokładnym odwzorowaniem sytuacji działek schodzących do Huczwy (Il. 2a). Pisał:

Wystawą ogrodu nazywamy jego nachylenie względem stron świata, zarówno jak i jego rozłożenie na gruncie. Kawał ziemi dobrej, stanowiącej łagodną pochyłość na południe, wschód lub zachód, całkiem jest pod ogród odpowiedni. Rozłożenie tego gruntu nie na jednej płaszczyźnie, wielce jest pożądane, a w praktyce najkorzystniejszymi okazują się te ogrody, które zaczynają się na wzniesieniu z lekkim spadkiem lub szerokimi niskimi tarasami, zbiegają coraz niżej, a na koniec nikną w rzece lub w stawie. Przy takiej wystawie ziemia bywa zwykle różnorodna, a wszelkie rośliny, odpowiednio do ich przyrodzonych potrzeb łatwo tu rozmieścić można. W górnej części osiadają drzewa, wymagające suchego gruntu, gdy bliżej wody znajdują się liściaste warzywa i drzewa nadwodne lub błotne²⁵.

Il. 2: a) Hrubieszów, widok z Huczwy na zabudowania przy ulicy 3 Maja. Okazały budynek ze spadzistym dachem w centrum to dwór Kiesewetterów, po 1975; b) Widok z ul. 3 Maja na dwór du Chateau. Widoczne wspaniałe kasztanowce wzdłuż granicy podjazdu, ok. 1990. Obie fotografie: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, za: Fotopolska <https://fotopolska.eu/m46653,Hrubieszow.html> (dostęp: 20.12.2024).

Ogród dworski to temat podejmowany przez praktyków i teoretyków już od końca XVIII wieku. W XIX i XX wieku autorzy wielu poradników i wzorników pokazywali gotowe zestawy do projektowania. Główne zasady zakładania ogrodów opisał Edmund Jankowski²⁶. Według niego czynniki, które decydują o powodzeniu lub fiasku przedsięwzięcia „według racjonalnej klasyfikacji Edw.

²⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, s. 13, 14.

²⁵ E. Jankowski, *Ogród wiejski (warzywny, owocowy i ozdobny) z uwzględnieniem hodowli roślin w szklarniach*, wyd. 4, Warszawa 1928, s. 12, 13.

²⁶ E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, t. 1, Warszawa 1888, s. 7.

Andre'go"²⁷, to: 1. otaczający krajobraz; 2. wzniesienie nad okolicę i łatwość dostępu; 3. klimat; 4. kształt i gatunek gruntu; 5. osłony, drzewa i widoki; 6. wody; 7. budowle; 8. malownicze ozdoby; 9. środki pieniężne. Obejmują one całość zagadnień związanych z założeniem i pielęgnacją ogrodu. Aleja dojazdowa, reprezentacyjny podjazd (Il. 2b), dwór i ogród ozdobny to zaledwie fragment zwykle większego założenia, w skład którego wchodziły też ogrody gospodarcze, m.in. warzywnik, ogród ziołowy, sad czy pasieka, oraz część gospodarcza składająca się z zabudowań i pól uprawnych. Ogród ozdobny, uzależniony od gustu i upodobań właściciela, zakładano dla przyjemności i najczęściej właśnie on podlegał zmianom, szczególnie w okresie, gdy układy geometryczne ustąpiły miejsca w XVIII i XIX wieku kompozycji swobodnej. Ogród ozdobny to zwykle seria wzajemnie powiązanych ze sobą wnętrz. Każda z epok wnosi charakterystyczne dla stylu elementy wpisujące się do zestawu środków, którymi może operować planista ogrodów: gatunki roślin, formy roślinne (m.in. partery, rabaty) i wyposażenie ogrodów²⁸.

Ogród użytkowy stanowił integralną część zespołu dworskiego. Najczęściej nadawano mu kompozycję geometryczną. Jego główną funkcją było dostarczenie warzyw i owoców. Od czasów najdawniejszych posiadał określony układ funkcjonalny z kwatrowym podziałem. Dla warzywników najlepsze były prostokątne grządki (zagonki) o określonej szerokości (ok. 120 cm), dobrej do plewienia. Sady też planowano regularnie, wypełniając kwatery ogrodowe, czasem obsadzano tylko obrzeża kwater, a w środku wprowadzano inne uprawy, np. warzywa²⁹. W XIX-wiecznych ogrodach dworskich nadal było miejsce na ogród ziołowy i lekarski, co potwierdzają piszący o ogrodach, m.in. Giżycki i Strumiłło³⁰. Giżycki w rozdziale pt. *Hodowanie roślin aptecznych i korzennych w domowym gospodarstwie przydatnych* opisuje urządzenie ogrodu aptecznego w podziale na małe kwadraty, oddzielone ścieżkami, tworzącymi duży kwadrat „obwiedziony darnią, który wszakże otoczony może być wąską grządką użytą pod hodowanie kwiatów”³¹. Rozważa też ogród w kręgi, podzielone na trapezy, a rośliny wysoko rosnące zaleca w środkowych kręgach. W piśmiennictwie zaskakuje ogromna liczba opisanych roślin i wielka ilość praktycznych porad domowych z nimi z związanych.

Roślinność stosowana w ogrodach

Rośliny stosowane w ogrodach wiejskich opisane są w dużej liczbie publikacji, zestawy roślin są podobne, te najdawniejsze scharakteryzowano w zielnikach³². Sadzone w Hrubieszowie i okolicach rośliny wymienia Wiktor Zin. Przy domu zielarki malowniczo opisuje: podróżnik, łopian, blekot, dalej wspomina też: malwy, róże, lilie smolinosy, lilaki, prymulki, narcyzy, serduszki, nagietki, szarłat, jako nowsze podaje: astry, mieczyki, georginie o płatkach białoczerwonych³³. Spis

²⁷ E. F. André, *L'Art des jardins*, Paris 1879, s. 160.

²⁸ A. Zachariasz, *Ogród dworski*, s. 353–375; J. Więckowska, *Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. T. Rudkowski, Warszawa 1991, s. 101–111.

²⁹ E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, t. 1, Warszawa 1900, s. 4–5. W skład części gospodarczej wchodziły obiekty o różnych funkcjach, m.in. stodoły, stajnie, chlewnie, inne budynki inwentarskie, lamusy, serownie, gołębniki, a obiekty fabryczne to: młyny, wiatraki, gorzelnie, browary, cukrownie, olejarnie, cegielnie.

³⁰ F. K. Giżycki, *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich. Rzecz zastosowana do Polski*, t. 2., Warszawa 1827; J. Strumiłło, *Ogrody północne*, t. III, wyd. 5, Wilno 1862.

³¹ F. K. Giżycki, *O przyozdobieniu*, s. 161.

³² A. Wajda, A. Bach, *Gatunki roślin ozdobnych*, s. 272–277; A. Dudzińska-Jarmolińska, *Rola tradycyjnych ogrodów*; H. Lipińska, W. Harkot, M. Kępka, *Współczesne formy zagospodarowania wiejskich ogrodów*, s. 1–8; M. Gargała, E. Stompor-Chrzan, M. Pisarek, *Kwiaty wiejskich ogrodów przydomowych*, s. 272–277; I. Targ, *Nasadzenia ozdobne; Rośliny*, <https://skansen.lublin.pl/pl/ekspozycja/rosliny/> (dostęp: 10.11.2023); *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, red. M. Kujawska, Wrocław 2016.

³³ W. Zin, *Piękno nie dostrzegane*, Warszawa 1970, s. 85–89.

roślin leczniczych stosowanych na Lubelszczyźnie podaje i opisuje Oskar Kolberg. Część z nich wymienia jako rośliny ozdobne. Są to: bylica boże drzewko, bylica, ruta, lulek czyli szalej, jaskier, przetacznik, babka, bagno, barwinek, bez popolity, biedrzynek, bratki, ciemierzycy (ciemniernik), dzięgiel leśny, glistnik jaskółcze ziele, galgant, goździk, centuria, lipa, mięta, rumianek, kalina, kulibaba (widłak), kurze ziele (portulaka), leszczyna, szanta, macierzanka, mak, mysie uszy (jastrzębiec), gorczyca, owies, podróżnik, skrzyp, róża dzika, róża polna, żarnowiec, szczaw kobyli, chabry, wiciokrzew, wronie oko (kulczyba), prawoślaz (zygmantek, malwa), żywokost³⁴.

Rośliny rodzime, a później obce stosowano w ogrodach od czasów najdawniejszych. Wiedzę o roślinach sadzonych w dawnych ogrodach zawierają zielniki, florilegia i poradniki gospodarskie³⁵. Jakub K. Haur pisał: „Zalecenia kwiatów i ziół, że są skarbem i lekarstwem ludziom i wszelkiemu stworzeniu” i przedstawiał: „lilie, róże, fiołki (tych kwiatków jest trojaki rodzaj, brunatne, biały i żółte), lawendę, cyprys, piołun, melisę, rozmaryn, bylicę, opich, barszcz, oman, piwonię, rumianek, gwoździki, tulipany i o koronach imperialnych, ślaz, maron, rzerzusię, trybulę, lubczyk, rutę, szałwię, mięte, hyzop, boże drzewko, bork i majeran”. Podkreślał walory estetyczne tulipanów: „Te kwiaty kwatery, albo zagony ogrodne ozdabiają, a oczy tylko delektują, i w oknach się prezentują”³⁶. Ważnym elementem ogrodu był kwiatowy wirydarzyk (ogródek). Pisał o tym, powołując się na Crescentyna, Józef Drège, jeden z pierwszych polskich historyków ogrodów: „W takich wirydarzykach rosły zwykle lilie, róże, fiołki (tak nazywano wówczas laki), goździki, kosaciec, boże drzewko, krokosz, rozmaryn, lawenda, majeran, bazylię, szałwia, ruta i inne”. Dalej dodaje: „Pielęgnowano wtedy z wielkim kosztem sprowadzone kwiaty zagraniczne kosztowne, jak imperiały, tulipany, inaczej tulibami hiszpańskimi zwane, narcyzy czyli hiacynty włoskie, grandile albo imperiały indyjskie”³⁷. Syreniusz pisze: „Włosi poczęli u nas ogrody zdobić rozmaitemi ziołami cudzoziemskimi i tutecznymi, przenosząc je z pól, z łąk i gór do ogrodów”³⁸. Brückner, pisząc o ogrodach, odnotował: „Wyliczał [...] Kochowski: rozmaryn (wynoszą z piwnicy na górę), pachnąca lawenda, tulipan, fiołki, narcyzy, hiacynty, heliotropy, lilie i róże [...]”³⁹. Ogrodami zajmowały się kobiety, co potwierdza Anzelm Gostomski:

Naprzód, taka sama Pani, jako Pani-Stara taka, ma tego doglądać, aby to wypełniała każda Dworka, [...] Ogródek pięknie zasiać zioły osobnie pachnącemi; róży nasadzić, dla wódki jako też dla wieńców, zwłaszcza tych które się w Polsce rodzą [...] a nie tylko ogrodnych, ale i polnych i dąbrownych (ziół) jako dzięgielu, biedrzyńca, kadzidla, macierzanki, ślazów, kopytniku, bukwic, rumnu i inszych-bab się w tem albo kogo biegłego poradziwszy [...] Ziół wonnych dla wanny albo ługu nasuszyć.

I dalej: „W lecie ziołka polne, leśne i ogródkowe – które mianowicie spisać – suszyć dla łaźniej, do ługu, do wody, w wanne (i winniki też) – fijołeczki a zwłaszcza leśne”⁴⁰.

Od końca XVIII wieku w Polsce powstawało wiele ogrodów przy rezydencjach. Najczęściej stosowany był nowy typ ogrodu, krajobrazowy, swobodny, tzw. angielski. Taki widoczny jest przy

³⁴ O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaj, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, ser. 17, Lubelskie, cz. 2, Kraków 1884, s. 155, 159–161.

³⁵ A. Zachariasz, *Dwór polski – kwiaty w domu i ogrodzie*, s. 237–262.

³⁶ J. K. Haur, *Ziemiańska generalna oekonomika, obszerniejszym od przeszłej edycyey stylem*, Kraków 1679, s. 70–83.

³⁷ J. Drège, *Ogrody w Polsce*, w: *Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana*, seria II, t. IV, Warszawa 1904, s. 907.

³⁸ S. Syreniusz, *Zielnik, który herbarzem z języka łacińskiego zowią...*, Kraków 1613, cyt. za: J. Drège, *Ogrody w Polsce*, s. 907.

³⁹ A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. II, Warszawa 1990, s. 31.

⁴⁰ A. Gostomski, *Oekonomia abo gospodarstwo ziemianskie, dla porządnego sprawowania ludziom politycznym dziwnie pożyteczne*, Kraków 1644; *Notaty gospodarskie pisane może – 1560 – 1570 r. przez Anzelma Gostomskiego; pierwszy raz wyd. po jego śmierci staraniem doktora Oczka pod tytułem Gospodarstwo*, Kraków 1856, s. 77, 76, 79.

dworze du Chateau, co pokazuje plan Feliksa Bieczyńskiego z 1859 roku⁴¹. W ogrodach dworskich rośliny stały się podstawą kompozycji. Wykorzystywano naturalne siedliska, dominowały rośliny rodzime, często jednak uzupełniano kompozycję drzewami i krzewami egzotycznymi. Zwiększono znacznie udział roślin zimozielonych dla zyskania lepszych kontrastów i większej różnorodności fakturalnej, kolorystycznej i potęgowania wrażeń o każdej porze roku, w Hrubieszowie chętnie wykorzystywano świerki. Spośród drzew iglastych pochodzenia obcego stosowano: sosny wejmutki, daglezie, rzadkie odmiany świerków i jodeł⁴². Wśród drzew liściastych introdukowanych przeważały: topole włoskie, kasztanowce białe, jesiony pospolite odm. zwisłej, katalpy żółtokwiatowe, buki pospolite odmiany purpurowej, tulipanowce amerykańskie, platany, magnolie, zaczęto stosować krzewy: rododendrony, azalie, hortensje. Sprzyjały temu powstające w Polsce w XIX wieku szkółki roślin i zakłady ogrodnicze, w których sprowadzano i aklimatyzowano rośliny obce, by zapewniać najnowsze i najmodniejsze gatunki i odmiany. W podręcznikach i katalogach szkółek, oprócz roślin rodzimych, znajdowały się liczne introdukowane gatunki. Zadziwia też liczba odmian, co świadczy o wysokiej kulturze ogrodniczej⁴³. W krótkim czasie rzadkie, obce rośliny stały się dostępne, np. Jankowski wśród wielu roślin egzotycznych poleca też jukę karolińską⁴⁴, która w Hrubieszowie jest obecnie bardzo popularną rośliną w przedogródkach. Znane były w okolicy Hrubieszowa założone około 1830 roku szkółki drzew leśnych i owocowych we Floriance w Ordynacji Zamojskiej nieopodal Zwierzyńca⁴⁵. Materiał szkółkarski i nasiona sprowadzano tam m.in. z Francji, Niemiec, Hiszpanii, Rosji i północnego Meksyku, a katalog roślin z 1917 roku zawierał ponad 200 gatunków i odmian tylko drzew i krzewów ozdobnych⁴⁶.

Symbolika roślinności

Od czasów najdawniejszych rośliny, ich kolor, kwiaty niosły określone przesłania, były symbolami osób czy zjawisk. Przypisywano im właściwości magiczne, wierzono, że w przyrodzie tkwią siły tajemne. Związane z kultem, religią i tradycją rośliny chroniły i leczyły. Służyły do celów obrzędowych i rytuałów. Miały chronić gospodarstwo i dobytek oraz zapobiegać chorobom ludzi i zwierząt. Pędy zimozielonego barwinka i gałązki bukszpanu w okresie Wielkanocy ozdabiały palmy i koszyczki ze święconką. Odwar ze święconych wianeczków barwinka miał leczyć od wielkiej choroby, a wianuszki święcone w Boże Ciało z rozchodnika, kopytnika, niezapominajek i macierzanki przybrane bratkami broniły dom od piorunów, a bydło od choroby i zarazy. Podczas procesji Bożego Ciała sypano pachnące kwiaty: płatki piwonii, dzikich róż, jaśminowca, kwiaty kaliny buldenez. Także na zakończenie oktawy Bożego Ciała do plecenia wianków na Lubelszczyźnie stosowano dzikie róże, kwiaty lipy, rumianki, rozchodnik ostry, dziurawiec, koniczyny, jaśminowiec, w innych regionach dodawano doń m.in. nagietki i leśny kopytnik⁴⁷. Pierwotnie zbierano zioła łąkowo-polne, z czasem zaczęto też wykorzystywać rośliny ogrodowe⁴⁸. W dzień Matki

⁴¹ Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa, 1859, Feliks Bieczyński, AP w Lublinie, zesp. 636: sygn. 145.

⁴² Dane o gatunkach – ewidencje zabytkowych ogrodów, Archiwum NID, <https://nid.pl/system-danych-o-zabytkach/> (dostęp: 23.11.2023); J. Piórecki, *Zabytkowe ogrody i parki województwa przemyskiego*, Rzeszów 1989.

⁴³ A. Zachariasz, *Rośliny rodzime i introdukowane w kompozycji ogrodowej*, „TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie” 2007, t. XXXVIII–XXXIX, s. 175–193.

⁴⁴ E. Jankowski, *Kwiaty naszych ogrodów*, Warszawa 1877, s. 282.

⁴⁵ B. Lorens, M. Cygan-Lorens, *Dawne szkółki drzew i krzewów we Floriance koło Zwierzyńca*, „Rocznik Dendrologiczny” 2005, t. 53, s. 111–120.

⁴⁶ E. Bończak-Kucharczyk, *Florianka*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/florianka> (dostęp: 24.11.2023).

⁴⁷ A. Zadrożyńska, *Powtarzać czas początku*, s. 22–24, 129, 132; E. Kowalik, M. Kowalska, *Kolorowe zagrody*, Grabowo 2013, s. 2. Do wianków stosowano też: miętę, pokrzywę, kwiat czarnego bzu, kopytnik, różę, miętę, piołun, chabra, dziewannę, bratki, przestrich, piwonię, niezapominajkę, rozmaryn, lubczyk, podbiał, bylicę, tymianek.

⁴⁸ M. Stańczuk, *W oktawę Bożego Ciała*, <https://www.muzeum-radom.pl/gazeta-kufer/w-oktawe-bozego-ciala/2605> (dostęp: 1.12.2023).

Boskiej Zielnej, 15 sierpnia, święcono bukiety, w które wplatano zioła i plony (roślinność różna w zależności od regionu, mieszają się w nich rośliny z pola, łąki, ogródka, sadu i lasu). Stanowią podziękowanie i są symbolem płodności świata przyrody. Rośliny miały też własne odwieczne tradycje i przesady, m.in. wiara, że uschnięcie w ogrodzie niepięlegnowanej bylicy (bożego drzewka) zapowiadała śmierć któregoś z domowników. Natomiast jej gałązki wraz z łopianem miały odpędzać zarazy⁴⁹. Bez czarny w obejściu chronił od chorób: „Bez jeżeli rośnie w ogrodzie lub w sadzie, nie można go wykopywać ani wycinać bez narażenia domu, do którego należy, na wielkie nieszczęście, dolegliwości, a nawet śmierć”⁵⁰. Osty i dziewanna leczyły bydło od robaków.

Inny ważny aspekt to warstwa znaczeniowa, symboliczna i sekretna, związana z mową kwiatów, znana tylko wtajemniczonym. To zwyczaje popularne w XIX wieku⁵¹. Mowa kwiatów sięga tradycji starożytnej Grecji oraz krajów Dalekiego i Bliskiego Wschodu, o czym pisze Józef Strumiłło w książce *Ogrody północne* w rozdziale *Emblematyczne znaczenie roślin, kwiatów i kolorów, za pośrednictwem których w nieobecności można rozmawiać*. Charakteryzuje szczególne właściwości roślin i ich kolorów. Wśród nich cechy znane powszechnie do dziś i te zapomniane – kwiaty białe oznaczają niewinność, czerwone miłość, żółte zazdrość, z kolei fiołek to skromność, lilia to czystość i niewinność, narcyz to miłość własna, aloes jest znakiem boleści, a bluszcz godłem stałej przyjaźni. Goździk czerwony ofiarowany z heliotropem i rezedą znaczą: twoje przymioty przewyższają twoje wdzięki, ja cię kocham miłością żywą i czystą⁵². Strumiłło pisze o tym tak: „a ta zabawa kwiatami niech służy za nagrodę prac około ich pielęgnowania podjętych”⁵³.

3. Środowisko przyrodnicze miasta

Powiat hrubieszowski leży na terenie zachodniego skrawka Wyżyny Wołyńsko-Podolskiej, zajmującej głównie część południowo-zachodniej Ukrainy, na granicy z Polską. Powiat ma charakter wybitnie rolniczy. Użytki rolne stanowią ponad 70% jego powierzchni, a gleby zaliczane są do najżyźniejszych w Polsce. Jest prawie całkowicie pozbawiony lasów. Miasto Hrubieszów usytuowane jest w północno-wschodniej części Kotliny Hrubieszowskiej, w dolnym biegu rzeki Huczwy, lewobrzeżnego dopływu Bugu. Jednostka ta stanowi obniżenie denudacyjne przebiegające równoleżnikowo przez miasto. Od północy tereny miasta stykają się z wyniesieniami Grzędy Horodelskiej i przylegającymi do nich od północnego-zachodu Działami Grabowieckimi. Granica pomiędzy jednostkami przebiega północną krawędzią pradoliny Huczwy⁵⁴.

Hrubieszów według regionalizacji geobotanicznej Jana M. Matuszkiewicza⁵⁵ znajduje się w Dziale Wołyńskim, Krainie Zachodniowołyńskiej, Okręgu hrubieszowsko-zamojskim i podokręgu hrubieszowskim. Mapa Matuszkiewicza pt. *Potencjalna roślinność naturalna Polski* pokazuje, iż obszar miasta położony jest na trzech różnych siedliskach, którym odpowiada charakterystyczna roślinność. Miasto założono na mało dostępnym garbie, otoczonym wodami Huczwy i bagnami. Jest to dawne siedlisko subkontynentalnego grądu (*Tilio-Carpinetum vohyl. rich.*), w którym główne gatunki stanowią: grab, dąb szypułkowy, lipa drobnolistna. Gatunkami domieszkowymi mogą być klon pospolity, świerk (w południowej i północno-wschodniej Polsce). Na siedliskach

⁴⁹ A. Zadrożyńska, *Powtarzać czas początku*, s. 22–24, 129, 132; E. Kowalik, M. Kowalska, *Kolorowe zagrody*, s. 2.

⁵⁰ O. Kolberg, *Lud*, s. 155.

⁵¹ Tamże. Zob. też *Mowa kwiatów, zawierająca znaczenia symboliczne roślin, zegar i kalendarz kwiatowy, mowę kwiatów wschodnią, tudzież zbiór poezji i we wstępie dzieje skrócone kwiatów przez miłośnika kwiatów...*, Lwów 1841; *Rozmowa kwiatami, czyli znaczenia roślin. ułożone w polskim i łacińskim języku dla użytku i zabawy płci obojej*, Biała 1860; J. Kolbuszewski, *Ochrona przyrody a kultura*, Warszawa 1990, s. 25–37; *Mowa kwiatów. Symbolika roślin, kwiatów i kolorów*, wyb. i ukł. I. Sikora, Wrocław 1992; J. Szewczyk, *Staropolski ogród*.

⁵² J. Strumiłło, *Ogrody północne*, s. 105–116.

⁵³ Tamże, s. 107.

⁵⁴ Z. Michalczyk, T. Wilgat, *Stosunki wodne Lubelszczyzny*, Lublin 1998.

⁵⁵ J. M. Matuszkiewicz, *Regionalizacja geobotaniczna Polski*, Warszawa 2008.

wilgotnych również występują jesion, olsza czarna oraz wiązy – górski, polny i szypułkowy⁵⁶. Wśród roślin najwięcej gatunków należy do grupy środkowoeuropejskiej (157–166). W niej najstarszymi elementami są m.in. gatunki drzew wymienionych jako typowe dla grądu, czyli: jesion wyniosły, dąb szypułkowy, lipa drobnolistna, oprócz nich grab i klon pospolity. Druga grupa co do liczebności gatunków (94) to grupa pontyjska. Tu zaliczyć można m.in. często spotykaną tarninę oraz rzadko spotykane niskie krzewy, jak np. szczodrzeniec zmienny⁵⁷.

Występujące na terenie miasta pomniki przyrody to głównie: jesiony wyniosłe, pojedyncze lipy drobnolistne i dęby szypułkowe⁵⁸. Wymienione najstarsze rodzime gatunki drzew potwierdzają istnienie na terenie miasta opisywanego wyżej siedliska charakteryzującego się m.in. żyznymi glebami. Czynnikiem ten był jednak powodem masowego wycinania lasów pod tereny upraw rolniczych. Pojawiająca się stopniowo zabudowa spowodowała dalsze silne niekorzystne przekształcenia powierzchni gleby, podobnie jak zakładanie towarzyszących jej różnorodnych systemów komunikacji i infrastruktury. Działania te często łączyły się z nasileniem procesów erozji, na którą najbardziej są narażone krawędzie wierzchołw głównie w północnej części miasta⁵⁹. Część terenu znajdującego się w granicach miasta tworzy wspomniana dolina Huczwy. Jest to potencjalne siedlisko liściastego lasu topolowo-wierzbowego (*Salici-Populetum*). Zbiorowisko to towarzyszy zazwyczaj większym i średnim rzekom. Na mapie potencjalnej roślinności naturalnej⁶⁰ występuje wąskim pasem na aluwkach wzdłuż koryta rzeki Huczwy, która dzieli obszar leżący w granicach miasta na dwie części, płynąc z południowego zachodu na północny wschód. Gatunkami typowymi dla tego zbiorowiska są: topole czarna i biała i szara z udziałem wierzb białej i kruchej, towarzyszyć im mogą olsza czarna, jesion wyniosły. Podszyt zazwyczaj tworzą krzewiaste wierzby trójpręcikowa, wiciowa, dereń świdwa, trzmielina zwyczajna i bez czarna⁶¹. Podobnie jak w przypadku rodzimych gatunków grądowych, spotyka się także na terenie miasta gatunki typowe dla łągu. Rosną one zazwyczaj w niższej położonych miejscach. Często są to pojedyncze stare drzewa lub grupy wierzb, a także wierzbowe zarośla z ww. krzewami. Z gatunków rodzimych rosnących w pobliżu rzeki dosyć często spotyka się jesiony wyniosłe (np. park linowy, i wyżej, zapewne sadzone – pojedyncze stare okazy w parku Solidarności, otoczeniu kościoła św. Stanisława Kostki, ul. Kilińskiego). Rosnące tu topole to niestety zazwyczaj nie są gatunki rodzime, lecz euroamerykańskie mieszańce posadzone w nieprzemysłowy sposób (np. nad rzeką w okolicy mostu ul. Ciesielczuka czy w pobliżu północnego wylotu ul. Szewskiej). Tu też pojawiają się inne gatunki obce o charakterze inwazyjnym, jak powszechnie spotykany amerykański klon jesionolistny, który wypiera gatunki rodzime. Tworzy on gęste zagajniki samosiewów porastające brzegi rzeki (np. prawy brzeg na wysokości terenów sportowych). Gatunek ten rośnie także w sposób niekontrolowany w wielu innych miejscach w Hrubieszowie, głównie na terenach pozbawionych opieki, opuszczonych i niezagospodarowanych. Kolejnym potencjalnym siedliskiem leżącym w granicach obecnego miasta jest łąg jesionowo-wiązowy (*Ficario-Ulmetum typicum*), pojawiający się w dolinie po obu stronach Huczwy, poza granicami łągu topolowo-wierzbowego. W Hrubieszowie mamy do czynienia z podzespołem towarzyszącym dużymi i średnim rzekom, rosnącym na madach, gdzie jest poddawany okresowym, epizodycznym zalewom. Występują w nim głównie wiąz polny oraz wiąz szypułkowy i górski, jesion wyniosły, towarzyszą im dąb szypułkowy, grab, lipa drobnolistna, klon zwyczajny, klon polny i jabłoń. W warstwie krzewów dominuje czeremcha z domieszką bzu czarnego, trzmieliny pospolitej, derenia świdwy, porzeczki czerwonej⁶².

⁵⁶ Tenże, *Zespoły leśne Polski*, Warszawa 2007, <https://www.encyklopedialesna.pl/haslo/grad-subkontynentalny/> (dostęp: 24.11.2023).

⁵⁷ D. Fijałkowski, K. Izdebski, *Szata roślinna Lubelszczyzny*, Lublin 1996, s. 55.

⁵⁸ B. Strzemecka-Gromek, *Prognoza oddziaływania na środowisko MPZP miasta Hrubieszowa Sławęcina-Północ*, Hrubieszów 2015, s. 13, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki//3Prognoza_oddziaływania_na_srodowisko.pdf (dostęp: 24.11.2023).

⁵⁹ Tamże, s. 10.

⁶⁰ <https://www.encyklopedia.lasypolskie.pl/doku.php?id=1:lasy-i-zarosla-legowe> (dostęp: 24.11.2023).

⁶¹ <https://www.encyklopedia.lasypolskie.pl/doku.php?id=1:leg-topolowo-wierzbowy> (dostęp: 24.11.2023).

⁶² J. M. Matuszkiewicz, *Regionalizacja geobotaniczna Polski*, s. 3; <https://www.encyklopedialesna.pl/haslo/leg-jesionowowiazowy/> (dostęp: 20.11.2023).

Odnosząc się do ogólnej charakterystyki zieleni można podsumować, iż obecnie na terenie miasta spotyka się sadzone lub rosnące z samosiewu, wymienione w charakterystyce środowiska przyrodniczego gatunki rodzime. Świadczy to, że nadal znajdują tu warunki siedliskowe potrzebne dla ich naturalnego rozwoju. Przeważnie takimi miejscami są tereny zaliczane do zieleni urządzonej, np. parki czy cmentarze, szpalery przyuliczne, często prywatne ogrody, a także miejsca niezagospodarowane, dające okazję do ich spontanicznego pojawiania. Z wymienionych gatunków rodzimych obecnie stosunkowo rzadko spotyka się graby. Resztki sadzonych starych szpalerów znajdują się przy ul. 3 Maja naprzeciw Domu Kultury (pozostałość własności dawnej plebanii) i po jego zachodniej stronie (pozostałość dawnego ogrodu dworskiego). Świadczy to, że były niegdyś sadzone w historycznych założeniach zieleni. Z gatunków obcych najbardziej widoczne są w zieleni publicznej, a także często w otoczeniu domów jednorodzinnych, rośliny zimozielone. Dominują żywotniki zachodnie i ich odmiany oraz świerki kłujące w odmianach srebrzystych, z krzewów różne, zazwyczaj obce, gatunki i odmiany jałowców. Masowe sadzenie tych gatunków jest rezultatem współcześnie panującej mody na „bezobsługowe” rośliny atrakcyjne przez cały rok. Nie są one jednak dostosowane do charakteru miejsca zarówno w aspekcie przyrodniczym, jak i tradycji. W ogrodach przy starszych domach takim pozytywnym akcentem są rodzime świerki pospolite. Na terenie miasta spotyka się także starsze, „zadomowione” w historycznych założeniach zieleni obce gatunki, jak kasztanowce białe (np. otoczenie cerkwi, kościoła św. Stanisława Kostki, a także przy dworku Du Chateau – muzeum) i robinie akacjowe, niektóre okazy znacznych rozmiarów. Niestety ekspansywna robinia akacjowa pozbawiona pielęgnacji zajmuje w sposób niekontrolowany opuszczone lub zaniedbane tereny, tworząc trudne do przebycia zarośla. Gatunek ten jako samosiew powinien być usuwany z terenów zieleni urządzonej, a w szczególności z miejsc wartościowych przyrodniczo, jak np. dolina i brzegi Huczwy, gdzie stanowi konkurencję dla zgodnej z siedliskiem roślinności rodzimej, dotyczy to m.in. stromych północnych zboczy „wyspy”, np. otoczenia kościoła św. Stanisława Kostki.

Opisane wyżej zbiorowiska roślinne nie zachowały się na terenie Hrubieszowa, są jednak częścią historii tego obszaru. Pojedyncze charakterystyczne dla poszczególnych siedlisk gatunki można spotkać obecnie w granicach miasta w formie grup lub samotników, świadczą one o przyrodniczej przeszłości tego obszaru.

4. Ogrody i tereny zieleni w urbanistyce Hrubieszowa

Lokalizacja Hrubieszowa to klasyczny przykład pokazujący podstawową rolę czynników przyrodniczego i obronnego przy wyborze miejsca na osiedlenie. Bezpieczeństwo mieszkańcom zapewniał teren wyniesiony ponad ramiona rzeki Huczwy. Powstała „wyspa hrubieszowska”, na której terenie znajduje się najstarsza część miasta. Opis z 1882 roku przedstawia:

Hrubieszów lub Rubieszów, miasto powiatowe gub. lubelskiej, [...] składa się z miasta właściwego i 3 przedmieść: Sławęcina, Pogórza i Pobereżan. Środek miasta położony w dolinie Huczwy na niewielkim wzniesieniu, obłany jest z dwóch stron wodami tejże samej rzeki, z pñ. korytem, z pñd. odnogą, łączącymi się poniżej miasta w jedno koryto. Koryto Huczwy głębokie jest od 4 do 15 stóp, szerokie od 30 do 60; rzeczka ta jednak nie jest spławną. [...] Samo miasto bez przedmieść zajmuje dziś około 175 mr (ok. 107 ha), z których 93 (ok. 55 ha) zostaje pod ogrodami, reszta pod ulicami, placami i zabudowaniami; za wyłączeniem też części żydowskiej, miasto jest dobrze w świeże powietrze i zieloność zaopatrzone. Od niedawna posiada jedną studnię, w rzeczywistości jednak na wszelkie potrzeby miasto używa wody rzecznej [...] Domy przy rynkach i na ulicy Pańskiej przeważnie murowane, parterowe lub też jednopiętrowe, w reszcie miasta z małym wyjątkiem drewniane, parterowe [...] Ludność chrześcijańska i w małej części żydowska trudni się rzemiosłami, zaspakajającymi w części miejscowe potrzeby, nadto uprawą ogrodów i rolnictwem [...] ⁶³.

⁶³ Hrubieszów [hasło], w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, s. 179.

Historyczne plany Hrubieszowa i bogata ikonografia pokazują miasto, w którym zieleń stanowi integralny element kompozycji urbanistycznej. Wpływ na zielony wizerunek miały i mają położenie nadrzeczne i ukształtowanie, rolniczy charakter przedmieść, a także zieleń przestrzeni publicznych, w tym parki, skwery i ulice, otoczenie obiektów sakralnych i cmentarzy. To również ogrody towarzyszące domom. Jak pisze Jan Górak, Hrubieszów jest znany głównie z drewnianej zabudowy⁶⁴. Drewniane domy i dworki stanowią do dzisiaj o urodzie miasta, choć wiele z nich przetrwało tylko na archiwalnych fotografiach. Piszący o hrubieszowskiej architekturze mieszkalnej wyodrębniają różne typy zabudowy i zwracają uwagę na różnice wynikające z odmiennych przynależności kulturowych właścicieli⁶⁵.

W pracy wyodrębniono następujące typy ogrodów⁶⁶:

- Ogród przy dworze – przykład dwór rodziny du Chateau (który poddano analizom szczegółowym), ponadto ogrody towarzyszące dworom klasycystycznym z XIX wieku, należącym do Gołachowskich i Kiesewetterów, wszystkie zlokalizowane przy ul. 3 Maja (kolejno numery 11, 17, 31), z ogrodami niegdyś opadającymi w kierunku rzeki Huczwy (dziś znacznie okrojone), to także plebania z ogrodem przy ul. 3 Maja 6.
- Ogród przy dworku, zabytkowym drewnianym budynku o typie dworkowym, ustawiony kalenicowo do ulicy i nieco od niej odsunięty, sytuowany przy ulicach pozarynkowych, np. Zinówka przy ul. Kilińskiego 10 (analizowany szczegółowo wg białej karty i karty inwentaryzacyjnej, 2022) czy obiekt przy Piłsudskiego 9, z gankami w elewacji frontowej, opartymi na dwóch słupach, czasem ozdobionymi detalami snycerskimi. Domom tym zwykle towarzyszyły ogrody i sady.
- Ogród przy domu o zabytkowym charakterze – drewnianym lub murowanym, w tym także w dawnej części żydowskiej Hrubieszowa (analizowano osiemnaście obiektów objętych kartami, 2022). Ogrody o zróżnicowanej powierzchni i charakterze zlokalizowane są przy różnych obiektach.

Poniżej zaprezentowano charakterystyki tych obiektów.

Ogród przy dworze – dwór du Chateau jako swoisty archetyp

Szczegółowo przebadano jeden obiekt. Barokowo-klasycystyczny dwór rodziny du Chateau. Jest on obecnie siedzibą Muzeum im. ks. Stanisława Staszica. Posesja schodząca do Huczwy jest świadkiem odległej historii, gdyż na tym terenie zlokalizowany był hrubieszowski zamek. Dwór powstał później w tym obszarze przy ulicy Nowej⁶⁷. Dalsze przekształcenia dworu i ogrodu odpowiadają temu, co następowało w wielu historycznych rezydencjach⁶⁸. Przebudowy, dobudowy, zmiany stylu, powojenna redukcja powierzchni ogrodu, wtórny podział ogrodu z wydzieleniem działek i brak jego pielęgnacji, ogród jest zaniedbany, poza reprezentacyjnym podjazdem. Dwór z otoczeniem nie podlegał reformie rolnej, nie został znacjonalizowany, gdyż miał zbyt małą powierzchnię. Pozostawał w rękach właścicieli, rodziny du Chateau, do roku 1970, kiedy od ostatniej właścicielki, Marii du Chateau, kupiła go na cele społeczne Powiatowa Rada Narodowa. Obecnie dwór stoi na niewielkiej działce, a teren dochodzący do Huczwy zagospodarowano jako ogródki działkowe.

⁶⁴ J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, s. 49–51.

⁶⁵ Tamże; M. Fornal, *W poszukiwaniu zaginionego sztetl*, https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/8818/W_poszukiwaniu_zapomnianego_sztetl.pdf (dostęp: 20.11.2023); teź, *Ochrona drewnianego budownictwa Hrubieszowa*, w tym tomie; Ł. Krawczyk, *Zarys historyczny kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa*, w tym tomie.

⁶⁶ Podział odnosi się do budynków objętych inwentaryzacją. Nie analizowano m.in. ogrodów przy budynkach zajazdów z mieszkalnym poddaszem, które ustawione były szczytem do ulicy. Por. J. Górak, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*.

⁶⁷ J. Panasiewicz, *Przybliżenie lokalizacji zamku hrubieszowskiego*.

⁶⁸ *Ewidencja parku w Hrubieszowie*, 1976; Karty ewidencyjne dworu, <https://nid.pl/system-danych-o-zabytkach/> (dostęp: 23.11.2023).

Od I poł. XV wieku w Hrubieszowie było starostwo należące w XVIII wieku do Potockich. Dwór powstał na terenie należącym do zamku, który zniszczyły w 1648 roku wojska Bohdana Chmielnickiego. Franciszek Salezy Potocki, starosta, miał w pobliżu zrujnowanego zamku drewniany dwór, co odnotowano w 1772 roku w inwentarzu sporządzonym podczas przekazania starostwa synowi Stanisławowi Szczęsnemu. Niejasna jest data powstania obecnego barokowego dworu, data 1791 może upamiętniać rozbudowę obiektu⁶⁹. Na przełomie wieków XVIII i XIX rząd austriacki wymienił starostwo hrubieszowskie z hrabią Ignacym Cetnerem i Hrubieszów stał się wtedy miastem prywatnym w zaborze austriackim. Następnie dobra zostały sprzedane Aleksandrowi i Annie Sapiehom, którzy nabyli je na rzecz Stanisława Staszica, który nie będąc szlachcicem nie miał prawa posiadania ziemi na terenie Austrii. W 1816 roku Stanisław Staszic założył w Hrubieszowie fundację Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie (TRH). W tym czasie do dworu przynależał folwark ze spichrzem, młynem na Huczwie i cegielnią. Po utworzeniu TRH dwór został z niego wyłączony. Jego właścicielem, za zasługi prawne, został około 1806 roku Józef Węzyk-Widawski, a w 1812 roku Jan Terlecki⁷⁰. W tym czasie część dworu przeznaczono na aptekę. W 1848 roku budynek stał się własnością Aleksandra Piotra Du Chateau, syna oficera wojsk napoleońskich (Il. 3a). Dwór o planie prostokąta, frontem skierowany na północ, był murowany, parterowy, z dachem mansardowym pokrytym gontem. Na osi dworu, od strony podjazdu, elewację ozdabiał czterokolumnowy portyk wgłębnny. Wieńczył go trójkątny szczyt ze spływami po bokach, pośrodku którego nad profilowanym otworem umieszczono datę 1791. Elewacja ogrodowa była gładka. Do pierwotnego dworu przylegają zbudowane później oficyny (prawa powstała około 1860, a lewa w 1941 roku). Obecnie połączone są z dworem łącznikami. Podjazd do rezydencji od ulicy Pańskiej (dziś 3 Maja) wydziela ogrodzenie z poł. XIX wieku, na podmurówce, z masywnymi tynkowanymi słupami (Il. 2a).

Plan miasta Feliksa Bieczyńskiego z lat 1859–1860 pokazuje budynek dworu z jedną oficyną od zachodniej strony dziedzińca wjazdowego, który przylegał do dzisiejszej ul. 3 Maja. Jak wynika z planu, drugą oficynę dobudowano po 1860 roku. Pokazany na planie park miał najdoskonalszą postać. Podjazd umieszczono nie klasycznie na osi, ale z boku, od wschodu. Modny park o charakterze krajobrazowym, angielskim, zlokalizowano na terenie łagodnie opadającym w kierunku Huczwy. Ścieżki poprowadzono swobodnie, rośliny sadzono w grupach na trawnikach. Teren parku rozciąga się od ulicy po Huczwę, a teren nadwodny, oglądany z góry, stanowi integralny element kompozycji (nie wiadomo, czy park ten był zrealizowany). Od zachodu zarejestrowano ogród uprawny. Po przeciwnej stronie ulicy Nowej widoczna jest plebania (Il. 3b i 3c).

W okresie międzywojennym relacje właścicieli i gości dworu rejestrują ówczesne urządzenie terenu:

Il. 3. Dwór du Chateau przy ul. Pańskiej w Hrubieszowie z otoczeniem; a) Plan ogrodu przy Aptece nad rzeką Huczwą, 1859. Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie, MH. H. 640; b) Fragment *Planu i projektu nowej regulacji miasta Hrubieszowa*, 1859–1860, Feliks Bieczyński, AP w Lublinie, zesp. 636: sygn. 145; c) Plan ogrodu przy dworze du Chateau. *Ewidencja*, 1976, Archiwum NID.

⁶⁹ Badacze nie podają, czy powstał w miejscu dworu starościńskiego.

⁷⁰ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, s. 45.

Parku we dworze hrubieszowskim nie było. Od tyłu domu rozpościerał się natomiast ogród spacerowy. Na okrągłym gazonie rosły tu dwie magnolie oraz stała kolumnienka z zegarem słonecznym z 1888 r. Gazon ten otaczały rabaty nisko prowadzonych kwiatów. Przy jednym narożniku domu pionowy akcent tworzył ogromny świerk, przy drugim – orzech. Półokrągły szpaler z licznymi prześwitami i przejściami oddzielał gazon okrągły od położonego dalej gazonu kwadratowego ze skupionymi po jego rogach krzewami ozdobnymi. Za obydwojma gazonami zaczynał się ogród owocowo-warzywny, dochodzący do rzeczki. Nad jej urwistym brzegiem ze służą stała altana otoczona krzewami sztamowych róż. Z altany rozlegał się bardzo daleki widok na nadbrzeżna łąki, położone dalej lasy i wieś⁷¹.

Zachowało się kilka archiwalnych fotografii, które połączone z opisami ogrodu dają pełniejszy pogląd na jego rozplanowanie i wygląd. W muzeum hrubieszowskim przechowywany jest ogrodowy zegar słoneczny z datą 1888. Jak pokazuje fotografia, zegar stanowi centrum regularnego parteru dywanowego skomponowanego na okręgu jako układ oparty na rysunku wielopłatkowego kwiatu. Parter usytuowany jest na tle ściany żywopłotu, według opisu grabowego, z lewej strony widoczny jest świerk. W parterze rabaty, nieco wyniesione dla lepszej ekspozycji, wypełniono roślinami, zewnętrzne mają obrzeżenie z trawy. Ścieżki między rabatami umożliwiały dojście do zegara. Parter obsadzono roślinami jednorocznymi, sezonowymi i wieloletnimi. W części środkowej umieszczono rośliny najwyższe, o ozdobnych liściach, wysokość roślin zmniejszała się ku obiegającej rabatę kolistej ścieżce. Wśród rozpoznanych na zdjęciu roślin są prawdopodobnie: w zewnętrznych rabatach róże sztamowe (pienne), a pozostałe rabaty wypełniają: aksamitki, żeniszki, begonie o dużych liściach, prawdopodobnie królewskie. Wykorzystano rośliny subtropikalne, co w XIX wieku było regułą⁷² (Il. 4a). Kolejna fotografia pokazuje portyk dworu, a przed nim inny niż obecnie układ parteru na podjeździe. Na osi widoczna rabata, a po obu stronach kolejne, może węższe. W środkowej widać róże rabatowe jako zewnętrzne obrzeżenie, na pierwszym planie rosną paprocie w formie prostego ogrodu skalnego, jest jeszcze wewnętrzna obwódka, prawdopodobnie z roślin jednorocznych (Il. 4b i 4c). Pojawiła się tam też okazała agawa, co pokazuje historyczna fotografia⁷³.

Opisy Teresy Fabijańskiej-Żurawskiej, która mieszkała w dworze rodziny du Chateau dają kolejną odsłonę ogrodu:

Il. 4. Otoczenie dworu du Chateau przy ul. Pańskiej (obecnie ul. 3 Maja) w Hrubieszowie, fotografie z Muzeum im. S. Staszica: a) Zegar słoneczny (1888) jako centrum parteru dywanowego w ogrodzie dworskim, koniec XIX w., MH/H/ <https://www.muzeum-hrubieszow.com.pl/wp-content/uploads/2021/04/3-scaled.webp> (dostęp: 23.11.2023); b) Rodzina du Chateau przed wejściem do dworu, święto Bożego Ciała, lata 20. XX wieku, MH/H/2155; c) Ponownie rodzina du Chateau przed wejściem do dworu w święto Bożego Ciała, zdjęcie z 16 czerwca 1927 r. MH/H/2159.

⁷¹ Tamże.

⁷² E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, t. 2, s. 385–408. Jankowski opisuje rośliny dywanowe w podziale na trzy grupy: 1. rośliny kobiercowe właściwe, czyli liściaste, po większej części drobne, ozdobne z liści białych, żółtych, czerwonych itp.; 2. rośliny kobiercowe kwiatowe gruntowe lub szklarniowe; 3. rośliny okazałe sytuowane w centrum.

⁷³ Teatr NN, *Kolekcja Jana Du Chateau*, <https://teatrn.pl/lublin-fotografia/kolekcja-jana-du-chateau/> (dostęp: 25.12.2023).

Kryzys ekonomiczny lat trzydziestych XX w. zmusił mojego ojca do przyjęcia propozycji zorganizowania Banku Spółdzielczego dla rolników i ziemian, w małym miasteczku powiatowym, w Hrubieszowie [...] Po obiedzie, w zależności od pory roku i pogody wybieraliśmy się do ogrodu, w którym była altana z trejażu (treillage) obrośnięta pnączami⁷⁴ i spacerowe alejki. Rosło dużo rzadkich gatunków krzewów, jak magnolie wielkokwiatowe, liany, octowce wówczas rzadkość i srebrne świerki. Ogród był zaplanowany i prowadzony jako spacerowo-dekoracyjny, z wysokimi szpalerami przycinanych grabów, alejami i wystawą kwiatową na południe ku śluzie na Huczwie. Warzywnik był obok, odgradzony. Właśnie na granicy parku i przy domu schodzącego warzywnika pamiętam tajemnicze wejście do lochów [...]. Czy była to zwykła, dawna lodownia dworska, czy pozostałość piwnic starego zamku – trudno dzisiaj powiedzieć. Ślad po tym zaginął⁷⁵.

Po II wojnie światowej dwór był nadal w rękach rodziny du Chateau. Zakupiony przez miasto w 1970 roku zaczął służyć mieszkańcom. Według *Ewidencji* w 1976 roku na terenie rosły: jesion wyniosły (14 szt.), robinia biała (4 szt.), kasztanowiec zwyczajny (1 szt.), topola czarna odm. włoska (1 szt.)⁷⁶ (Il. 3c). Od frontu, w przedogrodzie, znajduje się jeszcze fragment ozdobnego muru z prześwitami. Powojenna fotografia elewacji ogrodowej pokazuje taras nad jednym z łączników i wzdłuż elewacji rabatę bylinową, w której rosną m.in. irysy, liliowce, piwonie, floksy⁷⁷. Dobudowa oficyny wschodniej spowodowała przekształcenie podjazdu w klasyczny osiowy układ z dziedzińcem, który dopełniły oficyny. Na podjeździe powstała kolista rabata ramowana cisowym żywopłotem, podsadzonym aksamitkami, którą wypełniono czerwonymi różami rabatowymi, a w centrum zaakcentowano krzewem ketmii (Il. 5a i 5b).

Do tej grupy obiektów zaliczyć można nieanalizowane tu szczegółowo m.in. dwory Golańskich i Kiesewetterów, z okrojonymi, zaniedbanymi ogrodami, oraz plebańię. Wszystkie usytuowane są przy dawnej ul. Pańskiej, wcześniej Nowej, obecnie 3 Maja. Późnobarokową plebańię rzymsko-katolickiego kościoła św. Mikołaja wybudowano w 1746 roku, a częściowo przebudowano na przełomie XIX i XX wieku (ul. 3 Maja 6a). Poprzedza ją kwaterowy ogród wydzielony niskimi żywopłotami bukszpanowymi, z osiowo do budynku poprowadzoną ścieżką (Il. 5c). W kwaterach posadzono m.in. róże, w jednej jesion w odmianie zwisłej. Od frontu rosną też charakterystyczne świerki. Niegdyś ogród plebański był znacznie większy. Żaden z tych obiektów nie ma ogrodu o pierwotnej powierzchni i formie, co pokazuje też łatwą możliwość ich przekształcania, a także co stanowi przykrą konstatację o redukowaniu ich powierzchni i zaniedbaniu.

Il. 5. Hrubieszowskie dwory przy ul. Pańskiej, dzisiaj 3 Maja: a–b) Dwór du Chateau – elewacja frontowa i ogrodowa; c) Plebania zlokalizowana naprzeciwko dworu du Chateau, ul. 3 Maja nr 6a. Fot. A. Zachariasz, 2022.

⁷⁴ Namalowana przez Bronisławę Rychter-Janowską na *Portrecie pani Marii Du Chateau w altanie*, R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, s. 43..

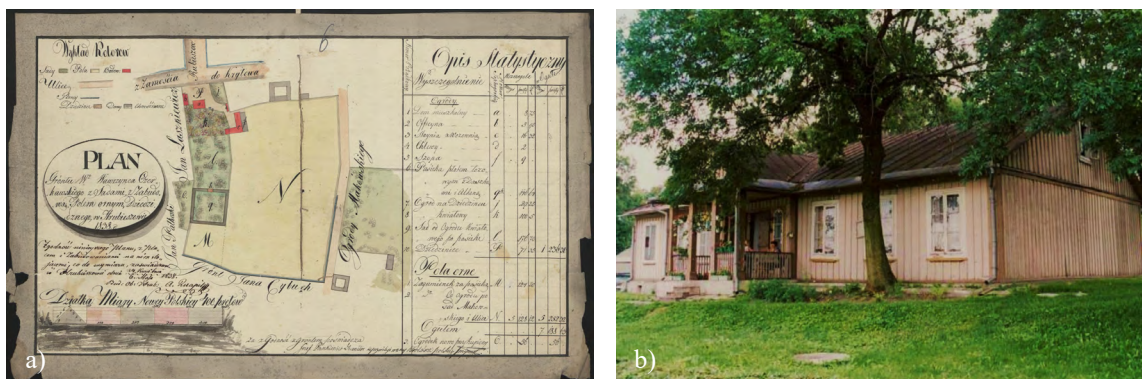
⁷⁵ T. Fabijańska-Żurawska, *Z rodzinnego albumu. Hrubieszów*, <https://www.cultureave.com/z-rodzinnego-albumu-hrubieszow/> (dostęp: 29.11.2023)

⁷⁶ *Ewidencja parku w Hrubieszowie*, 1976. Teren ogrodu był okrojony, np. nie uwzględniono grabów.

⁷⁷ Teatr NN, *Kolekcja Jana Du Chateau*.

Ogród przy zabytkowym dworku

Niewielkie dworki, drewniane, z gankiem, o jakich pisał Wiktor Zin, zlokalizowane na obrzeżu historycznego Hrubieszowa, potwierdzają urodę małomiasteczkowej architektury, jej narastanie, ale też zaświadczenia, że ogrody stanowiły jej ważny element. Na archiwalnym planie posesji *Plan Gruntu Wawrzyńca Czerkawskiego z Sadami, z Zabudową, Polem ornym [...] w Hrubieszowie 1838* (później ul. Piłsudskiego 9) widoczne są ogrody. W opisie wyszczególniono: dom mieszkalny, oficynę, stajnię z wozownią, chlewy, szopę, pasiekę płotem łożowym ogrodzoną z daszkami i altaną, ogród na dziedzińcu, ogród kwiatowy, sad od ogrodu kwiatowego po pasiekę, ogródek nowo przykupiony i zagumienie, czyli pole za gumnami (Il. 6a i 6b). Podkreślić należy ogród przy dziedzińcu i duży ogród kwiatowy.

Il. 6. Hrubieszowskie dworki: a) Plan gruntu Wawrzyńca Czerkawskiego, 1838, późniejsza ul. Piłsudskiego 9. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie; b) Dworek z gankiem przy ul. Piłsudskiego 9. Fot. J. Studziński, 2003, NID.

Przykładem niewielkiego drewnianego dworku jest dom rodzinny Zinów przy ul. Kilińskiego 10 (Il. 7a). Wiktor Zin tak opisał rozrastanie się domu, mając na myśli pewnie i dom swoich dziadków:

Architekturę tworzyło jeszcze bardziej życie niż budowniczowie. Domy rozrastały się i przeinaczały. Drewniana tkanka budowli miała niemal moc rozrodczą. Kiedyś dawno na pustym placu wzniesiono dom, taki zwyczajny, z niewielkim ganeczkiem wspartym na słupach. Obok niego postawiono komórkę na drewno. W kilka lat później ganek zmieniono na werandę, w komórce wybudowano piec, ktoś tam zamieszkał. Wprowadzenie tych zmian było początkiem dalszych przeobrażeń. Oto postawiono inną komórkę, przy niej małą szopkę. Na poddaszu głównego domu urządzono mieszkanie, co spowodowało konieczność budowy schodów. Ktoś wpadł na pomysł urządzenia na podwórzu letniej kuchni. Każdy rok niósł ze sobą coś nowego, przy czym wciąż dobudowywano, a niczego nie burzono. Mnożyła się liczba krokwi, gontów, okien. Przestrzeń wciąż dzielono przegrodami pionowymi i poziomymi⁷⁸.

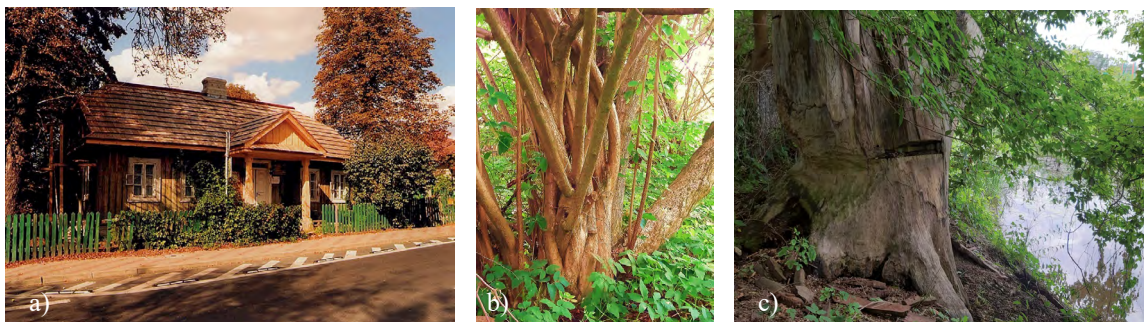
Posesja należąca do rodziny Zinów usytuowana jest przy ul. Kilińskiego 10, w północno-zachodniej części Hrubieszowa, u wylotu Narutowicza. Działka o powierzchni 22,33 arów ma kształt wydłużonego prostokąta, opada w kierunku Huczwy, która stanowi jej granicę. Dom – drewniany w typie dworkowym, wzniesiony ok. 1890 roku, przez Szymona, dziadka prof. Zina, po 1918 roku został rozbudowany od strony podwórza (zachodniej), zyskał wtedy kształt litery L. Drewniany, parterowy z gankiem, usytuowany kalenicą do ulicy stanowi charakterystyczny przykład podmiejskiej zabudowy Hrubieszowa. Dom ma od ulicy ganek, nakryty dwuspadowym daszkiem, wspartym na dwóch słupach, porośnięty winobluszczem, drugie wejście jest od dziedzińca. Na działce są zabudowa gospodarcza i sad. Dom naczółkowy z wysuniętym okapem w 2020 roku pokryty został nowym gontem⁷⁹.

⁷⁸ W. Zin, *Piękno utracone*, s. 105–106.

⁷⁹ J. Studziński, *Drewniany dom prof. Zina ul. Kilińskiego 10, biała karta*, 2020, Archiwum NID.

Od ulicy posesja wydzielona jest sztachetowym, malowanym na zielono płotem. Działka, dom, nawierzchnie, ogród i inne budynki w 2022 roku są dość zaniedbane, budynki wymagają dalszych remontów. Niewielki przedogród częściowo ma nawierzchnię z płyt betonowych. Z frontu w przedogrodzku winobluszcz zaroślowy wyrasta przy ścianach domu, przy chodniku i wspina się na ganek. Obrasta też ścianę boczną od strony wejścia, przerasta do wnętrza przez deski, był zrywany nieskutecznie. Przy ogrodzeniu po prawej stronie jest zadaszona ławka (altanka), na której siadał Wiktor Zin, a obok niej lipa (ok. 50 lat), a wszystko porośnięte winobluszczem. Wydaje się, że teren tej działki mógł być starasowany. Najstarsze drzewa na działce rosną po lewej stronie domu w granicy, niektóre na sąsiedniej działce. Są to kasztanowce i lipa. Dwa kasztanowce na wysokości domu mają prawdopodobnie około 80 lat. Najcenniejsze drzewo po lewej w pobliżu ogrodzenia to stary grab o wymiarach pomnikowych, niestety szczyt korony zamiera. Może być tak stary jak dom. W połowie opadającej w kierunku Huczwy działki był prawdopodobnie sad, głównie jabłoniowy, czego śladem są wyrodzone stare drzewa. Sad zamykał prawdopodobnie rząd leszczyn sadzony w około drugiej trzeciej długości działki (Il. 7b). Następnie aż do Huczwy obecnie jest gęstwa krzewów, a rosnące tu bzy czarne, pokrzywy i klony jesionolistne wskazują na żyzne siedlisko, zasobne w azot. Po lewej wzdłuż granicy pojawiają się różnowiekowe świerki oddzielające działki (najstarsze mają 60–80 lat). Całość zarośnięta głównie bzem czarnym i niżej rdestowcem. W pobliżu Huczwy rosną klony jesionolistne, samosiewy różnowiekowe. Nad Huczwą robi wrażenie gruba stara wierzba, która jest zgryziona przez bobry (Il. 7c). Być może świadczy o pierwotnym obsadzeniu rzeki lub jest naturalnego pochodzenia. Wierzby zostały obecnie wyparte przez inwazyjne klony jesionolistne. Na działce są też pojedyncze samosiewy czeremchy pospolitej, które można „wcielić” w ogród przy podejmowaniu projektu rewaloryzacji.

Il. 7. Zinówka, dom rodzinny prof. Wiktora Zina przy ul. Kilińskiego 10: a) Elewacja frontowa, kasztanowce tworzyły ramę dla domu. Fot. J. Studziński, biała karta NID, 2020; b) Bardzo stara leszczyna w ogrodzie. Fot. K. Fabijanowska, 2022; c) Granica działki, którą stanowi Huczwa; na pierwszym planie pień starej wierzby pogryziony przez bobry i później podciętej przez człowieka. Fot. K. Fabijanowska, 2022.

Dzisiaj tym, co decyduje o tutejszym *genius loci*, są ślady przeszłości, które znamy, mając też w oczach genialne rysunki Profesora. Jednak widoczny jest w terenie nieuchronny upływ czasu i uczucie, iż natura chce tu „pochłonać” i zawłaszczyć miejsce dla siebie w niepielegnowanym ogrodzie.

Ogród przy domu

Historyczne fotografie pokazują urodę ogrodów przy domach hrubieszowskich (Il. 8). Zinwentaryzowano zaledwie dziewiętnaście domów z ogrodami, wśród nich jest opisana już „Zinówka”. Badane domy reprezentują różne typy zabudowy, dominują obiekty drewniane. Charakterystyka dotyczy ogrodów przy tych domach. Część z nich powstała na dużych działkach, na terenach niegdyś podmiejskich, także posesjach schodzących do wody, na pochyłości. Są domy podmiejskie, o wiejskim charakterze, tak jak obiekt przy ul. Wodnej 6. Są też dawne domy żydowskie, o których wiemy, że budowano je często na niewielkich działkach i ich otoczenie ogrodowe było skromne, przykład to posesja przy ul. Berka Joselewicza 6.

W Hrubieszowie często w sąsiedztwie domu występuje duże drzewo, zazwyczaj sadzone w eksponowanym miejscu, jakie stanowił front domu. Popularne były rodzime świerki, tworzące całoroczne, zimozielone dominanty, zdarzały się też, lecz rzadziej, żywotniki zachodnie (Il. 9). Wśród drzew liściastych często spotyka się wyniosłe jesiony, pojedyncze kasztanowce i lipy. Z powodu zazwyczaj niezbyt dużych rozmiarów działek (2–6 arów) lub niewielkiej powierzchni przedogródków, akcenty ozdobne stanowiły głównie: krzewy, pnącza, byliny oraz rośliny dwuletnie i jednoletnie. Uzupełniały je często rośliny kwitnące, hodowane w pojemnikach (donice, skrzynki itp.).

W urządzaniu ogrodu szczególny nacisk kładziono na ozdobność przedogrodu, gdzie było główne wejście. Była to swoista wizytówka miejsca, świadcząca o właścicielu. Analizując skład gatunkowy roślin sadzonych przez hrubieszowian w ogrodach przy historycznych domach, można wyróżnić lubiane przez nich, powtarzające się gatunki. Część z nich od lat stosowana jest w ogrodach⁸⁰, część, co daje się wyraźnie zauważyć, to rośliny sadzone współcześnie, tzw. rośliny modne.

Wśród gatunków roślin sadzonych tradycyjnie spotyka się ciągle krzewy lilaków, zwane „bzem tureckim”, które uprawiano w europejskich ogrodach już od XVI wieku. Powtarzają się też często róże zarówno w formie niższych i wyższych krzewów, jak i w formie pnącej. Róże to rośliny, bez których dawniej nie wyobrażano sobie ogrodu. Wśród nich zauważa się sadzoną w Polsce z początkiem XX wieku pochodzącą z Japonii różę pomarszczoną, spełniającą funkcję róży konfiturowej, a także krzewu owocowego. Rosną tu także nieco wcześniej aklimatyzowane pigwowce, błędnie zwane „pigwami”, ozdobne z wczesnych kwiatów i wonnych owoców nadających się na przetwory. W pojedynczych miejscach kwitną hortensje i to częściej białe krzewiaste niż ogrodowe, sadzone w Europie w podobnym czasie jak róża pomarszczona.

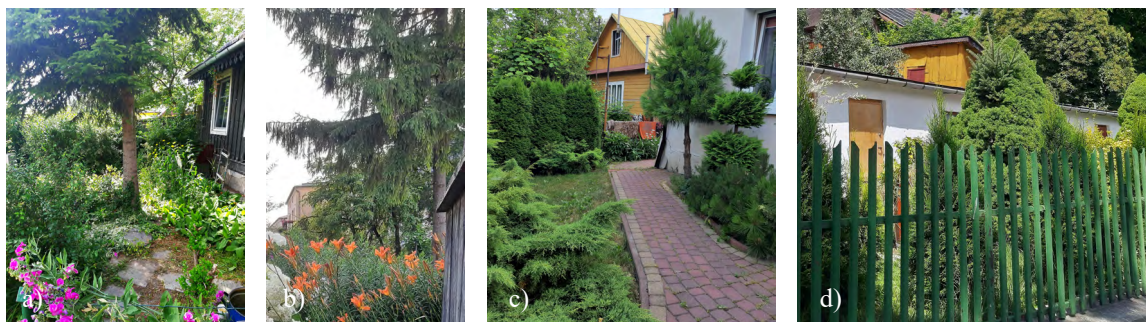
W tradycyjnych żywopłotach zauważa się rodzimy ligustr pospolity. Może dziwić fakt nieobecności sadzonych przed domami „historycznych” bukszpanów, zanotowano je tylko w paru ogrodach. Niewykluczone, że zniszczyły je gąsienice ćmy bukszpanowej, stanowiące współczesną plagę. Należy też wspomnieć o bzie czarnym znanym już w średniowieczu z właściwości leczniczych. Rośnie on na ok. 30% badanych działek, trudno jednak stwierdzić, czy był sadzony, czy jest samosiewem.

Il. 8. Ogrody Hrubieszowa i okolic, fotografie z Muzeum im. ks. S. Staszica, widoczne barwne plamy bylin i obwódki: a) Piwonie, irysy, żonkile. Fot. T.S. Dobrowolski, MH/H/1659; b) Żonkile, fiołki i przy ganku donica z pnączem. Fot. J. Korczak, MH/H/702; c) Mieczyki, lwie paszcze, malwy, irysy. Fot. Z. Rządowska, MH/H/3540.

Oprócz wymienionych gatunków krzewów, które można odnaleźć w dawnych spisach roślin ogrodowych, królują przed domami, bez względu na wielkość przedogródka, efektowne byliny oraz rośliny mające ozdobne kwiaty, sadzone co roku lub co dwa lata. Z bylin należących do grupy sadzonych od dawna nadal w ponad połowie badanych obiektów spotyka się irysy, zazwyczaj bródkowe w licznych odmianach, i piwonie, w przewadze odmiany i mieszańce piwonii chińskiej. Rosną tu także często, uprawiane w ogrodach od paruset lat, liliowce oraz wprowadzone jeszcze wcześniej, bo w średniowieczu, zróżnicowane gatunkowo lilie (np. biała, bulwkowata, tygrysia). Lilie sadzone obecnie to przeważnie międzygatunkowe mieszańce, występujące pod zbiorową nazwą – lilie ogrodowe (Il. 10). Podobnie często jak irysy, uprawiane są konwalie i ozdobne z liści

⁸⁰ M. Nowiński, *Dzieje roślin i upraw ogrodniczych*, Warszawa 1977.

Il. 9. W sąsiedztwie domów pojawiają się pojedyncze drzewa, tu na dwóch pierwszych fotografiach z ulic Partyzantów (a) i Wodnej (b) – świerki, chętnie stosowane w Hrubieszowie, na zdjęciach widoczne też barwne plamy kwiatów – mocno różowy pachnący groszek i pomarańczowe liliowce. Dwie kolejne fotografie pokazują nowe zimozielone rośliny w otoczeniu domu, tu na ulicach Staszica (c) i Szewskiej (d). Fot. K. Fabijanowska, 2022.

paprocie, w przewadze narecznica i wietlica. Obie rośliny są notowane w ogrodach średniowiecznych, podobnie jak nadal sadzony fiołek wonny i niesadzone już tak często zimozielone krzewinki o zupełnie odmiennych wymaganiach, niebiesko kwitnące: rodzimy barwinek oraz aklimatyzowana lawenda. Kolejne tradycyjne gatunki, zinwentaryzowane w około 30% ogrodów, to floksy i tojeść kropkowana i znany od średniowiecza orlik, odnotowany tylko w jednym ogrodzie. Mają tu też swoje miejsce funkcie, dalekowschodnie byliny ozdobne z liści. Popularność zdobyły w XIX wieku i rozpowszechniły się do tego stopnia, że zaczęto zakładać ogrody dedykowane wyłącznie ich różnym gatunkom i bardzo licznym odmianom. Dzisiaj są nadal lubiane i często sadzone, rosną w ponad 30% inwentaryzowanych ogrodów. Ich obecność jednak nie kojarzy się z tradycyjnym zestawem roślin stosowanym w wiejskich ogrodach przydomowych, a raczej przy willach i dworach (Il. 11). Oprócz wymienionych gatunków zanotowano w paru miejscach rodzime, lecz uprawiane głównie w hodowlanych odmianach pachnące goździki pierzaste oraz chaber górski lub miękkowłosy (trudno odróżniałne od siebie). Ten drugi od dawna sadzono na przychaciach, cmentarzach i kapliczkach⁸¹. Idealną rośliną do ogrodów o rustykalnym charakterze jest posadzony przy kilku domach słoneczniczek szorstki, wywodzący się z Ameryki Północnej. Wcześniej, bo już w XVIII wieku uprawiano amerykański słonecznik bulwiasty – topinambur. W tym czasie też sprowadzono do Europy rudbekie, które zadomowiły się także w ogrodach hrubieszowskich. Bardzo popularną rośliną, również sprowadzoną z Ameryki, jest nawłóć, zwana mimozą, znana od XIX wieku, tutaj występuje rzadko, tylko w jednym lub dwóch ogrodach, podobnie jak znany od starożytności mak ogrodowy (zastąpiony bylinowym makiem wschodnim).

Wspomnianymi wcześniej akcentami ozdobnymi są, dodawane do wymienionych gatunków, rośliny sezonowe. W hrubieszowskich ogrodach prym wiedzie, sprowadzona do Europy z Meksyku

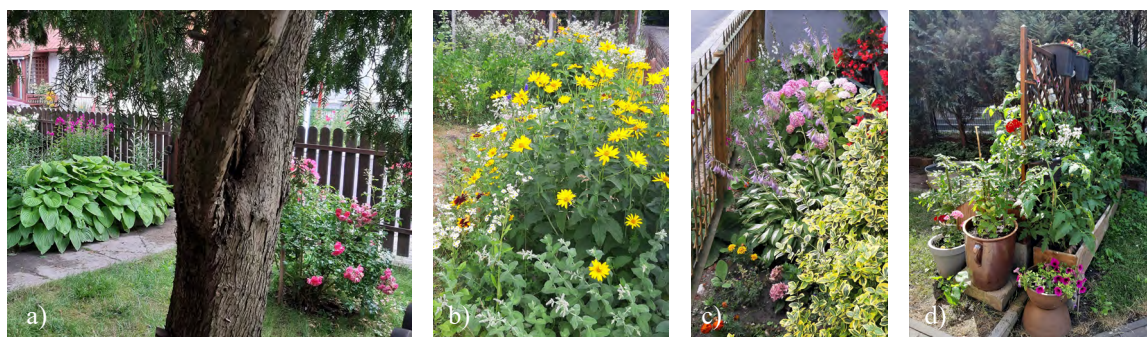
Il. 10. Malowniczość domów podkreślają wąskie, ale barwne przedogródki: a) Hortensja krzewiasta często sadzona jest w hrubieszowskich ogrodach, z gatunkiem tym dobrze komponują się inne rośliny, tak jak liliowce przy ulicy Wodnej; b) Przedogródek z lilią, rudbekiami i różą; c) Przy ul. Pozdamicze lilia i różę, za nimi m.in. lwie paszcze, wiesiołki i floksy; d) Floksy na tle modnej współcześnie juki. Fot. a, b, d K. Fabijanowska; Fot. c A. Zachariasz, 2022.

⁸¹ Ł. Łuczaj, *Dziki ogród, dzikie rośliny jadalne*, 29 maja 2017, <https://lukaszluczaj.pl/chaber-miekkowlosy-idealny-na-skraj-lasu/> (dostęp: 1.12.2023).

już w wieku XVI, jednoroczna aksamitka wyniosła. Obecna w większości ogrodów, najczęściej jest sadzona rzędowo, np. w obwódkach rabat. Podobną rolę odgrywają rzadziej spotykana begonia stale kwitnąca i szalwia lśniaca, a czasem bratki. Bardzo często, prawie też we wszystkich ogrodach, sadzone są nagietki, uznawane za jedne ze starszych upraw ogrodowych, cenione nie tylko z powodu kwiatów, ale już od średniowiecza również jako rośliny lecznicze. Późną, dawniej często spotykaną, ozdobą ogrodu jest dwuletnia miesięcznica, najbardziej znana z płaskich, błyszczących owoców przypominających księżyc, a popularnie zwanych „srebrnikami Judasza”. Potrafi dawać samosiew i dziczeć. Jej fioletowe kwiaty wabią pszczoły. W Hrubieszowie można ją spotkać, ale tylko w kilku ogrodach. Warto wspomnieć, że podobnie jak miesięcznica, tak malwa, typowa roślina przydomowych ogrodów, tu została zarejestrowana też tylko w paru obiektach (Il.12a). Na jednej z historycznych fotografii, przedstawiającej drewniany dom przy ul. Narutowicza, widoczne są cynie i lwie paszcze⁸².

Charakterystyczną formą zdobienia najbliższego otoczenia domu – wejścia, ścieżki, schodków, ganku, tarasu – są wspomniane wyżej rośliny doniczkowe. Jest to zarazem najmniejsza forma ogrodowa spotykana w inwentaryzowanych obiektach. Rośliny sadzone w różnego rodzaju „pojemnikach” to zazwyczaj gatunki jednoroczne, ozdobne z kwiatów, takie jak: petunie, ich odmiana zwana surfinią, pelargonie, begonie, często są to również rośliny pokojowe, wynoszone z domu na okres letni (Il. 11d).

Il. 11. Zestawy roślin w ogrodach przy ul. Podzamcze: a) Ciągłe modne od XIX wieku funkcie i „nieśmiertelna” róża, na pierwszym planie stary żywotnik; b) Tradycyjny ogródek użytkowo-ozdobny (m.in. mięta, słoneczniczki, rudbekie, lubczyk); c) Przedogródek o mieszanym zestawie roślin, od aksamitek i begonii w doniczkach, poprzez funkcie, hortensje, aż po współcześnie modną pstrokatą zimozieloną odmianę trzmieliny i mały żywotnik; d) Ogródek w pojemnikach (pomidory, pelargonie i petunie, za nimi niewidoczna lawenda). Fot. K. Fabijanowska, 2022.

Zróznicowane formy roślin z hrubieszowskich ogrodów wzbogacają pnącza, zdobiące frontową część ogrodu, np. ganek, lub sadzone na zapleczu domu jako ciennik. Na pierwsze miejsce pod względem liczebności wysuwa się winorośl jadalna, historycznie uprawiana już od czasów starożytnych, tu jest posadzona w około połowie badanych ogrodów. Jest to znana roślina użytkowa, a zarazem ozdobna, sadzona na południu Europy na plantacjach, u nas przy gankach, altanach, na kratownicach, pergolach i ogrodzeniach. Prawie tak samo często spotyka się powojniki (*Clematis*), od pewnego czasu bardzo popularne kwiatowe pnącza bogate w wiele gatunków i różnorodnych odmian. Rosną tu jeszcze, w paru ogrodach, winobluszcz zaroślowy, tj. „dzikie wino”, znany z przepięknych jesiennych przebarwień, a w pojedynczych miejscach – zimozielony bluszcz, wiciokrzew i będący byliną chmiel (Il. 12b). Wszystkie od dawna znane jako trwałe elementy ogrodów. Do tradycyjnie sadzonych roślin pnących należy dodać jednoroczny groszek pachnący, niestety tu zinwentaryzowany tylko dwa razy. Pnący kielisznik, rosnący na ogrodzeniu jednego z domów, najprawdopodobniej był samosiewem.

W przypadku roślin użytkowych, jak drzewa i krzewy owocowe oraz byliny, nie stwierdzono dużych powierzchni zajętych pod tego typu uprawy. W ogrodach zdecydowanie przeważa charakter

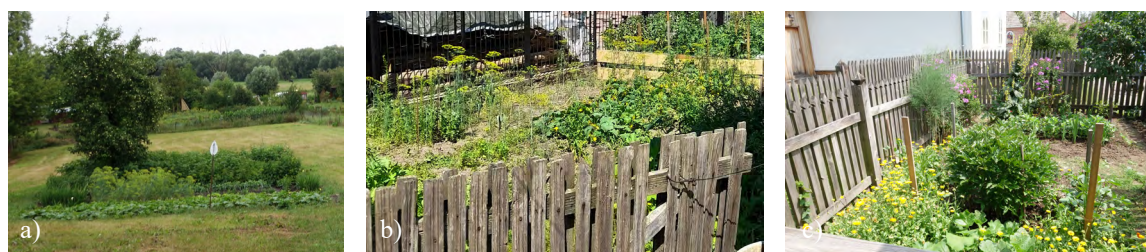
⁸² Dom przy Narutowicza 2, Muzeum im. ks. S. Staszica, MH.O.2000.2.

ozdobny. Trudno tu zazwyczaj wydzielić części typowo ozdobne i użytkowe. W większości przypadków są one połączone i zaledwie w paru miejscach zauważa się podziały (np. ul. Partyzantów 11, ul. Wodna 6, ul. Kilińskiego 32), ale zazwyczaj dotyczy to działek o większych powierzchniach (11–25 arów). W pozostałych ogrodach, w których rosną drzewa sadownicze, są one posadzone pojedynczo lub po kilka. Uwagę zwracają wiśnie, które są tu najczęściej sadzonym drzewem owocowym (Il.12c). Wśród popularnie uprawianych krzewów zdecydowanie przeważa malina, która jest w ponad połowie ogrodów. Zazwyczaj nie spotyka się malin w części reprezentacyjnej, ale z tyłu lub z boku domu, podobnie jak pojedyncze krzewy porzeczek i agrestu. Z nowości owocowych coraz częściej zauważa się borówkę amerykańską. Zdarzają się pojedyncze przypadki obecności grządy truskawek czy poziomek. Zauważono także uprawę tych roślin w pojemnikach, podobnie jak pomidorów czy ziół.

Il. 12: a) Malwa wzdłuż płotu czy pod ścianą stanowi typowy element dawnych ogrodów; b) Na pierwszym planie pokaźna kępa nawłoci, w głębi pnącza: winorośl, wiciokrzew i powojnik; c) Wiśnia to najczęściej spotykane drzewo owocowe w hrubieszowskich ogrodach. Fot. K. Fabijanowska, 2022.

Podobnie niewiele, co miejsc z drzewami i krzewami owocowymi, mamy warzyw. Ten element, bardzo często obecny w włościańskich ogrodach, tutaj jest w zaniku. Grzędy warzywne występują pod tymi samymi adresami, co drzewa owocowe, związane to jest w znacznej mierze z większą powierzchnią terenu. Na grzędach rosną podstawowe rośliny używane w kuchni, takie jak ziemniaki, buraki, cebula, czosnek, fasola, seler, marchew, pietruszka i pomidory. Zioła, licznie towarzyszące dawnym domom (ogrody ziołowe), teraz są bardzo rzadko spotykane. Ich obecność sprowadza się do pojedynczych grządek, a najczęściej są uprawiane pomiędzy innymi ozdobnymi roślinami. W około 70% ogrodów widzi się w ten sposób uprawiany koper, czasem m.in. lubczyk, mięta, mydlnicę, melisę, wrotycz marunę (złocień maruna) (Il. 13a i 13b). Tradycje upraw warzyw i ziół, szczególnie w większych ogrodach były w Hrubieszowie obecne, co pokazują archiwalia (np. plan posesji W. Czerkawskiego), tradycje upraw charakterystycznych dla regionu pokazuje Muzeum Wsi Lubelskiej (Il. 13c).

Il. 13: a) Niewielkie poletka uprawne zdarzają się na większych działkach, szczególnie tych w rejonie Huczwy. W tym przypadku na pierwszym planie lubczyk, koper, fasola, potem rząd malin za nimi, niewidoczne rzędy ziemniaków. Fot. A. Zachariasz, 2022; b) Ogródek użytkowy z boku domu – ogórki, koper, centrum Hrubieszowa, ul. Narutowicza. Fot. N. Kwaśniewska, 2022; c) Ogródek ozdobno-ziołowo-warzywny: nagietki, piwonie, floksy, dziewanna, szparag, pory (Skansen Wsi Lubelskiej). Fot. A. Zachariasz, 2022.

5. Ocena zasobu i współczesne zagrożenia ogrodów

Ocena zasobu

Cechą wyróżniającą Hrubieszowa, miasta z klimatem, są tożsamość krajobrazu i tożsamość kulturowa, postrzegane przez wyraźnie dające się wyodrębnić atrybuty i cechy przestrzenne, materialne i niematerialne. Na pewno należą do nich ogrody – jako niezbędne dopełnienie wizerunku historycznych domów ze złożonością wynikającą z nietrwałego tworzywa roślinnego i jego zmiennością, ale także ze zmiany sposobu życia mieszkańców i ogólnie zmian cywilizacyjnych. Drewniany dom z ogrodem, wartość, archetyp, ewoluuje, niestety nie zawsze te zmiany są dobre.

Przedmiotem badań były ogrody przy następujących obiektach, stanowiących odrębne grupy: dwór (1 obiekt), dworek (2 obiekty) i dom o różnej lokalizacji i kulturowym rodowodzie (18 obiektów). Współcześnie o większości można powiedzieć, że mają charakter miejski lub podmiejski, poza jednym z obiektów przy ul. Wodnej, nad Huczwą. W przypadku tego domu ważna jest też tradycja, czemu sprzyja nadwodna lokalizacja. Rozplanowanie i kompozycja ogrodów wynikają z wielkości działki i jej topografii, usytuowania budynku mieszkalnego względem drogi, potrzeb i upodobań właściciela (ogród ozdobny i użytkowy), tendencji i mody w projektowaniu ogrodów, dotyczących zarówno rozplanowania, jak i roślinności. Charakterystyczny układ dostępności stanowią kolejne sekwencje: ulica, przedogródek (czasem zwany ogrodem frontowym, w przypadku dworu to podjazd), podwórko gospodarcze oraz ogród, zwykle dzielony na ozdobny i użytkowy.

Inwentaryzacje roślinności wykonano, posługując się klasyfikacją ogrodniczą, i podzielono rośliny na jednoroczne, dwuletnie, byliny, pnącza, a także krzewy i drzewa liściaste i iglaste oraz drzewa i krzewy owocowe, warzywa i zioła. Wyodrębniono rośliny ozdobne i użytkowe. Tak jak wspomniano, nie prowadzono obserwacji przez cały sezon wegetacyjny, więc dane dotycząc występujących roślin, szczególnie wiosennych, cebulowych, mogą być niepełne. Wskazano najczęściej występujące gatunki, w poszczególnych grupach roślin.

Najstarszy z analizowanych obiektów to dwór du Chateau, jego historia sięga XVIII wieku. Pozostałe budynki pochodzą z wieków XIX (np. Zinówka) i XX. Żaden z ogrodów nie przetrwał w formie niezmienionej. Ogrody są modernizowane i przekształcane, co jest naturalną kolejną rzeczą. Czasem ważna dla właściciela jest potrzeba zapewnienia prywatności – ogradzania i wydzielania działki, ogrodzeniem czy szpalerem. Dzisiaj ta szczupłość miejsca powoduje niejednokrotnie nietypowe zagospodarowanie. Rozplanowanie czy kompozycja wynikają najczęściej z funkcji reprezentacyjnej i użytkowej. Kompozycja nie jest tu wyszukana, to niewielkie układy, o których można powiedzieć, że łączą formy geometryczne ze swobodnymi i często funkcja jest wyznacznikiem układu. Tradycyjne uprawy uzupełniane są donicami.

Pozostaje żałować, że nie odtworzono ogrodu przy dworze du Chateau (poza podjazdem), choć tu cały czas jest szansa na taką rekonstrukcję, bo zachowało się dużo informacji o urządzeniu. Może też powstać swoisty ogród pokazowy z historycznymi gatunkami, żyjące muzeum, kolejna sekwencja kolekcji muzealnej.

Czy można mówić o tym, że ukształtował się specyficzny hrubieszowski ogród przydomowy? Odpowiada on podobnym układom w małych miasteczkach tego regionu. Na podstawie prowadzonych badań można wysunąć pewne ogólne wnioski, badania nadal powinny być kontynuowane. Bez wątplenia można wnioskować, iż mieszkańcy Hrubieszowa przywiązują dużą wagę do otoczenia domów i starają się je urządzać również dla przyjemności oglądających. Charakterystyczną formą, która daje się tu zaobserwować, są ogrody przedpłocia (np. ulice Kilińskiego czy Partyzantów), które dają wrażenie wkraczania prywatnego przedogrodu w przestrzeń publiczną ulicy. Ta cecha ma bardzo pozytywny wpływ na odbiór przestrzeni.

Współczesne zagrożenia dla tradycyjnych ogrodów

Ogrody przy domach hrubieszowskich przechodzą rozmaite przeobrażenia, które przynoszą zmiany zarówno w ich wizerunku i funkcji, jak przekształcenia krajobrazu i układu urbanistycznego.

Skala obiektu:

- Zmiany w tradycyjnym składzie gatunkowym – największe stanowi panująca już od dłuższego czasu moda na „ogród dla leniwych”, wynikająca w dużej mierze z braku czasu na zajmowanie się bogatym gatunkowo i zróżnicowanym ogrodem. W skali kraju powoduje to unifikację ich wyglądu, podobnie w Hrubieszowie – na pierwszym miejscu, tak jak wszędzie, króluje tuja, czyli żywotnik zachodni w licznych odmianach. W hrubieszowskich ogrodach zauważa się także wpływ mody na określone gatunki roślin – tutaj są to amerykańska, zimozielona juka, a także niskie zimozielone krzewy trzmieliny Fortune’a w pstrolistnych odmianach. Często nowomodne rośliny są dosadzane do uprawianych tradycyjnie. Te nowe zwyczaje sprzyjają zanikowi regionalnych tradycji i unifikacji.
- Wypieranie roślin rodzimych przez obce gatunki – drzewa owocowe są coraz częściej wymieniane na inne rośliny ozdobne, zazwyczaj zimozielone. Obecnie jesteśmy świadkami masowej zamiany gatunków rodzimych na obce, sadzone nie pojedynczo, ale w ogromnej liczbie.
- Zarastanie ogrodów, postępująca sukcesja naturalna, wypadanie gatunków rzadkich – zaniedbanie, opuszczenie, brak pielęgnacji.
- Pojawiająca się lokalna fauna, bobry, szczególnie na działkach położonych nad Huczwą i Kanałem Ulgi, niszczące drzewostan (Il. 7c).
- Likwidacja i unifikacja przedogródków – zmiana funkcji, np. na parkingi, brukowanie, to także ujednocianie i wprowadzanie współczesnej roślinności, przesłanianie przedogródów płotem lub żywopłotem, np. żywotnikami.
- Utwardzanie nawierzchni ogrodowych – wprowadzenie nawierzchni nieprzepuszczalnych, szczególnie na małych działkach, dotyczy to terenu obejścia wokół domów, miejsc postojowych.
- Likwidacja tradycyjnych elementów wyposażenia ogrodów, studni, ławek, zmiana sztachetowego ogrodzenia. Zastępowanie tego detalu małą architekturą ogrodową i stosowanie modnych dodatków dekoracyjnych o niskiej jakości i estetyce, kiczowatych, zunifikowanych, itp.

Skala krajobrazu i układu urbanistycznego:

- Wtórne podziały działek i ich zagospodarowanie, np. podział ogrodu du Chateau; zacieranie tradycyjnych podziałów.
- Widoczny w układzie drewnianych domów stan własności, co uwidacznia się w każdej z części przez odmienne zagospodarowanie architektury (dach, pokrycie, okładzina ścian, kolorystyka). Ogród tak nie razi jak architektura, co wynika też z jego sezonowej zmienności, chyba, że stosowane są żywopłotowe pełne przesłony lub odmienne płoty.
- Wymiana historycznych domów na nowe budynki, wprowadzanie okładzin sidingowych.

6. Wytyczne do projektowania ogrodów

Ogród, a w szczególności rośliny, to tworzywo zmienne, żyjące i, tak jak człowiek, przeżywające czas młodości, starości i zamierania. Ogród odradza się wraz z porami roku i jest podatny na mody, style, a nawet nowinki, czyli sadzonki „przechodzące” z ogródka do ogródka lub polecane przez zaprzyjaźnione szkółki roślin. Uważamy, że każdy w ogrodzie może kreować własny krajobraz, taki jak lubi i taki, jaki jest mu potrzebny. To najbliższe otoczenie człowieka i tam właśnie ma czuć się najlepiej. Niemniej jednak ogród zabytkowego domu, także tego hrubieszowskiego, zobowiązuje i idealnie byłoby, gdyby właściciele i ten aspekt uwzględniali w swoich planach zagospodarowania. Najprościej mówiąc, lepsze są rośliny rodzime, tradycyjne i staroświeckie, niż egzotyczne i wyszukane. Lepsze tradycyjne materiały budowlane. W Hrubieszowie podkreślić można duży

udział nawierzchni ceglanych, w tym cegły z odzysku. Charakterystyczne są niskie płoty, w historycznych domach drewniane, pozwalające podziwiać przedogrody. Polecane jest ożywienie tradycji ogrodniczych, co w pierwszym okresie mogłoby być związane z działalnością muzeum i ogrodem przy nim zlokalizowanym, obecnie zaniedbanym. Odtworzenie ogrodu z tradycyjnymi roślinami, wzorcowe obsadzenia, pokazanie możliwości zestawień roślin ozdobnych i ziołowych czy historycznych odmian mogłoby stanowić zbiór wytycznych. Sprawdzone realizacje, takie jak choćby ogrody przy Muzeum Wsi Lubelskiej czy ogród Marcina z Urzędowa⁸³, urządzone w otoczeniu Domu Długosza w Sandomierzu, pokazują, jak warzywniki, zielniki czy rabaty mogą poprawić odbiór lokalnego krajobrazu. Malowniczy, ogrodowy charakter sprzyjałby też aktywizacji turystycznej miasta, tak jak to ma miejsce w przypadku Rochefort-en-Terre, które reklamuje się jako najbardziej ukwiecone miasto Francji⁸⁴.

Ważną kwestię stanowią obecnie sadzone, nowe dla starego typu ogrodów, gatunki roślin lub nowe odmiany. Ich dodawanie do starych układów często tworzy dziwną dysharmonijną całość. Rośliny łątwo podlegają zmianom, a stare ogrody nie są w stanie bronić się przed niewłaściwą i często nieprzemyślaną działalnością człowieka. Przeprowadzona inwentaryzacja wykazała dosyć dużo tego typu działań. Dotyczy to opisanej już zamiany rodzimych drzew zimozielonych lub obcych, wpisanych w historyczne układy, na inne gatunki obce, do tej pory nieobecne w tego typu ogrodach, np. świerki kłujące w odmianach srebrzystych, cyprysiki, sosny i ich odmiany. Odnosi się to też do wypierania z ogrodów tradycyjnie w nich uprawianych roślin liściastych, zarówno drzew, krzewów i bylin, przez zimozielone, łatwiejsze w pielęgnacji nowe odmiany roślin. Trzeba też zauważyć, że nie wszystkie gatunki obecnie modne są nowe, są to też rośliny używane w sztuce ogrodowej w różnych okresach, ale do tej pory nieuprawiane w tego rodzaju zieleni. Przykładem jest masowe sadzenie na terenie ogrodów hrubieszowskich juki karolińskiej, tzw. krępli lub szpilecznicy, czemu sprzyja lokalna moda na konkretny gatunek rośliny, która rozprzestrzenia się „po sąsiedzku”. Podobna sytuacja dotyczy wschodniej trzmieliny Fortune’a, a w szczególności jej pstrolistnych odmian. Pojawia się też rodzima kosodrzewina, historycznie związana z ogrodami podhalańskimi. Wśród bylin zwracają uwagę nowości, jakimi są poziomkówka indyjska czy dotychczas tu niespotykana zimolistna bergenia.

W projektowaniu warto pomyśleć o zmienności roślin i okresach największej atrakcyjności (kwitnienie, przebarwienie liści), co powoduje, że dla użytkownika czy oglądającego ogród będzie nieustannie frapujący i atrakcyjny. Dla badanego typu ogrodów charakterystyczne są barwne plamy kobierców roślinnych, kontrastowe czy o stopniowanych łagodnie przenikających się barwach. Preferowane jest sadzenie roślin piętrowe i warstwowe. „Warstwy” roślin wynikają z pór roku. Najpierw kwitną byliny cebulowe, później byliny, pod którymi były posadzone. Można też wprowadzić rośliny jednoroczne pod krzewami. Sprawdza się też amfiteatralne sadzenie roślin przy ogrodzeniu czy przy ścianach. Polecany jest detal z tradycyjnych materiałów, docenić należy recykling, czyli wtórne wykorzystanie materiałów.

Podsumowanie

Można sięgnąć do klasyków, żeby pokazać jak trwałe i dobroczynne jest zakładanie ogrodów. Francis Bacon (1561–1626), filozof, eseista, polityk i prawnik, pisząc o ogrodach, dał ponadczasowy opis ich właściwości: „Wszchemocny Bóg najpierw urządził ogród. I zaprawdę to jest najbardziej czysta spośród przyjemności ludzkich. Jest to największy odpoczynek dla umysłu człowieka”⁸⁵. Wiele lat później księżna Izabela Czartoryska pisała:

Ogrodem stać się może każde miejsce, każda Wioska, każdy folwark, najmniejszy kątek. Każdy dzień, każda chwila mnożyć może sposoby do przydania ozdób miejscowych i do

⁸³ Marcin z Urzędowa, *Herbarz polski*.

⁸⁴ Rochefort-en-Terre, <https://www.bretonissime.com/2014/12/rochefort-en-terre.html> (dostęp: 5.01.2024).

⁸⁵ F. Bacon, *O ogrodach*, w: tegoż, *Eseje albo porady praktyczne i moralne*, przeł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2022, s. 179.

ukształcenia powoli swojego siedliska. Kiedy majątek szczupły nie pozwala sadzić duże Ogrody, są sposoby, które małym kosztem przystroić mogą całe okolice, które na ów czas stają się Ogrodem Właściciela⁸⁶.

Dzisiaj udowodniono, iż z kontaktu z pięknem czerpiemy przyjemność i radość, a praca w ogrodzie daje prawdziwe wytchnienie, może być nie tylko pożyteczna, ale ma właściwości terapeutyczne. „Lekarz leczy, a natura uzdrawia”, jak głosi maksyma Hipokratesa.

Spacerując hrubieszowskimi ulicami, w większości przypadków można zauważyć troskę o otoczenie domu, o ogród. Zabytkowe domy ze śladami upływu czasu nadal zachwycają czy to okazałym drzewem, krzewem bujnie kwitnącej róży, malowniczym przedogrodkiem z liliowcami, floksami, malwami, czy powojem, które wyszły przed dom powitać spacerującego. Dobry nastrój i klimat dają też wiosną zapach lilaków, później jaśminowców, maciejki, w innym miejscu to hortensje pozdrawiają zza płotu, a na obrzeżu czy w bocznych uliczkach jabłka wychylają się zza płotu (Il. 14a i 14b). Widzimy radość posiadania ogrodu i płynące z niego korzyści dla ciała i ducha.

Przedmiotem tych szczegółowych badań były bezpośrednio ogrody, a pośrednio – krajobraz z nimi związany, oddziaływanie domu z ogrodem na postrzeganie miasta, na widoki i panoramy. Nadhuczwiańskie łąki z dziewannami, złocieniami i wierzbą trwają (Il. 14.c), choć krajobraz nie jest tu statyczny i zmiany w czasie zauważa każdy. Dostrzegamy tu też oddziaływanie pomiędzy historią i miejscem, a relacja ta ciągle jest otwarta, tworzy się swoista narracja krajobrazowa, którą tak pięknie w swoich poezjach, opowieściach i rysunkach potrafili przekazać Leśmian czy Zin, a współcześni dopisują nawet w najmniejszym ogródku swoją kartę.

Il. 14. Hrubieszowskie ogrody: a) Zapraszająca owocami jabłonka; b) Malwy i lilak dekorujące przedogród; c) Dziewanny, krwawnik i przymiotno na łące nad Huczwą. Fot. A. Zachariasz, 2022.

⁸⁶ I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805, s. VI.

Domy w Hrubieszowie i ich mieszkańcy ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości

Streszczenie: W niniejszym opracowaniu przedstawione zostały wybrane domy w Hrubieszowie i splatające się z nimi historie ich mieszkańców ze szczególnym podkreśleniem aspektu wielokulturowości, kształtującej specyficzny *genius loci* Hrubieszowa. Jego celem jest podkreślenie, jak cenną wartością są zachowane zabytkowe domy i pamięć o ich mieszkańcach. W wyniku badań wyciągnięto wnioski, że gromadzenie i popularyzacja danych dotyczących budownictwa tradycyjnego i jego dawnych użytkowników pozwala lepiej rozumieć przeszłość miasta – jego odrębność, niepowtarzalność i „swojskość”. Kulturowanie pamięci o dziedzictwie kulturowym jest bardzo ważne w kształtowaniu poczucia tożsamości lokalnej i wzbogacaniu mieszkańców o wiedzę dotyczącą historii miasta.

Słowa kluczowe: hrubieszowski dom, tożsamość, wielokulturowość

Houses in Hrubieszów and Their Inhabitants with Particular Attention to Multiculturalism

Abstract: This study presents selected houses in Hrubieszów and the intertwined stories of their inhabitants, with particular emphasis on the aspect of multiculturalism, which shapes the specific *genius loci* of Hrubieszów. Its aim is to emphasise how valuable the preserved historic houses and the memory of their inhabitants are. The research has led to the conclusion that the collection and popularisation of data on traditional buildings and their former occupants allows for a better understanding of the town's past – its distinctiveness, uniqueness and “hominess”. Cultivating the memory of cultural heritage is crucial in fostering a sense of local identity and enriching residents with knowledge of the town's history

Keywords: Hrubieszów house, identity, multiculturalism

Il. 1. Lata 30. XX wieku, Hrubieszów. Rodzina Dubiszewskich. Źródło: Archiwum Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej Hrubieszów, SYGNATURA: PL_2024_011_0003_0131, https://zbioryspoleczne.pl/dokumenty/PL_2024_011_0003_0131.

Wstęp

Praca omawia wybrane domy w Hrubieszowie i ich mieszkańców, zwracając szczególną uwagę na ich wielokulturowość. Opisano w niej m.in. kilka obiektów wyróżniających się pod względem formy – dwory, w których przez kilka pokoleń mieszkali w Hrubieszowie znane rodziny.

Celem pracy jest podkreślenie, jak cenną wartością są zabytkowe domy i pamięć o ich mieszkańcach. Ich ochrona jest niezwykle ważna dla zachowania dziedzictwa kulturowego i architektonicznego Hrubieszowa, a także dla wzmocnienia poczucia tożsamości mieszkających tu ludzi.

Przyjęta tradycyjna metoda badań (badania literatury, badania *in situ*, zdjęcia obiektów) pozwoliła na zaprezentowanie wybranych domów, zbudowanych w Hrubieszowie w okresie od II poł. XVIII do końca XIX wieku, i zebranie informacji o mieszkających w nich ludziach. W pracy poddano analizie dostępne spisane historie i wspomnienia mieszkających tu ludzi, ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości. Badania literaturowe zostały poszerzone o poszukiwania danych genealogicznych wybranych ważniejszych mieszkańców Hrubieszowa, które potwierdzono dokumentami znajdującymi się w Archiwum Państwowym w Zamościu i archiwach parafialnych Hrubieszowa¹.

Oprócz wielu pozycji z literatury naukowej² cennym źródłem informacji o Hrubieszowie są wspomnienia i pamiętniki jego mieszkańców, m.in. Henryka Golejewskiego³, Waldemara Stefana Wawrzeckiego⁴, Konstantego Mariana Steckiego⁵.

Niezwykle ważne są także działania lokalnych stowarzyszeń, do których należą m.in. Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie im. Stanisława Staszica, zajmujące się ochroną i dokumentacją zabytków kultury regionu hrubieszowskiego, a także Towarzystwo Fotograficzne Ziemi Hrubieszowskiej, promujące za pomocą fotografii powiat hrubieszowski i jego walory kulturowe i krajoznawcze.

W celach ochrony dziedzictwa architektonicznego w Hrubieszowie zostały podjęte także inne ważne działania. Przykładem jest projekt pt. „Nasza «mała ojczyzna» Hrubieszów – wielokulturowa opowieść o mieście w XX wieku tworzona społecznie”⁶, przygotowany przez Miejską Bibliotekę Publiczną i Ośrodek KARTA w Warszawie. Projekt ten, realizowany w 2014 roku, był finansowany ze środków Instytutu Książki i Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Od 2011 roku z pomocą Biblioteki tworzone jest przez mieszkańców Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej (Il. 1). Ma ono na celu zachowanie wiedzy i pamięci o Hrubieszowie i jego mieszkańcach. Zbierane są archiwalia w formie zdjęć i dokumentów – zapiski, pamiętniki, nagrania wspomnień mieszkańców itp. W ramach tego projektu ważną inicjatywą była wystawa pt. „Hrubieszów – wielokulturowa opowieść o mieście w XX wieku”, która pozwoliła poznać „historię z innej perspektywy, poprzez opowieść stworzoną społecznie, zapisaną w prywatnych fotografiach, pamiątkach rodzinnych i wspomnieniach świadków minionego czasu”⁷. Również dwie wystawy fotografii ze zbiorów archiwów społecznych pt. „Pamięć Twojego podwórka” w 2018 roku i „Utracone.

¹ *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Hrubieszowie*, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/web/guest/zespol/-/zespol/83244?refererPId=20136> (dostęp: 31.08.2022); Kościół rzymsko-katolicki. Parafia Hrubieszów, <https://www.familysearch.org/search/catalog/288541?availability=Family%20History%20Library> (dostęp: 31.08.2022).

² Zob. m.in. *Dzieje Hrubieszowa, t. 1, Od pradziejów do 1918 roku*, Hrubieszów 2006; T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów – dzieje miasta i jego zabytków*, Hrubieszów 1993.

³ H. Golejewski, *Pamiętnik*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971, T. 1.

⁴ W. S. Wawrzecki, *Nasz ślad. Moja rodzina, moje miasto wspomnienia*, Hrubieszów 2013, <https://docplayer.pl/2915355-Nasz-śląd-waldemar-stefan-wawrzecki-moja-rodzina-moje-miasto-wspomnienia-wydanie-drugie-poprawione-i-uzupełnione-hrubieszow-listopad-2013r.html> (dostęp: 22.08.2022).

⁵ K. Stecki, *Hrubieszów. Ileż wspomnień nazwa ta wywołuje! Pamiętniki*, Hrubieszów 2022.

⁶ Ośrodek Karta, <https://karta.org.pl/projekty/nasza-mala-ojczyzna-hrubieszow-wielokulturowa-opowiesc-miescie-xx-wieku-tworzona-spoecznie> (dostęp: 22.08.2022).

⁷ Miejska Biblioteka Publiczna w Hrubieszowie, https://mbphrubieszow.pl/wp-content/uploads/2023/10/Hrubieszow-polskie_miasto_trzech_kultur.pdf (dostęp: 22.08.2022).

Przedwojenne ojczyzny” w 2019 roku były ważnym wkładem w dokumentowanie historii miasta i integrację jego mieszkańców⁸.

Hrubieszowski Dom Kultury organizował też cenne wydarzenia kulturalne, prelekcje, uroczyste obchody ważnych rocznic i wydarzeń, m.in. obchody 80. rocznicy akcji „Reinhardt” w czerwcu 2023 roku. Zapisem pamięci o ważnych postaciach Hrubieszowa i ich domach są także liczne publikacje⁹, pomniki i tablice w przestrzeni miasta. Gromadzeniem zbiorów dotyczących historii miasta i jego mieszkańców zajmuje się i zajmowało się wcześniej wielu członków Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego i regionalistów, m.in. Wincenty Piątek (twórca założonego w 1960 roku TRH i współredaktor jego biuletynu) i Jerzy Krzyżewski (Prezes TRH). Ważnym źródłem informacji o domach hrubieszowskich z początku XX wieku są m.in. modele wykonane przez Łukasza Krawczyka. Pomysł tego projektu zrodził się z potrzeby odtworzenia pierwotnego wyglądu domu przy ul. Berka Joselewicza, w którym mieszkał autor.

Cenną inicjatywą są także strony internetowe na Facebooku, m.in. „Pokaż Mi Swój HRUBIE-SZÓW!” i „Dawny Hrubieszów”, prezentujące kolejno od 2013 i 2014 roku stare zdjęcia domów hrubieszowskich, które są komentowane, rozpoznawane i opisywane. Szczególnie ważne są informacje o nieistniejących już obiektach, przekazywane przez starszych mieszkańców, wspomniane są także osoby, które mieszkały w domach uwiecznionych na fotografiach. Działania te, oprócz zapisu historii obiektów i miejsc, mają także na celu wzmocnienie poczucia tożsamości mieszkańców. Stare fotografie pozwalają młodszemu pokoleniu na zainteresowanie się historią własnej rodziny i domów, w których mieszkali ich przodkowie. Są okazją do podzielenia się wiedzą i unikatowymi zdjęciami pochodzącymi z prywatnych archiwów. Wspomniane działania instytucji i wolontariuszy mają na celu podkreślenie, jak istotne dla zachowania tożsamości miasta jest kultywowanie pamięci nie tylko o ważnych postaciach Hrubieszowa, ale także mniej znanych mieszkańcach. We wspomnianych mediach społecznościowych żyjący mieszkańcy wspominali, że na ul. Piłsudskiego mieszkał np. Stolarczyk, na ul. 3 Maja – Lenik, Kraszkiewicz, Bednarek, na ul. Kilińskiego – Weremij, na ul. Partyzantów – Wesołkowie, Rozlakowie, a na ul. Prusa – Starykiewiczowie.

1. Dworki i domy w Hrubieszowie i ich mieszkańcy

Do II poł. XIX wieku większość domów hrubieszowskich była drewniana. Materiał ten był tańszy i umożliwiał ich łatwiejszą rozbudowę. Tylko nieliczne rezydencje bogatych ziemian były murywane. W Hrubieszowie zachowało się kilka dworków znanych rodzin, m.in. Du Chateau, Kiese-wetterów i Golakowskich. Domy te znajdują się przy ul. 3 Maja, dawniej nazwanej ul. Pańską.

Zespół dworski rodziny du Chateau

Do najbardziej okazałych obiektów w Hrubieszowie należy barokowo-klasycystyczny dwór z ogrodem położony przy ul. 3 Maja 11, wpisany do rejestru zabytków (A/338), który obecnie jest siedzibą Muzeum im. ks. Stanisława Staszica. Centralna część budynku została zbudowana ok. 1791 roku (data na portyku). Jego charakterystycznym elementem jest czterokolumnowy portyk. Przed 1860 roku dodano skrzydło zachodnie, a w 1941 – wschodnie. W I poł. XIX wieku zespół otoczony został ogrodem spacerowym, „sięgającym do słuzy, w którym znajdowały się rzadkie okazy krzewów, jak np. magnolie, drzew iglastych, jak srebrne świerki, żywopłoty z grabiny i liany, które gęsto pięły się i zwisały na drzewiastych krzewach tworząc cieniłą aleję wzdłuż skarpy nadrzecznej”¹⁰.

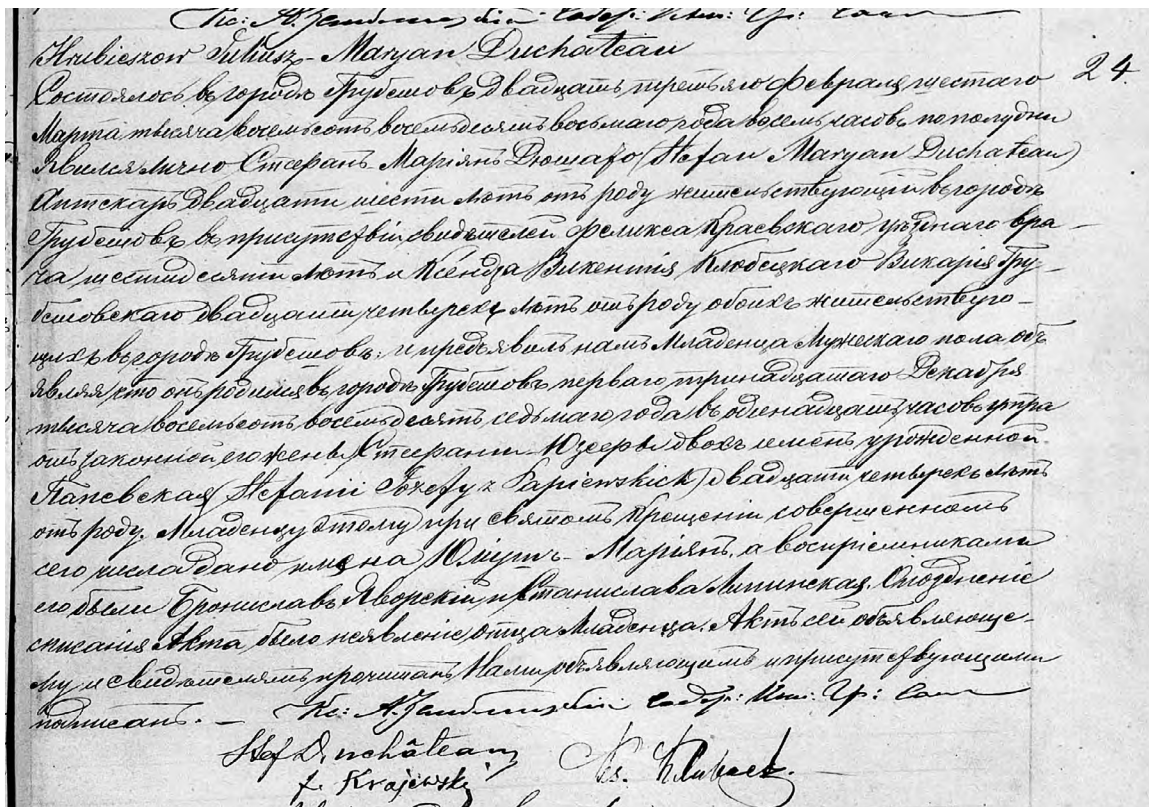
Właścicielami dworu prawdopodobnie byli: Franciszek Salezy Potocki, Ignacy Cetner z córką Anną Potocką, później Aleksander Sapieha z żoną Anną z domu Zamoyską, którzy kupili dwór dla

⁸ Miejska Biblioteka Publiczna w Hrubieszowie, https://mbphrubieszow.pl/wp-content/uploads/2023/10/pamiec_twojego_podworka.pdf (dostęp: 31.08.2022).

⁹ Liczne publikacje i wydawnictwach znajdujące się w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej, Muzeum Staszica, Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego itp.

¹⁰ T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów*, s. 9.

Stanisława Staszica. Obiekt ten należał także do Józefa Węzyk-Widawskiego i Józefa Kalickiego¹¹. W 1848 roku dwór kupił mgr farmacji Aleksander Piotr Du Chateau (ur. ok. 1823 – zm. 1896), syn oficera napoleońskiego Pierre’a Alexandre’a Du Chateau (ur. 1777 – zm. 1828) i Antoniny Pawłowskiej (ur. 1790 – zm. 1844). Żoną Aleksandra Piotra Du Chateau była Leokadia Rossochacka (ur. ok. 1830), a ich synem Stefan Marian Du Chateau (ur. 2.02.1862 w Hrubieszowie – zm. 1893) (Il. 2), który odziedziczył dwór. Był on farmaceutą i prowadził we dworze aptekę.

Il. 2. Akt urodzenia Stefana Mariana Du Chateau, Hrubieszów, 1862, wpis nr 16. Źródło: Kościół rzymsko-katolicki. Parafia Hrubieszów, <https://www.familysearch.org/search/catalog/288541?availability=Family%20History%20Library> (dostęp: 31.08.2022).

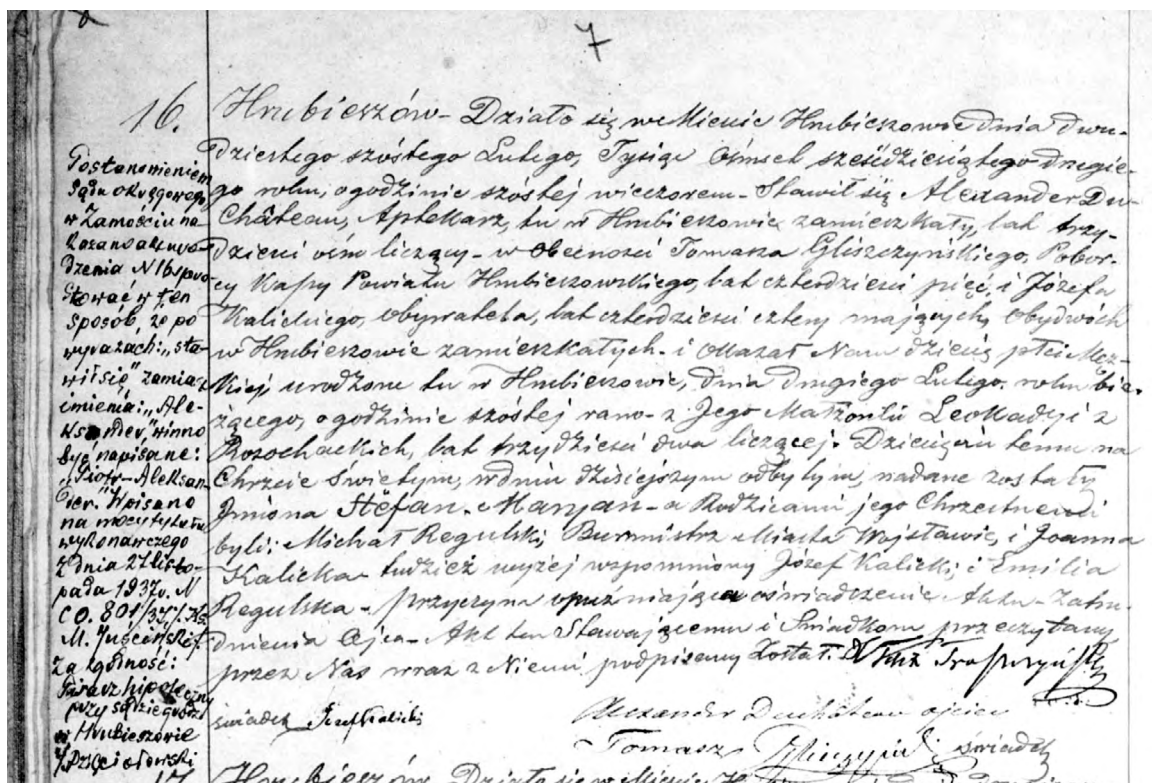
W Hrubieszowie urodził się także syn Stefana Mariana Du Chateau i Stefanii Józefy z domu Papińskiej (ur. 1866 – zm. 1928) – Juliusz Marian Du Chateau (ur. 13.12.1887 – zm. 1955) (Il. 3), kolejny spadkobierca dworu, który 3.04.1929 roku ożenił się w Warszawie z Marią Julią Mazarki (ur. 1903 – zm. 1979). Mieli oni dwóch synów: Jana Piotra (ur. 1936 w Warszawie – zm. 23.10.2021 w Hrubieszowie) i Aleksandra (ur. 1939). Juliusz z wykształcenia był inżynierem rolnikiem, studiował w Genewie i Fryburgu, a także w Krakowie – agronomię na UJ. Zabrzany w czasie okupacji i zdewastowany dwór wrócił do rodziny dopiero w 1948 roku, ale dawny właściciel Juliusz Du Chateau miał zakaz stałego pobytu w Hrubieszowie¹².

Z rodziny tej wywodził się także znany architekt Stefan Piotr Du Chateau (ur. 8.08.1908 w Solwyczegodzku na Syberii – zm. 2.06.1999 w Paryżu), który mieszkał w Paryżu. Dzięki działalności Fundacji Kultury i Przyjaźni Polsko-Francuskiej im. Krystyny i Stefana Piotra Du Chateau w Hrubieszowie zachowały się cenne fotografie m.in. z okresu dwudziestolecia międzywojennego i czasów

¹¹ Zespół dworski Du Chateau, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/hrubieszow-zespol-dworski-du-chateau> (dostęp: 2.07.2022).

¹² Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica. „Siedziba Muzeum – historia”, <https://www.muzeum-hrubieszow.com.pl/siedziba-muzeum/> (dostęp: 2.07.2022); Stefan Du Chateau, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/stefan-du-chateau> (dostęp 2.07.2022).

Il. 3. Akt urodzenia Juliusza Mariana Du Chateau, Hrubieszów, 1887, wpis nr 24. Źródło: Szukaj w Archiwach: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Hrubieszowie, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/web/guest/zespol/-/zespol/83244?refererPlid=20136> (dostęp: 31.08.2022).

drugiej wojny światowej, przedstawiające dwór i mieszkającą tu ponad sto lat rodzinę¹³. Stefan Piotr Du Chateau brał udział w obronie kraju i w grudniu 1939 roku dostał się do II Dywizji Strzelców Pieszych we Francji. Po wojnie ukończył studia na Politechnice Lwowskiej, miał wykłady dotyczące architektury nowoczesnej w École des Beaux-Arts w Paryżu i na Uniwersytecie w Montrealu. Był autorem 254 realizacji w 27 krajach¹⁴. Jego projekty, m.in. Meczet Hassana II w Casablance, wieżowiec Crédit Lyonnais w Lyonie, cechowało konstruktorskie i architektoniczne nowatorstwo (technologie konstrukcji rurowych). Za swoje osiągnięcia architektoniczne i naukowe otrzymał liczne nagrody i wyróżnienia. W 1988 roku został Honorowym Obywatel Miasta Hrubieszowa¹⁵.

W późniejszym okresie, w 50. latach XX wieku, we dworze mieszkał adwokat Otokar Jun, ożeniony z córką Feliksa Czarkowskiego. Mieszkała tu także ich córka Irena Jun (ur. 17.10.1935 r. w Hrubieszowie) – ceniona aktorka teatralna i filmowa, a także reżyserka¹⁶.

Dom rodziny Kiesewetter

Klasykystyczny zespół pałacowy rodziny Kiesewetterów położony przy ul. 3 Maja 11 powstał w I poł. XIX wieku. Początkowo miał formę budynku parterowego z wysokim cokołem, w XX wieku przekształconego na dwukondygnacyjny. Został on wpisany do rejestru zabytków (A/340)¹⁷.

Mieszkający w nim Ludomir Kiesewetter (ur. 1844 w Zamościu – zm. 19.08.1903 w Hrubieszowie) był znanym artystą malarzem, rzeźbiarzem, snycerzem i księgarzem. Był autorem m.in. bramy

¹³ Teatr NN, Kolekcja Jana Du Chateau, <https://teatrn.pl/lublin-fotografia/kolekcja-jana-du-chateau/> (dostęp: 2.07.2022).

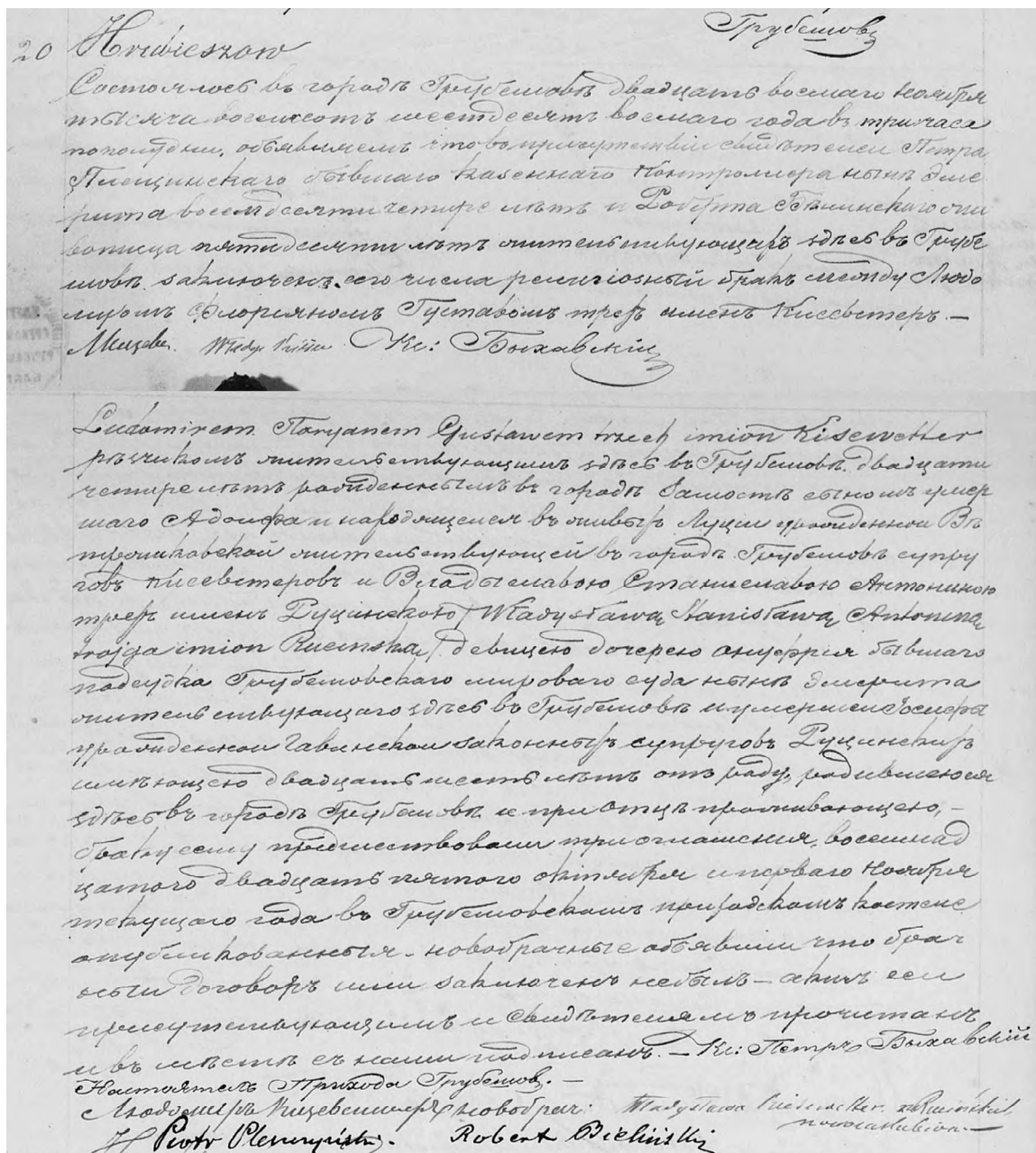
¹⁴ M. Zacharz, Stéphane Du Chateau, <http://www.zacharz.com/duchateau/polski.htm> (dostęp: 16.06.2023).

¹⁵ Stefan Du Chateau, https://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Du_Chateau (dostęp: 16.06.2023).

¹⁶ W. S. Wawrzeki, *Nasz ślad*, s. 41.

¹⁷ Dwór Kiesewetterów, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/3355> (dostęp: 2.07.2022).

wejściowej do archikatedry św. Jana w Lublinie. Jego pierwszą żoną była Władysława Stanisława Ru-
cińska (1843-1870) (Il. 4), a drugą – Paulina Kasylda Meissner herbu Lubicz (ur. 1839 – zm. 1913).
Synem Ludomira z pierwszego małżeństwa był Władysław Andrzej Kiesewetter (ur. 14.02.1870
w Hrubieszowie – zm. 1915), właściciel księgarni w Lublinie (Il. 5). Córka Ludomira Helena udzielała
prywatnych korepetycji z literatury i historii polskiej¹⁸. Synem z drugiego małżeństwa był Wiktor Kie-
sewetter (ur. 1876 – zm. 1935). Wiktor razem z żoną Bogumiłą z Wiśniewskich (ur. 1890) od ok. 1909
roku do wybuchu I wojny światowej prowadzili w domu drukarnię (Il. 6). Później pałac został przezna-
czony na mieszkania komunalne¹⁹.

Il. 4. Akt ślubu Ludomira Kiesewettera, Hrubieszów, 1868, wpis nr 20. Źródło: Kościół rzymsko-katolicki. Parafia Hrubieszów, <https://www.familysearch.org/search/catalog/288541?availability=Family%20History%20Library> (dostęp: 31.08.2022).

¹⁸ K. Stecki, *Hrubieszów*, s. 53–54.

¹⁹ W. S. Wawrzecki, *Nasz ślad*, s. 41.

Dworek rodziny Golakowskich

Klasycystyczny dworek rodziny Golakowskich z ogrodem znajdujący się przy ul. 3 Maja 17A powstał w II poł. XIX wieku. Został wpisany do rejestru zabytków w 1977 roku (A/1298). Jego elewację frontową zdobi czterokolumnowy portyk²⁰.

Mieszkał w nim lekarz Władysław Golakowski. W latach 20. XX wieku część pomieszczeń dworu wynajęto na biuro Wydziału Powiatowego Sejmiku w Hrubieszowie i drukarnię. W 1937 roku dwór od Walerii Golakowskiej kupił adwokat Stanisław Kulik. Po wojnie znajdowała się tu apteka, a obecnie mieszczą się tu kancelaria notarialna i gabinety lekarskie. Jak o dworze Golakowskich pisał Waldemar S. Wawrzecki: „Trafił w prywatne ręce, ludzi kochających zabytki i historię. Obecni właściciele Maryla i Stanisław Mielniczukowie przywrócili dworek do życia. Jest ozdobą w ciągu zabytkowych obiektów ulicy 3 Maja”²¹.

Inne wyróżniające się domy hrubieszowskie

Bardzo długo zabudowa w Hrubieszowie była niemal całkowicie drewniana. W latach 30. XVIII wieku pojawiły się pierwsze domy murowane, kiedy odbudowywano miasto po najazdach i pożarach. W 1827 roku na istniejących tu 660 domów 37 było już murowanych. Sto lat później – w 1938 roku – spośród 1352 budynków tylko 118 wybudowanych było z cegły.

W Hrubieszowie wykształciły się trzy typy domów drewnianych: zajazd z mieszkalnym poddaszem, ustawiony szczytem do ulicy, z szerokim przejazdem oraz z małymi pomieszczeniami po jednej stronie (układ był później powtarzany w projektach zajazdów murowanych); dworki ustawione kalenicowo do ulicy, z niewielkimi ganeczkami, podpartymi dwoma słupami, przykryte dachami naczółkowymi, dekorowane; oraz oryginalne, unikatowe jatki na starym rynku, przedzielone wąską uliczką, pierwotnie drewniane, a następnie odbudowane po pożarze jako murowane w 1864 roku²².

Szczególnie działalność Stanisława Staszica przyczyniła się do pozytywnych zmian w tym regionie, m.in. w zakresie wyglądu domów. Wprowadził on liczne przywileje – pożyczki na budowę murowanych domów i zwroty kosztów za pokrycie dachów domów materiałami niepalnymi²³.

Wiktor Zin pisał, że domy w Hrubieszowie przede wszystkim „wznoszono z drewna i budowano je na wzór i podobieństwo tych, które spłonęły lub zdążyły spróchnieć”²⁴. Wykorzystywane wtórnie niespalone deski i belki stanowiły „ogniwa przekazu historii”. „Historię domu – zdaniem Zina – można mierzyć ilością urodzin i zgonów powiązanych z każdym mieszkaniem”²⁵. W małych miasteczkach, takich jak Hrubieszów, formy domów były efektem zmieniających się potrzeb, a także przypadku, dzięki któremu powstawały niepowtarzalne efekty (Il. 7–10). Poprzez skalę i charakter znakomicie wpisywały się w lokalny krajobraz²⁶.

²⁰ *Dwór Golakowskich*, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/3358> (dostęp: 2.07.2022).

²¹ W. S. Wawrzecki, *Nasz ślad*, s. 41.

²² *Hrubieszów – historia miasta*, <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/hrubieszow-historia-miasta/> (dostęp: 31.08.2022).

²³ H. Gmiterek, *Życie społeczno-gospodarcze mieszkańców Hrubieszowa w XVI-XVIII stuleciu*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2004, t. 3, s. 313–314.

²⁴ W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27.

²⁵ Tamże, s. 29.

²⁶ W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974, s. 100.

Il. 7. Dekoracje domu przy ul. Kilińskiego 18.
Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 8. Dekoracje domu przy ul. Kilińskiego 13.
Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 9. Dekoracje domu przy ul. Kilińskiego 13.
Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 10. Dekoracja ganku domu przy ul. Kilińskiego 32.
Fot. B. Makowska, 2022.

W południowo-zachodniej dzielnicy Hrubieszowa, gdzie były zlokalizowane kościoły katolickie, dwory szlacheckie i reprezentacyjne budynki, mieszkała ludność polska, katolicka. W dzielnicy północno-wschodniej mieszkała ludność ruska w sąsiedztwie cerkwi prawosławnej i unickiej. Natomiast kupcy żydowscy mieszkali w części środkowej miasta (koło rynku przy ul. Wodnej), gdzie znajdowała się synagoga.

W centrum Hrubieszowa zachowało się wiele drewnianych domów z bogato zdobionymi gankami „altanowymi”, dekorowanych elementami ażurowo wycinanymi w drewnie (Il. 7–10). Domy zmieniały właścicieli, ponieważ było wiele trudnych momentów w historii miasta. Jak pisał Wawrzecki:

Dziadek mój mieszkał na Podgórzu. W okresie mojego dzieciństwa używano nazwy Pogórze. Ulica 1 Maja, centrum Pogorza, ulica moich lat dzieciennych w zderzeniu z dzisiejszą ulicą Piłsudskiego bo taka nazwę teraz nosi ta ulica to dwa różne światy. Dawna 1 Maja to ulica gęsto zabudowana z jednej i drugiej strony domami mieszkalnymi oraz zabudowaniami gospodarczymi, bo większość mieszkających to rolnicy. Nazwiska dawnych mieszkańców tej ulicy bez trudu znajdziecie w herbarzach drobnej szlachty, zresztą nie tylko. Niektórzy z nich /np. adwokat Zderkiewicz/ mieli świadomość, że mieszkańcy Podgórza /dawniej Pohurza – Pogorza/ to właśnie potomkowie szlachty. O tym epizodzie mówił mi Jasio Zderkiewicz, adwokat Zderkiewicz był jego stryjem, pokazał mu stary herbarz z nazwiskiem Zderkiewiczów z dumą podkreślając herbowe pochodzenie [...] Większość gospodarstw-folwarczków była zagospodarowana właśnie tak jak opisano. Dom mieszkalny w pobliżu ulicy, tuż za domem piwniczka i w pewnej odległości

zabudowania gospodarcze dla zwierząt a jeszcze dalej rozdzielone ogrodem lub sadem olbrzymie dwu tokowe stodoły. Dzisiaj ci ludzie czy też potomkowie tych ludzi którzy tutaj mieszkali, nie mają świadomości swojego pochodzenia. Wspomnę tylko kilka nazwisk Rzątkowski, Patkowski, Kuźmiński, Zderkiewicz, Panasiewicz, Tański, Mszanec-ki, Lebedowicz, Chrzanowski, Danilewicz, Kozicki, Kraszkiewicz, Zaklekta, Hapoński, Tymecki. Gospodarstwa te za stodołami miały również ogrody i sady...²⁷.

Według Zina trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy cechy charakterystyczne domów, nale-żących do wyznawców różnych religii (Polaków, Rusinów i Żydów), były zróżnicowane w jedno-znaczny sposób, choć z pewnością wyróżniały się te należące do przedstawicieli ostatniej z wy-mienionych grup. Przykładem jest dom żydowski przy ul. Partyzantów 13 (dawniej ul. Długa), w którym działał zajazd. Ma on zabudowany werandowo ganek, co jest nietypowe dla tego typu obiektów. Domy żydowskie przeważnie nie miały ganków i były budowane często przy drodze z lokalami usługowymi (zakłady szewski czy kowalski, sklepiki itd.). Jak pisał Zin:

W każdym żydowskim domu były mocne, zamykane od wewnątrz okiennice. Stanowiły one coś więcej niż zwykły detal architektury. [...] Spójrzmy teraz na dach żydowskiego domu. Odnajdziemy tam osobliwą konstrukcję wiążącą się z nakazami religii. Za pomo-cą drewnianych bloków i prowadnic część połaci dachowej można było przesunąć tak, że w dachu powstawał wielki otwór. To urządzenie niekiedy bardzo chytrze skonstruowa-ne, wiązało się z jesiennym świętem kuczek czyli namiotów. Niektórzy Żydzi – w myśl dawnej tradycji – budowali wtedy na własnych podwórkach nędzne, poszyte trzcina-kie, bogatsi podnosili jedną z dachowych połaci i uctowali bezpiecznie na poddaszu, bo tak kazały zwyczaje²⁸.

Do najciekawszych przykładów domów hrubieszowskich można zaliczyć m.in. dworek przy ul. Czerwonego Krzyża 18a, pochodzący z II poł. XIX wieku (A/339); dworek przy ul. Kruczej 12 (A/190); dom przy ul. St. Staszica 9 z końca XIX wieku, z gankiem od frontu wspartym na dwóch murowanych filarach; dworek przy ul. St. Staszica 9; klasycystyczny dworek przy ul. St. Staszica 12b z 1831 roku, z portykiem kolumnowym; dom przy ul. Kościelnej 2b (A/334); dom przy ul. Partyzantów 11 (A/1302) z końca XIX wieku; dom przy ul. St. Staszica 9 (A/1299) i ul. St. Staszica 12b (A/333), a także kamienice przy ul. Targowej 7 (A/337) i przy Placu Wolności 1 (A/336).

2. Wielokulturowość miasta

Pograniczne położenie powiatu hrubieszowskiego spowodowało, że od wieków na jego terenie krzyżowały się wpływy wielu kultur i religii, co miało wpływ na formę domów. Hrubieszów le-żał na dawnym szlaku prowadzącym z północy przez Lublin w kierunku Rusi i obok nadbużań-skich Grodów Czerwieńskich. Mieszkali tu dawniej Polacy i Rusini²⁹. Początkowo te dwie grupy narodowościowe wzajemnie się równoważyły i obie były reprezentowane we władzach miasta. Ludność ruska przeważała na przedmieściach. Od połowy XVI wieku w Hrubieszowie zaczęli się osiedlać Żydzi, umożliwił to przywilej Stefana Batorego z 1578 roku. Mogli oni m.in. kupować nieruchomości, prowadzić handel, warzyć i sprzedawać trunki, trudnić się rzeźnictwem. Liczba Żydów rosła od drugiej połowy XVII wieku, a w połowie XVIII stulecia stanowili oni największą grupę etniczną w Hrubieszowie³⁰.

Lustracja sporządzona w 1765 roku wymienia: „domów żydowskich 135, domów chrześcijań-skich 26, na ulicy wójtowskiej domów 13, na sokalskiej 24, na zamojskiej 25, domów należących

²⁷ W. S. Wawrzecki, *Nasz ślad*, s. 14–15.

²⁸ W. Zin, *Piękno utracone*, s. 94–103.

²⁹ T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów*, s. 6.

³⁰ H. Gmiterek, *Życie społeczno-gospodarcze mieszkańców Hrubieszowa*, s. 305–306.

do kościoła, farnego 17, do klasztoru dominikanów 8, do cerkwi św. Mikołaja 5, na przedmieściu Sławęcinnie 101, razem 375³¹.

W inwentarzu sporządzonym w 1772 roku wymienionych jest 234 mieszczan katolików w mieście (w tym 34 mieszkających na terenie jurydyki księdza Proboszcza, kościoła św. Ducha i oo. dominikanów), 7 jurydyki cerkwi św. Mikołaja i 136 Żydów. Łącznie 377 osób. Lustracja z 1772 roku wymienia łącznie 354 domów, w tym 135 żydowskich³².

W 1788 roku opisywano:

Domy przy rynkach i na ulicy Pańskiej przeważnie murowane, parterowe lub też jednopiętrowe, wreszcie miasta z małym wyjątkiem drewniane, parterowe. [...] Ludność chrześcijańska i w małej części żydowska trudni się rzemiosłami, zaspakajającymi w części miejscowe potrzeby, nadto uprawą ogrodów i rolnictwem. [...] Ludność przedmieść jest wyłącznie rolniczą, gospodarkę prowadzi trójpolową, ciągnie też dość duże zyski z przewozu towarów. Handel prawie wyłącznie w ręku żydów, znajduje się jednak 6 sklepów utrzymywanych przez chrześcian, 2 z towarami kolonialnymi, 2 produktów większych, jeden galanteryjny, jeden żelaza i maszyn. Żydzi trudnią się przeważnie handlem, faktorstwem a częścią małą rzemiosłami; chrześcianie przeważnie rolnictwom³³.

Od 1854 roku przeważa w Hrubieszowie ludność żydowska (3676) nad polską (2845). W 1864 roku jeszcze bardziej rośnie ta różnica – 3937 Żydów i 2829 Polaków³⁴. W dokumencie z 1871 roku zamieszczono spis mieszkańców, których łączna liczba wynosiła 7717³⁵. W tym 29 osób wyznania prawosławnego, 1540 greko-unickiego, 1693 rzymsko-katolickiego, 6 ewangelickiego i 4449 Żydów. W 1879 roku Hrubieszów ma 522 domów mieszkalnych, 52 murowanych, w których mieszka 1706 ludzi wyznania prawosławnego i 1515 katolików, 4984 Żydów i 3 protestantów.

Tragiczne losy Żydów w czasie II wojny światowej położyły kres bogactwa ich kultury, która była częścią historii miasta³⁶. Zachowanie wiedzy i pamięci o domach i mieszkańcach Hrubieszowa jest ważne, ponieważ wiele rodzin utraciło należące kiedyś do przodków posiadłości z przynależącymi do nich budynkami.

Liczba ludności Hrubieszowie zmieniała się dynamicznie. Najwięcej mieszkańców było w 2000 roku (2020), ostatnio zauważalne są nieznaczne tendencje zniżkowe. W wyniku działań wojennych w 1917 roku (8208) i w 1945 (8000) ludności w mieście było bardzo mało, podobnie w 1951 (10000)³⁷.

Wielokulturowość i różne grupy społeczne Hrubieszowa oraz okolicznych miasteczek zostały w oryginalny sposób zilustrowane przez Franciszka Kostrzewskiego (Il. 11).

3. Znani mieszkańcy Hrubieszowa

Kulturę ziemi hrubieszowskiej tworzyli mieszczenie, włościanie i bogate rody ziemiańskie, które wspierały finansowo m.in. budowę lub odbudowę kościołów – np. Kuropatniccy i Kurdwanowscy

³¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. III, Warszawa 1882, s. 185.

³² Archiwa Państwowe, Inwentarze Starostw 1495–1795, *Inwentarz starostwa hrubieszowskiego [rubieszowskie], woj. ruskie, 1545–1772*, Sygn. 80 [H.2], <https://agad.gov.pl/inwentarze/LVI.xml> (dostęp: 31.08.2022).

³³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, s. 179–187.

³⁴ *Dzieje Hrubieszowa*, s. 194.

³⁵ Dokument odnaleziony podczas remontu wieży kościelnej w 1985 roku, zob. T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów*, s. 17.

³⁶ M. Fornal, *W poszukiwaniu zapomnianego sztetl*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 88–92.

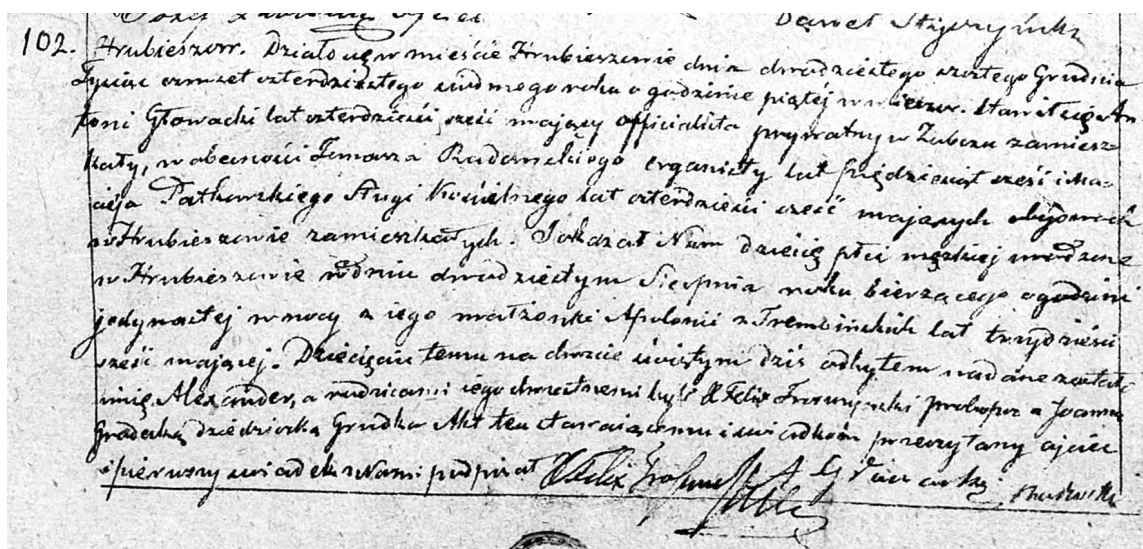
³⁷ *Hrubieszów*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hrubiesz%C3%B3w> (dostęp: 31.08.2022).

Il. 11. Mapa poglądowa hrubieszowskiego i okolic przyległych, gwazs na papierze, Franciszek Kostrzewski, 1889. Źródło: Muzeum Hrubieszowa MH.H.2847.

wspierali budowę kościoła i klasztoru dominikanów³⁸. Wkład w kulturę mieli także inni twórcy – artyści malarze i rzeźbiarze, poeci i pisarze. We dworze na plebani przy kościele św. Mikołaja w Hrubieszowie urodził się Bolesław Prus (Aleksander Głowacki, ur. 20.08.1847 – zm. 19.05.1912 w Warszawie) (Il. 12). Jego matka Apolonia z Trembińskich – córka Wincentego i Maryanny z Załuskich – była siostrą ówczesnego proboszcza, a ojciec Antoni Głowacki był synem Tomasza i Maryanny z Barańskich.

Il. 12. Akt urodzenia Bolesława Prusa (Aleksandra Głowackiego), Hrubieszów, 1847, wpis nr 102. Źródło: Kościół rzymsko-katolicki. Parafia Hrubieszów, <https://www.familysearch.org/search/catalog/288541?availability=Family%20History%20Library> (dostęp: 31.08.2022).

³⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, s. 179–187.

W Hrubieszowie urodzili się m.in. poeta Stanisław Ciesielczuk (ur. 3.06.1906), historyk Antoni Wiatrowski (ur. 1.06.1889), poetka Kazimiera Wiśniewska (ur. 30.07.1921), a mieszkali tu także Stanisław Staszic (założyciel Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego) oraz architekt i konserwator Wiktor Zin³⁹, pochodzący z rodziny rzemieślników pozłotników i malarzy. Ten ostatni w Hrubieszowie mieszkał w domu przy ul. Kilińskiego 10 (dawniej ul. Browarnej), zbudowanym ok. 1890 roku i wzorowanym na wiejskich dworach z gankiem wspartym na dwóch drewnianych słupach. W domu tym często byli goszczeni przedstawiciele świata kultury i przyjaciele rodziny.

Do znanych twórców hrubieszowskich – oprócz Wiktora Zina – należą także: Stanisław Karulak, Franciszek Kostrzewski, Paweł Gajewski, Szymon Radomski, Jan Popek i Alfred Przybysz. Ten ostatni – animator kultury w Hrubieszowie, znany regionalista i plastyk – był wieloletnim dyrektorem Hrubieszowskiego Domu Kultury, propagującym kulturę i dokumentowanie ginącej architektury Hrubieszowa. Był także inicjatorem organizacji Jesieni Plastycznej, na której prezentowano prace powstałe na okolicznych plenerach malarskich.

Wśród współczesnych artystów warto wspomnieć także o akwareliście Rafale Janie Patro, który w czerwcu 2023 roku na wystawie pt. „Przedwczoraj” w Hrubieszowskim Domu Kultury prezentował miasto z czasów przed- i powojennych, a także mieszkańców widzianych oczami jego wyobraźni.

W świecie muzyki ważną postacią był Andrzej Pakuła (ur. 9.04.1974 – zm. 23.02.2023), twórca z Teatru Piosenki Młyn, a także współzałożyciel zespołu Nicolaus i nauczyciel teorii muzyki w Hrubieszowskiej Akademii Śpiewu⁴⁰.

Wielokulturowy Hrubieszów inspiruje artystów także współcześnie, co jest szczególnie ważne dla przyszłości dziedzictwa kulturowego miasta. Dzieciństwo i młodość spędziła w Hrubieszowie Miriam Ben Shimon, współczesna wokalistka, kompozytorka i autorka tekstów. Początkowo szkoliła głos pod okiem Adama Szabata i Andrzeja Pakuły w Hrubieszowskiej Akademii Śpiewu, później ukończyła BIMM Institute w Londynie, gdzie mieszka od kilku lat⁴¹. Miriam Ben Shimon była pomysłodawczynią publikacji o hrubieszowskich Żydach pt. *Hrubieszów – male Polin. Znani w Polsce i na świecie*. W grudniu 2015 roku wzięła udział w koncercie galowym podsumowującym ten projekt.

Do znanych mieszkańców Hrubieszowa żydowskiego pochodzenia należeli m.in. Henry Orenstein (ur. 13.09.1923 w Hrubieszowie – zm. 14.12.2021 w Livingston w USA), Abraham Stern (ur. 1768 w Hrubieszowie – zm. 1842 w Warszawie), Bolesław Leśmian (ur. 22.01.1877 w Warszawie – zm. 5.11.1937 w Warszawie) i Abraham Silberstein (ur. 25.04.1914 w Wyszku – zm. 19.03.2019 w Hrubieszowie). Henry Orenstein mieszkał w kamienicy przy dzisiejszym Placu Wolności. W czasie wojny był więźniem w pięciu obozach koncentracyjnych. Po wojnie był projektantem zabawek, wynalazcą (m.in. Optimus Prime – Transformers) i pokerzystą przyjętym do Poker Hall of Fame (wyróżnienie dla profesjonalnego gracza). Orenstein razem z żoną Susie dofinansowali budowę Ściany Pamięci w Hrubieszowie⁴².

W Hrubieszowie mieszkał też zegarmistrz i wynalazca Abraham Stern (ur. 1769 – zm. 1842), który dzięki staraniom Stanisława Staszica został w 1830 roku członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁴³. Przez cztery lata pracował tu także Bolesław Leśmian (właśc. Lesman) poeta, prozaik, krytyk i tłumacz pochodzenia żydowskiego, który w latach 1918–1922 prowadził kancelarię notarialną w Hrubieszowie.

W Hrubieszowie – rodzinnym mieście matki – w domu przy ul. Partyzantów 13 (dawniej ul. Długa) mieszkał także Abraham Silberstein. Brał on udział w walkach w czasie II wojny światowej

³⁹ D. Grzymała, *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, Hrubieszów 2014; W. Zin, *Piękno utracone*, s. 96–100.

⁴⁰ M. Parol, *Hrubieszów: Odszedł Artysta spośród Młynarzy*, „Kronika Tygodnia” z 24.02.2023, <https://www.kronikatygodnia.pl/artukul/34937,hrubieszow-odszedl-artysta-sposrod-mlynarzy> (dostęp: 17.06.2023).

⁴¹ M. Parol, *Miriam Ben Shimon. Z Hrubieszowa przez Izrael do Londynu*, „Kronika Tygodnia” z 16.05.2023, <https://www.kronikatygodnia.pl/artukul/36202,miriam-ben-shimon-z-hrubieszowa-przez-izrael-do-londynu?fbclid=IwAR1Y6CFs-7pwglTvOULrYbLMr5fBFj0RW1ZPfmkIp7jUxIPN2rRZLQ4LUoA> (dostęp: 17.06.2023).

⁴² *Henry Orenstein*, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/henry-orenstein> (dostęp: 31.08.2022).

⁴³ *Abraham Stern*, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/abraham-stern> (dostęp: 31.08.2022).

m.in. w bitwie o Dunkierkę. Po wojnie pomagał transportować do Palestyny ocalałych z Zagłady Żydów⁴⁴. Był też zaangażowany w powstanie pomnika – Ściany Pamięci – na cmentarzu żydowskim w Hrubieszowie i działał w organizacji Ziomkostwa Żydów z Hrubieszowa. W swojej książce wspomina m.in. sąsiada kowala, zapomniane zawody (druciarza), jak wyglądały obrzędy szabatu, święta Paschy i Kuczek, żydowskie śluby i pogrzeby⁴⁵.

Mieszkańcy Hrubieszowa – przedstawiciele różnych warstw społecznych i różnego pochodzenia etnicznego – zostali uwiecznieni na starych zdjęciach i pocztówkach m.in. w książce Jerzego Leopolda Krzyżewskiego⁴⁶. Kolekcje starych zdjęć przedstawiających domy i mieszkańców Hrubieszowa znajdują się w Bibliotece Miejskiej (Il. 13–14), Muzeum Staszica, zbiorach prywatnych, a także w zbiorach prywatnych przekazanych Miejskiej Bibliotece Publicznej i Hrubieszowskiemu Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau (Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej). Zdjęcia te pokazują, jak ważną rolę w integrowaniu mieszkańców odgrywały ganki⁴⁷, często z ławeczką, porośnięte pnączem, a także ogrody przydomowe, gdzie spędzano czas przy interesującej rozmowie w gronie rodzinnym lub z przyjaciółmi. Stare zdjęcia pokazują różne typy domów, bardzo zróżnicowane pochodzenie etniczne i status społeczny mieszkańców wykonujących różne zawody.

Il. 13. Pierwsza dekada XX wieku, Hrubieszów. Pogórze, ulica Józefa Piłsudskiego (to również obecna nazwa ulicy). Fotografiię udostępniła Ludgera Kuźmińska. Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau, Archiwum Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej Hrubieszów, SYGNATURA: PL_2024_010_0004_0001, https://zbioryspoleczne.pl/dokumenty/PL_2024_010_0004_0001.

⁴⁴ *Abraham Silberstein*, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadcowie/abraham-silberstein/> (dostęp: 17.06.2023).

⁴⁵ A. Silberstein, „...stokroć tyle otrzyma...”: *dramatyczne dzieje mojego życia*, przeł. E. Heczko, Dzięgielów 2005.

⁴⁶ J. L. Krzyżewski, *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2009.

⁴⁷ Na przykład zdjęcia mieszkańców na ganku Domu Lekarzy przy ul. Piłsudskiego 9 (dawniej ul. 1 Maja).

Il. 14. Lata 30. XX wieku, Hrubieszów, Sławęcín. Rodzina przed swoim domem. Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau, Archiwum Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej Hrubieszów, SYGNATURA: PL_2024_011_0003_0025, https://zbioryspoleczne.pl/dokumenty/PL_2024_011_0003_0025.

Podsumowanie

W wyniku badań wyciągnięto wnioski, że gromadzenie i popularyzacja danych dotyczących budownictwa tradycyjnego i jego dawnych użytkowników pozwala lepiej rozumieć przeszłość miasta – jego odrębność, niepowtarzalność i „swojskość”. Poznanie historii związanej z wielokulturowością i złożonych relacji społecznych Hrubieszowa pomaga w pełniejszej analizie jego urbanistyki i poszczególnych domów. Kultywowanie pamięci o dziedzictwie kulturowym jest bardzo ważne w kształtowaniu poczucia tożsamości lokalnej i wzbogacaniu mieszkańców o wiedzę dotyczącą historii miasta. Wielką wartością jest to, że wielokulturowy Hrubieszów inspiruje artystów także współcześnie, co jest ważne dla przyszłości dziedzictwa kulturowego miasta, z którego jego mieszkańcy mogą być dumni.

Izabela Sykta, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
ORCID: 0000-0003-3056-1055

DOI: 10.23817/domhrub.1-10

Dominika Strzałka-Rogal, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
ORCID: 0000-0001-6437-048X

Katarzyna Fabijanowska, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
ORCID: 0009-0005-5687-1504

Beata Makowska, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
ORCID: 0000-0002-1221-9216

Agnieszka Greniuk, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
ORCID: 0000-0002-8090-1081

Mikołaj Patriak, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury

Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno- -krajobrazowe i plener malarski studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie 2022

Streszczenie: W ramach praktyk inwentaryzacyjnych architektoniczno-konserwatorsko-krajobrazowych w Hrubieszowie w lipcu 2022 r. studenci architektury i architektury krajobrazu WAPK opracowali kompleksowe dokumentacje inwentaryzacyjne kilkunastu zabytkowych domów i ogrodów, obejmujące prócz zabudowy zagospodarowanie działek siedliskowych i inwentaryzacje zieleni z zastosowaniem klasycznych metod inwentaryzacji rysunkowej, jak i technologii skanowania 3D. Plener malarski zaowocował szeregiem obrazów i szkiców w plastyczny sposób rejestrujących hrubieszowskie domy i ogrody w krajobrazie miasta. Rezultaty praktyk były prezentowane na wystawach w Krakowie, Hrubieszowie, Łodzi i Zgierzu przyczyniając się do popularyzacji dziedzictwa architektury drewnianej Hrubieszowa.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, Hrubieszów, inwentaryzacja zieleni, plener malarski, praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-konserwatorskie, praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe, ogrody, rysunek architektoniczny, skanowanie 3D, zabytkowe domy

Architectural and Landscape Inventory Internship and Openair Painting of Students of the Faculty of Architecture at Cracow University of Technology in Hrubieszów in 2022

Abstract: As part of the architectural conservation and landscape inventory practice in Hrubieszów in July 2022, students of architecture and landscape architecture from the FA CUT developed comprehensive inventory documentation for several historic houses and gardens. Apart from buildings, this included the development of habitat plots and inventories of greenery, using conventional drawing inventory methods and 3D scanning technology. The plein-air painting practice resulted in a series of paintings and sketches that artistically captured Hrubieszów houses and gardens in the landscape of the town. The results of the practice were presented at exhibitions in Kraków, Hrubieszów, Łódź and Zgierz, contributing to the popularisation of the wooden architectural heritage of Hrubieszów.

Keywords: wooden architecture, Hrubieszów, greenery inventory, plein air painting, architectural and conservation inventory practices, architectural and landscape inventory practices, gardens, architectural drawing, 3D scanning, historic houses

Il. 1: a) Grupa studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej wraz z prowadzącymi praktyki inwentaryzacyjne i plener malarski przy pomniku prof. Wiktora Zina w Hrubieszowie, lipiec 2022. Fot. Agnieszka Greniuk, 2022; b-d) Studenci architektury i architektury krajobrazu podczas prac inwentaryzacyjnych i pleneru malarskiego w „Zinówce” – domu rodzinnym prof. Wiktora Zina, lipiec 2022. Fot. I. Sykta, B. Makowska, 2022.

Wstęp

Ważnym elementem prac badawczych w ramach działania „Hrubieszowski dom z klimatem” były studenckie praktyki inwentaryzacyjne i plener malarski, które odbyły się w lipcu 2022 roku w Hrubieszowie. Celem praktyk była rejestracja zasobu i ocena stanu zachowania zabytkowej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa. Studenci architektury i architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej opracowali kompleksowe inwentaryzacje 19 zabytkowych domów (w tym 5 objętych ochroną rejestrową i ewidencyjną) i ogrodów przydomowych, obejmujące prócz zabudowy także zagospodarowanie działek siedliskowych i inwentaryzacje zieleni. Dodatkowo przy dwóch wybranych lokalizacjach zinwentaryzowano przedogródki.

Opiekunami praktyk architektoniczno-konserwatorskich były dr hab. Jolanta Sroczyńska, prof. PK, i mgr Dominika Strzałka-Rogal z Katedry Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, praktyk architektoniczno-krajobrazowych – dr Izabela Sykta i mgr Katarzyna Fabijanowska z Katedry Architektury Krajobrazu, pleneru malarskiego – dr hab. Beata Makowska, prof. PK z Katedry Rysunku, Malarstwa i Rzeźby.

Studenci architektury z Krakowa po kilkudziesięciu latach powrócili do tradycji praktyk inwentaryzacyjnych w Hrubieszowie, zapoczątkowanych przez profesora Wiktora Zina w latach 50. i 60. i kontynuowanych do lat 70 XX wieku¹. W pracach studialnych i inwentaryzacyjnych zastosowano holistyczne podejście do zabytkowej zabudowy Hrubieszowa, postrzeganej nie wyłącznie przez pryzmat domu – budynku i jego bezpośredniego otoczenia, ale bardziej całościowo w kontekście domostwo–siedlisko w odniesieniu do relacji dom–człowiek–ogród. Badania objęły zabudowę i zagospodarowanie działki z ogrodem przydomowym oraz historie mieszkańców i tradycje użytkowania miejsc. Uwzględniono także szerszy kontekst krajobrazowy – analizując powiązania urbanistyczne, funkcjonalne i widokowe domów z otoczeniem, miastem i krajobrazem otwartym. Dopelnieniem obrazu były prace malarskie i szkice rysunkowe, stanowiące wrażeniową rejestrację historycznej zabudowy w krajobrazie miasta, w szczególny sposób oddziałującą na emocje odbiorców, a także ideowo nawiązujące do twórczości prof. Wiktora Zina.

Wiedzę z zakresu historii miasta, jego architektury i ogrodów typologii i charakterystycznych cech domów hrubieszowskich pogłębiły wykłady i spacerki studialne, w których rolę przewodników odgrywali lokalni eksperci – Maria Fornal, dawny pracownik delegatury WUOZ w Zamościu, oraz regionalista Łukasz Krawczyk, autor makiety przedstawiającej rekonstrukcję dawnego wyglądu miasta.

Większość inwentaryzowanych obiektów jest własnością prywatną, tylko nieliczne znajdują się w zasobach komunalnych gminy. Swoje domy i ogrody otworzyli przed nami ich mieszkańcy,

¹ Więcej na temat praktyk inwentaryzacyjnych prowadzonych przez prof. Zina na Zamojszczyźnie w: *Stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy mieszkalnej i ogrodów Hrubieszowa*, w tym tomie.

Il. 2. Domy objęte pracami badawczymi; a) Oznaczone na archiwalnym planie regulacyjnym Hrubieszowa z 1821 roku. Źródło: Kopia planu Hrubieszowa z 1821 roku, wykonana w 1846 roku, sygn. MH.H.717. Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Fragment planszy z wystawy „Hrubieszowski dom z klimatem 2022”. Oprac. A. Szczyпка, 2022; b) Oznaczone na współczesnej ortofotomapie Hrubieszowa. Źródło: Geoportal.gov.pl, 2023. Oprac. A. Greniuk, 2023.

dzieląc się historiami, a także problemami związanymi z ich utrzymaniem. Szczególnym domem i jedynym zinventaryzowanym kompleksowo wraz z wnętrzami i szczegółową inwentaryzacją zieleni była „Zinówka” – dom rodzinny profesora Wiktora Zina przy ul. Kilińskiego. Drewniany dom o formie dworkowej z gankiem wspartym na słupach, zwrócony do ulicy ozdobnym kwiatowym przedogródkiem, otoczony starymi drzewami i ogrodem to według prof. Zina archetyp domu hrubieszowskiego².

Efekty prac inwentaryzacyjnych omówiono z podziałem na praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-konserwatorskie, architektoniczno-krajobrazowe, plener malarski i prace badawcze w „Zinówce” oraz zilustrowano zdjęciami i wybranymi pracami studenckimi. Motywem przewodnim jest dom i ogród przy ul. Wodnej, który stanowi dobry przykład zachowania tradycji hrubieszowskiego domu i ogrodu. Obiekt ten był przedmiotem zarówno opracowań inwentaryzacyjnych w zakresie architektoniczno-konserwatorskim i krajobrazowym, jak i szkiców i prac malarskich.

1. Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-konserwatorskie

Il. 3a–c) Studenci architektury podczas terenowych prac inwentaryzacyjnych z wykorzystaniem klasycznych metod pomiarowych oraz skanowania 3D. Fot. I. Sykta, 2022.

Hrubieszów to miejsce znaczące dla studentów i absolwentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Profesor Wiktor Zin, jako długoletni kierownik Katedry Historii Architektury i Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, przez wiele lat przyjeżdżał na Zamojszczyznę i do rodzinnego miasta ze studentami architektury na praktyki inwentaryzacyjne. Opowiadał też o hrubieszowskich zabytkach podczas pamiętnych wykładów

Il. 4a–c) Rysunki inwentaryzacyjne elewacji i dokumentacja fotograficzna detali architektonicznych domu przy ul. Wodnej z wykorzystaniem klasycznych metod. Oprac. W. Bałazy, J. Jedynak, A. Zuba, K. Pietrzkie-wicz, 2022.

² W. Zin, *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27–33.

z historii architektury polskiej. Dzięki studenckim pracom inwentaryzacyjnym, a także rysunkom Profesora, publikowanym w jego licznych książkach, udało się ocalić od zapomnienia wiele dziś już nieistniejących starych domów. Tradycyjna zabudowa drewniana, budująca unikalny „klimat” Hrubieszowa, powoli znika z pejzażu miasta, zastępowana przez współczesną, bezstylową i typową zabudowę mieszkalną, nienawiązującą do lokalnych tradycji i oderwaną od tożsamości miejsca.

Praktyki studenckie stanowiły okazję do rejestracji i zapoznania się ze swoistymi cechami stylowymi, proporcjami, formami i detalem architektonicznym historycznej zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa.

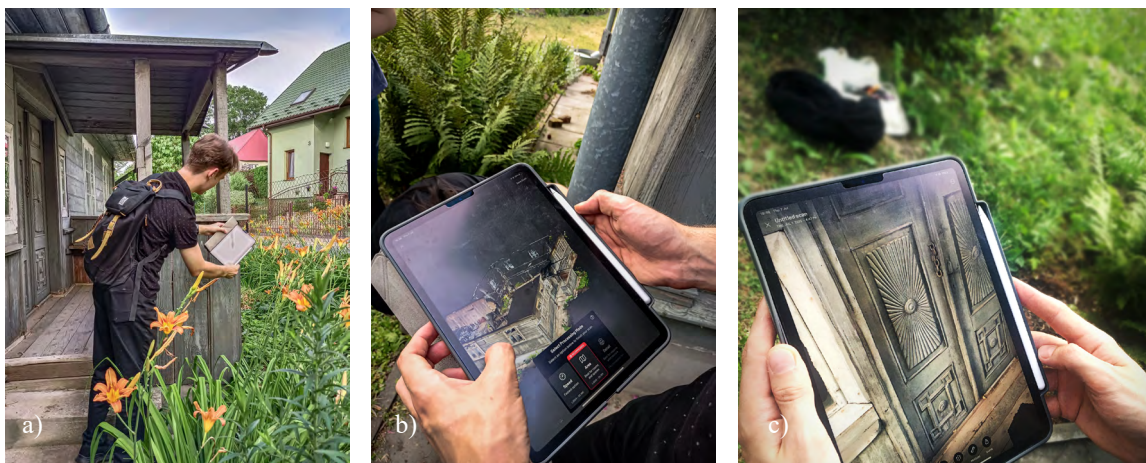
Cel praktyk

Historyczna zabudowa mieszkalna Hrubieszowa posiada wiele charakterystycznych cech, elementów i detali wyróżniających ją na tle regionu. Stare domy zachowane do dziś w Hrubieszowie stanowią cenny zasób, niestety niewystarczająco zinwentaryzowany i przebadany, a przede wszystkim ginący na naszych oczach. Szczególnie zagrożona jest zabudowa drewniana, w tym inwentaryzowane domy o elewacjach szalowanych pionowymi listwami. Narożniki domów były zwykle akcentowane poprzez obramowanie szerszym deskowaniem, przypominającym kolumnowy ryzalit, tak jak np. w „Zinówce”, a w innych domach dodatkowo dekorowane geometrycznym detalem z płyt wyciętych z desek, przypominającym boniowanie w budynkach murowanych, takie rozwiązanie występują np. przy ul. Podzamcze czy Narutowicza. Detal narożnika budynku był artykułowany przez przemyślnie wycinane, ułożone naprzemiennie płyty „bonie”.

Ze względu na nieskuteczność ochrony konserwatorskiej, brak opieki, niewłaściwe prowadzone remonty, a także brak świadomości wartości dziedzictwa historycznego, domy te znikają bezpowrotnie z krajobrazu Hrubieszowa. Domy hrubieszowskie – niefachowo remontowane, pokrywane warstwami ocieplenia i okładzinami elewacyjnymi typu siding w białej kolorystyce i plastikowymi oknami bez tradycyjnych podziałów – prezentują się współcześnie w ahistorycznej odsłonie. Wymiana drewnianych okien na okna PCV, termomodernizacja i nieprzepuszczalne okładziny zewnętrzne powodują niszczenie drewnianych ścian domów poprzez zablokowanie mikrowentylacji. W ten sposób pozorna estetyzacja i modernizacja zabudowy drewnianej prowadzą do nieodwracalnej degradacji zabytkowej substancji. A przecież to właśnie zabytki tworzą ów niepowtarzalny „klimat” Hrubieszowa, na którym miasto opiera swoją promocję. Z tego względu dużą rolę do odegrania mają zarówno działania edukacyjne kierowane do społeczności lokalnej, pokazujące właściwe metody konserwacji i renowacji zabytkowych domów, uświadamianie wartości dziedzictwa architektonicznego, jak i rejestracja i inwentaryzacja historycznej zabudowy.

Zakres i przebieg praktyk

Zadaniem uczestniczących w praktykach studentów architektury było opracowanie rysunków inwentaryzacyjnych elewacji i detali architektonicznych domów udostępnionych do prac badawczych. Grupa, którą tworzyli Weronika Bałazy, Julia Jedynak, Mikołaj Patriak, Karolina Pietrzekiewicz, Pola Wrońska i Agnieszka Zuba, prowadziła inwentaryzację klasyczną metodą pomiarów i rozrysów na notatach. Wszystkie inwentaryzacje przebiegały według wcześniej przyjętego schematu działań. Rozpoczynano od rozrysowania i zwymiarowania geometrycznego bryły i każdej ściany zewnętrznej budynku. Wymiary były zapisywane odległościami od przyjętej prostej linii poziomej zaznaczonej tymczasowo wzdłuż całego budynku. Następnie wykonywano szczegółową dokumentację fotograficzną detali, jak i całego obiektu ze wszystkimi elewacjami. Po zajęciach w terenie zebrane dane przenoszono do rysunków CAD. Klasyczny proces inwentaryzowania architektury wymagał dokładnego i żmudnego mierzenia i rozrysowywania, jak i zebrania dokumentacji fotograficznej, co często przebiegało w trudnych warunkach

Il. 5a–c) Wykorzystanie metody skanowania 3D z użyciem czujnika LIDAR do prac inwentaryzacyjnych w domu przy ul. Wodnej. Fot. I. Sykta, 2022.

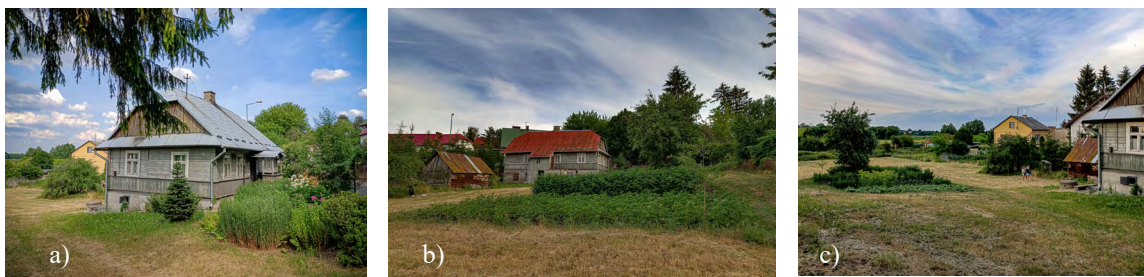
Il. 6. Wykorzystanie metody skanowania 3D w pracach inwentaryzacyjnych: a) Inwentaryzacja domu przy ul. Piłsudskiego; b) Inwentaryzacja domu przy ul. Żeromskiego. Oprac. M. Patriak, 2022.

terenowych. Nowoczesnym rozwiązaniem zastosowanym podczas praktyk w Hrubieszowie było wykorzystanie najnowszych technologii, tj. metody skaningu 3D za pomocą czujnika LIDAR. Pozwoliło to na rozwinięcie umiejętności studentów w zakresie nowych metod inwentaryzacji obiektów architektury. Dzięki zastosowaniu technologii dostępnej w poręcznym urządzeniu mobilnym można było zapisać całe modele architektoniczne domów i ich szczegóły, rejestrując niejako przy okazji wszelkie niedoskonałości i ubytki wynikające z upływu czasu, których odwzorowanie na rysunkach inwentaryzacyjnych jest trudne, jeśli nie niemożliwe.

Wykorzystanie skanowania 3D w inwentaryzacjach architektonicznych domów w Hrubieszowie przyczyniło się do usprawnienia prowadzonych prac pomiarowych i inwentaryzacyjnych, wspomagając i uzupełniając pomiary terenowe. Miało też znaczący wpływ na efektywność procesu pozyskiwania danych. Skanowanie trójwymiarowe nie jest w stanie całkowicie zastąpić inwentaryzacji wykonywanej metodami tradycyjnymi, jednak wykorzystanie tego cyfrowego urządzenia pokazało nowe technologiczne możliwości i ich zastosowanie w praktyce. Tradycyjne dwuwymiarowe rysunki architektoniczne nie przekazują pełnej wiedzy i danych o obiekcie, nie mają też szerokiej możliwości innych zastosowań w porównaniu z modelem przestrzennym. Skaner 3D przy odpowiedniej obróbce i korekcjach jest w stanie wygenerować pełny trójwymiarowy model budynku. Ponadto przestrzenne modele zachowują oryginalną kolorystykę, fakturę i tektonikę obiektów, czego nie są w stanie oddać tradycyjne rysunki. Oprócz wymienionych wcześniej korzyści wykorzystania skaningu 3D i usprawnień technicznych w samym procesie inwentaryzacji, skanowanie i zbieranie danych obiektów może być efektywnym sposobem rejestracji historycznych obiektów. Jest to prosty, łatwo dostępny i efektywny sposób pozyskiwania

Il. 8. Dokumentacja fotograficzna ogrodu przydomowego przy ul. Wodnej: a) Tradycyjny kwiatowy przedogródek przed domem; b–c) Część uprawna ogrodu, warzywnik w głębi działki siedliskowej. W miejscu dawnego sadu – skoszona łąka. Widok na ogródki działkowe i łąki nad Huczwą. Źródło: *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie*, 2022. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022. Fot. I. Sykta, 2022.

wdanych. Wraz z postępem technologicznym samo przetwarzanie geometrii skanowanych modeli będzie stawało się coraz prostsze. Dzięki zastosowaniu nowoczesnych technologii będzie się można skupić na ważnych aspektach badawczych, a nie na technicznych sposobach pozyskiwania danych.

Wykorzystanie nowoczesnej technologii w rejestracji dziedzictwa architektonicznego może przyczynić się do zachowania pamięci o zabytkach, które zagrożone są degradacją, a nawet likwidacją ze względu na brak skutecznej ochrony. Architektura drewniana wymaga ciągłej troski i bieżących remontów, by odplącić się pięknem naturalnego materiału i wyrafinowaniem detalu. Przy braku opieki drewno niszczy się, a upływ czasu pogłębia ubytki i niedoskonałości poszczególnych elementów. Tak dzieje się niestety w Hrubieszowie. Dlatego zinwentaryzowanie, rejestracja rysunkowa i fotograficzna tych bezpowrotnie znikających z pejzażu miasta tradycyjnych form i elementów wydaje się być nadzwyczajną pilną powinnością.

2. Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe

Cel i przebieg praktyk

Zadaniem studentów architektury krajobrazu było wykonanie inwentaryzacji zagospodarowania terenu i zieleni na podkładach geodezyjnych dla wybranych działek siedliskowych przy zabytkowych domach w Hrubieszowie. Inwentaryzacje objęły obiekty małej architektury, nawierzchni i roślinności (ze szczególnym zwróceniem uwagi na różne jej formy i skład gatunkowy, wraz z podaniem ich stanu). Dla elementów zagospodarowania i roślinności opracowano spójne legendy i zestawienia tabelaryczne.

W praktykach brało udział piętnaście studentek architektury krajobrazu, w tym jedna osoba po ukończeniu 2 roku studiów: Angelika Duda, Gryga Alicja, Zuzanna Fijak, Nicole Kwaśniewska, Patrycja Kulawiak, Sylwia Madej, Karolina Michalec, Izabela Motyka, Izabela Niemiec i Natalia Nowak, oraz cztery osoby w ramach praktyki dyplomowej inżynierskiej, w tym: Anna Brach, Katarzyna Fejfer, Zuzanna Chrzanowska i Julia Cierniak.

Poszczególne obiekty zostały przydzielone zespołom liczącym od 2 do 4 osób, tak aby można było wzajemnie uzupełniać swoje działania. Prace terenowe (pomiar, szkice, identyfikacja roślin, dokumentacja fotograficzna) były prowadzone równolegle z pracami kameralnymi, polegającymi na wypełnianiu zestawień tabelarycznych, opracowywaniu materiałów fotograficznych i planów zagospodarowania. Każdorazowo przed wyjściem w teren odbywały się spotkania mające na celu sprawdzenie zaawansowania prac oraz wyjaśnienie ewentualnych problemów. Prowadzący przebywali zarówno w terenie, jak i na sali, pomagając studentom w merytorycznym opracowaniu zebranego materiału.

Tab. 1. Zestawienie tabelaryczne powierzchni inwentaryzowanych działek. Wyróżniono posesję przy ul. Wodnej, stanowiącą szczegółowo omówiony obiekt w niniejszym rozdziale.

adres	nr działki	pow. działki [m ²]	powierzchnia zabudowy		teren niezabudowany		nawierzchnia utwardzona (nieprzepuszczalna)		powierzchnia biologicznie czynna	
			[m ²]	[%]	[m ²]	[%]	[m ²]	[%]	[m ²]	[%]
BERKA JOSELEWICZA 6	427	301,2	115,89	38%	185,31	62%	72,83	24%	112,48	37%
CZERWONEGO KRZYŻA 4	548 (oraz 547/1, 547/2, 547/3)	434,2	114,11	26%	320,09	74%	54,43	13%	265,66	61%
KILIŃSKIEGO 10	88	2233	211,42	9%	2021,6	91%	97,54	4%	1924,04	86%
KILIŃSKIEGO 32	100	1207,1	78,42	6%	1128,7	94%	97,87	8%	1030,81	85%
KILIŃSKIEGO 38	104	730	173,99	24%	556,01	76%	103,73	14%	452,28	62%
NARUTOWICZA 9	198/9	619,6	174,16	28%	445,44	72%	202,072	33%	243,368	39%
NARUTOWICZA 12	172	436,3	220,21	50%	216,09	50%	36,25	8%	179,84	41%
PARTYZANTÓW 11	246/2	2037	392,6	19%	1644,4	81%	209,96	10%	1434,44	70%
PARTYZANTÓW 13	240/5	499	332,35	67%	166,65	33%	33,3	7%	133,35	27%
PIŁSUDSKIEGO 9	586/11	937,5	282,74	30%	654,76	70%	19,96	2%	634,8	68%
PODZAMCZE 8	530/1	367,7	229,76	62%	137,94	38%	47,28	13%	90,66	25%
PODZAMCZE 12	523	363,3	240,9	66%	122,4	34%	94,38	26%	28,02	8%
PODZAMCZE 25	503/5	993,6	263,13	26%	730,47	74%	169,69	17%	560,78	56%
STASZICA 12 b	419	547,6	272,1	50%	275,5	50%	97,08	18%	178,42	33%
WODNA 6	118/1 oraz 118/2	2713,4	121,23	4%	2592,2	96%	41,23	2%	2550,94	94%
ŻEROMSKIEGO 32	34/2	525,9	200,64	38%	325,26	62%	56,64	11%	268,62	51%
ŻEROMSKIEGO 34	33/2	401,5	192,66	48%	208,84	52%	58,33	15%	150,51	37%

Źródło: Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie, 2022. Oprac. A. Greniuk, 2022.

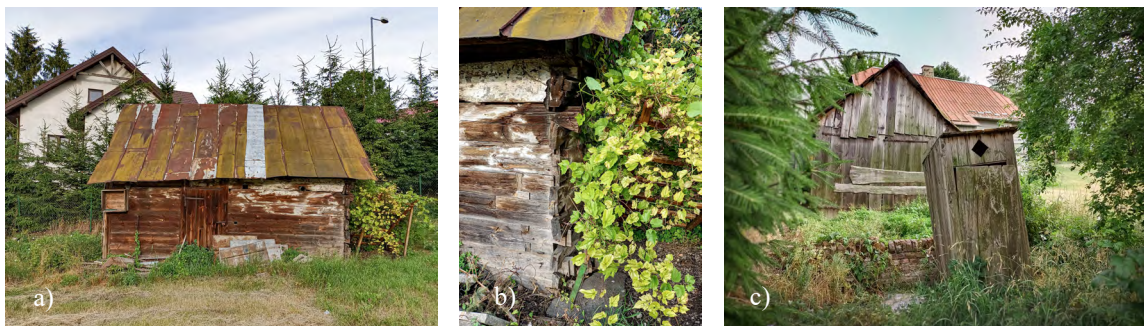
Zakres opracowania

Opracowanie obejmowało trzy części – ogólną, architektoniczno-krajobrazową i dotyczącą zieleni. W celu ujednoczenia kategorii danych dla celów badawczych opracowano kartę inwentaryzacji architektoniczno-krajobrazowej. Dane pozyskane w terenie miały być opracowane w formie skróconego tabelarycznego opisu, dokumentacji fotograficznej, jak również graficznie przedstawione na planie.

Karta została podzielona na trzy części, z których pierwsza, ogólna, obejmowała dane adresowe, z podaniem funkcji obiektu, formy własności i ochrony oraz materiały ilustracyjne. Zdjęcia przedstawiały elewacje budynku, plan sytuacyjny w skali 1:1000 pokazywał lokalizację obiektu w szerszym kontekście urbanistycznym, z naniesioną na teren działki inwentaryzacją zieleni. Pod planem znajdował się krótki opis działki wraz z jej najbliższym otoczeniem, opracowywany wg następującego porządku:

- lokalizacja działki w kontekście układu urbanistycznego miasta, szczególnie w odniesieniu do Wyspy Hrubieszowskiej, ze zwróceniem uwagi na usytuowanie względem zamknięć ważnych ulic (osi kompozycyjnych), skrzyżowań dróg lub innych specyficznych cech lokalizacji;
- charakterystyka zabudowy w najbliższym otoczeniu, np. zwarta zabudowa miejska / zabudowa wolnostojąca z ogrodami, oraz jej rodzaju, np. domy jednorodzinne, zabudowa wielorodzinna (bloki mieszkalne) / zabudowa usługowa / cechy zabudowy, itp.;

- charakter i ukształtowanie działki, np. działka rolna / z dużym ogrodem / działka miejska bez ogrodu / z podwórkiem i przedogródkiem / inne warianty;
- bezpośrednie otoczenie przylegające do granic działki, np. zabudowa z ogrodami / zwarta zabudowa miejska / rzeka Huczwa / kanał Ulga / zielen wysoka / skarpa / wzniesienie / tereny rolnicze / itp.;
- powiązania krajobrazowe / widokowe / z bliskim i dalszym otoczeniem;
- inne ważne informacje dotyczące lokalizacji w układzie urbanistycznym i szerszym kontekście krajobrazowym.

Il. 9. Dokumentacja fotograficzna zabudowy gospodarczej, obiektów małej architektury i elementów zagospodarowania terenu na działce przy ul. Wodnej: a) Dawna obórka, obecnie składzik; b) Pnąca winorośl na podporze; c) Pozostałości dawnej zabudowy gospodarczej zgrupowanej wokół podwórka tzw. okólnika, wychodek. Źródło: *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie*, 2022. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022. Fot. I. Sykta, 2022.

Zakres opracowania inwentaryzacji w części architektoniczno-krajobrazowej

Kolejna część dokumentacji dotyczyła zagospodarowania terenu działki i była wykonana w formie dokumentacji zdjęciowej oraz krótkiego opisu obiektu wraz z uwagami o jego stanie technicznym. Inwentaryzacja dotyczyła następujących elementów: ogrodzenia, nawierzchni, zabudowy gospodarczej, małej architektury związanej z obejściem domu i terenu ogrodu oraz infrastruktury technicznej. W zależności od charakteru inwentaryzowanego obiektu tu zostały zawarte szczegółowe informacje dotyczące ich: wymiarów, formy, powierzchni, materiałów, itp. Na końcu w dodatkowych uwagach oceniano także wartość estetyczną. Wszystkie dane zostały umieszczone na karcie w tabeli oraz wrysowane na podkład geodezyjny.

ZAGOSPODAROWANIE DZIAŁKI		
OGRODZENIE		
materiały (słupki, przęsła, podwaliny, murki, inne)	ogrodzenie – słupki metalowe, siatka metalowa / furtka i brama z rur i prętów stalowych malowanych	
wysokość (wysokie ponad 1,5 m, średnie od 1 do 1,5 m, niskie do 1 m)	wysokie	
furtka / brama (jedno/dwuskrzydłowa, przesuwana, inne, brak)	furtka jednoskrzydłowa, brama dwuskrzydłowa	
stan techniczny (dobry / średni / zły)	dobry	
inne uwagi	wjazd i wejście na teren z działki nr 118/1; ogrodzenie od północy i zachodu malowane w kolorze szarym, od wschodu – zielonym; fragmenty ogrodzenia porośnięte są pnączami	
NAWIERZCHNIE		
podjazd (wymiany, powierzchnia, materiały)	brak	
dojścia, ścieżki (wymiany, powierzchnia, materiały)	dojście do ganku w części frontowej i dojście do wejścia w części tylnej – szer. 0,7 m, płyty betonowe (50x50 cm) obejścia przy bocznych elewacjach – szer. 0,5 m, płyty betonowe (50x50 cm)	
tarasy, podesty, inne (wymiany, powierzchnia, materiały)	podest drewniany na ganku – 1,7x2,5 m	
schody terenowe (wymiany, powierzchnia, materiały)	– na ganku od frontu budynku – schody betonowe wylewane 2 stopnie + 3 stopień na podeście ganku – z tyłu budynku schody betonowe wylewane prowadzące do wejścia na wyższym poziomie – 8 stopni, przy schodach mur policzkowy betonowy, tynkowany z zewnątrz, ukształtowany uskokowo, nakryty betonowymi płytami od góry, na wysokości podestu przed wejściem balustrada z prętów metalowych	
stan techniczny (dobry / średni / zły)	dobry	
inne uwagi	nawierzchnie utwardzone z płyt betonowych występują wyłącznie w obejściu wokół domu, są ułożone niestarannie, poprzerastane roślinnością	
ZABUDOWA GOSPODARCZA		
funkcja	budynek gospodarczy	
forma (ściany, dach, okna, drzwi, inne)	budynek drewniany o konstrukcji z bali, nakryty dachem dwuspadowym krytym blachą, drzwi drewniane, bez okien, od strony szczytowej do budynku przylega podpora na pnącza	
materiały	bale i deski drewniane surowe, na elewacji szczytowej od strony południowej bale bielone, blacha stalowa	
stan techniczny (dobry / średni / zły)	zły	
inne uwagi	Na działce dawniej funkcjonowało duże gospodarstwo rolne, w tej części znajdowały się stodoła, obora i stajnia zgrupowane wokół gospodarczego podwórka; zachowany budynek gospodarczy to dawna stajnia, obecnie składzik, budynek w złym stanie, ale wart zachowania ze względu na oryginalną, tradycyjną konstrukcję drewnianą, pokrycie z blachy w złym stanie, zardzewiałe, do wymiany. Obok pod drzewami owocowymi znajdują się zardzewiałe pozostałości urządzeń rolniczych, zaleca się zachowanie i wyeksponowanie jako relikty przeszłości działki.	

Il. 10: a) Karta inwentaryzacji zagospodarowania terenu działki przy ul. Wodnej, zagospodarowanie działki, cz. 1. Źródło: *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie*, 2022. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022.

MAŁA ARCHITEKTURA		
funkcja	toaleta wolnostojąca	
forma <small>(ściany, dach, okna, drzwi, inne)</small>	wychodek o tradycyjnej formie – ściany i drzwi drewniane z desek, dach pulpitowy	
materiały	drewniane deski, pokrycie papowe dachu	
stan techniczny <small>(dobry / średni / zły)</small>	zły	
inne uwagi	obiekt w złym stanie, przechylony, częściowo pozbawiony pokrycia dachowego, do usunięcia	
funkcja	podpora na pnącza	
forma <small>(ściany, dach, okna, drzwi, inne)</small>	drewniana	
materiały	krawędziaki i listwy z surowego drewna	
stan techniczny <small>(dobry / średni / zły)</small>	średni	
inne uwagi	podpora porośnięta winoroślą, przechylona w złym stanie, wymaga wymiany	
INFRASTRUKTURA TECHNICZNA		
skrzynki / szafki instalacyjne	Skrzynka instalacyjna	
słupy	brak	
studzienki / klapy / włazy / pokrywy	studzienka wodociągowa	
studnia / szambo / zbiorniki podziemne / inne	studnia z kręgów betonowych, nakryta betonową pokrywą	
inne uwagi	Dawniej studnia miała drewnianą i zadaszoną nadbudowę z wałem, korbą i wiadrem do nabierania wody. Woda w studni ma żelazisty posmak. Nie była użytkowana do celów pitnych.	

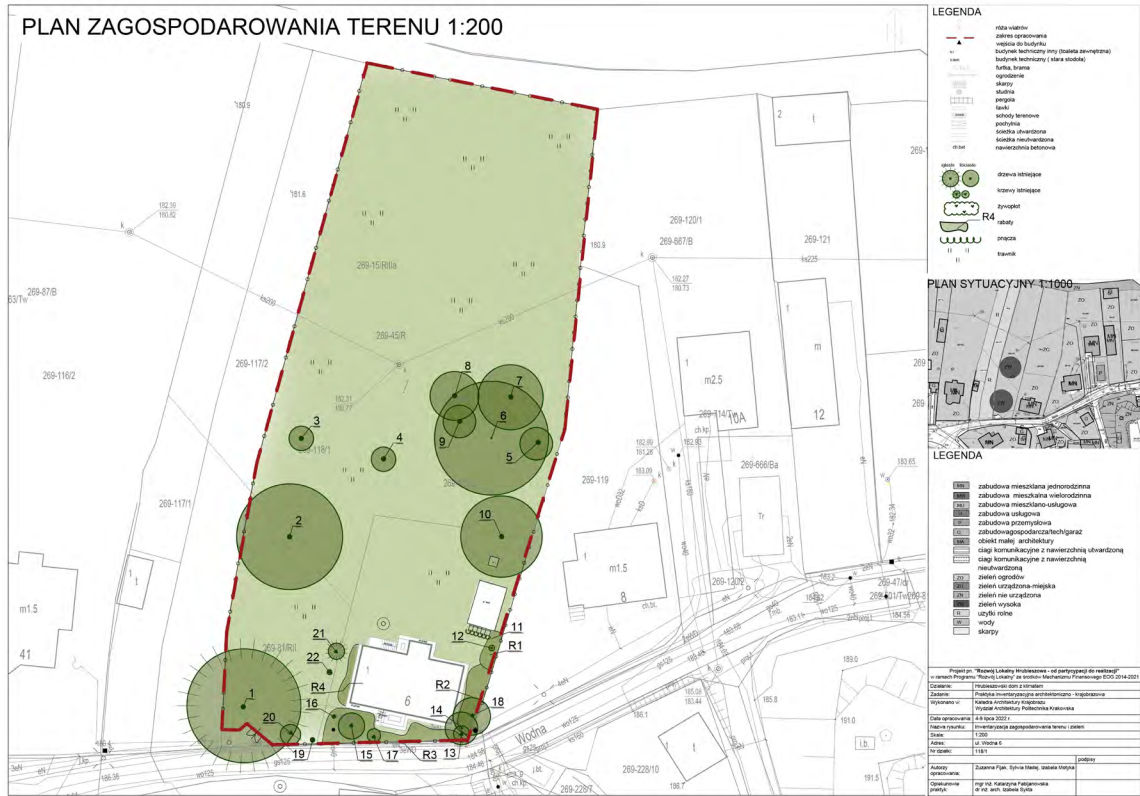
Il. 10: b) Karta inwentaryzacji zagospodarowania terenu działki przy ul. Wodnej, zagospodarowanie działki, cz. 2. Źródło: Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie, 2022. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022.

Zakres opracowania inwentaryzacji w części dotyczącej zieleni

Następna część opracowania dotyczyła zieleni na działce i miała za zadanie rejestrację ogrodów i ich inwentaryzację pod kątem zróżnicowania form roślinności oraz gatunków. W zależności od lokalizacji wydzielono ogród frontowy – przedogródek i przedpłocie, oraz ogród, zazwyczaj leżący na tyłach lub obok domu, o zróżnicowanych wielkościach i często o odmiennym charakterze upraw. W ramach tych różnic zastosowano podział na ogród ozdobny i użytkowy, oznaczając odrębnie rośliny liściaste i iglaste. W spisie tabelarycznym w obu przypadkach opisano występujące w terenie drzewa, krzewy, pnącza i rośliny zielne z podziałem na byliny, rośliny dwuletnie i jednoroczne. Ostatnim elementem inwentaryzacji były powierzchnie trawiaste. Wprowadzono także uwagi dotyczące układu kompozycyjnego roślin, ich stanu zachowania i stopnia pielęgnacji. Oprócz tabeli z ww. opisem i dokumentacją fotograficzną inwentaryzacje zostały przedstawione rysunkowo i wrysowane na podkład geodezyjny. Uwaga: praktyka wykonywana w lipcu obejmowała rośliny, których sezon wegetacyjny przypadał na ten okres. Rośliny o wczesnowiosennym i wiosennym okresie wegetacji mogły nie zostać zinwentaryzowane, dotyczy to głównie bylin cebulowych, jak np. krokusy, szafirki, tulipany, itp.

Inwentaryzacje zagospodarowania działek pokazały podobne lub odmienne sposoby kształtowania otoczenia badanych domów, dotyczące zarówno architektury krajobrazu w zakresie badanych elementów nieożywionych, jak i zieleni. Umożliwiło to porównanie obiektów pod względem charakterystycznych cech, przeprowadzenie różnorodnych analiz oraz wyciągnięcie wniosków. Efektem finalnym praktyki były wypełnione karty inwentaryzacyjne. Posłużyły one do szczegółowych rozważań podjętych w niniejszej monografii szczególnie w rozdziale pt. *Wzgórzami tęsknot otoczony, zakwita ogród niezbadany zaczarowany...* – ogrody przy zabytkowych domach w Hrubieszowie.

Il. 11. Plan zagospodarowania terenu działki siedliskowej domu przy ul. Wodnej. Źródło: *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie, 2022*. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022.

OGRÓD jest / nie-ma?	
charakter: ozdobny ok. 20% powierzchni działki w południowo-wsch. części przy domu	
rodzaj roślinności	gatunki
drzewa liściaste/iglaste	świerk klujący (<i>Picea pungens</i>)
krzewy liściaste/iglaste	forsycja pośrednia (<i>Forsythia x intermedia</i>)
pnącza zimozielone / sezonowe / samoczepne / owijające się	brak
rośliny zielne	
byliny sezonowe	Lilowiec ogrodowy (<i>Hemerocallis x hybrida</i>), narecznica samcza (<i>Dryopteris filix-mas</i>), fiołek wonny (<i>Viola odorata</i>), irys bródkowy (<i>Iris x barbata</i>), mydlnica lekarska (<i>Saponaria officinalis</i>), nawłoc kanadyjska (<i>Solidago canadensis</i>), czystyc wielnisty (<i>Stachys byzantina</i>)
rośliny dwuletnie	brak
rośliny jednoroczne	brak
powierzchnie trawiaste	-
inne uwagi	-
charakter: użytkowy - ok. 80% powierzchni działki w części pln. i zach.	
rodzaj roślinności	gatunki
drzewa owocowe	jablko domowa (<i>Malus domestica</i>), śliwa tarnina (<i>Prunus spinosa</i>), śliwa wiśniowa (<i>Prunus cerasifera</i>)
krzewy owocowe	Jeżyna fałdowana (<i>Rubus plicatus</i>)
pnącza owocujące	winorośl właściwa (<i>Vitis vinifera</i>) (przy pd. ścianie budynku gospodarczego stojącego przy wsch. granicy działki)
warzywa	Pomidar (<i>Solanum lycopersicum</i>), koper (<i>Anethum</i>), burak (<i>Beta</i>), ziemniak (<i>Solanum tuberosum</i>), cebula (<i>Allium</i>), seler (<i>Apium</i>), marchew (<i>Daucus carota</i>)
ziola	mięta pieprzowa (<i>Mentha x piperita</i>)
powierzchnie trawiaste	łąka - ok. 70% działki w części pln. i zach.
inne uwagi	w części użytkowej ogrodu, pośrodku działki, pielęgnowane poletko uprawne z drzewami i krzewami owocowymi, warzywami i ziołami; w głębi działki, w miejscu dawnego sadu – koszona łąka, trawa wysuszona

ZIELEŃ	
PRZEDOGRÓDEK jest /nie-ma?	
charakter: ozdobny	
rodzaj roślinności	gatunki
drzewa liściaste / iglaste	świerk pospolity (1szt.)
krzewy liściaste / iglaste	forsycja pośrednia (<i>Forsythia x intermedia</i>), lilak pospolity (<i>Syringa vulgaris</i>), bukszpan wiecznzielony (<i>Buxus sempervirens</i>)
pnącza zimozielone / sezonowe / samoczepne / owijające się	brak
rośliny zielne	
byliny sezonowe	Lilowiec ogrodowy (<i>Hemerocallis x hybrida</i>), orlik ogrodowy (<i>Aquilegia x cultorum</i>), irys bródkowy (<i>Iris x barbata</i>), jukka karolińska (<i>Yucca filamentosa</i>), hortensja krzewiasta (<i>Hydrangea aborescens</i>), fiołek wonny (<i>Viola odorata</i>), szafirek drobnokwiatowy (<i>Muscari batryoides</i>), sadzic konopiasty (<i>Eupatorium cannabinum</i>), goździk brodaty (<i>Dianthus barbatus</i>), konwalia majowa (<i>Convallaria majalis</i>), floks sztydasty (<i>Phlox subulata</i>); bylina uprawna owocowa – truskawka (<i>Fragaria</i>)
rośliny dwuletnie	brak
rośliny jednoroczne	brak
powierzchnie trawiaste	brak
inne uwagi	ogródek kwiatowy bylinowy o charakterze ozdobnym, swobodny układ roślin, pielęgnowany

Il. 12. Karta inwentaryzacji zieleni na działce przy ul. Wodnej. Źródło: *Praktyki inwentaryzacyjne architektoniczno-krajobrazowe studentów architektury krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej w Hrubieszowie, 2022*. Oprac. Z. Fijak, S. Madej, I. Motyka, 2022.

Paweł Gajewski, Alfred Przybysz, Szymon Radomski i Jan Popek⁴. Domy i dworki stanowiły także motywy starych fotografii i pocztówek⁵. Ten graficzny zapis jest niezwykle cenny, ponieważ wiele z tych obiektów już nie istnieje, albo zostało przebudowanych.

„Rysowanie” domów hrubieszowskich

Il. 15. Plener malarski, ul. Wodna. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 16. Plener malarski, ul. Dwernickiego. Fot. B. Makowska, 2022.

Hrubieszowskie domy i pejzaże były także motywami prac studentów Wydziału Architektury PK w trakcie pleneru malarsko-rysunkowego. Twórczej interpretacji poddano przede wszystkim najstarsze drewniane domy z pięknymi detalami i ogrodami⁶. W plenerze uczestniczyły studentki architektury krajobrazu z 1 i 3 roku: Wiktoria Bartosik, Anna Brach, Katarzyna Fejfer, Zofia Frączek, Magdalena Marasik, Ewelina Mosur i Weronika Zielińska.

Najważniejszym celem pleneru zorganizowanego w Hrubieszowie była rejestracja rysunkowa i malarska cennych form architektonicznych zaprezentowanych w otoczeniu ogrodów i krajobrazu. Ważne było także oddanie klimatu miasta poprzez odpowiedni dobór tematów, środków graficznych, poszukiwanie charakterystycznych, znaczących form i ich kontekstu urbanistyczno-krajobrazowego, tworzących tożsamość miejsca. Prace, które powstały w plenerze, cechują indywidualizm i wnikliwość obserwacji. W pięknych motywach pejzaży czuje się temperaturę upalnego lipcowego dnia, bogata malarsko wielowarstwowa faktura drewnianych elewacji domów opowiada ich długą historię.

Praca w plenerze była okazją dla studentów na eksperymenty, doskonalenie różnych technik prezentacji i rozwinięcie umiejętności rysunkowo-malarskich. Szukanie inspiracji w rytmach i strukturach dachów, akcentowanie znaczących motywów, różnicowanie i kontrastowanie planów

⁴ D. Grzymała, *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, Hrubieszów 2014.

⁵ J. L. Krzyżewski, *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2009.

⁶ Z. Frączek, M. Marasik, W. Zielińska, *Hrubieszowskie krajobrazy – malarskie interpretacje i różne spojrzenia na dziedzictwo kulturowe miasta, Materiały 14 Seminarium Naukowego Studentów Architektury „Łódź U Like – zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć!*, red. W. Witkowski i J. Striker, Łódź 2023.

pomagało w tworzeniu interesujących kompozycji. W szkicach i pracach malarskich przyjęto dowolność formatów i technik tak, aby były one zapisem myśli najlepiej wydobywających motyw główny i jego charakter. Umożliwienie dokonania wyboru technik rysunkowo-malarskich (w pracach malarskich – akryl, olej, w szkicach – kredka, ołówek, pisak, tusz itp.) pozwoliło na dostosowanie ich do indywidualnych predyspozycji i preferencji twórców. Swoboda w wyborze zakresu opracowania, formatu i techniki dała studentom twórczą wolność⁷.

Il. 17. Rysowanie w „Zinówce”. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 18. Malowanie w „Zinówce”. Fot. B. Makowska, 2022.

Nauka analizy złożonych form architektonicznych i krajobrazowych, umiejętność dokonywania wyboru znaczących elementów w skomplikowanych strukturach są ważnymi umiejętnościami w edukacji architektów krajobrazu na Wydziale Architektury. Zapisane w pamięci studentów, rysowane i malowane formy mogą być przydatne w ich przyszłej pracy twórczej, szczególnie w projektowaniu domów i ogrodów w krajobrazie małych miast. Wnikliwa i uważna obserwacja w plenerze pozwala studentom na zapamiętywanie obrazów, głębszą refleksję i nadanie rzeczywistości własnego znaczenia. Uwrażliwia ich także na wartości miejsca i mieszkających w nim ludzi. Tworząc w przestrzeni realnej, studenci mają możliwość dokonania wyboru z większej złożoności wnętrza krajobrazowych tego, co jest dla nich malarsko-graficznie interesujące i szczególnie ważne. Praca w plenerze uaktywnia głębsze poziomy percepcji, nie tylko spostrzeżenia wzrokowe. Doświadczeniu temu często towarzyszą pozytywne emocje wynikające z pracy w grupie ludzi, często w wyjątkowych miejscach. Niepowtarzalną atmosferę „Zinówki” studenci z pewnością zapamiętają na długo. Malowanie w tym miejscu pozwoliło ich wyobraźni na przeniesienie się w czasie i odczytanie historii tego domu. Wrażliwość i zaangażowanie studentów nadały siły wyrazu powstałym tu pracom malarskim, na których pojawia się m.in. kartka papieru leżąca na stole – dla autora pracy znacząca, ponieważ była to klepsydra prof. Zina, krzesło odsunięte od biurka czekające na jego właściciela, okno, przez które Profesor patrzył na ogród.

Analiza zachowanych starych zdjęć czy przedstawień malarsko-graficznych domów i krajobrazu w Hrubieszowie może być ważnym źródłem informacji pomocnym w tworzeniu ich

⁷ B. Makowska, *The importance of open-air drawing workshops in education at the faculty of architecture*, „World Transactions on Engineering and Technology Education” 2023, Vol. 21, No. 2, s. 103–108.

dokumentacji, zapisie zmian zachodzących w czasie. Ich ochrona jest niezwykle ważna dla zachowania dziedzictwa kulturowego i architektonicznego miasta. Oddziałujące na emocje odbiorców obrazy i rysunki prezentowane szerszej publiczności na wystawach w Krakowie i Hrubieszowie mogą się przyczynić do większej świadomości wartości historycznych domów, popularyzacji tego dziedzictwa i promocji miasta.

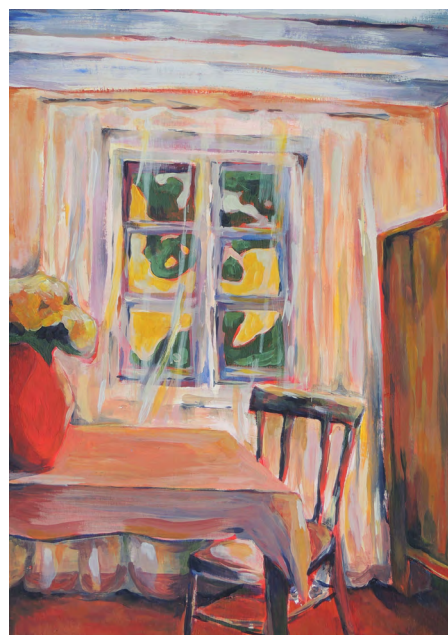
Il. 19. Praca malarska przedstawiająca dom w Hrubieszowie. Autorka: Magdalena Marasik. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 20. Praca malarska przedstawiająca dom w Hrubieszowie. Autorka: Weronika Zielińska. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 21. Praca malarska przedstawiająca wnętrze „Zinówki”. Autorka: Zofia Frączek. Fot. B. Makowska, 2022.

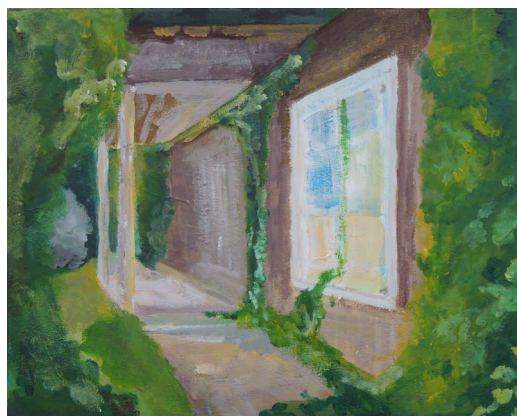

Il. 22. Praca malarska przedstawiająca wnętrze „Zinówki”. Autorka: Weronika Zielińska. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 23. Praca malarska przedstawiająca ganek w „Zinówce”. Autorka: Anna Brach. Fot. Beata Makowska, 2022.

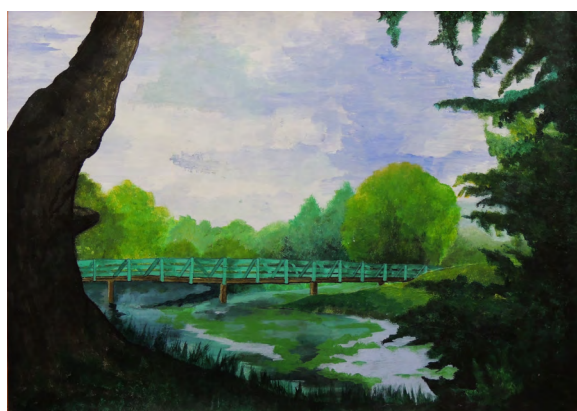
Il. 24. Praca malarska przedstawiająca „Zinówkę”. Autorka: Anna Brach. Fot. Beata Makowska, 2022.

Il. 25. Praca malarska przedstawiająca krajobraz hrubieszowski z budynkiem. Autorka: Katarzyna Fejfer. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 26. Praca malarska przedstawiająca krajobraz hrubieszowski. Autorka: Katarzyna Fejfer. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 27. Praca malarska przedstawiająca krajobraz hrubieszowski. Autorka: Wiktoria Bartosik. Fot. B. Makowska, 2022.

Il. 28. Praca malarska przedstawiająca krajobraz hrubieszowski. Autorka: Ewelina Mosur. Fot. B. Makowska, 2022.

ZAPRASZAMY NA WYSTAWĘ

PRAC STUDENTÓW ARCHITEKTURY, ARCHITEKTURY KRAJOBRAZU
I TRANSPORTU POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
WYKONANYCH W LATACH 2021-2022 W RAMACH PROJEKTU
„ROZWÓJ LOKALNY HRUBIESZOWA- OD PARTYCYPACJI DO REALIZACJI”

23 LISTOPADA-8 GRUDNIA 2022

Il. 29. Zaproszenie na wernisaż wystawy „HDK Hrubieszowski dom z klimatem 2022” w Galerii Gil na Politechnice Krakowskiej, listopad – grudzień 2022. Oprac. M. Marasik, W. Zielińska, 2022.

Il. 30. Wystawa „HDK Hrubieszowski dom z klimatem 2022” w Galerii Gil na Politechnice Krakowskiej, listopad – grudzień 2022. Fot. Beata Makowska, 2022.

4. Prace badawcze w „Zinówce” – domu rodzinnym profesora Wiktora Zina

Praktyki inwentaryzacyjne i plener malarski studentów architektury z Politechniki Krakowskiej – prócz celów badawczych, wpisanych w program projektu – miały też cel sentymentalny. Możliwość przebywania i pracy w „Zinówce” była dla nas, pamiętających Profesora, wielkim przeżyciem, ale duch tego miejsca udzielił się także studentom, dla których do tej pory był on abstrakcyjną postacią na firmamencie wielkich profesorów Wydziału.

Zakres prac inwentaryzacyjnych w „Zinówce” był poszerzony w stosunku do pozostałych inwentaryzowanych domów o wnętrza domu i szczegółową inwentaryzację zieleni wraz z zarysem projektu gospodarki zielenią dla ogrodu. Dom i ogród „Zinówki” stały się sceną dla pleneru malarskiego. Wsparciem w pracach badawczych były informacje i materiały udostępnione przez właścicielkę obiektu i Marię Fornal, społecznego opiekuna domu, oraz inwentaryzacja architektoniczna wykonana przez studentów Politechniki Lubelskiej w 2020 roku, przekazana przez dr hab. Natalię Przesmycką, prof. PL. Studenci aktywnie zaangażowali się w prace, poszerzając ich zakres o prace porządkowo-pielęgnacyjne w ogrodzie, korzystając ze wsparcia hrubieszowskich strażaków. Wrócili do „Zinówki” po roku, w lipcu 2023 roku, by uzupełnić dokumentację inwentaryzacyjną o skanowanie 3D.

„Zinówka” jest obecnie okazjonalnie udostępniana zwiedzającym jako izba pamięci poświęcona Profesorowi i jego rodzinie. Dzięki przeprowadzonemu kilka lat temu remontowi udało się zatrzymać postępujący proces destrukcji budynku. Natomiast zakres prac jest niewystarczający, by spełniał on podstawowe wymogi techniczne i użytkowe, umożliwiające jego udostępnianie. Obecny stan zarówno domu, jak i ogrodu jest zły, co wywołuje gorzką refleksję, że dom, stanowiący cenne dziedzictwo kulturowe miasta, które do dziś jest kojarzone z postacią prof. Wiktora Zina – Honorowego Obywatela Miasta Hrubieszowa, jest pozbawiony należytej opieki.

DOM Z KLIMATEM
PRAKTYKI INWENTARYZACYJNE
ARCHYTEKTONICZNO-KONSERWATORSKIE

OPRAC. W. BRACH, A. BRACH, D. STRZAŁKA-ROGAŁ, A. GRENIOUK, M. PATRIAK, W. BAŁAZY, K. FEJFER, I. SYKTA, D. STRZAŁKA-ROGAŁ

STUDENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
KATEDRY HISTORII ARCHITEKTURY I KONSERWACJI ZBIENIOW NA WYDZIALE ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

WERNIKA BAŁAZY, JULIA ŻYDNIK, MIKOŁAJ PATRIAK,
KAROLINA RYTEROWICZ, POLA WYDROŻKA, KAMILA ŻUBA
ARCHITEKTURA WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

PROWADZĄCY PRAKTYKI INWENTARYZACYJNE
ARCHYTEKTONICZNO-KONSERWATORSKIE
DR HAB. INŻ. ARCH. JOLANTA SIROCIŃSKA, PROF. PK
MGR INŻ. ARCH. DOMINIKA STRZAŁKA-ROGAŁ

WYKONANO W KATEDRZE HISTORII ARCHITEKTURY
I KONSERWACJI ZBIENIOW NA WYDZIALE ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

DOM PROFESORA WIKTORA ŻYNA „ŻYŃKÓWKA”
KLIŃSKIEGO 10

Znakowany na ul. Klińskiego (dawnej ul. Białej) dwukondygnacyjny dom posiadał w swoim wnętrzu i w otoczeniu różnorodny klimat. W tym miejscu, w którym wznosił się w XIX wieku, widać było ślady dawnej zabudowy i otoczenia. Dom profesora Żyńskiego, wzniesiony w latach 1890-1900, jest przykładem architektury neorenesansowej. Wnętrze domu jest bogactwem wspaniałych sztuk i rzemiosł. W otoczeniu domu, wzniesionym w XIX wieku, widać było ślady dawnej zabudowy i otoczenia. Dom profesora Żyńskiego, wzniesiony w latach 1890-1900, jest przykładem architektury neorenesansowej. Wnętrze domu jest bogactwem wspaniałych sztuk i rzemiosł.

DOM RODZINNY HRUBIESZÓW
RYSUNEK PROFESORA WIKTORA ŻYNA

DOM PROFESORA WIKTORA ŻYNA „ŻYŃKÓWKA” – STAN OBECNY FOT. POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ 2019, 2022

INWENTARYZACJA ARCHYTEKTONICZNO-KONSERWATORSKA DOMU PROFESORA WIKTORA ŻYNA, UL. KLIŃSKIEGO 10
OPRAC. STUDENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ, 2022

DOM PROFESORA ŻYNA – STAN 2007 FOT. ARCHIW. UDGOST. TADEUSZ KŁOCIEK

DOM PROFESORA WIKTORA ŻYNA „ŻYŃKÓWKA” – FOTOGRAFIE ARCHIWALNE UDOST. MARIA FORNAŁ

HRUBIESZÓW logo, Rozwój Lokalny Hrubieszowa - Od Partycypacji do Realizacji logo, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki logo, Wydział Architektury logo

HRUBIESZOWSKI DOM Z KLIMATEM

DOM Z KLIMATEM
PRAKTYKI INWENTARYZACYJNE
ARCHYTEKTONICZNO-KRAJOBRAZOWE

OPRAC. W. BRACH, A. BRACH, D. STRZAŁKA-ROGAŁ, A. GRENIOUK, M. PATRIAK, W. BAŁAZY, K. FEJFER, I. SYKTA, D. STRZAŁKA-ROGAŁ

STUDENCI WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
KATEDRY HISTORII ARCHITEKTURY I KONSERWACJI ZBIENIOW NA WYDZIALE ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

WERNIKA BAŁAZY, JULIA ŻYDNIK, MIKOŁAJ PATRIAK,
KAROLINA RYTEROWICZ, POLA WYDROŻKA, KAMILA ŻUBA
ARCHITEKTURA WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

PROWADZĄCY PRAKTYKI ZAMOWIOWE
DR INŻ. ARCH. KAMILA SYKTA
MGR INŻ. ARCH. KATARZYNA FARMANOWSKA

STUDENCKI WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
AUTORY PROJEKTU „ŻYŃKÓWKA” – REAKTYWACJA

LIUKASZ BYŚ, PATRYCJA KOWALSKA, MONIKA MADYDA, ANGELIKA
SUSIŃSKA
KOLEKTYWA ARCHITEKTURA KRAJOBRAZU WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

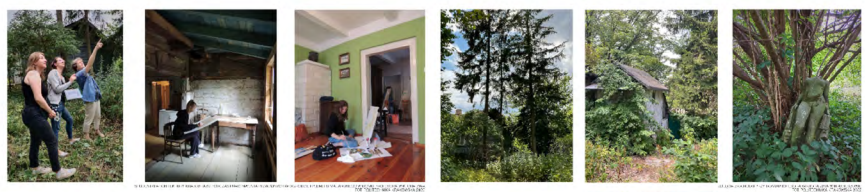
PROWADZĄCY PROJEKT „ŻYŃKÓWKA” – REAKTYWACJA
DR INŻ. ARCH. KAMILA SYKTA
MGR INŻ. ARCH. KATARZYNA FARMANOWSKA

WYKONANO W KATEDRZE ARCHITEKTURY KRAJOBRAZU NA WYDZIALE
ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

OGÓDNO PRZEZ DOMU PROFESORA WIKTORA ŻYNA

KLIMAT DOMU
Charakterystycznym elementem krajobrazu domów w Hrubieszowie są gaje. Tak jest także w przypadku domu Profesora Żyńskiego. Obecnie gaje są oddzielone od otoczenia przez mur i ogrodzenie. W wyniku zaniedbania i braku pielęgnacji gaje w znacznym stopniu utraciły swój charakter i walor estetyczny. W ramach projektu „Żyńkówka” zaplanowano ich renowację i przywrócenie im pierwotnego charakteru. W ramach projektu „Żyńkówka” zaplanowano ich renowację i przywrócenie im pierwotnego charakteru.

RYSUNEK PROFESORA ŻYNA
Wizja ogólna ulic

HRUBIESZÓW logo, Rozwój Lokalny Hrubieszowa - Od Partycypacji do Realizacji logo, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki logo, Wydział Architektury logo

Il. 31. Planse wystawowe prezentujące wyniki praktyk inwentaryzacyjnych w „Żyńówce”: a) Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska; b) Inwentaryzacja architektoniczno-krajobrazowa. Oprac. I. Sykta, D. Strzałka-Rogał, A. Greniuk, M. Patriak, W. Bałazy, K. Fejfer, A. Brach, 2022.

Podsumowanie

W ramach praktyk inwentaryzacyjnych architektoniczno-konserwatorskich i architektoniczno-krajobrazowych wykonano kompleksowe dokumentacje kilkunastu domów, głównie drewnianych (1 dom murowany), obejmujące zewnętrzne elewacje budynków oraz inwentaryzacje zagospodarowania terenu działek siedliskowych – ogrodów i zieleni.

Praktyki przyczyniły się do podniesienia kompetencji studentów architektury w zakresie umiejętności profesjonalnych, takich jak sporządzanie inwentaryzacji i dokumentacji niezbędnej do prowadzenia działań konserwatorskich i adaptacyjnych w obiektach zabytkowych, oraz kompetencji zawodowych studentów architektury krajobrazu w zakresie wykonywania inwentaryzacji zagospodarowania terenu i zieleni. Do wzmocnienia kompetencji społecznych studentów przyczyniły się prace terenowe, kontakty z ekspertami i właścicielami posesji. Powstała dokumentacja inwentaryzacyjna zarówno w części architektonicznej, jak i architektoniczno-krajobrazowej zostanie przekazana do Hrubieszowa oraz udostępniona właścicielom inwentaryzowanych posesji

Walorem opracowanych dokumentacji jest całościowe podejście do inwentaryzacji siedliska czy domostwa, uwzględniające zarówno zabudowę i architekturę budynków, jak i zagospodarowanie działek, w tym ogrodzenia, elementy małej architektury i nawierzchni oraz ogrody i wypełniającą je roślinność. Ponadto uwzględniono szerszy kontekst przestrzenny, urbanistyczny i krajobrazowy inwentaryzowanych obiektów, a także historie domów, ich użytkowania i mieszkających w nich ludzi. Bezprecedensowe było również połączenie we wspólnych pracach inwentaryzacyjnych studentów architektury i architektury krajobrazu, w wyniku czego powstały kompleksowe i wielowątkowe opracowania.

Opracowane materiały inwentaryzacyjne i zgromadzona dokumentacja fotograficzna stanowiły cenny materiał badawczy dla autorów niniejszej monografii. Należy również podkreślić, że dla większości objętych badaniami zabytkowych domów jest to jedyny materiał dokumentacyjny, jaki kiedykolwiek powstał. Dokumentacje, często fragmentaryczne i niekompletne, posiadają wyłącznie domy objęte ochroną rejestrową lub wpisane do gminnej ewidencji zabytków, a te stanowią znikomy procent zasobu architektury drewnianej Hrubieszowa. Ze względu na to, że budownictwo drewniane stanowi dziedzictwo najbardziej narażone na upływ czasu, oddziaływanie warunków atmosferycznych, brak opieki i niewłaściwie prowadzone prace remontowe, wartość powstałych opracowań inwentaryzacyjnych jest wysoka. Może to być ostatni moment zarejestrowania oryginalnych form i detali zanim bezpowrotnie znikną z pejzażu miasta. Tak stało się niestety w przypadku zinwentaryzowanego przez studentów WAPK domu przy ul. Czerwonego Krzyża 4, który został rozebrany w marcu 2024 roku.

Efekty praktyk inwentaryzacyjnych i pleneru malarskiego były eksponowane na wystawach w Galerii Politechniki Krakowskiej GiL, w Hrubieszowskim Domu Kultury, na Politechnice Łódzkiej oraz w trakcie Wood Design Festival 2023 w Zgierzu. Studenci uczestniczący w praktykach i plenerze wzięli udział w 14 Seminarium Studentów Architektury „ŁódźULike” na Politechnice Łódzkiej z autorskimi referatami, podsumowując hrubieszowskie doświadczenia⁸. Ich efektem będą publikacje w wydawnictwie poseminaryjnym. Działania będące pokłosiem praktyk i pleneru przyczyniają się do propagowania wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego drewnianej architektury i ogrodów Hrubieszowa oraz popularyzacji tematu w środowiskach profesjonalnych i naukowych.

---

⁸ W ramach 14 Seminarium Naukowego Studentów Architektury „Łódź U Like – zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć!”, które odbyło się na Politechnice Łódzkiej w maju 2023 roku, zaprezentowano trzy referaty studenckie dotyczące działania „Hrubieszowski dom z klimatem”: Zofia Frączek, Magdalena Marasik, Weronika Zielińska – *Hrubieszowskie krajobrazy – malarskie interpretacje i różne spojrzenia na dziedzictwo kulturowe miasta*; Mikołaj Patriak – „*Piękno niedostrzegane*” dawnej zabudowy drewnianej Hrubieszowa, być może nie całkiem „*utraczone*”. *Zapis z podróży architektonicznej śladami profesora Wiktora Zina*; Julia Jedynak, Agnieszka Zuba – *Hrubieszowski dom rodzinny – architektura budynków jednorodzinnych na terenach Polski wschodniej w drugiej połowie XX wieku a współczesność*.

Dobre praktyki w zakresie aktywnej ochrony i rewitalizacji
historycznej zabudowy mieszkalnej z uwzględnieniem
partycypacji społecznej

Park Kulturowy Miasto Tkaczy w Zgierzu

Streszczenie: Park Kulturowy Miasto Tkaczy w Zgierzu powstał w 2003 roku w celu ochrony krajobrazu kulturowego części dawnej nowej osady rzemieślniczej, powstałej w XIX wieku. Na terenie parku zachował się spójny zespół zabytkowej zabudowy drewnianej o funkcji mieszkaniowej i mieszkaniowo-usługowej. W przestrzeni tej został wdrożony, trwający do dzisiaj proces rewitalizacji klasycznej, w drodze partycypacji społecznej.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, ochrona zabytków, park kulturowy, partycypacja społeczna, rewitalizacja.

The City of Weavers Cultural Park in Zgierz

Abstract: The City of Weavers Cultural Park in Zgierz was established in 2003 to protect the cultural landscape of a part of the former new craftsmen's settlement formed in the 19th century. Within the park area, there is a cohesive group of historic wooden residential and mixed residential-commercial buildings. An on-going classic revitalization process has been implemented through social participation in this space.

Keywords: cultural park, heritage conservation, revitalization, social participation, wooden architecture

Il. 1. Zgierz, Park Kulturowy Miasto Tkaczy, widok na translokowane domy przy ul. ks. S. Rembowskiego. Fot. O. Tuszyńska-Szczepaniak, 2023.

Wstęp

Krajobraz kulturowy w obszarze Parku Kulturowego Miasto Tkaczy, ze względu na swoją historię i znaczenie w rozwoju miast przemysłowych województwa mazowieckiego Królestwa Polskiego w XIX wieku, stanowi teren istotny dla dziedzictwa kulturowego Zgierza, jak i regionu łódzkiego. Niniejszy artykuł poświęcony jest nakreśleniu problematyki procesu rewitalizacji i ochrony terenu Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierz, a także zarysowi tematyki zabytkoznawczej tego dziedzictwa i funkcjonowaniu drewnianej architektury zabytkowej w przestrzeni miejskiej. Przedstawiony materiał oparty został o analizę obiektów *in situ*, analizie archiwaliów, opracowań historycznych, inwentaryzacyjnych, planistycznych, architektonicznych i administracyjnych, uwzględniających problematykę zjawisk społeczno-kulturowych, opartych o przekazy ustne, a także ocenę sytuacji mieszkańców i użytkowników lokali usługowych na terenie Parku.

1. Nowa Osada w Zgierz

Historia Nowej Osady

Historia Zgierza sięga wczesnego średniowiecza, jednak to XIX wiek przyniósł miastu ważne zmiany gospodarcze i planistyczne. Nowa sytuacja polityczna po latach zaborów i wojnach napoleońskich dała asumpt do nowych działań, zgodnych z duchem rewolucji przemysłowej, szczególnie dla rozwoju wiodącego wtedy przemysłu włókienniczego. Postanowiono wesprzeć rozwój gospodarczy poprzez utworzenie w Królestwie Polskim osad tkackich, które zaplanowano przy istniejących już, niewielkich ośrodkach miejskich. Pomysłodawcą planu rozwoju uprzemysłowienia Królestwa Polskiego był Rajmund Rembéliński, który wytypował kilka miejscowości, w których miały powstać miasta fabryczne, w tym m.in. Zgierz¹. Dzięki temu już w latach 20. XIX wieku powstała tu Nowa Osada, która zapoczątkowała uregulowany prawnie proces osadnictwa rzemieślników przybywających tu z krajów europejskich, zwłaszcza niemieckich, by zbudować przemysł włókienniczy. Miasto osiągnęło ogromny sukces w produkcji sukna i rozwoju gospodarczym². Na etapie przygotowań do utworzenia, dzisiejszego, Nowego Miasta – przygotowano precedensową umowę (tak zwaną „umowę zgierską”), regulującą różnorodne kwestie osiedlania się rzemieślników³.

Analiza XIX-wiecznego układu urbanistycznego

Planując powstanie Nowej Osady w Zgierz, wytyczono jej przestrzeń na wschód od Starego Miasta. W tym celu wycięto las rządowy. Równoległe z działaniami planistycznymi, tworzone były projekty kompleksowego zagospodarowania przestrzeni w oparciu o przygotowany plan urbanistyczny, opracowany przez geodetę Jana Leszczyńskiego w 1821 roku⁴, zaprojektowany w duchu klasycyzmu jako „miasto idealne”⁵.

¹ B. Konarska-Pabiniak, *Rajmund Rembéliński – wybitna postać epoki księstwa warszawskiego i królestwa polskiego. Zasłużony dla ziemi płockiej i gostynińskiej*, „Notatki Płockie” 2013, t. 58, nr 1, s. 3–15. Zob. K.P. Woźniak, *Rajmund Rembéliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat 1824–1830*, Łódź 2016.

² W. Puś, *Zabudowa i zagospodarowanie miasta*, w: *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź – Zgierz 1995, s. 122–126.

³ Muzeum Miasta Zgierza, sygn. MMZ H 1848.

⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Kartograficzny, *Mapa placów i ogrodów Starego i Nowego Miasta Zgierz, podług którego stosownie na gruncie uskutecznił w 1821 roku geodeta Jan Leszczyński*, sygn. 39/609/0/-/99.

⁵ Por. K. Ciechanowska, *Rozwój terytorialny i urbanistyczny miasta Zgierza*, Łódź 1979 [maszynopis]; J. Warężak, *Zgierz. Woj. Łódzkie. Studium historyczno-urbanistyczne*, cz. 1 i 2, Łódź 1954 [maszynopis];

Il. 2. Fragment mapy miasta Zgierza z 1821 roku autorstwa Jana Leszczyńskiego. Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Kartograficzny, sygn. 39/609/0/-/99.

Analiza architektoniczna i historyczna „domów tkaczy”

Dla Nowej Osady w Zgierzu zostały zaprojektowane w kręgu architektów warszawskich trzy typy projektów domów, tak zwanych „normalnych”⁶. Bardziej zamożni osadnicy mogli zamówić projekt „szczegółowy”, a wśród architektów projektujących domy tkaczy był m.in. przedstawiciel klasycyzmu i neogotyku – Hilary Szpilowski⁷. „Domy tkaczy” zaprojektowane zostały i wybudowane w typie architektonicznym, wywodzącym się z polskiego dworu szlacheckiego – wygodnej rezydencji mieszkalnej, ukształtowanej w XVII wieku⁸.

Domy dla rzemieślników zaprojektowano jako pięcio- lub siedmioosiowe parterowe domy z poddaszem użytkowym, przekryte dachem dwuspadowym z naczółkami. W dużej większości zaplanowane z wejściem na osi, prowadzącym do przelotowej sieni z klatką schodową, która prowadziła ku tylnemu podwórku i jednym biegiem schodów na poddasze użytkowe, najczęściej z facjatą na osi budynku. Domy budowano w konstrukcji hybrydowej: parter w konstrukcji sumikowo-łątkowej, zamkniętej w narożach na „jaskółczy ogon”; w górnej części domy zazwyczaj budowane były w konstrukcji ryglowej⁹, w ścianach szczytowych z ceglany wypełnieniem w szachulcach i pokrytymi

W. Puś, *Zabudowa i zagospodarowanie miasta*, w: *Zgierz*, s. 117–129.

⁶ Z. Jasiński, *Pierwotne domy tkaczy w Zgierzu*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2003, t. V, s. 159.

⁷ N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Encyklopedia architektury*, przeł. A. Dulewicz, Warszawa 1997, s. 356; M. Getka-Kenig, *Szpilowski (Szpilewski) Hilary (1753-1827), architekt, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 49, red. N. Aleksyuk i A. Romanowski, Kraków – Warszawa 2014, s. 3.

⁸ Zob. O. Tuszyńska-Szczepaniak, *Szlakiem architektury włókienniczej. Architektura włókiennicza w Zgierzu* [praca w druku].

⁹ Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Miasta Zgierza, dotyczące spisu ognisk 1851–1852, sygn. 42; Muzeum Miasta Zgierza, Poczłówa z widokiem na miasto Zgierz, lata 20. XX wieku, sygn. MMZ H 998.

z obu stron zaprawą wapienną z dodatkiem szezki słomianej. Pierwotne jętkowe więzby dachowe budowane były w konstrukcji stolcowej¹⁰, a elewacje malowane były farbą wapienną bezpośrednio na powierzchnię ścian (bez deskowania), w odcieniach zbliżonych do naturalnych kolorów kamienia (beże, żółcienie, jasne zielenie, szarości), zgodnie z zapisami podanymi w umowie zgierskiej, w której wskazano również wytyczne przekrycia dachów w postaci dachówki ceramicznej (w niektórych przypadkach zezwalano na odstępstwo w postaci pokostowanego na czerwono gontu)¹¹.

Oryginalnie domy rzemieślników nie posiadały wielu zdobień. Wejścia flankowano dwiema parami kolumn o kwadratowym przekroju, co z trójkątnym frontonem facjaty i obwiedzeniem profilowaną listwą dawało antykizujący tympanon, a w całości – uproszczony portyk; głowice filarów ozdobiono uproszczoną dekoracją roślinną. Wśród cech charakterystycznych dla architektury zgierskich domów było okno w facjacie – o okrągłym lub półokrągłym wykroju.

Dodatkowe dekoracje architektoniczne zaczęły pojawiać się w II poł. XIX wieku¹², wraz ze wzrostem gospodarczym miasta po kryzysie klimatycznym i gospodarczym na wschodzie oraz restrykcjach po powstaniu listopadowym (1830/1831), które doprowadziły do zastoju gospodarczego w Zgierzu i podupadaniu miasta. Przebudowa domów rzemieślników w II poł. XIX wieku obejmowała położenie szalunku na elewacjach profilowanymi deskami, a wysunięta ku frontowi połać dachowa facjaty zyskała wsparcie dekoracjami ciesielskimi w postaci profilowanych mieczy.

Il 3. Zgierz, Park Kulturowy Miasto Tkaczy, widok na dom przy ul. G. Narutowicza 9. Fot. O. Tuszyńska-Szczepaniak, 2023.

¹⁰ Z. Jasiński, *Pierwotne domy tkaczy w Zgierzu*, s. 165, 169; *Park Kulturowy Miasto Tkaczy, Zbiór dokumentacji rysunkowej*, 2007–2010, tusz na kalce.

¹¹ Muzeum Miasta Zgierza, Umowa zgierska, sygn. MMZ H 1848, *Przepisy ogólne policji budowlanej dla miast w Królestwie Polskim z dnia 26 IX 1820*, w: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych*, cz. 1, t. 2, Warszawa 1866, s. 343–345. Zob. Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Miasta Zgierza, Akta dotyczące się dozorstwa miast Komisji woj. Mazowieckiego, sygn. 75.

¹² Rozmowa z Panem Pawłem Krawczykiem z Fundacji Ochrony Mebli Zabytkowych i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego w Polsce D. O. M., marzec 2022.

2. „Domy tkaczy” jako zabytki przeszłości

Wyjątkowość architektoniczno-urbanistycznego dziedzictwa Nowej Osady w Zgierzu polega przede wszystkim na zachowaniu czytelnej pozostałości po pierwszym etapie rozwoju organizmu miejskiego, jakim było „miasto fabryczne”. W przypadku Zgierza ukazuje jego pierwszy etap – miasta rzemieślników, zaprojektowanego w zgodzie z klasycystyczną zasadą złotej proporcji, tj. z układem urbanistycznym, w którym szerokość ulic dostosowano do wysokości „domów tkaczy”. Uwzględnić należy również wartość zabytkową zespołu drewnianego budownictwa mieszkalnego, które stanowiło w czasach swojej świetności wspaniały przykład zespołu architektury klasycystycznej w mieście rzemieślniczym.

Bardzo ważnym aspektem w kształtowaniu świadomości o wartości zgierskiego zespołu rzemieślniczych „domów tkaczy” są opracowania naukowe i popularno-naukowe, uwypuklające rangę tej architektury. Przed laty domy te – zaniedbane, bez kontekstu kulturowego – były uznawane za bezwartościowe i szpecące wizerunek miasta.

„Domy tkaczy” na tle historii XIX i XX wieku

Po II wojnie światowej, w połowie XX wieku domy sukienników weszły w skład zasobu komunalnego miasta Zgierza. Podjęto się wtedy ich remontu. W części domów założono nowy szalunek w miejscu tego z połowy XIX wieku. Deskowaniem obłożono wtedy oryginalne filary z lat 20. XIX wieku, tym samym zasłaniając kapitele z dekoracją geometryczną. Odnowione wtedy elewacje zachowały się do dziś. W trakcie tamtych prac remontowych w celach zabezpieczenia przeciwpożarowego wykonano również murowane elewacje boczne.

Dzisiaj historyczne granice Nowej Osady znajdują się w sercu miasta (dzielnicy Nowe Miasto). Ze względu na zniszczenia wojenne i małe możliwości lokalowe Gminy, drewniane dworki – „domy tkaczy” – weszły w skład zasobu komunalnego. Najczęściej lokowano w nich osoby o niższym statusie społecznym i finansowym, a społeczność, żyjąca tu przez pokolenia, stworzyła enklawę środowiskową. Włączenie domów sukienników w zasób komunalny i zamieszkująca je uboga społeczność wpłynęły na brak środków finansowych na remonty i dobre zachowanie oryginalnej zabudowy. Domy, będące niegdyś własnością jednej rodziny lub dwóch, z czasem stały się domami dla sześciu lub ośmiu rodzin, co przy braku podłączenia bieżącej wody i kanalizacji nie stanowiło pożądanej lokalizacji mieszkaniowej.

Opis stanu faktycznego zabytków w końcu XX wieku

Wartość zabytkową „domów tkaczy” dostrzeżono pod koniec lat 90. XX wieku. Wtedy też rozpoczęto sporządzanie dokumentacji rysunkowo-pomiarowej, zwłaszcza tych domów, których stan techniczny nie pozwalał na ich zamieszkanie. Część z domów, szczególnie tych osadzonych w sąsiedztwie terenów podmokłych lub zalewowych, była w bardzo złym stanie technicznym. Duże partie materiału zabytkowego dotknięte były skażeniem mikrobiologicznym. Jednocześnie należy wspomnieć, że substancja zabytkowa domów rzemieślniczych, znajdujących się na wzniesieniu, będących w trakcie remontu rozpoczętego w 2022 roku, jest w większości w stanie zadowolającym. Ich degradacja spowodowana była przede wszystkim brakiem bieżących napraw, złym użytkowaniem pomieszczeń mieszkaniowych i złą wentylacją pomieszczeń.

Zespół drewnianych domów, który został poddany inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej, m.in. przez zespół z Wydziału Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, stanowi ważny zbiór dokumentów dla badania historii i architektury „domów tkaczy”, bowiem duża część tego zespołu już nie istnieje.

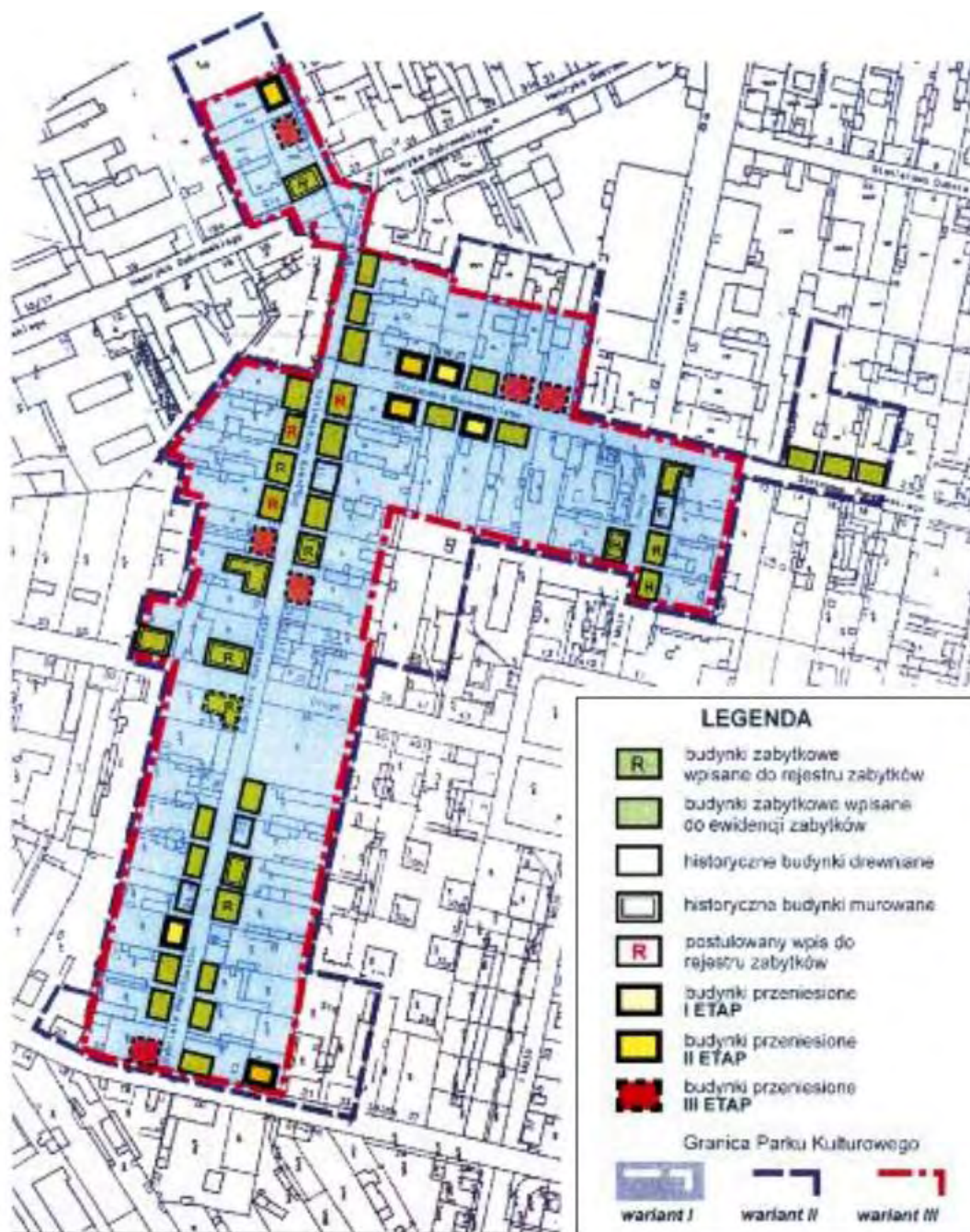
Uchwalenie Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w 2003 roku

Zespół drewnianych domów rzemieślniczych znajduje się pod ochroną konserwatorską ze względu na swój unikatowy charakter¹³ w ramach powstałego w 2003 roku Parku Kulturowego Miasto

¹³ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2022 r. poz. 840, Art. 16.

Tkaczy¹⁴. Podjęcie tych działań w obrębie fragmentu pierwotnej Nowej Osady miało na celu zachowanie historycznego dziedzictwa drewnianej zabudowy mieszkalnej i włączenie w proces rewitalizacji mieszkańców dzielnicy. Działania podjęte na początku XXI wieku w początkowej fazie procesu rewitalizacji dążyły do społecznego otwarcia tej dzielnicy i przywrócenia na terenie Parku Kulturowego Miasto Tkaczy, którego obszar wyznaczono w układzie przestrzennym ulic Gabriela Narutowicza, ks. Szczepana Rembowskiego, Długiej i 1 Maja, historycznego charakteru

Il. 4. Granice Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu, załącznik graficzny do uchwały nr XV/142/ 03 Rady Miasta Zgierza z dnia 30 grudnia 2003 r.

¹⁴ Uchwała nr XV / 142 / 03 Rady Miasta Zgierza z dnia 30 grudnia 2003 r. o powołaniu Parku Kulturowego Miasto Tkaczy. Utworzony w Zgierzu park kulturowy był pierwszym przykładem zastosowania tej formy ochrony zabytków, po wprowadzeniu jej do ustawy o ochronie zabytków z 2003 roku. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2022 r. poz. 840.

osady z I poł. XIX wieku. Tam bowiem zachowało się najwięcej domów rzemieślniczych w zwartej strukturze (30 obiektów jest wpisanych do rejestru Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹⁵, a 85 zostało ujętych w gminnej ewidencji zabytków¹⁶).

Aby chronić i pielęgnować architektoniczne dziedzictwo włókienniczej tradycji, zapoczątkowano długotrwały proces rewitalizacji społecznej i architektonicznej¹⁷, a w jego realizację zaangażowanych było wielu specjalistów¹⁸. Należy dodać, że początkowo planowano przesiedlić mieszkańców tego terenu, by zapewnić im lepsze warunki mieszkaniowe, zaś domy rzemieślników po wykonaniu prac konserwatorskich oddać pod lokale użytkowe i mieszkaniowe. Taka propozycja spotkała się ze sprzeciwem ze strony mieszkańców tego terenu, którzy chcieli tu pozostać. Wdrożono zatem długoletni proces rewitalizacji klasycznej. Wprowadzono działania mające na celu zapewnienie pomocy społecznej mieszkańcom Nowego Miasta, organizując m.in. programy społeczne, mające na celu walkę z uzależnieniami i Świetlicę Środowiskową „Przystań” dla dzieci.

Rewitalizacja tego obszaru odbywała się wielopłaszczyznowo. Dotychczas przeprowadzono rewitalizację historycznego kompleksu architektury drewnianej, modernizację domów wraz z przestrzenią ulic.

Translokacje części domów i nowe oblicze Parku Kulturowego Miasto Tkaczy

W kilka lat po uchwaleniu aktu o powstaniu parku kulturowego w Zgierzu translokowano na jego teren trzy domy. Jednocześnie kontynuowano programy społeczne, mające na celu rewitalizację społeczną dzielnicy. Translokacja polegała nie tylko na samym przeniesieniu domów. Poprzedziła ją szczegółowa inwentaryzacja prowadzona przez zespół z Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej. Sporządzone zostały dokładne pomiary i rysunki domów, a także wykonano dokumentację fotograficzną¹⁹. Każdy element drewnianej konstrukcji otrzymał sygnaturę. Następnie zbadano właściwości fizykochemiczne tych elementów. Niestety wiele z nich, ze względu na bardzo zły stan zachowania, nie zostało powtórnie użytych. Finalnie z konstrukcji domów wykorzystano około 10–15% pierwotnej substancji zabytkowej. Domy, które zostały poddane translokacji, znajdowały się w bardzo złym stanie technicznym.

3. Funkcjonowanie Parku Kulturowego

Działalności na terenie chronionym

Przeniesione w latach 2007–2010 budynki, stanowiące własność Gminy Miasto Zgierz, zostały przeznaczone na siedziby organizacji pożytku publicznego i organizacji miejskich, takich jak Muzeum Miasta Zgierza, Muzeum Miasta Zgierza, siedziby wydziałów Urzędu Miasta Zgierza (m. in. biuro Parku Kulturowego Miasto Tkaczy), kawiarnia, muzeum miejsca, hostel i Centrum Konserwacji Drewna.

¹⁵ Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych woj. łódzkiego, powiat zgierski, https://www.wuoz-lodz.pl/Rejestr_i_województwa_ewidencja_zabytkow_z_podziałem_na_powiaty,109 (dostęp: 2.07.2023).

¹⁶ Gminna Ewidencja Zabytków Miasta Zgierza została przyjęta zarządzeniem Nr 66/VII/2017 Prezydenta Miasta Zgierza z dnia 4 kwietnia 2017 r., <https://zgierz.bip.net.pl/?a=270> (dostęp: 2.07.2023).

¹⁷ Rewitalizacja Strefy Śródmiejskiej Miasta Zgierza (2004–2007), [HTTPS://WWW.MIASTO.ZGIERZ.PL/PAGE/HISTORIA-REALIZACJI-PROJEKTU-1](https://www.miasto.zgierz.pl/page/historia-realizacji-projektu-1) (dostęp: 2.07.2023).

¹⁸ Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi, *Plan Ochrony Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu*, oprac. J. Welc-Jędrzejewska i in., Łódź 2007; M. Sitnicki, D. Heim, A. Bogusławski, *Metodologia i wytyczne postępowania z zespołami budownictwa drewnianego z początku XIX wieku na podstawie realizacji projektu „Rewitalizacja i rozwój historycznego kompleksu architektury drewnianej miasta Zgierza”*, Zgierz – Łódź 2011.

¹⁹ Park Kulturowy Miasto Tkaczy, *Dokumentacja rysunkowa i fotograficzna*, 2007–2010.

Il. 5. Zgierz, „dom tkacza” z ul. H. Dąbrowskiego po translokacji na ul. G. Narutowicza, źródło: Urząd Miasta Zgierza Park Kulturowego Miasto Tkaczy, Zbiór dokumentacji fotograficznej, 2007–2010.

Partycypacja społeczna

Jak już wcześniej wspomniano, symultanicznie realizowano programy społeczne, mające na celu rewitalizację społeczną dzielnicy. Wprowadzenie prac rewitalizacyjnych i rewaloryzacyjnych miało na celu polepszenie życia mieszkańców tej części miasta, ale i przywrócenie go pozostałej części organizmu miejskiego. Chodziło również o przyczynienie się do rozwoju gospodarczego tego terenu i polepszenie jakości mieszkania. Bardzo ważnym elementem rewitalizacji było utworzenie spójnej marki tego miejsca, nadając mu nazwę „Miasto Tkaczy”, m.in. w celu uczynienia zeń atrakcyjnego produktu turystycznego.

Kolejny etap prac projektowych zakłada utworzenie na terenie Parku Kulturowego Miasto Tkaczy strefy rzemiosł dawnych i ogrodów rodzinnych (w drodze partycypacji z mieszkańcami). Przestrzeń otaczająca park kulturowy ujęta została w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i włączona w działania tworzące strefę *woonerfu*, która ma łączyć ze sobą kilka przestrzeni

Il. 6. Zgierz, Park Kulturowy Miasto Tkaczy, ul. G. Narutowicza, spacer studyjny podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej pt. „Architektura drewniana. Postrzeganie zabytku w przestrzeni miejskiej”, Zgierz 6–7.10.2022. Fot. M. Dankowska, 2022.

dla mieszkańców. Świadectwem procesu, w jakim (w dalszym ciągu) jest obszar parku kulturowego w Zgierzu, jest wystawa fotografii w Zgierskiej Galerii Sztuki Miejskiego Ośrodka Kultury Stary Młyn Zgierz Piotra Tołłoczko pt. „Sąsiedzi – oblicza Miasta Tkaczy”, ukazująca obecnych mieszkańców „domów tkaczy” opowiadane przez nich historie i kadry z życia w tym miejscu. Znamienny jest fakt, że mieszkańcy „Miasta Tkaczy” nie tylko czynnie brali udział w przygotowaniu wystawy, ale i licznie pojawili się na jej otwarciu.

Il. 7. Zgierz, Park Kulturowy Miasto Tkaczy, konsultacje społeczne w sprawie rodzinnych ogrodów w Mieście Tkaczy. Fot. O. Tuszyńska-Szczepaniak, 2022.

Podsumowanie

„Domy tkaczy” użytkowane są zgodnie z ich pierwotnym przeznaczeniem – jako mieszkania dla rodzin. Podjęcie działań, zmierzających do utworzenia w 2003 roku Parku Kulturowego Miasto Tkaczy, obejmującego zabytkową zabudowę i układ przestrzenny w obrębie fragmentu pierwotnej Nowej Osady sukienniczej, miało na celu zachowanie dziedzictwa drewnianej zabudowy mieszkalnej i historii miasta, w którym zachowała się pozostałość pierwszego etapu miasta nowoczesnego, budowanego po rewolucji przemysłowej. Zabytkowe drewniane domy są nie tylko istotnym, spajającym elementem prowadzonego na tych terenach procesu rewitalizacji, ale także – ważnym symbolem miasta. Przeniesienie do tej dzielnicy wielu miejskich imprez sprawia, że miejsce to zaczęło być uczęszczane przez mieszkańców Zgierza, ale i turystów, a proces rozpoczęty ponad dwadzieścia lat temu nadal trwa.

„Miasto Las” Kolumna koło Łasku

Streszczenie: Prezentacja doświadczeń z prób podjęcia prac rewitalizacyjnych w Mieście-Lesie Kolumna pod Łodzią, znanym z dużych, drewnianych domów letniskowych. Tekst przedstawia wnioski z różnych projektów przygotowywanych przez studentów architektury na temat rewitalizacji historycznej zabudowy drewnianej – potencjału i kierunków rewitalizacji. Omówione zostały również różne formy współpracy społeczności lokalnej i jej udziału w procesie rewitalizacji.

Słowa kluczowe: letniska, miasto-ogród, wypoczynek, drewniane domy letniskowe

The Kolumna “Forest Town” near Łask

Abstract: A presentation on the experience of the attempts to revitalise the Kolumna forest town near Lodz, known for its large wooden summer houses. The text presents findings from various projects prepared by architecture students regarding the revitalisation of historic wooden buildings – their potential and directions for revitalisation. It also discusses various forms of cooperation within the local community and its participation in the revitalisation process

Keywords: garden-cities, leisure, summer resorts, wooden summer houses

Il. 1. Modernistyczne piętrowe drewniane domy letnie, charakterystyczne dla Kolumny i okolic Łodzi. Wille I.K. Rojzmanów, bud. 1931–1932, Kolumna, ul. Jagiełły 8 i 10. Fot. W. Pardała, 2016.

Wstęp

Kolumna jest jednym z najciekawszych polskich miast-ogrodów. Na jej terenie zachowały się 82 drewniane domy letnie¹, część z nich to unikalne, dwukondygnacyjne budynki, zwykle modernistyczne. Tego typu założenie urbanistyczno-architektoniczne jest wyjątkowe nie tylko w skali kraju, ale może i Europy.

1. Portret podłódzkiego drewnianego domu letniskowego

Tło

Idea miast-ogrodów Ebenezera Howarda, która przyświecała założycielom Kolumny², jest do dziś niesłychanie nośna, popularna i rozpoznawalna. W środkowej Polsce w okresie międzywojennym przybrała ona, najprawdopodobniej za sprawą urbanistów niemieckich³, formę oryginalnych miast-lasów, przeznaczonych tylko do wypoczynku, sytuowanych w sosnowych lasach, przede wszystkim dla leczniczego wpływu olejków sosny na stan chorych na gruźlicę, której nie potrafiono wtedy leczyć. Ale letnikami powodowała również chęć ucieczki z „kominogrodu”, jak nazywano wtedy przemysłową Łódź. Równolegle na popularności zyskiwała idea wypoczynku, kształtowana przez rodzący się ruch modernistyczny. Ten z kolei dał łódzkim letnikom ideę estetyczno-formalną – nowatorską formę budynku, która została zrealizowana w drewnie i w stosowanym powszechnie w regionie tradycyjnym ustroju konstrukcyjnym. W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpił pod Łodzią niezwykle boom budowlany – powstało przynajmniej kilkaset domów letnich, prawie wszystkie drewniane, bo takie woleli łódzcy letnicy.

Pierwowzory

Il. 2. Przodkowie podłódzkich domów letnich – młyn „duży” w Talarze k. Łasku z końca XIX wieku. Fot. W. Pardała, 2014.

¹ K. Budziak, *Miasto-las Kolumna – analiza i ocena wartości kulturowych oraz projekt wytycznych konserwatorskich do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego*, praca inżynierska, napisana pod kier. dr. inż. arch. Włodzimierza Witkowskiego, Politechnika Łódzka, Łódź 2016.

² J. Szweycer, *Wspomnienia z mego życia*, t. 6, 1919–1929, maszynopis ze zbiorów Biblioteki Publicznej im. J. Łaskiego Młodszeo w Łasku, s. 42.

³ *Die deutsche Gartenstadtbeoegung. Zusammenfassende Darstellung über den heutigen Stand der Beoegung*, Berlin 1911, s. 39.

Il. 3. Przodkowie podlódzkich domów letnich – chałupa szerokofrontowa, przełom XIX i XX wieku (?), Borowa. Fot. W. Pardała, 2014.

Pierwowzorów w zakresie konstrukcji i technologii budowy można szukać wśród pouwłaszczeniowych chałup szerokofrontowych oraz wielokondygnacyjnych drewnianych młynów. Potrafili je budować lokalni cieśle, dlatego też poradzili sobie z postawieniem kilkuset domów letnich w przeciągu kilkunastu lat przed wybuchem wojny. Konstrukcja mieszana, sumikowo-łątkowa zamiast zrębowej, wynikała z coraz bardziej postępujących wylesień w łódzkiem i braku surowca wyższej jakości.

Realizacja podlódzkiego domu letniskowego

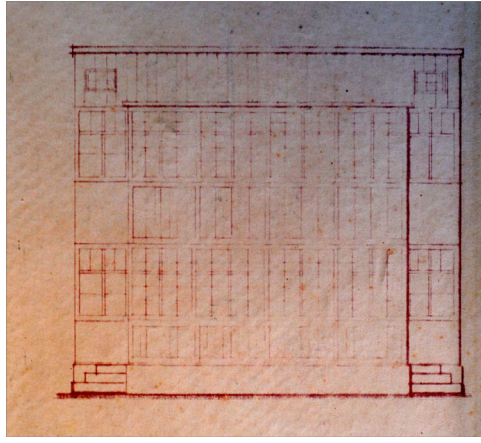
Podlódzki dom letniskowy wykonany jest w konstrukcji szkieletowej mieszanej, sumikowo-łątkowej. Ma więźbę dachową krokwiowo-jętkową bądź krokwiową z ramą stolcową, a jego kryty papą dach ma z reguły niewielki kąt nachylenia. Większość budynków jest symetryczna (pomimo

Il. 4. Dom letni – widoczna konstrukcja budynku. Budynek S. Królewskiego, Kolumna, ul. Błękitna 7. Fot. W. Pardała, 2013.

Il. 5. Letniskowy, modernistyczny dom drewniany, Kolumna, ul. Łanowa 7. Fot. W. Pardała, 2014.

Il. 6. Projekt legalizacji samowoli budowlanej z 1937 roku. Autor nieznany, z arch. pryw. J. Stegińskiego, współwłaściciela domu.

modernistycznej formy), z klatką schodową w środku. Letnicy nie mieli wielkich wymogów co do funkcji, przebywali w nim tylko w razie złej pogody bądź spali – mieszkanie składało się zwykle z pokoju i kuchni. Te na parterze posiadały wejścia bezpośrednio z otaczającego terenu, zwykle przez werandy. Klatka schodowa zwykle obsługiwała tylko mieszkania na piętrze. Budynek mógł mieścić dodatkowe pomieszczenia – pojedyncze pokoje – dla obsługi (bez werand). Nierzadko mieszkali tam tzw. szabes goje, tj. chrześcijanie służący bardziej religijnym Żydom w czasie świąt. Koniecznym elementem takiego domu są werandy, co dawało efekt kubistycznego, geometrycznego „szklanego domu” z drewna. Dachy często miały spadki skierowane w stronę podwórka, aby jeszcze bardziej podkreślić prostopadłościowość i czystość formy. Innym kanonem modernizmu mógł być taras na dachu, gdzie wypoczywano, a na tych z balustradami pełnymi – opalano się nago.

Po 1939 roku

Ledwie po dekadzie letniskowa idylla została przerwana przez wojnę. Kolumna stała się obozem dla przesiedleńców z Besarabii i Wołynia, a po wojnie – nowym domem dla osób z utraconych Kresów. Część domów została naprędce przystosowana do zamieszkiwania stałego, w innych działały domy wczasowe Funduszu Wczasów Pracowniczych.

Współczesność

Lata 90. XX wieku nie przyniosły poprawy sytuacji. Część domów sprywatyzowano bądź sprzedano ze względu na wartość działki. „Drewniak”, w którym od kilkudziesięciu lat nie wykonywano większych remontów, jawił się tylko jako kłopot. Postępująca degradacja domów, i tak już odstających od standardów cywilizacyjnych, nasiliła się wraz z narastaniem problemów społecznych po przełomie ustrojowym. Mieszkanie w „drewniaku”, często z toaletą w podwórzu i ogrzewaniem piecowym, było traktowane jako „zsyłka” do Kolumny – przesiedlano tam osoby niepłacące czynszu. Brak zorganizowanych, całościowych remontów, w połączeniu z niefachowym dostosowaniem domów do zamieszkiwania całorocznego oraz pobieżnymi, spontanicznymi przebudowami, dokonywanymi przez samych mieszkańców, powoduje zatracanie walorów tych budynków oraz rodzi duże problemy techniczne i materiałowe.

Pozytywnym aspektem transformacji ustrojowej z lat 90. XX wieku było pojawienie się lokalnych „patriotów” oraz stowarzyszeń i klubów, bardziej lub mniej sformalizowanych, chcących oddolnie zaspokoić potrzeby społeczności lokalnych. Zaczęli oni zwracać uwagę na zapomniane bądź dotychczas niedostrzegane dziedzictwo miejsca. Pojawiła się potrzeba jego ochrony, część mieszkańców zaczęła je doceniać.

2. Postulaty ochrony

Należało zadać pytania nie tylko o to, co chronić (w ogólnym zarysie było już wiadomo), ale też – jak to robić. A potem kolejne – dla kogo i dlaczego? Bez tego nie uda się żadna rewitalizacja. Aktywiści lokalni pierwsi zwracali uwagę na wartość lokalnej, historycznej architektury. Ta droga – oparcia się na inicjatywach oddolnych i wspólnego pobudzania aktywności społecznej – wydaje się słuszna.

Na początku lat dwutysięcznych powstało Stowarzyszenie Nasza Kolumna, wkrótce pojawiła się Zielona Kolumna⁴. Od lat 90. w Kolumnie odbywały się Ogólnopolskie Spotkania Ruchów Ekologicznych.

Kolejnym krokiem musiały być działania w celu wywierania pozytywnej presji na władze gminy, dlatego też osoby działające w Naszej Kolumnie przekonały w 2014 roku burmistrza Łasku do wykonania kilku inwentaryzacji i rewitalizacji. Był to początek akcji zwracania uwagi nie tylko mieszkańców (ci już zaczęli i doceniać, i akceptować to, co stoi po sąsiedzku) na interesujące drewniane dziedzictwo, ale i władz gminy, początkowo pasywnych, później już coraz bardziej przekonanych do konieczności otoczenia domów większą troską.

Pierwsze spotkania studentów architektury z mieszkańcami w trakcie praktyk inwentaryzacyjnych ujawniły kilka ciekawych faktów – po obu stronach. Po pierwsze, mieszkańcy domów doceniali miejsce, w którym żyją; pomimo niedogodności w postaci niskiego standardu mieszkań – lubili je. Studenci zaś podkreślali, że nie chcą uczestniczyć w działaniach wbrew woli mieszkańców. Od razu pojawiły się wątki prospołeczne, bardzo ważne w oczach młodych ludzi.

W końcu 2015 roku, po spotkaniach z władzami Łasku w sprawie potencjalnych działań, jakich podjęcie umożliwiła uchwalona właśnie ustawa o rewitalizacji, Stowarzyszenie Zielona Kolumna opracowało propozycje kierunków rewitalizacji⁵. Mieszkańcy znów zaczęli postrzegać Kolumnę jako uzdrowisko i letnisko z charakterystycznymi domami jako ich integralną częścią. Dostrzegali potrzebę stworzenia planu miejscowego, który by chronił i eksponował walory architektoniczne i urbanistyczne, chcieli też ogólnodostępnego parku, ośrodka sportu i kultury, a także szeregu inwestycji zapewniających więcej możliwości spędzania wolnego czasu na świeżym powietrzu czy aktywizujących mieszkańców. Większość z tych elementów znalazła się – jako efekt konsultacji społecznych – w Gminnym Programie Rewitalizacji z 2016 roku.

W 2016 roku Stowarzyszenie Nasza Kolumna i Instytut Architektury i Urbanistyki PŁ zorganizowały konkurs na rewitalizację Placu Szarych Szeregów w Kolumnie⁶. Przekonanie władz miasta do zorganizowania konkursu było łatwe, niedawno skończyła się z sukcesem przebudowa rynku w Łasku, również będąca pokłosiem konkursu studenckiego z 2010 roku. Plac otrzymał nagrodę z rąk prezydenta RP Bronisława Komorowskiego w konkursie Towarzystwa Urbanistów Polskich na najlepiej zagospodarowaną przestrzeń publiczną w Polsce w 2014 roku⁷.

Ciekawym sposobem na sprawdzenie efektów działań (choć nie to było zamiarem) w kierunku akceptacji i rewitalizacji dziedzictwa okazał się konkurs rysunkowy i literacki dla dzieci i młodzieży „Kolumna – Moje miejsce na ziemi”⁸. W zamyśle studentów organizatorów konkurs

⁴ Stowarzyszenie zakończyło działalność w 2021 roku.

⁵ B. Korczyńska, M. Stradomska, *Rewitalizacja Kolumny – wizje mieszkańców* [maszynopis].

⁶ *Konkurs na opracowanie „Koncepcji zagospodarowania przestrzeni publicznej Kolumny od Dworca PKP do Placu Szarych Szeregów*, <http://nasza-kolumna.pl/projekty/14-konkursu-zagospodarowania-przestrzeni-publicznej-kolumny/49-konkurs-na-opracowanie-koncepcji-zagospodarowania-przestrzeni-publicznej-kolumny-od-dworca-pkp-do-placu-szarych-szeregow.html> (dostęp: 20.11.2023). Wygrała praca Agaty Ziółkowskiej i Damiana Nowaka.

⁷ *Plac 11 Listopada zrewitalizowany*, „Panorama Łaska” 2013, nr 10, s. 5; *Plac 11 Listopada najlepiej zrewitalizowaną przestrzenią publiczną w Polsce*, „Panorama Łaska” 2014, nr 10, s. 2. Wcześniej łaski rynek otrzymał w 2013 roku nagrodę łódzkiego oddziału TUP. Zwycięską pracę w konkursie wykonały K. Owczarek i A. Olejniczak.

⁸ *Kolumna-Las Miasto-Ogród*, red. M. Strzałka, E. Kiciak, K. Błaszczuk, Łódź 2017, s. 83–100.

miał promować Kolumnę jako interesujące i warte troski miejsce zamieszkania. Pomimo braku jakichkolwiek sugestii ze strony organizatorów, w około połowie prac pojawiły się domy letniskowe. Pomysł konkursu i wątki społeczne są warte zauważenia jako kolejna dobra praktyka – działanie na rzecz przeskoku od „niechęci” do dawnych domów letnich ku ich akceptacji i dowartościowaniu.

3. Kierunki rewitalizacji

Kolejnym ważnym krokiem przed podjęciem działań rewitalizacyjnych, a po zebraniu głosów i oczekiwań społecznych, było ustalenie, co można z tymi budynkami zrobić. Prócz wcześniej wymienionych pomysłów zaznaczyła się niechęć do sprowadzenia domów do roli skansenu. Dobrym sposobem głębszego rozpoznania problemu rewitalizacji domów okazały się prace dyplomowe oraz projekt przeddyplomowy (na III roku) realizowany metodą *problem based learning* – studenci mieli zadany jedynie problem, czyli drewniany dom w Kolumnie, bez określonego szczegółowego celu, jak na innych przedmiotach. Musieli sami zidentyfikować problemy i zaproponować najrozsądniejsze rozwiązania.

Studenci zaczęli od sprawdzenia potencjału możliwości adaptacyjnych budynków, a następnie zadawali sobie pytanie „dla kogo” i szukali nowej funkcji dla budynku – zwykle nie tylko w skali budynku czy działki, ale i całej Kolumny. Potwierdzali potrzebę zorganizowania miejsca spotkań na gruncie bardziej neutralnym niż szkoła. Badania⁹ potwierdziły potrzebę stworzenia miejsca spotkań i rozrywki dla młodzieży, ośrodka kultury i restauracji lub kawiarni – by wymienić te, które mogłyby się mieścić w zrewitalizowanych budynkach; prócz tego respondenci wymieniali odnowienie „drewniaków” czy stworzenie ośrodków sportowych. Badania przeprowadzone na zlecenie Łaskiego Domu Kultury w 2022 roku potwierdziły wyniki rozpoznania studentów¹⁰. Nigdy nie pojawiły się wątki „przemysłów kreatywnych”, pomimo faktu działania w Kolumnie wielu artystów.

Il. 7. Dom letni W. Maurera przy ul. Sejmowej 1 w Kolumnie, bud. 1931. Fot. W. Pardała, 2018.

Il. 8. Koncepcja rewitalizacji domu przy ul. Sejmowej 1 w Kolumnie – wizualizacja. Projekt przeddyplomowy. Aut. A. Kołodziejczak, M. Mysiała, J. Andrzejewska, S. Chojnacka, prowadzący: dr inż. arch. W. Pardała, 2020.

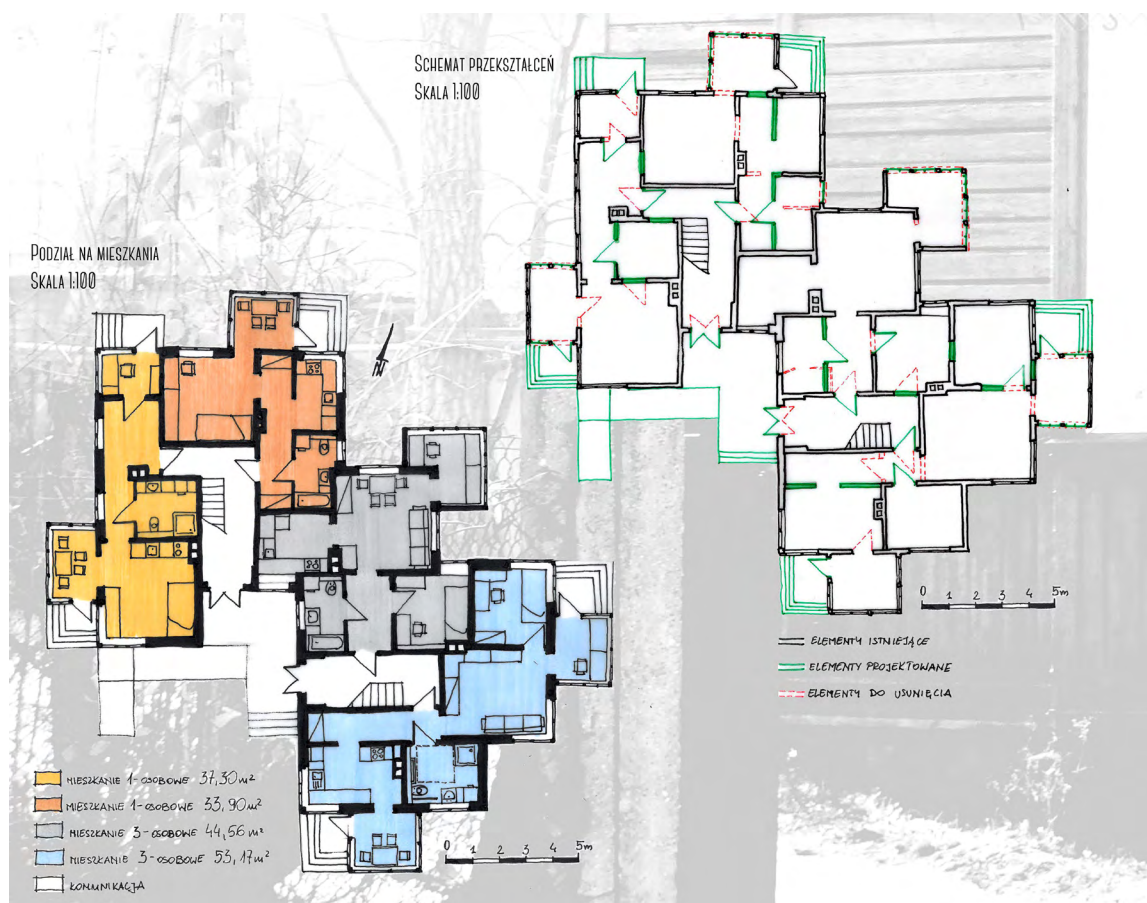
⁹ F. Pokora, *Rewitalizacja Miasta-Lasu Kolumna ze szczególnym uwzględnieniem wartości przyrodniczych*, praca inżynierska wykonana pod kierunkiem dr. inż. Wojciecha Pardały, Politechnika Łódzka, Łódź 2022. Wyniki zebrane przez F. Pokorę potwierdziły się w badaniach przeprowadzonych na potrzeby sporządzenia *Gminnego Programu Rewitalizacji na lata 2023–2030*, <https://bip.lask.pl/2648/218/rewitalizacja.html> (dostęp: 20.11.2023).

¹⁰ S. Grodny, N. Krygowska, J. Nowak, *Badanie potrzeb społeczno-kulturalnych Kolumny. Raport przygotowany dla Łaskiego Domu Kultury*, Łask 2022, https://laskidomkultury.com.pl/wp-content/uploads/2022/06/RAPORT_DK_final_Kolumna.pdf (dostęp: 20.11.2023).

Równolegle studenci wskazywali na istniejące problemy – techniczne, budowlane, instalacyjne, pożarowe, społeczne, wizualne i konserwatorskie. Rozpoznali też potencjał adaptacyjny, m.in. wysokie pomieszczenia (ok. 2,80–3,10 m w świetle), budynki dostępne i doświetlone ze wszystkich stron na dużych działkach (ok. 2000–3000 m²). Jako problemy wymieniali niewielkie pomieszczenia w niewygodnym układzie funkcjonalnym, niespełniające obecnych warunków technicznych klatki schodowej i problemy związane z ochroną przeciwpożarową. Do tego doszła konieczność ocieplenia budynku, rozwiązania sprawy ogrzewania czy akustyki i wykonania wentylacji.

Z rozpoznań studenckich wynikało też, że najrozsądniej byłoby adaptować małe domy na budynki mieszkalne. Zawsze następowało zmniejszenie liczby lokali. Po zaizolowaniu budynków od środka¹¹ i wzmocnieniu konstrukcji następowało dalsze zmniejszenie powierzchni użytkowej wewnątrz. Kontrpropozycje podziału budynku na większą liczbę mieszkań dawały zawsze niewygodne rozwiązania.

Duże budynki proponowano adaptować na funkcje publiczne – bibliotekę, dom kultury, centrum aktywności społecznej, centrum dla osób starszych. Odrzucano pomysły domu wczasowego, gdyż funkcjonowałby tylko latem, a przez pozostałą część roku byłby pozbawiony życia. Taka praca pojawiła się tylko raz, jednak dom zawierał mieszkanie właściciela i został wzbogacony o restaurację funkcjonującą cały rok¹². Zresztą próba przywrócenia funkcji wypoczynku letniego nie udała się właścicielce domu przy ul. Wojska Polskiego 18.

Il. 9. Koncepcja rewitalizacji domu przy ul. Jagiello 10 w Kolumnie. Praca dyplomowa II stopnia. Aut. Katarzyna Błaszczyk, promotor: dr inż. arch. M. Dankowska, 2018.

¹¹ M. Sitnicki, D. Heim, A. Bogusławski, *Metodologia i wytyczne postępowania z zespołami budownictwa drewnianego z początku XIX wieku na podstawie realizacji projektu „Rewitalizacja i rozwój historycznego kompleksu architektury drewnianej miasta Zgierz, Łódź – Zgierz 2011.*

¹² M. Strzałka, *Projekt hotelu letniskowego*, praca inżynierska wykonana pod kierunkiem dr inż. arch. M. Dankowskiej, Politechnika Łódzka, Łódź 2019.

Duże obiekty również były adaptowane na cele mieszkaniowe, tu wnioski były podobne jak w przypadku małych budynków – proponowano zmniejszenie liczby mieszkań. Pojawiły się też duże, 70–75 metrowe mieszkania, gdyż podział na mniejsze byłby gorszy funkcjonalnie.

Wszystkie projekty zakładały ingerencję w konstrukcję ze względu na konieczność łączenia pomieszczeń – zwykle usuwano całą ścianę wewnętrzną, zaś przy ścianie prostopadłej proponowano słup. Miał on dwojaką funkcję: podparcia podciągu pod stropem oraz utrzymania usztywnienia ściany podłużnej, gdyż ściany wewnętrzne, poza nielicznymi przypadkami, też są konstrukcyjne.

W przypadku domów z wysokimi poddaszami studenci wykazali niemożność ich wykorzystania. W żadnej z propozycji nie dobudowano do budynku większej kubatury, co było też zgodne z postulatami o charakterze konserwatorskim. Często poszerzano klatki schodowe, za tym szła zmiana w bryle, nie zmieniająca jednak pierwotnego wyrazu domu.

Projekty opracowane przez studentów były prezentowane społeczności lokalnej i władzom – w łaskim muzeum, w trakcie wystaw czy w ramach Międzynarodowego Kongresu Miast Ogrodów w Kolumnie¹³, znalazły się też w wydawnictwach¹⁴.

W 2015 roku uchwalono ustawę o rewitalizacji¹⁵, wyznaczono obszary zdegradowany i rewitalizacji¹⁶, napisano gminny program rewitalizacji – również na podstawie prac studentów i pracowników Instytutu Architektury i Urbanistyki PŁ. Program zyskał uznanie merytoryczne i został wysoko oceniony, otrzymał 5,57 mln zł z Regionalnego Programu Operacyjnego (z wnioskowanych prawie 13 mln) na podstawie wniosku z 2017 roku¹⁷. Niestety, gmina nie była w stanie wyasygnować reszty potrzebnej kwoty i zrezygnowała z programu¹⁸. W ramach programu planowano rewitalizację domów przy ul. Sejmowej 7, Wojska Polskiego 14 i Toruńskiej 1. Partery dwóch pierwszych miały spełniać funkcje społeczne, zaplanowano tu siedziby stowarzyszeń i klubu aktywnego seniora¹⁹. W 2022 roku gmina powróciła do programu, wyznaczono nowy obszar zdegradowany i rewitalizacji²⁰ oraz podjęto się opracowania nowego Gminnego Projektu Rewitalizacji (projekt jest po konsultacjach społecznych)²¹. Może pora pomyśleć o powołaniu parku kulturowego? Pomyśl pojawił się już w 2019 roku²². Park Kulturowy Miasta Tkaczy w Zgierzu okazał się sukcesem, centrum miasta i domy drewniane stały się rozpoznawalną marką i atrakcją turystyczną

¹³ *W Łasku-Kolumnie odbył się międzynarodowy Kongres Miast Ogrodów*, <http://nasza-kolumna.pl/8-aktualnosci/64-w-lasku-kolumnie-odbyl-sie-miedzynarodowy-kongres-miast-ogrodow.html> (dostęp: 20.11.2023).

¹⁴ K. Błaszczuk, *Kolumna – projekt dla przyszłości*, Kolumna 2021 s. 39, <http://nasza-kolumna.pl/pliki/Kolumna%20PROJEKT%20DLA%20PRZYSZ%20C5%81O%20C5%9ACI%20-%20Katarzyna%20B%20C5%82aszczuk%20-%202023.pdf> (dostęp: 20.11.2023). Szkoda, że w wydawnictwie brak jest wzmianki o promotorze pracy, M. Dankowskiej.

¹⁵ Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz. U. 2015 poz 177, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20150001777/T/D20151777L.pdf>.

¹⁶ Uchwała nr XXI/230/2016 Rady Miejskiej w Łasku z dnia 29 czerwca 2016 r. w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie Gminy Łask.

¹⁷ *Zmiany na liście projektów wybranych do dofinansowania w ramach konkursu dotyczącego rewitalizacji i rozwoju potencjału społeczno-gospodarczego*, <https://rpo.lodzkie.pl/wiadomosci/item/3187-zmiany-na-liscie-projektow-wybranych-do-dofinansowania-w-ramach-konkursu-dotyczacego-rewitalizacji-i-rozwoju-potencjalu-spoeczno-gospodarczego> (dostęp 2023.11.23).

¹⁸ *Radni zrezygnowali z rewitalizacji Łasku. Nie chcą zadłużać gminy*, <https://lask.naszemiasto.pl/radni-zrezygnowali-z-rewitalizacji-lasku-nie-chca-zadluzac/ar/c3-4975576> (dostęp: 20.11.2023).

¹⁹ Uchwała nr XXVIII/298/2017 Rady Miejskiej w Łasku w sprawie przyjęcia Gminnego programu rewitalizacji dla gminy Łask na lata 2016-2023, s. 88–89.

²⁰ Uchwała nr XLVII/603/2022 Rady Miejskiej Łasku z dnia 13 lipca 2022 w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji Gminy Łask, Dz. U.W.Ł. z 3 sierpnia 2022 poz. 4400.

²¹ Konsultacje społeczne dotyczące projektu Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Łask na lata 2023–2030, https://umlask.home.pl/content/konsultacje_spoeczne_dotycz_ce_projektu_gminnego_programu_rewitalizacji_gminy_ask_na_lata_0 ([dostęp: 20.11.2023]).

²² Uchwała nr XIII/144/2019 Rady Miejskiej w Łasku z 18.09.2019 w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy i miasta Łask na lata 2019–2022, s. 31.

(zwyciężyły w konkursie na ikony regionu łódzkiego²³). Po doświadczeniach wielu projektów studenckich zapewne łatwiej byłoby znaleźć nową funkcję dla obiektów. Przepuszczalnie mieszkańcy Kolumny byłiby skłonni zaakceptować proponowane w projektach studenckich funkcje społeczne i mieszkalne. W swojej pracy dyplomowej jedna ze studentek sugerowała wplecenie rewitalizacji domów w Narodowy Program Mieszkaniowy²⁴. Lokale komunalne są nadal potrzebne, a gmina uznała poprawę ich stanu za priorytet w gospodarowaniu budynkami²⁵.

Podsumowanie

Mimo że w dawnych domach letnich jeszcze się nie zaczęły żadne prace budowlane, to warto podkreślić społeczne znaczenie rewitalizacji i szeregu działań „miękkich”. Nastąpił duży wzrost aktywności społecznej mieszkańców Kolumny. Z powodzeniem zrealizowano projekt przebudowy Placu Szarych Szeregów²⁶. Propozycje rozwiązania problemów związanych z rewitalizacją drewnianych budynków, jakie opracowali studenci, wyznaczają kierunki rewitalizacji i odpowiadają nierzadko na szczegółowe pytania o charakterze wykonawczym. Podstawowe pytania – jak i dla kogo – mają już odpowiedzi. Potrzebne jest jednak wykonanie jednej, modelowej i pilotażowej rewitalizacji domu drewnianego, która byłaby wzorcem dla kolejnych.

---

²³ J. Żarnoch-Chudzińska, K. Stefańska, *Mamy nowe łódzkie ikony: Monopolis i Miasto Tkaczy*, „Gazeta Wyborcza” z 28.04.2023, <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,35136,29707519,mamy-nowe-lodzkie-ikony-monopolis-i-miasto-tkaczy.html> (dostęp: 20.11.2023).

²⁴ K. Błaszczuk, *Kolumna – projekt dla przyszłości*, s. 4, 39.

²⁵ Uchwała nr XXXII/414/2021 Rady Miejskiej w Łasku z dnia 16 czerwca 2021 r. w sprawie uchwalenia wieloletniego programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem Gminy Łask na lata 2021–2025, Dz. U.W.Ł. z 5 lipca 2021 nr 3037.

²⁶ Uchwała nr XXVIII/298/2017 Rady Miejskiej w Łasku w sprawie przyjęcia Gminnego programu rewitalizacji dla gminy Łask na lata 2016–2023, s. 130. Plac został uzupełniony o zadaszone targowisko, które służy zarówno handlowi, jak i imprezom kulturalnym, natomiast dzięki sprzedaży warzyw i owoców plac żyje codziennie.

Hrubieszowski dom i ogród z klimatem – ginące dziedzictwo czy depozyt na przyszłość i potencjał rozwojowy dla miasta?

Wytyczne dla aktywnej ochrony i rewitalizacji drewnianej zabudowy

Streszczenie: Ocaleniu, rewaloryzacji i adaptacji zachowanych w Hrubieszowie przykładów tradycyjnego drewnianego budownictwa mieszkalnego, tożsameso z miejscem i jego wielowiekową kulturą oraz tworzącego niepowtarzalny klimat miasta służyć mogą zintegrowane działania łączące w realizacji wspólnego celu miejskie instytucje, samorząd lokalny oraz mieszkańców. Są one związane ze wzmocnieniem narzędzi ochrony, zapewnieniem różnych form wsparcia i nadzoru nad pracami prowadzonymi przy drewnianych domach. Konieczne jest też kształcenie fachowców zdolnych do prowadzenia prac konserwatorskich i adaptacyjnych przy zabytkach oraz podnoszenie świadomości wartości tego cennego zasobu oraz jego potencjału rozwojowego, aktywizacja i edukacja lokalnej społeczności wokół dziedzictwa kulturowego i walorów krajobrazowych miasta. Do budowania lokalnej tożsamości i propagowania działań prokrajobrazowych i adaptacyjnych do zmian klimatu, a co za tym idzie podniesienia jakości życia w mieście i dobrostanu mieszkańców może przyczynić się wykreowanie marki lokalnej opartej o szlak „Hrubieszowskich domów z klimatem”.

Słowa kluczowe: aktywizacja społeczna, budownictwo drewniane, dom hrubieszowski, klimat, marka lokalna, partycypacja społeczna, rewaloryzacja tradycyjnej zabudowy, rozwój lokalny

Hrubieszów House and Garden with a Climate – a Vanishing Heritage or a Deposit for the Future and Development Potential for the City? Guidelines for Active Protection and Revitalization of Wooden Buildings

Abstract: Safeguarding, revalorization and adaptation of the last valuable examples of wooden houses in Hrubieszów, which create its unique atmosphere, can be facilitated by four groups of activities. They are related to strengthening heritage protection tools, providing support and professional supervision of the work carried out on the wooden houses, and organizational and financial support for the owners of the houses. It is also necessary to educate professionals capable of carrying out conservation and adaptation work, and with the activation of the local community and education centered around the cultural heritage and scenic qualities of the city. Building a local brand based on the “Hrubieszów houses with climate” trail proposed on the attached plan can contribute to building local identity and promoting pro-climate activities.

Keywords: social activation, wooden construction, Hrubieszów house, climate, local brand, public participation, revaluation of traditional buildings, local development

Il. 1. Tradycyjny dom drewniany przy ul. Narutowicza w otoczeniu zabudowy blokowej. Fot. I. Sykta, 2022.

Zastanawiam się w czym głównie tkwił urok małomiasteczkowej architektury i dlaczego potrafiła ona aż tak bardzo oddziaływać na ludzi? Dziś architektura ta jest zjawiskiem przebrzmiałym. Można jeszcze tu i ówdzie zobaczyć stary dom, ale najczęściej wisi na nim tablica z napisem „do wyburzenia”. Za kilka lat oblicze naszych miasteczek zmieni się zupełnie i to, o czym mówimy, stanie się już tylko odległym wspomnieniem. I tu rodzi się jakiś żal za przeszłością, bo przecież właśnie ta architektura sprzed stu, a nawet pięćdziesięciu lata stanowiła ramy dla jednego z najciekawszych rozdziałów historii naszego narodu. Była tak bliska nam i stosunkowo tak mało poznana. [...]

Jeśli dziś postulujemy więź architektury z krajobrazem, to powiedzieć trzeba, że budowlom naszych miasteczek, ich ulice i place były znakomitym uzupełnieniem pejzażu. Skala domów odpowiadała potrzebom ówczesnego człowieka. Ich forma wywodziła się z potrzeb i możliwości, odpowiadała ona warunkom ludzkiego życia. W tej architekturze nie istniało nic narzuconego. Jeśli zjawiały się nowe rozwiązania czy nowe motywy zdobnicze, musiały one być wcześniej sprawdzone. Nasza architektura rozwijała się w oparciu o społeczną aprobatę. Nie wszystko co nowe przyjmowało się, wzrastało i wydawało owoce. Być może nie zawsze zdajemy sobie sprawę z tego, że ów społeczny osąd w głównej mierze profilował odrębności naszego budownictwa. Ponadto o charakterze naszych miasteczek decydował czas. Architekturę tworzyło jeszcze bardziej życie niż budowniczowie. Domy rozrastały się i przeinaczały. Drewniana tkanka budowli miała moc niemal rozrodczą¹.

Wstęp

Monografia *Dom i ogród w krajobrazie Hrubieszowa. Historia, tradycja, duch miejsca* jest istotnym uzupełnieniem stanu wiedzy na temat dziedzictwa drewnianego budownictwa mieszkalnego we wschodniej Polsce i dopełnieniem dotychczasowych opracowań dotyczących tej problematyki badawczej. Nieliczne publikacje na temat drewnianych domów w Hrubieszowie są trudno dostępne i wymagają aktualizacji. W kontekście szybkiego procesu „znikania” kolejnych drewnianych domów z pejzażu miasta bądź nieuprawnionych przekształceń niszczących oryginalną zabytkową substancję

¹ W. Zin, *Piękno utracone*, Warszawa 1974, s. 103–105.

obiektów dotkliwy jest brak inwentaryzacji tego zasobu (brak danych ilościowych, oceny stanu zachowania obiektów, itp.) czy też analiz ukazujących ich wartość. Niniejsza publikacja wypełnia tę lukę badawczą, prezentując – na ile pozwalał czas trwania projektu i dostępność do źródeł – stan zachowania zasobu drewnianej zabudowy Hrubieszowa zarówno w skali urbanistycznej, jak i architektonicznej oraz w kontekście krajobrazowym, odnoszącym się do ogrodów towarzyszących zabudowie. W pracy omówiono i oceniono skuteczność istniejących form i narzędzi ochrony krajobrazu kulturowego i zabytków, działań lokalnych instytucji w tym zakresie oraz zdiagnozowano współczesne zagrożenia dla tradycyjnej zabudowy i ogrodów kształtujących krajobraz kulturowy miasta. Są one zbieżne z wnioskami z opublikowanego w 2023 roku przez Narodowy Instytut Dziedzictwa *Raportu o stanie architektury drewnianej w Polsce*², w którym stwierdzono, że następuje stała utrata zasobu budownictwa drewnianego, jego stan ulega pogorszeniu. Szczególnie narażone są drewniane obiekty mieszkalne, zazwyczaj pozbawione form ochrony konserwatorskiej, jednocześnie stale podlegające pracom remontowym i adaptacyjnym, często prowadzonym niefachowo. Domy drewniane traktowane są jako uciążliwy w utrzymaniu mieszkaniowy substandard. Z drugiej strony, istnieje stosunkowo duże zainteresowanie społeczne tą grupą zabytków, swojego rodzaju eko-trend na życie bliżej natury z dala od miasta, co może stwarzać szansę na „drugie życie” starych domów i aktywną regenerację drewnianej zabudowy. Wskazaniem kierunku dalszych działań ma być dążenie do zmiany społecznej percepcji architektury drewnianej oraz tworzenie systemów wspierania osób prywatnych, instytucji, fundacji na rzecz ochrony zabytków drewnianych i promowanie dobrych praktyk. Ochrona zabytków drewnianych nie jest bowiem możliwa bez otoczenia ich stałą opieką i społecznego zaangażowania, zaś jej ratowanie może udać się wyłącznie dzięki aktywności społecznej.

Podążając za tymi wskazaniem oraz wnioskami z przeprowadzonych studiów na potrzeby projektu i analiz, w podsumowaniu nie tylko prezentujemy najważniejsze wytyczne mogące przyczynić się do zachowania coraz mniej licznych zabytkowych domów drewnianych w krajobrazie miasta oraz ich właściwej konserwacji, rewaloryzacji i adaptacji, ale także sugerujemy potraktowanie tego dziedzictwa jako kapitału, na którym można oprzeć budowanie lokalnej tożsamości, co ma znaczenie prośrodowiskowe i prokrajobrazowe i może przyczynić się do zwiększenia integracji społeczności lokalnej. Propozycje te obejmują główne obszary, które są związane ze wzmocnieniem narzędzi ochrony w skali urbanistycznej, krajobrazowej i obiektowej, zapewnieniem wsparcia i nadzoru fachowego nad pracami prowadzonymi przy domach drewnianych ze wsparciem organizacyjnym i finansowym ich właścicieli, a także kształceniem na rzecz podnoszenia świadomości wartości dziedzictwa, możliwości jego ochrony oraz zwiększenia praktycznych umiejętności artystycznych, rzemieślniczych czy technicznych w zakresie właściwego prowadzenia prac konserwatorskich, remontowych i adaptacyjnych. Osiągnięcie tych celów winna wspierać aktywizacja i edukacja lokalnej społeczności, koncentrująca się wokół dziedzictwa kulturowego i walorów krajobrazowych miasta, a także kwestii ekologicznych związanych z degradacją środowiska przyrodniczego i kryzysem klimatycznym. W tym kontekście domy z drewna – historycznie związane z rozwojem miasta i budujące jego kulturową tożsamość, zarazem generujące prawie zerowy ślad węglowy i będące najbardziej ekologicznym i przyjaznym dla człowieka, środowiska i klimatu rodzajem budownictwa mieszkalnego – mogłyby stanowić oś szeroko zakrojonej kampanii skierowanej ku zrównoważonemu rozwojowi Hrubieszowa.

1. Wzmocnienie urbanistycznych, krajobrazowych i konserwatorskich narzędzi ochrony, wsparcie i nadzór na pracami w domach drewnianych

Obecne regulacje w zakresie ochrony domów drewnianych w Hrubieszowie, mimo że zasadniczo słuszne i właściwe, nie zapewniają faktycznej ochrony przed degradacją i utratą zasobu tradycyjnego

² *Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. M. Bogdanowska, K. Zalańska, Warszawa 2023, s. 38, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf>.

budownictwa. Z tego powodu konieczne jest wzmocnienie narzędzi ochrony i określenie reguł remontów i adaptacji w planach miejscowych oraz przyszłym planie ogólnym miasta, z przełożeniem na skuteczną ochronę krajobrazu miasta, jego sylwety i charakterystycznych widoków. Jeśli działania na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego i zabytków staną się integralną częścią polityki kulturalnej i społecznej, to można w zadbanym i zrewitalizowanym dziedzictwie upatrywać szansy na rozwój turystyki kulturowej, lokalnych rzemiosł, usług kultury, wypoczynku, agroturystyki, sprzyjających integracji i aktywizacji, także gospodarczej mieszkańców. W celu uniknięcia prowadzenia prac budowlanych w sposób niszczący drewniane obiekty i prowadzący do utraty ich walorów zabytkowych i artystycznych, zdecydowanie potrzeba koordynacji działań między wydającym pozwolenia na roboty budowlane Starostwem Powiatowym w Hrubieszowie a służbami konserwatorskimi oraz odpowiadającym za opiekę nad zabytkami na poziomie gminy Wydziałem Oświaty i Kultury Urzędu Miasta. Sytuację mogłoby poprawić powołanie stanowiska gminnego konserwatora zabytków w strukturze WOK, który miałby kompetencje i mandat do sprawowania bezpośredniej pieczy nad obiektami zabytkowymi. Funkcję tę można by łączyć ze wsparciem eksperckim w zakresie prowadzenia prac w obiektach drewnianych, chociaż stanowisko związane z doradztwem fachowym mogłoby być wydzielone odrębnie dla osoby ściśle współpracującej z gminnym konserwatorem. Pozytywne skutki mógłby przynieść również celowy program wsparcia i dotacji skierowanych do właścicieli domów drewnianych na przeprowadzenie prac konserwatorskich i adaptacyjnych zgodnych z zasadami konserwatorskimi i służących podtrzymaniu użytkowania domów oprócz gminnego programu dotacji na te cele dla wszystkich obiektów ujętych w rejestrze i gminnej ewidencji zabytków.

Propozycje:

- Opracowanie kompleksowej inwentaryzacji i waloryzacji zasobu zabytkowej zabudowy drewnianej miasta oraz studium widokowo-krajobrazowego jako materiału wyjściowego do skutecznej implementacji zapisów ochronnych i prokrajobrazowych w planach zagospodarowania przestrzennego.
- Nadanie zapisom ochronnym i prokrajobrazowym większej skuteczności poprzez wpisanie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz planie ogólnym gminy³ konkretnych i skutecznych w efekcie ustaleń (zakazów i nakazów), które będą egzekwowane w przestrzeni miasta:
  - Zapisy w planach miejscowych powinny regulować zarówno kwestie remontów, rozbudów, nadbudów, itd. istniejących obiektów, jak też zasady kształtowania nowej zabudowy w skali zespołów zabudowy, a nie tylko w skali pojedynczych budynków.
  - Dla terenów, na których znajdują się obiekty zabytkowe (nie tylko objęte ochroną poprzez wpis do rejestru lub gminnej ewidencji zabytków, ale spełniające warunki uznania za zabytek w świetle Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003 Nr 162 poz. 1568), ustalenia te powinny być bardziej szczegółowe. Powinny się one odnosić do cech typologicznych określonych dla archetypów domów hrubieszowskich jako podlegających szczególnej ochronie.
  - Należy wzmocnić zapisy szczegółowe dla poszczególnych terenów poprzez wprowadzenie określonych nakazów i zakazów w zakresie prowadzonych remontów, przekształceń, rozbudów, stosowanych materiałów, kolorystyki, tak by powstrzymać procesy degradacji i niszczenia zabytkowej substancji. Zakazy powinny dotyczyć: zmiany geometrii dachu, proporcji otworów okiennych i drzwiowych, termomodernizacji budynków drewnianych z wykorzystaniem sidingu PCV, wymiany drewnianej stolarki okiennej na PCV, stosowania pokryć dachowych z blachy trapezowej, falistej, blachodachówki, stosowania różnych materiałów elewacyjnych i kolorów pokryć dachowych na jednym

³ Według zmiany Ustawy z 7.07.2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2023 poz. 1688) gminy do 2026 roku mają opracować plany ogólne (PO), które zastąpią dotychczasowe studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

budynku, umieszczania na elewacjach frontowych budynków elementów infrastruktury technicznej (skrzynki, anteny, klimatyzatory, panele fotowoltaiczne, itp.), stosowania materiałów niskiej jakości estetycznej i nisko standardowych, jak np. poliwęglan, blachy trapezowe i faliste, papa, PCV, stosowania ogrodzeń pełnych, panelowych, prefabrykowanych betonowych, itd. Zaleca się wprowadzenie jako załącznika do planu katalogu zalecanych materiałów budowlanych, także nawierzchniowych, oraz proponowanej gamy kolorystycznej dla elewacji i pokryć dachowych jako wzornika określającego standardy architektoniczne dla zabudowy.

- Nieodłącznymi częściami tradycyjnych domów hrubieszowskich były towarzysząca im zieleń i ogrody stanowiące łącznik między domem a krajobrazem miejskim. Dlatego zapisy dotyczące zieleni, szczególnie od strony przestrzeni publicznych (ulic, placów), są bardzo istotne dla kształtowania charakteru otoczenia zabudowy i powinny znaleźć swoje osadzenie w planach miejscowych. Powinny do nich należeć zakazy: przesłaniania elewacji frontowych i stref przedogródków zwartymi szpalerami, wysokimi żywopłotami, szczególnie z roślin iglastych, tak aby zapewnić powiązania widokowe między domem a ulicą, stosowania od strony przestrzeni publicznych roślin obcych, egzotycznych, niezgodnych z siedliskiem, ekspansywnych, itd. Zaleca się wprowadzenie jako załącznika do planu zestawienia polecanych roślin tradycyjnie stosowanych w ogrodach i zgodnych z siedliskiem przyrodniczym.
- Powołanie gminnego konserwatora zabytków w strukturze Wydziału Oświaty i Kultury Urzędu Miasta Hrubieszowa jako lokalnego specjalisty posiadającego wykształcenie kierunkowe, wiedzę i kompetencje, sprawującego bezpośrednią pieczę na obiektami zabytkowymi, co może usprawnić proces uzyskiwania pozwoleń i dokonywania uzgodnień konserwatorskich na prace przy zabytkach.
- Wylonienie jednostki lub zespołu koordynującego działania związane z ochroną zabytków i kształtowaniem krajobrazu kulturowego miasta w Urzędzie Miasta, ewentualnie przy Hrubieszowskim Centrum Dziedzictwa lub Kreatywnym Centrum Edukacji i Współpracy Gospodarczej, powstałym w ramach projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”.
- Koordynacja działań między wydającym pozwolenia na roboty budowlane Starostwem Powiatowym w Hrubieszowie a służbami konserwatorskimi.
- Zapewnienie wsparcia organizacyjnego i eksperckiego w zakresie prawidłowego prowadzenia prac konserwatorskich i adaptacyjnych w zabytkowych obiektach drewnianych, w tym poprzez nawiązanie współpracy z Centrum Architektury Drewnianej, działającym w ramach Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID), szkolenia pracowników Urzędu i właścicieli zabytków, itd.
- Utrzymanie istniejącego i uruchomienie szerszego programu wsparcia oraz dotacji na prace konserwatorskie w zabytkowych budynkach mieszkalnych, skierowanych szczególnie do właścicieli domów drewnianych, a także wykorzystanie wszelkich kanałów komunikacyjnych do informowania właścicieli obiektów zabytkowych o możliwości korzystania z dofinansowań.

2. Kształcenie na rzecz zwiększenia praktycznych umiejętności fachowych w zakresie właściwego prowadzenia prac konserwatorskich i adaptacyjnych

Zauważalny w skali całej Polski jest deficyt profesjonalnych specjalistów uprawnionych do prowadzenia fachowych i poprawnych prac konserwatorskich w obiektach drewnianych. Tradycyjne techniki budownictwa drewnianego są kultywowane przez niewielką liczbę przedsiębiorstw budowlanych (zazwyczaj z Podhala) oraz wąskie grono specjalistów i społeczników-zapaleńców. Prace związane z konserwacją zabytkowej stolarki okiennej i drzwiowej są przez nielicznych specjalistów wyceniane jak prace artystyczne, a nie usługi rzemieślnicze. W związku z tym ze względu na wysokie koszty elementy te nie są właściwie konserwowane, lecz wymieniane na nowe, zazwyczaj nie drewniane. Być może szansą na lokalną specjalizację rzemieślniczą na poziomie kształcenia średniego i zawodowego

byłoby utworzenie eksperymentalnej klasy w Zespole Szkół nr 1 w Hrubieszowie ukierunkowanej na naukę w zakresie technologii drewna, stolarstwa i budownictwa drewnianego. Uzupełnieniem tego kierunku kształcenia, ale o bardziej artystycznym nastawieniu, mogłaby być klasa o profilu snycerskim, istniejąca w Państwowym Liceum Sztuk Plastycznych im. B. Morando w Zamościu, gdzie kształcenie jest nastawione na detal i wzornictwo. Byłaby to wyjątkowa w regionie oferta kształcenia, która mogłaby zaowocować powstaniem w dłuższej perspektywie pracowni konserwatorskich i przedsiębiorstw budowlanych i rzemieślniczych oferujących swoje usługi w skali regionu. Dobrym przykładem szkoły, kształcącej nie tylko techników technologii drewna, stolarzy i cieśli, ale też architektów krajobrazu, jest Zespół Szkół Drzewnych i Leśnych w Garbatce-Letnisku⁴, który nawiązuje swoim profilem do najlepszych tradycji branżowych szkół w Polsce, mających swoje korzenie w początkach XX wieku i okresie międzywojennym. Placówka oferuje także w ramach kształcenia ustawicznego na poziomie zawodowym i średnim kursy dla dorosłych oraz przedstawicieli innych zawodów, co mogłoby pomóc wykształcić kadre dla szkoły w Hrubieszowie. Obecnie szkoły ponadpodstawowe kształcą techników budowlanych⁵ w zakresie wykonywania robót zbrojarskich i betoniarskich oraz organizacji i kontroli robót budowlanych oraz sporządzania kosztorysów⁶, czyli są nastawione na przekazywanie wiedzy na temat wznoszenia budynków w technologii murowanej. Nabywanie wiedzy na temat historycznych i współczesnych technik budownictwa drewnianego można kontynuować na poziomie studiów wyższych na kierunkach związanych z architekturą i budownictwem.

Przydatne byłoby rozpropagowanie możliwości zdobycia wiedzy również na drodze szkoleń i kursów kierowanych zarówno do mieszkańców, jak i pracowników miejskich instytucji. W ostatnich kilku latach misję odtwarzania i przekazywania wiedzy w tym zakresie sprawują pasjonaci oraz Centrum Architektury Drewnianej utworzone w strukturze Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁷, który wspólnie z Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu już od trzech lat organizuje szkołę letnią „Tłoka ciesielska”⁸, na którą składają się warsztaty ciesielskie oraz wykłady prowadzone przez ekspertów zawodowo specjalizujących się w budownictwie ludowym oraz architekturze drewnianej. Ponadto powrót do dawnych rzemiosł i technologii związanych z drewnem następuje pod wpływem organizacji takich wydarzeń, jak Wood Design Festiwal⁹, czy innych aktywności podejmowanych przez Park Kulturowy Miasto Tkaczy oraz Fundację Ochrony Zabytków Architektury Drewnianej. Działalność tej ostatniej jest doskonałym przykładem na to, w jaki sposób przeznaczenie na remont zabytku funduszy prywatnych pozwala, w wyniku jego zagospodarowania i adaptacji do nowych funkcji, w tym mieszkalnych, turystycznych, usługowych, przynieść dochód, który posłuży do ochrony kolejnych obiektów. Fundacja służy praktyczną pomocą, szkoleniami i doradztwem w zakresie prowadzenia remontów zgodnie ze sztuką konserwatorską, stosowania tradycyjnych technik i materiałów budowlanych opartych na naturalnych surowcach, które współpracują z drewnem, nie niszcząc jego struktury¹⁰.

⁴ Zespół Szkół Drzewnych i Leśnych im. Jana Kochanowskiego w Garbatce-Letnisku, <https://www.szkoła.drzewna.com> (dostęp: 19.12.2023).

⁵ Technik budownictwa, <https://www.kwalifikacjeczawodowe.info/s/5132/81361-Zawody-i-kwalifikacje-formula-2019/4974716-Technik-budownictwa.htm> (dostęp: 19.12.2023).

⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 16 maja 2019 r. w sprawie podstaw programowych kształcenia w zawodach szkolnictwa branżowego oraz dodatkowych umiejętności zawodowych w zakresie wybranych zawodów szkolnictwa branżowego, Dz.U. 2019 poz. 991, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000991>.

⁷ Centrum Architektury Drewnianej, <https://nid.pl/en/centrum-architektury-drewnianej/> (dostęp: 19.12.2023).

⁸ III edycja szkoły „Tłoka ciesielska”, <https://nid.pl/en/2023/05/10/iii-edycja-szkoly-letniej-tloka-ciesielska-rejestracja/> (dostęp: 19.12.2023).

⁹ Pierwsza edycja tego wydarzenia odbyła się w dniach 07-09.09.2023 r., więcej na ten temat: <https://wo-oddesignfestival.pl> (dostęp: 19.12.2023).

¹⁰ Obszarem działań Fundacji Ochrony Zabytków Architektury Drewnianej są województwa warmińsko-mazurskie, pomorskie, mazowieckie i małopolskie, jej prezes – Filip Gawliński jest autorem publikacji instruktażowej: F. Gawliński, *Poradnik opiekuna domu drewnianego*, Warszawa 2022, https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2022/12/Poradnik-opiekuna-domu-drewnianego_www.pdf (dostęp: 19.12.2023).

Propozycje:

- Utworzenie punktu informacji propagującego wiedzę na temat możliwości, zasad, szkoleń i kursów na temat prowadzenia prac w tradycyjnych budynkach drewnianych (na podstawie dostępnych już zasobów publikowanych przez powołane do tego instytucje i organizacje pozarządowe).
- Utworzenie eksperymentalnej klasy o profilu technologia drewna i konserwacja budownictwa drewnianego w Zespole Szkół nr 1 w Hrubieszowie.
- Utworzenie przedsiębiorstwa bądź stowarzyszenia rzemieślników specjalizujących się w konserwacji i budowie domów z drewna (zarówno tradycyjnych, jak i współczesnych).

3. Aktywizacja

Stare drewniane domy są obecnie poza nielicznymi wyjątkami w złym stanie, ale problem ten wydaje się nie budzić większych emocji wśród mieszkańców Hrubieszowa. Nieliczne grono pasjonatów próbuje dokumentować ten zasób i wzbudzić nim szersze zainteresowanie. Niestety z roku na rok obiektów jest coraz mniej – albo znikają, albo są przekształcane w taki sposób, że ich wartość, kształt i charakterystyczne cechy ulegają całkowitemu zatarciu. Z tego powodu warto byłoby przeprowadzić szersze badania wśród właścicieli domów drewnianych w mieście na temat barier w ich prawidłowej konserwacji, remontach i adaptacji, zaś pozostałych mieszkańców zapytać o ich stosunek do tradycji miejsca i możliwość jej wykorzystania. Celowe byłoby rozpropagowanie wśród mieszkańców możliwości podjęcia się funkcji społecznego opiekuna zabytków¹¹ oraz zachęta do zrzeszenia się właścicieli domów drewnianych w stowarzyszeniu, które stałoby się mocnym organizacyjnym wsparciem w pozyskiwaniu dotacji oraz forum wymiany praktycznych doświadczeń.

Okolicznością sprzyjającą zaangażowaniu mieszkańców w ochronę znikającego z pejzażu miasta dziedzictwa architektury drewnianej jest fakt, że Hrubieszowie działa prężnie kilka instytucji kulturalnych i organizacji pozarządowych. Organizacje te aktywnie popularyzują historię miasta i wokół niej budują swoją działalność, aktywizując jednocześnie mieszkańców, którzy żywo uczestniczą w organizowanych projektach i wydarzeniach. Zaproszenie mieszkańców do udostępnienia zdjęć czy wspomnień z rodzinnych archiwów umożliwi łączenie działań związanych z gromadzeniem materiałów archiwalnych, wykraczających szerzej poza ograniczone zasoby zawarte w kartach ewidencyjnych obiektów w gminnej ewidencji zabytków, co już po części się dzieje.

Jednak dalej idąca współpraca Wydziału Oświaty i Kultury, który sprawuje pieczę nad gminną ewidencją zabytków, z Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie i Towarzystwem Regionalnym Hrubieszowskim mogłaby doprowadzić do poszerzenia stałej wystawy etnograficznej o informacje związane ze specyfiką wyglądu i konstrukcji domów drewnianych oraz sylwetkami znanych budowniczych. Szczególną rolę mogłoby odegrać działające przy Miejskiej Bibliotece Publicznej – Hrubieszowskim Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej¹², które gromadzi i udostępnia zbiory fotograficzne, wspomnienia i relacje osób prywatnych, czyniąc z pamięci osobistej żyjącą dokumentację życia miasta. Być może obecnie istnieje jeszcze ostatnia szansa na zachęcenie mieszkańców Hrubieszowa do opowieści o „niewidzialnym” dziś mieście, na zasadzie analogii do wystawy *Pamięć Twojego Podwórka*¹³ – i przywołanie wspomnień związanych z nieistniejącymi już domami drewnianymi, które zniknęły z krajobrazu miasta po II wojnie światowej.

Aktywizacji sprzyjać też z pewnością będzie dokończenie projektu utworzenia w domu rodzinnym profesora Wiktora Zina centrum rzemiosła i snyderstwa, które mogłoby się stać miejscem

¹¹ Społeczni opiekunowie zabytków działają na podstawie przywołanej już wcześniej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Społecznego opiekuna zabytków ustanawia na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków starosta właściwy dla miejsca zamieszkania (siedziby) kandydata na społecznego opiekuna zabytków.

¹² *Hrubieszów – wielokulturowa opowieść o mieście w XX wieku*, <https://www.mbphrubieszow.pl/images/pliki/wystawa.pdf> (dostęp: 23.11.2023).

¹³ *Pamięć Twojego Podwórka*, <https://www.mbphrubieszow.pl/images/pliki/pamiec.pdf> (dostęp: 23.11.2023).

spotkań i wymiany doświadczeń oraz edukacji na rzecz tradycyjnych technik budowlanych. Aby jednak ta inwestycja zakończyła się pomyślnie, konieczna jest zmiana stanu prawnego obiektu i pozyskanie funduszy na dokończenie prac i uruchomienie tego rodzaju instytucji. Być może najlepszą formą aktywizacji właścicieli i mieszkańców domów drewnianych byłaby zachęta i wsparcie do utworzenia stowarzyszenia z siedzibą w „Zinówce”, które mając osobowość prawną mogłoby działać we wspólnym interesie, monitorować stan budynków, starać się dotacje na prace konserwatorskie i być partnerem dla miasta oraz organów ochrony zabytków.

Załącznikiem do niniejszej monografii jest mapa-spacerownik szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”, oprowadzająca po mieście szlakiem zachowanych zabytkowych domów drewnianych. Popularyzacją takiej atrakcji turystycznej może być poszerzenie proponowanego szlaku o interaktywną grę terenową (na wzór już istniejącej) oraz wytyczenie i oznakowanie w terenie szlaku spójnym systemem identyfikacji wizualnej. W trakcie realizacji zadania „Hrubieszowski dom i ogród z klimatem” opracowano propozycję logotypu, który można byłoby wykorzystać w tym celu. Przygotowanie tego rodzaju oferty turystycznej może być pochodną utworzenia marki lokalnej „Hrubieszowskich domów z klimatem”, która będzie wykorzystywała tradycyjne domy drewniane poddane konserwacji i adaptacji dla aktywizacji społecznej i gospodarczej. Szerzej idea ta omówiona jest w podsumowaniu tego rozdziału.

W dalszej perspektywie możliwe jest z inicjatywy Hrubieszowa utworzenie również sieciowego produktu turystycznego w regionie pod marką „Miasteczek z Klimatem” – na wzór francuskim „Miasteczek z Charakterem”¹⁴, które będą oferowały pobyty turystyczne w tradycyjnych zaadaptowanych i współczesnych inspirowanych tradycją domach drewnianych, jako atrakcji Zamojszczyzny w zakresie zrównoważonej turystyki kulturowej.

Propozycje:

- Nawiązanie bardziej ścisłej współpracy między Wydziałem Oświaty i Kultury z innymi instytucjami i organizacjami oraz aktywizacja Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego na rzecz ochrony zabytkowej zabudowy drewnianej w ramach celów statutowych stowarzyszenia, do których należą: „Integracja hrubieszowskiej społeczności, utrzymanie więzi z regionem hrubieszowskim, pielęgnowanie i popularyzacja postępowych tradycji regionu hrubieszowskiego, ochrona zabytków, kultury umysłowej i materialnej”¹⁵.
- Powołanie społecznych opiekunów zabytków oraz stowarzyszenia właścicieli domów drewnianych, którzy mogliby w ramach organizacji pozarządowej skuteczniej pozyskiwać dotacje, wymieniać się doświadczeniami, wspierać w pracach konserwatorskich.
- Dokończenie prac konserwatorskich w domu rodzinnym prof. Wiktora Zina, tzw. „Zinówce”, publiczne udostępnienie obiektu oraz uruchomienie w jego ramach projektu pilotażowego prezentującego poprawnie prowadzone działania konserwatorskie i aktywizujące zabytki w celu promocji dobrych praktyk dot. ochrony zabytków z uwzględnieniem partycypacji społecznej.
- Poszerzenie wystawy etnograficznej o ekspozycję na temat domów drewnianych i ich budowniczych.
- Gromadzenie opowieści o „niewidzialnym mieście” przez CATL.
- Rozpropagowanie spacerownika szlakiem domów drewnianych i stworzenie jego interaktywnej wersji (nowego Questu) i oznaczenie w terenie szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”.

¹⁴ Sieć niewielkich miasteczek we Francji, zrzeszona w stowarzyszeniu, które promuje zachowanie i utrzymanie w dobrym stanie dziedzictwa i unikatowych walorów i zasobów kulturowych dzięki aktywizacji turystycznej małych miast położonych poza głównymi szlakami na prowincji. Marka „Małe Miasteczka z Charakterem” jest także gwarancją określonego poziomu usług, jakości życia i partycypacji mieszkańców w zyskach z turystyki: https://www.petitescitesdecaractere.com/sites/default/files/user/122/uploads/plaquette_presentation_pcc_france-web.pdf (dostęp: 13.01.2024).

¹⁵ Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/towarzystwo-regionalne-hrubieszowskie-0> (dostęp: 15.12.2023).

- Utworzenie i wypromowanie marki lokalnej między innymi przez promocję szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”, co przyczyni się do podniesienia świadomości wartości zabytków drewnianej architektury i aktywizacji społecznej mieszkańców w ramach działań wspólnotowych wokół dziedzictwa kulturowego, poprawy wizerunku miasta, aktywizacji turystycznej i gospodarczej mieszkańców.
- W dalszej perspektywie utworzenie sieci „Miasteczek z Klimatem”, które będą oferowały pobyty turystyczne w zaadaptowanych i współczesnych domach drewnianych, jako atrakcji turystycznej Zamojszczyzny.

4. „Hrubieszowskie domy z klimatem” jako marka lokalna wspierająca ochronę krajobrazu kulturowego miasta i aktywny rozwój lokalny

Co to jest marka lokalna i jak może wspierać rozwój lokalny?

Głównym działaniem, służącym wyeksponowaniu hrubieszowskich domów mieszkalnych (zwłaszcza drewnianych) w krajobrazie kulturowym miasta oraz aktywizacji mieszkańców wokół tego zagadnienia, wynikającym z badań przeprowadzonych w projekcie „Rozwój lokalny Hrubieszowa od partycypacji do realizacji”, jest propozycja utworzenia marki lokalnej pod nazwą „Hrubieszowskie domy z klimatem”.

Jak pisze Olga Gałek:

Z punktu widzenia marketingu marka lokalna jest znakiem słowno-graficznym, pod którym promuje się grupę produktów posiadających wspólne cechy i wartości, istotne z punktu widzenia konsumentów oraz jej twórców – producentów i usługodawców. Jest jednak i wartość dodana marki. Marka lokalna jest dziełem i sercem społeczności lokalnej. Głos tego serca pobudza emocje, wrażenia, wspomnienia, marzenia miłośników miejsca¹⁶.

Jest to zatem szansa, aby wesprzeć i promować te postawy, dążenia i potrzeby mieszkańców wobec tradycyjnych domów, które sprzyjają utrzymaniu i wyeksponowaniu ich wartości – zarówno materialnych, jak i sentymentalnych. Wprowadzanie zmian przez mieszkańców w duchu kontynuacji tradycji i dumy z przynależności do bogatego kulturowo regionu jest najlepszym gwarantem zachowania tożsamości małej ojczyzny. Jednocześnie to „społeczność lokalna musi uwierzyć w wartość miejsca, aby stało się ono markowe, pożądane dla osób z zewnątrz”¹⁷. Marka lokalna może wspierać rozwój lokalny na czterech głównych polach:

- Przyczyniając się do identyfikacji wartości miejsca (jako wyróżnika lokalności).
- Integrując społeczność lokalną i budując poczucie wspólnoty (społeczność dba o jakość marki, jest za nią odpowiedzialna).
- Aktywizując do przedsiębiorczości (marka lokalna to okazja do rozwijania przedsiębiorczości, promocji sukcesów i dołączania kolejnych osób tworzących markę).
- Promując miejsce dzięki konkretnym produktom kojarzonym z nim właśnie i przyciągającym odwiedzających, czyli potencjalnych klientów.

Zatem biorąc pod uwagę zalety marki lokalnej, utworzenie jej we współpracy z mieszkańcami Hrubieszowa w oparciu o zasoby tradycyjnych domów byłoby działaniem ze wszech miar korzystnym i przynoszącym synergiczne efekty z pożytkiem dla poprawy jakości przestrzeni, krajobrazu i życia w mieście.

¹⁶ O. Gałek, *Budowanie marki lokalnej – rozwój przedsiębiorczości inspirowanej dziedzictwem*, https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/budowanie-marki-lokalnej-rozwoj-przedsiębiorczosci-inspirowanej-dziedzictwem (dostęp: 6.12.2023).

¹⁷ O. Gałek, *Marka lokalna – narzędzie rozwoju przedsiębiorczości*, w: *Impuls. Turystyka historyczna szansą na rozwój lokalny*, Łódź–Byczyna 2011, s. 36.

Potencjał kulturowy i rozwojowy hrubieszowskich domów z klimatem

W Polsce i na świecie istnieje szereg dobrych praktyk w zakresie aktywizacji, której motorem jest odnowa tradycyjnych domów z zachowaniem ich autentyczności. Przykłady te obejmują zarówno tradycyjne domy na Żuławach Wiślanych (jak np. Dom podcieniowy w Marynowach k. Nowego Dworu Gdańskiego czy Muzeum Wolnego Czasu w Krynicy Morskiej w domu przeniesionym ze Sztutowa¹⁸), górnośląskie domy przysłupowe na pograniczu polsko-niemiecko-czeskim (działalność stowarzyszenia „Dom Kołodzieja”¹⁹ oraz fundacji Umgebendehaus²⁰, kamienne domy w Bretanii czy też tradycyjne domy kupieckie *machiya* w Japonii²¹). Zazwyczaj skuteczną rewaloryzacją takich obiektów opiera się na ich wykupie lub dzierżawie przez organizacje pozarządową, a następnie konserwatorsko poprawnej adaptacji i udostępnieniu na cele społeczne, kulturalne, turystyczne lub edukacyjne. Badane i opisywane w niniejszej pracy hrubieszowskie domy mają potencjał kulturowy i rozwojowy, aby stać się marką lokalną. Aby tak się stało, niezbędne jest wsparcie ich właścicieli i mieszkańców w celu realnej aktywizacji społecznej, gospodarczej, ekonomicznej, proekologicznej wokół dziedzictwa budownictwa drewnianego. U źródeł tego procesu musi się znaleźć dostrzeżenie potencjału zabytkowych domów drewnianych, „odczarowanie” ich postrzegania jako przejawu biedy i niezaradności gospodarzy. Praktycznym działaniem temu służącym może być zachęta do prowadzenia działalności gospodarczej we własnych domach w ramach marki lokalnej Hrubieszowskich domów z klimatem (agroturystyka, gastronomia, rzemiosło, rękodzieło, edukacja itd.). Finansowe mechanizmy wsparcia technicznych działań konserwatorskich i adaptacyjnych powinny być również związane z budowaniem świadomości ekologicznej. Walorem starych domów drewnianych było ich zrównoważone funkcjonowanie. „Mądrość polskiej architektury wyraziła się również w umiejętnym dostosowaniu domu do warunków przyrodniczego środowiska”²² – dawne domy i ogrody ściśle współgrały z przyrodą i życiem mieszkańców, co w praktyce wiązało się z umiarem w korzystaniu z zasobów i praktycznym stosowaniem zasad dziś określanych jako gospodarka obiegu zamkniętego, do których zaliczają się minimalizowanie odpadów („zero waste”), przetwarzanie i wielokrotne użytkowanie (recykling) i adaptacja do nowych potrzeb („upcykling”). Ekologiczne z dzisiejszego punktu widzenia było i jest stosowanie lokalnych materiałów i starych tradycyjnych technologii budowlanych. Ten aspekt promują również obecnie instytucje takie jak Centrum Architektury Drewnianej działające przy Narodowym Instytucie Dziedzictwa (NID) i eksperci oferujący wsparcie i publikacje instruktażowe w zakresie konserwacji i adaptacji architektury drewnianej²³.

Marka lokalna może być integralną częścią i rozwinięciem szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”, którego celem jest nowa forma aktywizacji turystycznej Hrubieszowa. Odrestaurowany i zaadaptowany dom rodzinny profesora Wiktora Zina mógłby z powodzeniem spełniać funkcję punktu początkowego szlaku jako przykład dobrej praktyki w zakresie renowacji oraz obiekt, w którym duch miejsca (*genius loci*) przenika się z duchem artysty (*genius artificis*). Warto zauważyć, że adaptacja niektórych domów drewnianych na obiekty agroturystyczne mogłaby poszerzyć potrzebną w Hrubieszowie kategorię oferty noclegowej i jednocześnie być odpowiedzią na zapotrzebowanie związane z modą na odpoczynek zrównoważony w duchu *slow* wśród osób ceniących autentyczność drewnianych domostw.

¹⁸ T. Chudzyński, *Muzeum Wolnego Czasu w Krynicy Morskiej oficjalnie otwarte. Wolny czas jako eksponat w oryginalnym muzeum*, „Dziennik Bałtycki” z 9 października 2018, <https://dziennikbaltycki.pl/muzeum-wolnego-czasu-w-krynicy-morskiej-oficjalnie-otwarte-wolny-czas-jako-eksponat-w-oryginalnym-muzeum-zdjecia/ar/13559277> (dostęp: 12.01.2024).

¹⁹ Zagroda Kołodzieja, <https://www.zagrodakolodzieja.pl/historia-domu> (dostęp: 12.01.2024).

²⁰ Stiftung Umgebendehaus, <https://www.stiftung-umgebendehaus.de/Ziele.html> (dostęp: 12.01.2024).

²¹ A. Staniewska, *Partycypacja społeczna w odnowie dziedzictwa w historycznym mieście japońskim. Domy kupieckie machiya w Kioto*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, z. 12, 4-A, s. 91–111.

²² I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985, s. 169.

²³ Szereg darmowych publikacji na temat renowacji architektury drewnianej można pobrać w postaci plików z księgarni NID: <https://ksiegarnia.nid.pl> (dostęp: 12.01.2024).

2 NARUTOWICZA 9

3 GÓRNA 5

4 DOM LEKARZY TRH

MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO 9
Dworek z ganikiem. Dom wielorodzinny, wybudowany dla lekarzy Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego.

5 CZERWONEGO KRZYŻA 5

6 PODZAMCZE 8

PIĘKNO UTRACONE?

W maju, gdy zakwitły bzy, każdy przybyłszy nazwałby to miasteczko pięknym. Małe drewniane domki wychylały się z zieleni, ich pochylone ściany nabrały wówczas jakiegoś bajkowego sensu. Okienka domów otwierano, a na płotach schły czerwone pierzyny.

Wiktor Zin
(Piękno utracone, 1974)

7 STARA SZKOŁA PARTYZANTÓW II

Dworek z ganikiem. Pierwotnie w tym miejscu stał kościół unicki, później cerkiew św. Mikołaja z omentarzem. Następnie w wybudowanym na jej miejscu domu była szkoła żydowska i miejska, po wojnie ognisko muzyczne.

8 DOM SZTYCHA PARTYZANTÓW 13

9 WODNA 6

Dworek z ganikiem werandowym. Dom zamożnego żydowskiego kupca zbożowego Sztycha. Swoje dzieciństwo spędził tu profesor Konstanty M.M. Stecki, filozof, botanik, miłośnik przyrody. W tym domu mieszkał Abraham Silberstein, żołnierz II wojny światowej, zaangażowany w działalność zionistowską hrubieszowskiego artysta rzeźbiarz, autor pomnika Ściany Pamięci na cmentarzu żydowskim w Hrubieszowie.

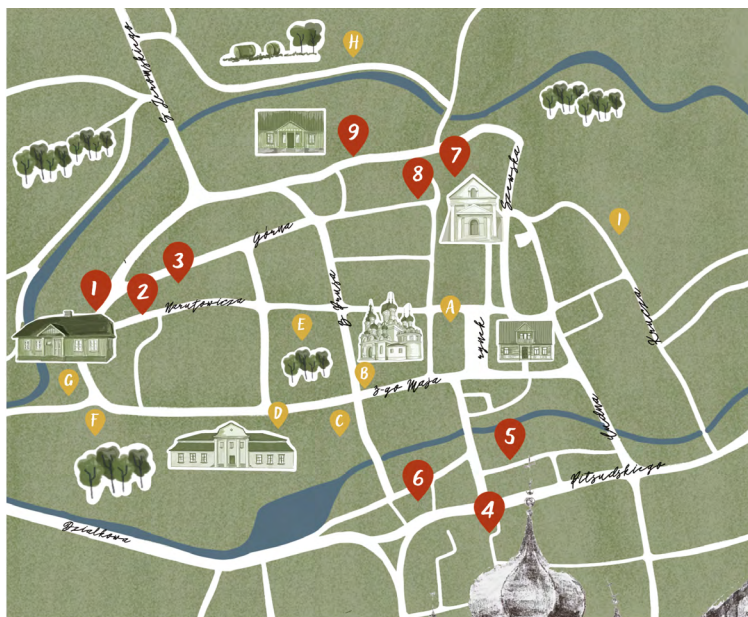
HRUBIESZOWSKI DOM

Z KLIMATEM

SZLAK HRUBIESZOWSKICH DOMÓW Z KLIMATEM
opracowanie: Magdalena Marasik i Weronika Zielińska
pod kierunkiem: dr Izabeli Sytky

Projekt „Rozwój Lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji” finansowany w ramach Programu „Rozwój Lokalny” za środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2014-2021

NAJWAŻNIEJSZE OBIEKTY:

- A** Rynek w Hrubieszowie, Sutki, dom Henry'ego Orensteina
- B** Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny
- C** pomnik profesora Wiktora Zina
- D** Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica
- E** park miejski im. Solidarności
- F** pomnik księdza Stanisława Staszica
- G** dawny dom Bolesława Leśmiana
- H** malownicze krajobrazy nad Huczwą
- I** omentarz żydowski ze Ścianą Pamięci

SZLAK HRUBIESZOWSKICH DOMÓW Z KLIMATEM

1 „ZNÓWKA” - KLIŃSKIEGO 10

Dom rodzinny profesora Wiktora Zina – architekta, profesora Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, twórcy legendarnego programu telewizyjnego „Piórkiem i Węglem”, Honorowego Obywatela Miasta Hrubieszowa. Dom – dworek z ganikiem, wybudowany przez Szymona Zinia, dziadka Profesora, rzemieślnika, malarza i pozłotnika.

MIASTECZKO NA „H”

Wyobraź sobie miasteczko niewielkie, pięknostylowe, położone nad rzyką rzeką i rozległym lasami (...).
Najważniejszą część miasta stanowił rynek, przy którym stała kłeka, a może kilkanaście murawianych, piętrowych kamienic; ze skłosem w palenisku. Nieopodal Rynku znajdowały się trzy przybytki boga: kościół z wyemulka sygnaturką, cerkiew z tuziem pekających kopuł oraz bóżnica, zwana także żydowską szkołą. Miała ona dach wielki jak rozpalony żagiel. (...) Drewnianych domów z ganikami było u nas wiele, prawie tak samo dużo jak kryjących gontami szopy, stajanki i drewni. W jesieni, gdy słońce zapadło i opadły liście drzew, wyglądało to nieco gorzej (...).
Ale już pierwszy śnieg potrafił to zmienić, przykrywając niedostojne budynki nieskazitelnym obrusem!”
Wiktor Zin (Piękno utracone, 1974)

Il. 2. Mapka Szlaku Hrubieszowskich Domów z Klimatem. Opracowały Magdalena Marasik i Weronika Zielińska pod kierunkiem Izabeli Sytky, 2023.

Budowa marki lokalnej „Hrubieszowski dom z klimatem” – kryteria włączenia

Prezentowana jako suplement do tej monografii mapka szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem” wskazuje zaledwie dziewięć drewnianych domów na planie miasta. Nie jest tak dlatego, że tylko tyle jest starych domów w Hrubieszowie, ale dlatego, że tylko tyle ze zinwentaryzowanych obiektów spełnia obecnie warunki, żeby znaleźć się na takim szlaku²⁴. Domy, które mogłyby stać się jego częścią i ukazać turystom walory tradycyjnej drewnianej zabudowy mieszkalnej miasta, powinny być zatem tylko w niewielkim stopniu przekształcone i mieć zachowane oryginalne formy i charakterystyczne detale architektury, a elementy zagospodarowania działki oraz ogrodu winny być wciąż widoczne i czytelne oraz zgodne z lokalną tradycją (zastosowanie gatunków roślin rodzimych, tradycyjnie stosowanych w ogrodach przydomowych). Te domy po wsparciu finansowym i dalszej rewaloryzacji konserwatorskiej mogłyby być osnową szlaku i stać się częścią marki lokalnej, ponieważ reprezentują także część niematerialnej historii miasta przez związki ze znanymi obywatelami, powiązania z postaciami działających kiedyś rzemieślników czy swoją ważną funkcją. Przykładowo „Zinówka” jest związana z postacią Wiktora Zina, dom Sztycha przy ul. Partyzantów 13 należał do zamożnego kupca żydowskiego i mieszkali w nim Konstanty Stecki czy Abraham Silberstein. Z kolei dom przy ul. Piłsudskiego należał do stowarzyszenia lekarzy Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego (TRH), a w „starej szkole” (ul. Partyzantów 11) pierwotnie mieściła się cerkiew, kościół unicki, później szkoła żydowska, szkoła miejska, ognisko muzyczne, zaś przy domu przy ul. Wodnej działał znany w okolicy zakład rzeźniczy. Tego rodzaju wątki tworzą lokalną historię i mogą być podstawą do rozwijania współczesnej działalności, która będzie wykorzystaniem tradycji miejsca, walorów dziedzictwa, wprowadzi nowe życie do starych obiektów i jednocześnie przyniesie dochody.

Podsumowując: kluczem do włączania konkretnych domów do marki lokalnej „Hrubieszowskich domów z klimatem” i uzyskania dofinansowania na rewaloryzację byłoby spełnienie kryterium autentyczności gabarytów, formy i materiałów domu oraz przedstawienie „biznes planu”, czyli swojego pomysłu na rewaloryzację i aktywizację domu. Plan powinien uwzględniać konkretne wytyczne do architektury, ogrodu (roślinność, mała architektura, ogrodzenia, nawierzchnie, rozwiązania ekologiczne) i wnętrz (funkcja, wyposażenie, itp.). Pożądane byłoby także pokazanie historii domu, czyli zebranie informacji, wspomnień o dawnych mieszkańcach i ich prezentacja.

Tworzenie produktu lokalnego powinno odbywać się wspólnie z mieszkańcami – z uwzględnieniem ich pomysłów i potrzeb, ale ze strony miasta także potrzebne byłoby wsparcie w postaci dotacji na remonty, projektu identyfikacji wizualnej szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem” i informacji, promocji oferty na stronach miasta i w lokalnych serwisach turystycznych. Szansą na rozwinięcie marki lokalnej byłaby współpraca z aktywnymi lokalnymi instytucjami kultury (Muzeum im. ks. St. Staszica, Miejska Biblioteka Publiczna, Hrubieszowski Dom Kultury, Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa w dawnym Syndykacie Rolniczym, Kreatywne Centrum Edukacji i Współpracy Gospodarczej)²⁵ oraz stowarzyszeniami i NGO-sami (Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie²⁶, Wioska Gotów w Masłomęczu²⁷).

²⁴ Po rozbiórce w marcu 2024 domu przy ul. Czerwonego Krzyża 4 zestaw domów proponowanych do włączenia w szlak „Hrubieszowskich domów z klimatem” został uszczuplony o jeden obiekt.

²⁵ Kreatywne Centrum Edukacji i Współpracy Gospodarczej w Hrubieszowie, <https://miasto.hrubieszow.pl/content/utworzenie-kreatywnego-centrum-edukacji-i-wsp%C3%B3lpracy-gospodarczej-w-hrubieszowie> (dostęp: 19.12.2023).

²⁶ Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/towarzystwo-regionalne-hrubieszowskie> (dostęp: 19.12.2023).

²⁷ Masłomęckie Stowarzyszenie – Wioska Gotów, <http://www.wioska-gotow.pl> (dostęp: 19.12.2023).

Zakończenie

Monografia *Dom i ogród w krajobrazie Hrubieszowa. Historia, tradycja, duch miejsca* skupia się na analizie i wyeksponowaniu walorów dziedzictwa hrubieszowskich drewnianych domów mieszkalnych i ich związków z krajobrazem i niepowtarzalnym klimatem miasta. Autorzy postawili sobie za cel bardzo dogłębne przebadanie tematu przez sięgnięcie do wszelkich znanych, ale też rozproszonych i często niedostępnych materiałów, aby napisać o Hrubieszowie w sposób specjalny i jak najbardziej wnikliwy, w ten sposób eksponując unikatowość miasta. We wnioskach z wieloaspektowych studiów nie poprzestano jednak jedynie na postulatach zwiększenia ochrony zabytkowych domów drewnianych i krajobrazu kulturowego.

Oprócz szeregu działań technicznych i sanacyjnych na rzecz konserwacji i poprawy stanu domów drewnianych w krajobrazie miasta sugerowane jest podjęcie wysiłków na rzecz uczynienia z tego dziedzictwa podstawy dla rozwoju teraz i w przyszłości oraz aktywizacji społecznej. Stąd bierze się propozycja wykorzystania tego zasobu dla stworzenia marki lokalnej, która jest wyjściem w przyszłość, ponieważ znalezienie współczesnych funkcji dla cennych obiektów jest kluczem do ich przetrwania a zarazem poprawy jakości życia mieszkańców miasta. Jest to także łącznik pomiędzy kolejnymi monografiami podsumowującymi badania prowadzone przez Politechnikę Krakowską w ramach projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”. Kolejne monografie zorientowane są na problemy teraźniejszości i przyszłości. Poruszane są w nich zagadnienia najnowszych proklimatycznych rozwiązań technicznych oraz możliwości projektowania współczesnych domów osadzonych w krajobrazie Hrubieszowa i zakorzenionych w lokalnej tradycji oraz zgodnych z filozofią projektowania ekologicznego w szerokim tego słowa znaczeniu. Mamy nadzieję, że dzięki takiemu podejściu dziedzictwo architektury mieszkalnej Hrubieszowa będzie miało dla mieszkańców i władz miasta nie tylko wartość sentymentalną, ale stanie się potencjałem oraz inspiracją dla zrównoważonego rozwoju ekonomicznego i społecznego.

Bibliografia i źródła

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 6, Województwo belskie, ziemia chełmska województwa ruskiego*, Wrocław 1995.
- Adamczewska H., *Cechy narodowe polskiego miasteczka*, „Architektura” 1950, nr 3/4, s. 96–103.
- Adamczewska-Wejchert H., *Cechy narodowe polskiego miasteczka*, w: *Małe miasta*, red. H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, Warszawa 1986.
- Bacon F., *O ogrodach*, w: tegoż, *Eseje albo porady praktyczne i moralne*, przeł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2022.
- Barucki T., *Zapomniany rozdział polskiego modernizmu*, „Spotkania z Zabytkami” 2011, nr 9, s. 42–44.
- Badziak K., *Dzieje Kolumny w XIX i XX wieku (do 1939 roku)*, w: *Łask, dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998, s. 479–496.
- Białkiewicz A., *Propaedeutics of teaching drawing to architects*, „Global Journal of Engineering Education” 2019, Vol. 21, No. 2 s. 115–120, <http://www.wiete.com.au/journals/GJEE/Publish/vol21no2/04-Bialkiewicz-A.pdf> (dostęp: 21.01.2024).
- Białkiewicz A., *Wydobywał piękno starych budowli*, „Nasza Politechnika” 2017, nr 5, s. 25–28.
- Błaszczuk K., *Kolumna – projekt dla przyszłości*, Kolumna 2021, <http://nasza-kolumna.pl/pliki/Kolumna%20PROJEKT%20DLA%20PRZYSZ%20C5%81O%20C5%9ACI%20-%20Katarzyna%20B%20C5%82aszczuk%20-%202023.pdf> (dostęp: 20.11.2023).
- Bobrowski Z., *Sprawozdanie z inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury i budownictwa ludowego. Katedra Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w latach 1958–59, 1960–61*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1962, t. VII, z. 4, s. 351–365.
- Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976.
- Bogdanowski J., *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.
- Brückner A., *Encyklopedia staropolska*, t. II., Warszawa 1990, reprint wyd. z 1937/1938.
- Budownictwo wsi polskiej. Broszura pomocnicza do audycji polskiego radia*, Warszawa 1939.
- Ciechanowska K., *Rozwój terytorialny i urbanistyczny miasta Zgierza*, Łódź 1979.
- Ciołek G., *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, t.1, Warszawa 1954.
- Ciołek G., *Ogrody polskie*, red. i uzupełn. J. Bogdanowski, Warszawa 1978.
- Ciołek G., *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, Kraków 1984.
- Ciołek G., *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*, Łódź – Warszawa 1955.
- Ciołek G., *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa 1964.
- Chętnik A., *Chata kurpiowska*, Warszawa 1915.
- Chojnicki Z., Czyż T., *Polska na ścieżce rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. Podejście regionalne*, „Przeгляд Geograficzny” 2003, t. 75, nr 1, s. 23–29.
- Chrzanowski T., *Drewno w architekturze i budownictwie*, w: T. Chrzanowski, K. Piwocki, *Drewno w architekturze i rzeźbie ludowej*, Wrocław 1981.
- Chrzanowski T., *Miasteczko drewniane jako „dzieło zbiorowe” architektury i urbanistyki*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. T. Rudkowski, Warszawa 1991.
- Chrzanowski T., Kornecki M., Samek J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VIII, z. 6, woj. lubelskie, powiat hrubieszowski*, red. R. Brykowski i E. Rowińska Warszawa 1964.
- Czajkowski K., *Nowoczesne technologie w dokumentacji zabytków. Spójny system zbierania, opracowania i prezentacji danych jako podstawa działań konserwatorskich*, Warszawa 2023, <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/nowoczesne-technologie-w-dokumentacji-zabytkow/> (dostęp: 21.01.2024).
- Czartoryska I., *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- Drège J., *Ogrody w Polsce*, w: *Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana*, seria II, t. IV, Warszawa 1904.
- Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość*, Lublin 2015, <https://biblioteka.teatrnm.pl/dlibra/doccontent?id=89903> (dostęp: 21.01.2024).
- Drewnik Z., *Ulice współczesnego Hrubieszowa*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2000, nr 1–2, s. 18–19.
- Drewnik Z., *Z Hrubieszowa nad Huczwą. Szkice hrubieszowskie*, Hrubieszów 1997.

- Drożdż-Sczybura M., *Symboliczne znaczenie roślin uprawianych w tradycyjnej zagrodzie*, „Środowisko Mieszkaniowe” 2018, nr 22, s. 37–45.
- Dudzińska-Jarmolińska A., *Rola tradycyjnych ogrodów wiejskich w podnoszeniu atrakcyjności turystycznej wsi Białowieży*, „Studia KPZK” 2016, nr 173, s. 213–223.
- Dwudziestolecie Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej 1992–2012*, red. A. Böhm i I. Sykta, Kraków 2013.
- Dziedzictwo natury i kultury w krajobrazie*, red. M. Łuczyńska-Bruzda, Kraków 1997.
- Dzieje Hrubieszowa, t. I, Od pradziejów do 1918 roku*, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006.
- Fabijańska-Żurawska T., *Hrubieszów – dzieje miasta i jego zabytków*, Hrubieszów 1993.
- Fabijańska-Żurawska T., *Wspomnienie dworu*, „Spotkania z Zabytkami” 1996, nr 5, s. 12–14.
- Fijałkowski D., Izdebski K., *Szata roślinna Lubelszczyzny*, Lublin 1996.
- Fornal M., *Architektura drewniana na Zamojszczyźnie*, „Renowacje i Zabytki” 2022, nr 3, s. 106–121.
- Fornal M., *Drewniana zabudowa mieszkalna i rzemieślnicza w miasteczkach Zamojszczyzny – stan do II wojny światowej i obecnie (na wybranych przykładach)*, w: *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo kreujemy przyszłość*, Lublin 2015.
- Fornal M., *Łącznie wiejskie*, w: *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej, Zamość, 22-24. IX. 1995*, red. M. Fornal, D. Kawałko i S. Orłowski, Zamość 1995, s. 91–95.
- Fornal M., *W poszukiwaniu zaginionego sztetl*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/8818/W_poszukiwaniu_zapomnianego_sztetl.pdf (dostęp: 20.11.2023).
- Forster E. J. i in., *Circular wood use can accelerate global decarbonisation but requires cross-sectoral co-ordination*, „Nature Communications” 2023, 14, <https://doi.org/10.1038/s41467-023-42499-6>.
- Frączek Z., Marasik M., Zielińska W., *Hrubieszowskie krajobrazy – malarzskie interpretacje i różne spojrzenia na dziedzictwo kulturowe miasta*, w: *Materiały 14 Seminarium Naukowego Studentów Architektury „Łódź U Like – zobaczyć, dotknąć, doświadczyć, przeżyć, opowiedzieć!”*, red. W. Witkowski i J. Striker, Łódź 2023.
- Gałań A., *Kresowe miasto, czyli Hrubieszów kiedyś i dziś*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2020, r. 56.
- Gałek O., *Marka miejsca narzędziem rozwoju lokalnego*, Forum Marki Lokalnej Kraków, 06.10.2022, https://mistia.org.pl/static/upload/store/news/MISTIA/MARKALOKALNA/Olga_Galek_-_Marka_miejsca_narzedziem_rozwoju.pdf (dostęp: 6.12.2023).
- Gargała M., Stompor-Chrzan E., Pisarek M., *Kwiaty wiejskich ogrodów przydomowych – czy jeszcze je pamiętamy?*, „Czasopismo Techniczne” 2010, z. 13, 5-A, s. 272–277.
- Gawliński F., *Poradnik opiekuna domu drewnianego*. Warszawa 2022, <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/poradnik-opiekuna-domu-drewnianego/> (dostęp: 21.01.2024).
- Gauda A., *Piwnice ziemiankowe w woj. lubelskim*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1971, t. 5, s. 373–393.
- Gawryszewska B., *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Warszawa 2006.
- Getka-Kenig M., *Szpilowski (Szpilewski) Hilary (1753-1827), architekt, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego*, *Polski słownik biograficzny*, t. 49, red. N. Aleksyuk i A. Romanowski, Kraków – Warszawa 2014.
- Ginące piękno. Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukraińskiego pogranicza*, Zamość 2005.
- Giżycki F. K., *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich. Rzecz zastosowana do Polski*, Warszawa 1827.
- Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby drzewne w dawnej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1907.
- Gostomski A., *Oekonomia abo gospodarstwo ziemianskie, dla porządnego sprawowania ludziom politycznym dziwnie pożyteczne*, Kraków 1644.
- Górak J., *Architektura drewniana powiatu hrubieszowskiego*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1980, nr 1, s. 23–33.
- Górak J., *Budownictwo drewniane Lubelszczyzny. Stan badań, bibliografia, inwentaryzacja*, Lublin 1977.
- Górak J., *Materiały do historii kultury materialnej Zamojszczyzny*, Zamość 1992.
- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Górak J., *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996.
- Górak J., *Regionalne formy architektury drewnianej Lubelszczyzny na tle zagadnień osadniczych*, Zamość 1994.
- Górak J., *Stodoły*, „Twórczość Ludowa” 1998, nr 4, s. 7–9.
- Górak J., *Studnie wiejskie na Lubelszczyźnie*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1998, t. 13, s. 117–181.
- Grotthus G., *Hrubieszów. Zarys historii miasta*, Hrubieszów 1936.

- Grzymała D., *Krajobraz twórczości Wiktora Zina*. „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2008, nr 1–2, s. 43–45.
- Grzymała D., *Wpisani w krajobraz Ziemi Hrubieszowskiej*, Hrubieszów 2013.
- Haur J. K., *Ziemiańska generalna oekonomika, obszerniejszym od przeszłej edycyey stylem*, Kraków 1679.
- Horodyski P., *Ocena stanu technicznego zachowania budynku drewnianego*, Warszawa 2022, <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/ocena-stanu-technicznego-zachowania-budynku-drewnianego/> (dostęp: 12.07.2023).
- Hrubieszów i ziemia hrubieszowska*, red. S. Jadczyk, Lublin 2005.
- Jankowski E., *Kwiaty naszych ogrodów*, Warszawa 1877.
- Jankowski E., *Ogród przy dworze wiejskim*, wyd. 2, popr. i uzup., t. 1–2, Warszawa 1900.
- Jankowski E., *Ogród wiejski (warzywny, owocowy i ozdobny). Z uwzględnieniem hodowli roślin w szklarniach*, Warszawa 1928.
- Jasiński Z., *Pierwotne domy tkaczy w Zgierzu*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2003, t. V, s. 151–174.
- Kaczmarek T., *Rola funkcji administracyjnych w rozwoju średnich miast Wielkopolski*, Poznań 1996.
- Kadłuczka A., *Problemy integracji architektury współczesnej z historycznym środowiskiem kulturowym*, Kraków 1982.
- Kalisz J., *Hrubieszów mało znany*, Hrubieszów 2009.
- Karłowicz J., *Chata polska. Studium lingwistyczno-archeologiczne*, Warszawa 1884.
- Klimek B., *Problematyka konserwatorska zabytkowej stolarki drzwiowej i okiennej na wybranych przykładach z Muzeum Wsi Lubelskiej*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 187–194.
- Klimek B., *Zabytkowa stolarka okienna i drzwiowa drewnianych chałup i zabudowy gospodarskiej na Lubelszczyźnie. Wybrane przykłady z Muzeum Wsi Lubelskiej*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 195–208.
- Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, ser. 17, Lubelskie, cz. 2, Kraków 1884.
- Kolbuszewski J., *Ochrona przyrody a kultura*, Warszawa 1990.
- Kolumna-Las. Miasto-ogród*, red. W. Witkowski i K. Błaszczyk, Łódź 2015.
- Kolumna-Las. Miasto-ogród*, red. M. Strzałka, Marta, E. Kiciak i K. Błaszczyk, Łódź 2017.
- Konarska-Pabiniak B., *Rajmund RembIELIŃSKI – wybitna postać epoki Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego: zasłużony dla ziemi płockiej i gostynińskiej*, „Notatki Płockie” 2013, t. 58, nr 1, s. 3–15.
- Kondraciuk P., *Formy zdobnicze drewnianej architektury pogranicza*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2006, nr 1–2, s. 47–49.
- Kondraciuk P., *Ginące piękno drewnianego detalu*, w: *Ginące piękno*, Zamość 2006.
- Kondratowicz-MiliszkieWicz Ł., MiliszkieWicz G., Stachyra H., *Wieś – dwór – miasteczko. Historia zapisuje – Muzeum Wsi Lubelskiej opowiada. Katalog ekspozycji i zabytków*, Lublin 2021.
- Korczyńska B., Stradomska M., *Rewitalizacja Kolumny – wizje mieszkańców* [maszynopis].
- Kornecki M., *Wieś i miasteczko – o czym mówimy?*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. T. Rudkowski, Warszawa 1991.
- Kosiński W., *Aktywizacja turystyczna małych miast. Aspekty architektoniczno-krajobrazowe*, Kraków 2000.
- Kowalczyk P. i in., *Projekt Drewniany Skarb. Chronić dziedzictwo, kreujemy przyszłość-wizualizacja wiedzy o architekturze drewnianej jako forma ochrony zabytków*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 117–126.
- Kowalik E., Kowalska M., *Kolorowe zagrody*, Grabowo 2013.
- Krajobrazy Podkarpacia*, red. W. Zin, Rzeszów 2004.
- Krzyżewski J. L., *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2009.
- Kubiszyn M., *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Warszawa – Lublin 2011.
- Kurzątkowski M., *Ochrona zabytków w województwie lubelskim w latach 1944–1968*, „Rocznik Lubelski” 1969, t. 12, s. 119–146.
- Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D., *Funkcja turystyczna jako czynnik aktywizacji małych miast zabytkowych dawnej Ziemi Krakowskiej w drugiej dekadzie XXI wieku – wybrane problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, nr 42, s. 61–70.
- Larraín de Andraca I., Rodwell D., *Environmental Value for Heritage Conservation and Urban Sustainability: Adaptation in Widely Divergent Climatic Conditions*, „The Historic Environment. Policy & Practice” 2021, vol. 12, s. 478–512, <https://doi.org/10.1080/17567505.2021.1991104> (dostęp: 1.12.2023).
- Leśmian B., *Ogród zaklęty*, w: tegoż, *Sad rozstajny*, Warszawa 1912.
- Leśmian B., *Ląka*, Warszawa 1920.

- Lewicki J., *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, nr 2, s. 91–108.
- Liebold B., *Budownictwo drzewne. Wzornik detalu snycerskiego*, Holzminden 1893.
- Lipińska H., Harkot W., Kępka M., *Współczesne formy zagospodarowania wiejskich ogrodów przydomowych na Lubelszczyźnie*, „Nauka, Przyroda, Technologie” 2009, t. 3, z. 1, s. 1–8.
- Loegler R. M., *Miasto to nie architektoniczna zabawa*, Kraków – Białystok 2014.
- Lorens B., Cygan-Lorens M., *Dawne szkółki drzew i krzewów we Florianie koło Zwierzyńca*, „Rocznik Dendrologiczny” 2005, t. 53, s. 111–120.
- Łuczaj Ł., *Dziki ogród, dzikie rośliny jadalne*, 29 maja 2017, <https://lukaszluczaj.pl/chaber-miekkowlosy-idealny-na-skraj-lasu/> (dostęp: 1.12.2023).
- Łuczyńska-Bruzda M., Myczkowski Z., *Architektura w terenach chronionych*, w: *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne: podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych*, red. K. Pawłowska, Kraków, 2001, s. 108–120.
- Łuczyńska-Bruzda M., Myczkowski Z., *Subregionalizacja cech budownictwa jako przyczynek do kontynuacji tradycji we współczesnej architekturze regionalnej (na przykładzie Jurajskich Parków Krajobrazowych)*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie” 1994, t. 26 s. 45–57.
- Matlakowski W., *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków 1892.
- Matuszkiewicz J. M., *Regionalizacja geobotaniczna Polski*, Warszawa 2008.
- Matuszkiewicz J. M., *Zespoły leśne Polski*. Warszawa 2007.
- Makowska B., *The importance of open-air drawing workshops in education at the faculty of architecture*, „World Transactions on Engineering and Technology Education” 2023, Vol. 21, No. 2, s. 103–108.
- Metodologia i wytyczne postępowania z zespołami budownictwa drewnianego z początku XIX wieku na podstawie realizacji projektu „Rewitalizacja i rozwój historycznego kompleksu architektury drewnianej miasta Zgierza*, red. K. Rutkowski, Zgierz – Łódź 2011.
- Miasta na uboczu, przyczynek do socjologii peryferii*, red. T. Popławski, Białystok 1994.
- Michalczyk Z., Wilgat T., *Stosunki wodne Lubelszczyzny*, Lublin 1998.
- Michalska-Nakoneczna M., *Dom z kuczką jako znak dziedzictwa żydowskiego. Zagadnienia ochrony*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 241–256.
- Mitkowska A., *Architektura krajobrazu w służbie ludności lokalnego mikroregionu*, w: *Oblicza dobra. Sympozja 2*, Kraków 2007, s. 79–92.
- Mitkowska A., *Rynek lanckoroński w kontekście krajobrazowym*, „Czasopismo Techniczne” 2019, nr 4, s. 45–70.
- Mitkowska A., *Typowe materiały i technologie budowlane w kreowaniu autentyzmu formy tradycyjnego prowincjonalnego domu (na przykładzie Lanckorony)*, „Czasopismo Techniczne” 2007, z.4-A, s. 231–236.
- Mitkowska A., *Układy urbanistyczne uwarunkowane szczególnego typu kompozycją ogrodową lub tradycją miejsca*, w: *Strategie rewaloryzacji miast w Polsce i w innych 60 krajach*, Warszawa 2000, s. 72–78.
- Mitkowska A., Łakomy K., *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, w: *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2008, s. 75–83.
- Mishra A. i in., *Land use change and carbon emissions of a transformation to timber cities*, „Nature Communications” 2022, vol. 13, <https://doi.org/10.1038/s41467-022-32244-w> (dostęp: 2.10.2023)
- Mowa kwiatów, zawierająca znaczenia symboliczne roślin, zegar i kalendarz kwiatowy, mowę kwiatów wschodnią, tudzież zbiór poezji i we wstępie dzieje skrócone kwiatów przez miłośnika kwiatów...*, Lwów 1841.
- Mowa kwiatów. Symbolika roślin, kwiatów i kolorów*, wyb. i ukł. I. Sikora, Wrocław 1992.
- Niedźwiedz E. i in., *Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów – powiat hrubieszowski*, Hrubieszów 2010.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003.
- Notaty gospodarskie pisane może – 1560 – 1570 r. przez Anzelma Gostomskiego; pierwszy raz wyd. po jego śmierci staraniem doktora Oczka pod tytułem Gospodarstwo*, Kraków 1856.
- Novák Z., *Planowanie regionalne i udział w nim architekta*, wyd. III, Kraków 1997.
- Nowiński M., *Dzieje roślin i upraw ogrodniczych*, Warszawa 1977.
- Okoń E., *Wstęp*, w: *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna*, red. E. Okoń, Toruń 2005.
- Olsson J. A., Miller S. A., Alexander M. G., *Near-term pathways for decarbonizing global concrete production*, „Nature Communications” 2023, 14, <https://doi.org/10.1038/s41467-023-40302-0>.
- Olszak P., *Wzornik mazurski czyli o budowaniu według nieba i zwyczaju mazurskiego*, Olsztyn 2023.
- Pancewicz M., *Budownictwo wiejskie i miejskie pow. hrubieszowskiego*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1962, nr 4, s. 70–79.

- Panasiewicz J., *Protoplasta malarzkiego rodu z Bohorodocy. Szymon Ziń – droga do kariery*. "Zamojski Kwartalnik Kulturalny" 2014, nr 1, s. 70–79.
- Panasiewicz J., *Przybliżenie lokalizacji zamku hrubieszowskiego – nowe wskazania w Opisanii statystycznym miasta Hrubieszowa z 12/24 maja 1860 r.*, „Archiwariusz Zamojski” 2021, t. XIX, s. 233–268.
- Michałowski A. i in., *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Stan 1991 rok*, „Studia i Materiały. Ogrody” 1992, nr 1.
- Parysek J. J., Ratajczak W., *Analiza składowych głównych, jej korzyści i ograniczenia z punktu widzenia badań geograficznych*, w: *Możliwości i ograniczenia zastosowania metod badawczych w geografii i gospodarce przestrzennej*, red. H. Rogacki, Poznań 2002, s. 61–73.
- Patoczka P., *O użyteczności rysowania i malowania krajobrazu*, „Czasopismo Techniczne. Seria Architektura” 2007, z. 5-A, s. 231–232.
- Pawlicki B. M., *Ochrona krajobrazu kulturowego*, „Biuletyn Informacyjny Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Zamościu” 2006, nr 32, s. 24–27.
- Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, Kraków 2001.
- Pawłowska K., *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*, Kraków 1996.
- Pawłowska K., *Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu*, Kraków 2008.
- Pawłowski J., *Środowisko przyrodnicze okolic Hrubieszowa*, w: *Dzieje Hrubieszowa, t. 1, Od pradziejów do 1918 roku*, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 9–29.
- Pevsner N., Fleming J., Honour H., *Encyklopedia architektury*, przeł. A. Dulewicz, Warszawa 1997.
- Piątak W., *Region hrubieszowski*, Hrubieszów 1993.
- Pieńkowska H., *Rola zabytków w aktywizacji małych miast i osiedli woj. krakowskiego*, „Ochrona Zabytków” 1966, nr 4 s. 9–22.
- Pietrasiewicz T., *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość. Broszura edukacyjna*, Lublin 2015.
- Pinkas Hrubieszów*, red. B. Kaplinsky, Tel Aviv 1962.
- Piórecki J., *Zabytkowe ogrody i parki województwa przemyskiego*. Rzeszów, 1989.
- Poradowski R., *Łask, miasto nad Grabią*, Łódź 2008.
- Poradowski R., *Łask, trzy kolory*, Łódź 2009.
- Praweńska-Skrzypek G., *Znaczenie partycypacji obywatelskiej dla rozwoju lokalnego*, w: *Partycypacja obywatelska w życiu społeczności lokalnej. Stan, bariery, rekomendacje*, red. G. Praweńska-Skrzypek, Kraków 1996.
- Pruszyński J., *Polityka i prawo w ochronie zabytków wsi i miasteczka*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. T. Rudkowski, Warszawa 1991.
- Przesmycka E., *Miasteczko polskie w XXI wieku. Wybrane problemy*, „Architektura Miasto Piękno” 2021, t. 1, s. 299–316.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, w: *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problem*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015, s. 209–247.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Lublin 2001.
- Przesmycka E., *Rynki małych miast Polski południowo-wschodniej wczoraj i dziś*, „Architektura Krajobrazu” 2009, nr 2 s. 48–56.
- Przesmycka E., *Spatial and Architectural Transformations of Small Towns in Poland in 1988–2018*, w: *10. Architektura v perspektivě 2018 = Architecture in perspective: sborník příspěvků z mezinárodní konference*, red. M. Peřínková, S. Jünerová, L. Videcká, Ostrava 2018, s. 66–69.
- Przesmycka E., *Współczesne problemy planowania krajobrazu miast*, w: *Planowanie krajobrazu: wybrane zagadnienia*, red. E. Przesmycka, Lublin 2013, s. 127–137.
- Przesmycka E., Netczuk-Pol E., *Zabudowa drewniana w urbanistyce małych miast Lubelszczyzny – stan zachowania*, „TeKa Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2014, t. 10, nr 1, s. 33–40.
- Przybysz A., *Hrubieszów, spacer sentymentalny*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2020, r. 56.
- Przybysz A., *Stary Hrubieszów w rysunku i grafice*, Hrubieszów 2000.
- Przystojek T. i in., *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość. Podsumowanie projektu*, Lublin 2015, <https://biblioteka.teatrnn.pl/Content/89903/download> (dostęp: 13.11.2023).
- Puś W., *Zabudowa i zagospodarowanie miasta*, w: *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź-Zgierz 1995, s. 122–126.
- Rączka J. W., *Architektura drewniana*, Warszawa 1990.

- Rączka J. W., *Podstawy rewaloryzacji architektury w regionach krajobrazowych. Wartości i zagrożenia, rozważania nad metodą, cechy regionalne, problemy rewaloryzacji*, Kraków 1985.
- Reinfuss R. i in., *Sprawozdanie z badań sztuki ludowej przeprowadzonych na wschodnim pograniczu woj. lubelskiego* [b.m. i d., maszynopis MWL].
- Rostański J., *Zielnik czarodziejski to jest Zbiór przesądów o roślinach*, Kraków 1893.
- Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, red. M. Kujawska, Wrocław 2016.
- Rozmowa kwiatami, czyli znaczenia roślin. ułożone w polskim i łacińskim języku dla użytku i zabawy płci obojej*, Białá 1860.
- Sadowska E., *Budownictwo drewniane Zamojszczyzny w zbiorach archiwum IHAIKZ Politechniki Krakowskiej*, w: *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej, Zamość, 22-24. IX. 1995*, red. M. Fornal, D. Kawałko i S. Orłowski, Zamość 1995, s. 97–112.
- Sadowska E., *Wybrane przykłady budynków drewnianych z południowo-wschodniego terenu województwa lubelskiego*, „Czasopismo Techniczne” 1975, t. 79/80, z. 1, s. 48–61.
- Sitnicki M., Heim D., Bogusławski A., *Metodologia i wytyczne postępowania z zespołami budownictwa drewnianego z początku XIX wieku na podstawie realizacji projektu „Rewitalizacja i rozwój historycznego kompleksu architektury drewnianej miasta Zgierz, Zgierz – Łódź 2011*.
- Skrobot J., *Zin. Architekt piękna*, Kraków 2009.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. III, Warszawa 1882.
- Sonik Z., Zachwatowicz J., *Pomiary zabytków architektury murowanej w zbiorach Państwowego Instytutu Sztuki w Warszawie*, „Ochrona Zabytków” 1952, zeszyt specjalny, s. 37–65.
- Spotkania z zabytkami – informator popularnonaukowy*, Warszawa 1981.
- Stamirski H., *Hrubieszów i okolice u schyłku średniowiecza*, Hrubieszów 1976.
- Staszczak Z., *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim w XIX i XX wieku*, Wrocław 1963.
- Stecki K., *Hrubieszów. Ileż wspomnień nazwa ta wywołuje! Pamiętniki*, oprac. K. Suchecka, Hrubieszów 2022.
- Stećko W., Buchowiecki D., *Hrubieszów – małe Polin*, Hrubieszów 2015.
- Stefański J., *Specyfika kultury ludowej na terenie województwa zamojskiego (Zamojszczyzny)*, w: *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej, Zamość, 22-24. IX. 1995*, red. M. Fornal, D. Kawałko i S. Orłowski, Zamość 1995, s. 22–40.
- Stefański K., *Miasta-ogrody i kolonie lotniskowe w strefie podmiejskiej aglomeracji łódzkiej w latach 1925-1939. Zamierzenia i realizacja na wybranych przykładach Łagiewniki, Grotniki, Sokolniki*, „Zeszyty Naukowe. Budownictwo” 1991, z. 42, s. 99–115.
- Stefański K., *Łódź ogrodami otoczona*, w: *Miasto z widokiem na wieś, materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 maja 1997*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998, s. 201–215.
- Strumiłło J., *Ogrody północne*, t. III, wyd. 5, Wilno 1862.
- Strzelecka E., *Rewitalizacja miast w kontekście zrównoważonego rozwoju*, „Budownictwo i Inżynieria Środowiska” 2011, nr 2, s. 661–668.
- Strzemecka-Gromek B., *Prognoza oddziaływania na środowisko MPZP miasta Hrubieszowa Sławęcín-Północ*. Hrubieszów 2015, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/3Prognoza_oddziaływania_na_srodowisko.pdf (dostęp: 24.11.2023).
- Sulima M., *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, „Architecturae et Artibus” 2017, nr 9 s. 63–70.
- Sykta I., *Rewitalizacja krajobrazu kulturowego i „udział w (niej) architekta”*, w: *Rewitalizacja krajobrazu kulturowego: szanse i zagrożenia*, red. P. Opałka, A. Opałka, Nysa 2020, s. 327–356.
- Syrennius S., *Zielnik, który herbarzem z języka łacińskiego zowią...*, Kraków 1613.
- Szczeblewska A., *Ogród wiejski – zapomniane piękno*, „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” 2000, nr 2, s. 30–33.
- Szczygieł, R. red. *Dzieje Hrubieszowa. Tom I. Od pradziejów do 1918 roku*. Hrubieszów 2006.
- Szot-Radziszewska E., *Różnorodność współczesnych form ochrony wiejskiej i małomiasteczkowej architektury drewnianej w Polsce*, „Budownictwo i Architektura” 2015, vol. 14, nr 3, s. 161–172.
- Szyller S., *Czy mamy polską architekturę*, Warszawa 1916, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/9986/edition/8987/content> (dostęp: 6.12.2023).
- Targ I., *Nasadzenia ozdobne w wiejskich ogrodach przydomowych*, Szepietowo 2016.
- Terlecka W., *Rośliny lecznicze i przyprawowe w ogródkach Sektora Wyzyny Lubelskiej Muzeum Wsi Lubelskiej*, Lublin 1989.
- Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985.

- Tomaszek T., *Authenticity and wooden architecture preservation in Asia, a Chinese perspective*, London 2022.
- Tomaszek T., *Authenticity in the preservation of historical wooden architecture – problems and challenges. Case studies from the American South*, London 2020.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. A. Tomczak, M. Lewandowska i M. Stelmach, Warszawa 1996.
- Treter B., *Ochrona krajobrazu i cech regionalnych w budownictwie wiejskim w ramach przepisów budowlanych*, „Ochrona Przyrody” 1937, r. 17, s. 10–17.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987.
- Tuszyńska-Szczepaniak O., *Szlakiem architektury włókienniczej. Architektura włókiennicza w Zgierzu, Zgierz* [praca w druku].
- Tymochowicz M., *Kultura materialna Lubelszczyzny w badaniach współczesnych kontynuatorów Oskara Kolberga*, „Studia i Materiały Lubelskie” 2015, t. 18, s. 231–245.
- Wajda A., Bach A., *Gatunki roślin ozdobnych stanowiące nieodzowny element tradycyjnych wiejskich ogrodów przydomowych Ziemi Przemyskiej*, „Zeszyty Probl. Postępów Nauk Rolniczych” 2006, z. 510, s. 663–671.
- Wawrzeci W. S., *Tam gdzie zawracają wrony. Mój Hrubieszów*, Hrubieszów 2021.
- Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947.
- Wiatrowski A., *Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych*, Hrubieszów 1957.
- Wieczorek K., *Miasteczka Lubelszczyzny – zagrożenia, wyzwania i nadzieje*, w: *Drewniany Skarb. Chroniąc dziedzictwo, kreujemy przyszłość*, Lublin 2015, s. 235–256.
- Więckowska J., *Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie*, w: *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, red. T. Rudkowski, Warszawa 1991, s. 101–111.
- Wodziczko A., *Na straży przyrody. Wiadomości i wskazania z dziedziny ochrony przyrody*, Kraków 1948.
- Woźniak K. P., *Rajmund Rembieliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat 1824–1830*, Łódź 2016.
- Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. 1. Miasta historyczne*, red. W. Zin, Warszawa 1986.
- Zachariasz A., *Dwór polski – kwiaty w domu i ogrodzie*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. L. J. Kajzer, Kielce 2006, s. 237–262.
- Zachariasz A., *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2002, s. 353–375.
- Zachariasz A., *Ogród za oknem jako dzieło sztuki*, w: *Ogród za oknem. Dzieło sztuki*, red. B. Gawryszewska, Warszawa 2010, s. 12–25.
- Zachariasz A., *Rośliny rodzime i wprowadzone w kompozycji ogrodowej*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie” 2007, t. XXXVIII–XXXIX, s. 175–193.
- Zadrożyńska A., *Powtarzać czas początku*, cz. I, Warszawa 1985.
- Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, Warszawa 1957.
- Zieliński T., *Chrońmy zabytki!*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1962, nr 2.
- Zin W., *Budownictwo drewniane Hrubieszowa*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2–3, s. 27–33.
- Zin W., *Dachy od Tatr do Bałtyku*, w: *Polski dom*, Warszawa 1979.
- Zin W., *Narodziny krajobrazu kulturowego*, Rzeszów 2005.
- Zin W., *Opowiadania najkrótsze o ludziach nader różnych*, Wrocław 2004.
- Zin W., *Opowieści o polskich kapliczkach*, Wrocław 2004.
- Zin W., *Piękno nie dostrzegane*, Warszawa 1970.
- Zin W., *Piękno potężne*, Warszawa 1972.
- Zin W., *Piękno utracone*, Warszawa 1974.
- Zin W., *Półgłosem i ciszą*, Warszawa 1998.
- Zin W., *Rysunek jako pomoc dydaktyczna w wykładach o architekturze, urbanistyce, historii sztuki*, w: *Metodologia pracy naukowej ze studentami na Wydziale Architektury*, red. M. Pawlicki, Kraków 1995.
- Zin W., *Sprawozdanie z inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury, urbanistyki i budownictwa ludowego w roku 1956*, Katedra Historii Architektury Polskiej Politechniki Krakowskiej, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1957, t. II, nr 1, s. 70–74.
- Zin W., *Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej. Skrypty dla szkół wyższych*, Kraków 1956.
- Zin W., *Z mojego pamiętnika*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 2005, nr 1–2.
- Zin W., *Żydowskie miasto*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1996, nr 4.

- Zubrzycki J. Sas, *Cieśla Polski – wzory i przykłady budownictwa drewnianego dla odbudowy kraju. Zeszyty I–V*, Warszawa 2020 [reprint wyd. z 1916].
- Zubrzycki J. Sas, *Cieślicтво polskie uzupełnienie polskiego budownictwa drewnianego rysunkami*, Lwów 1930.
- Zubrzycki J. Sas, *Polskie budownictwo drewniane. jako pierwowzór dla stylu nadwiślańskiego i stylu zyg-muntowskiego w utworze kształtu. Badania oparte na licznych rysunkach zabytkowych*, Kraków 1916.
- Zuziak Z., *O tożsamości architektury*, Kraków 2008.
- Żórawski J., *O budowie formy architektonicznej*, Warszawa 1973.

Źródła archiwalne:

- Archiwum dokumentacji WUOZ w Zamościu. *Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Hrubieszów*, oprac. J. Nawrot-Bukowiec, RELIKT Pracownia Archeologiczna, Hrubieszów 2022.
- Archiwum dokumentacji WUOZ w Zamościu. J. Kubiak, *Hrubieszów, województwo lubelskie, Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1965, maszynopis.
- Archiwum dokumentacji WUOZ w Zamościu. *Miejscowy plan szczegółowy zagospodarowania przestrzennego i rewitalizacji śródmieścia Hrubieszowa*, Instytut Kształtowania Środowiska, Warszawa 1986.
- Archiwum dokumentacji WUOZ w Zamościu. D. Bartoszewicz i in., *Wytyczne urbanistyczne z planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa do studium planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego śródmieścia miasta Hrubieszowa*, Warszawa 1983.
- Archiwum dokumentacji WUOZ w Zamościu. P. Hapka, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszowa. Studium wartości kulturowych*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Zamość 1999.
- Archiwum NID. T. Augustynek, J. Czerepińska, A. Obrębska, *Ewidencja parku w Hrubieszowie*, 1976, niepublikowane.
- Archiwum Państwowe w Lublinie. zesp. 636: sygn. 145. *Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa*, 1859, Feliks Bieczyński.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Miasta Zgierza, sygn. 75. Akta dotyczące się dozorstwa miast Komisji Woj. Mazowieckiego.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Miasta Zgierza, sygn. 42. Akta dotyczące się spisu ognisk 1851–1852.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Kartograficzny, sygn. 39/609/0/-/99. *Mapa placów i ogrodów Starego i Nowego Miasta Zgierz, podług którego stosownie na gruncie uskutecznił w 1821 roku geodeta Jan Leszczyński*.
- Archiwum Politechniki Łódzkiej i Archiwum Muzeum Miasta Zgierza. J. Warężak, *Zgierz. Woj. Łódzkie. Studium historyczno-urbanistyczne*, cz. 1 i 2, Łódź 1954, maszynopis.
- Hrubieszów. Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego. 1932. Z zasobów Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie.
- Hrubieszów. „Plan Grabowskiego”. Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin Verfertigt den 10-11.03.1943. Mierniczy Antoni Grabowski, 1:500. 1943. Z zasobów Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie.
- Hrubieszów. Plan Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie Hrubieszowskim Województwie Lubelskim przez geometrę przysięgłego Dąbrowskiego (opis nieczytelny). Kopia planu 1821, wykonana w 1846. Z zasobów Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. sygn. MH.H.717.
- Hrubieszów. Plan Miasta Powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej. 1876. Z zasobów Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. sygn. MH.H.604.
- Hrubieszów. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, 1965. Z zasobów Archiwum dokumentacji WKZ w Zamościu. sygn. N.2584.
- Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Plan Miasta Hrubieszowa z przeniesieniem Pobereżan wraz z projektem restauracji tegoż w Obwodzie Hrubieszowskim Województwie Lubelskim przez geometrę przysięgłego Dąbrowskiego (opis nieczytelny). Kopia planu 1821, wykonana w 1846, sygn. MH.H.717.
- Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Plan Miasta Powiatowego Hrubieszowa w Guberni Lubelskiej. 1876, sygn. MH.H.604.

Muzeum Miasta Zgierza, sygn. MMZ H 998. Poczta z widokiem na miasto Zgierz, lata 20. XX wieku.
Muzeum Miasta Zgierza, sygn. MMZ H 1848. Umowa zgierska.
Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Zakład Naukowy Archiwistyki. *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. A. Tomczak, M. Lewandowska, M. Stelmach, Warszawa 1996.
http://maps.mapywig.org/m/m_documents/PL/PLANY_MIAST_W_POLSKICH_ARCHIWACH_PANSTWOWYCH_1996.pdf (dostęp: 21.01.2024)
Park Kulturowy Miasto Tkaczy, *Dokumentacja rysunkowa i fotograficzna*, 2007–2010.
Urząd Miasta Hrubieszów. Pierworys części gruntów miasta Hrubieszowa w województwie Lubelskim położonego. 1932.
Urząd Miasta Hrubieszów. „Plan Grabowskiego”. Stadt Hrubieschow Kreis Hrubieschow District Lublin
Verfertigt den 10-11.03.1943. Mierniczy Antoni Grabowski, 1:500. 1943.
Wojewódzki Konserwator Zabytków. Lublin, nr rejestru Dział A/659, KL.IV-7/123/72. *Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków*, wydana 21.12.1972.
Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie. Z. Piotrowska, zdjęcie domu z gankiem z przedogródkiem na skarpie.
Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchowych, cz. 1, t. 2, Warszawa 1866.
Zgierz – widok na miasto z fabryki Kürzela (1889, miedzioryt), w: *Vidy iz 'gorodov' Lodzi, Zgerza i Pabianic* = Ansichtenaus den Städten Lodz, Zgierz und Pabianice, [b. m.] 1989, tabl. 26.

Prace naukowe, w tym doktorskie, dyplomowe, itp.:

Kłoczek T., *Budownictwo drewniane Hrubieszowa. Stan zachowania i problematyka konserwatorska*, praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. Piotra Kondraciuka, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, Zamość 2007.
Pawlak J., *Hrubieszów, ul. Jana Kilińskiego 10. Projekt muzeum rzemiosła artystycznego: malarstwa, snycerstwa, pozłotnictwa*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.
Zwierzyńska-Fernandes J., *Małomiasteczkowe drewniane budownictwo mieszkaniowe Zamojszczyzny na przełomie XIX/XX wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. arch. Wiktora Zina, Politechnika Krakowska, Kraków 1988.

Akty prawne, dokumenty planistyczne, ochronne, strategiczne, itd.:

Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r., Dz.U. 2006 nr14 poz. 98, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20060140098/O/D20060098.pdf> (dostęp: 10.11.2023).
Gminna Ewidencja Zabytków Miasta Zgierza, przyjęta zarządzeniem Nr 66/VII/2017 Prezydenta Miasta Zgierza z dnia 4 kwietnia 2017 roku, <https://zgierz.bip.net.pl/?a=270> (dostęp: 2.07.2023).
Karty fototeczne zabytków, WUOZ Delegatura w Zamościu.
Karty ewidencyjne tzw. „zielone” zabytków architektury i budownictwa, WUOZ Delegatura w Zamościu.
Karty ewidencyjne tzw. „białe” zabytków architektury i budownictwa, WUOZ Delegatura w Zamościu.
Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r. Dz.U. 2023 poz. 396, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20230000396/O/D20230396.pdf> (dostęp: 13.11.2023).
Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_swiatowego_dziedzictwa.pdf.
Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r., http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_dz_niemater_2003.pdf (dostęp: 13.11.2023).
Obwieszczenie nr 1/2023 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dnia 24 stycznia 2023 r. w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i do rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego, <https://wkz.lublin.pl/rejestr-zabytkow-3>.
Plan Ochrony Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu, oprac. J. Welc-Jędrzejewska i in., Łódź 2007.
Rada Miejska Hrubieszów, *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Śródmieście” miasta Hrubieszowa*, Uchwała nr XIV/98/2011. Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 183 z dnia 30 listopada 2011 roku poz.

2870. Uchwalona 30.11.2011, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/334>, https://miasto.hrubieszow.pl/sites/default/files/pliki/tekst_3.doc?14 <http://www.miasto.hrubieszow.pl/files/pzp/6/mapa.jpg>.
- Rada Miejska Hrubieszów, *Uchwała Nr XLVII/379/2022 Rady Miejskiej w Hrubieszowie w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hrubieszów*, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/studium-uwarunkowa%C5%84>, <https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/u-379-2022.pdf>.
- Rewitalizacja strefy śródmiejskiej miasta Zgierza 2004–2007, <https://www.miasto.zgierz.pl/page/historia-realizacji-projektu-1> (dostęp: 2.07.2023).
- Urząd Miasta Hrubieszowa. *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Hrubieszowa na lata 2023–2030 (projekt)*, Hrubieszów 2023, https://miasto.hrubieszow.pl/sites/default/files/projekt_gpr_do_konsultacji.pdf.
- Urząd Miasta Hrubieszowa. *Strategia Rozwoju Miasta Hrubieszów na lata 2015–2020 (z perspektywą do 2030 r.)*, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/1668>, https://umhrubieszow.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/0Strategia_Rozwoju_Miasta_Hrubieszow_2015-2020.pdf.
- Uchwała Nr XI/104/03 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 18 sierpnia 2003 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Śródmieścia” miasta Hrubieszowa, Dz. Urz. Woj. Lubelskiego Nr 142 poz. 3100.
- Uchwała Nr XIV/98/2011 Rady Miejskiej w Hrubieszowie z dnia 30 września 2011 roku, Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 183 z dnia 30 listopada 2011 roku poz. 2870. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego „Śródmieścia” Hrubieszowa, <https://miasto.hrubieszow.pl/node/334> (dostęp: 05.12.2023).
- Uchwała nr XV/142/03 Rady Miasta Zgierza z dnia 30 grudnia 2003 r. o powołaniu Parku Kulturowego Miasto Tkaczy.
- Uchwała nr XXI/230/2016 Rady Miejskiej w Łasku z dnia 29 czerwca 2016 r. w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie Gminy Łask,
- Uchwała nr XXVIII/298/2017 Rady Miejskiej w Łasku w sprawie przyjęcia Gminnego programu rewitalizacji dla gminy Łask na lata 2016–2023,
- Uchwała nr XXXII/414/2021 Rady Miejskiej w Łasku z dnia 16 czerwca 2021 r. w sprawie uchwalenia wieloletniego programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem Gminy Łask na lata 2021–2025,
- Uchwała nr XLVII/603/2022 Rady Miejskiej w Łasku z dnia 13 lipca 2022 r. w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie Gminy Łask,
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz. U. 2015 poz 177.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury. Dz. U. 1962 nr 10 poz. 48.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2022 poz 840.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 2023 poz. 1688.

Raporty:

- Bebkiewicz K. i in., *Krajowy Raport Inwentaryzacyjny 2023. Inwentaryzacja emisji i pochłaniania gazów cieplarnianych w Polsce dla lat 1988–2021. Raport syntetyczny*, Warszawa 2023, https://www.kobize.pl/uploads/materialy/Inwentaryzacje_krajowe/NIR_2023_raport_syntetyczny_PL.pdf (dostęp: 13.11.2023).
- IPCC. *Climate change 2021: The physical science basis. in Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)*. Cambridge 2007, <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1> (dostęp: 13.11.2023).
- Raport o stanie architektury drewnianej w Polsce*, red. M. Bogdanowska, K. Zalaśńska, Warszawa 2023, <https://ksiegarnia.nid.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stanie-architektury-drewnianej-w-Polsce.pdf> (dostęp 21.01.2024).
- Sanfilippo L., Ngan P., *Value Added: the economic, social and environmental benefits from creating incentives for the repair, maintenance, and use of historic buildings*, London 2007, https://www.ihbc.org.uk/recent_papers/docs/PRT_ValueAdded.pdf (dostęp: 13.11.2023).
- United Nations Environment Programme. *2022 Global Status Report for Buildings and Construction: Towards a Zero-emission, Efficient and Resilient Buildings and Construction Sector*, Nairobi 2022, <https://www.unep.org/resources/publication/2022-global-status-report-buildings-and-construction> (dostęp: 13.11.2023).

Źródła internetowe:

- Austriackie Archiwa Państwowe, Österreichisches Staatsarchiv, <https://www.oesta.gv.at/> (dostęp: 21.01.2024)
- Archiwum NID, <https://nid.pl/system-danych-o-zabytkach> (dostęp: 23.11.2023).
- Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej, Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau, https://zbioryspoleczne.pl/archiwa/PL_2024 (dostęp: 23.11.2023).
- Encyklopedia leśna, <https://www.encyklopedialesna.pl> (dostęp: 20.11.2023).
- Fabijańska-Żurawska T., *Z rodzinnego albumu. Hrubieszów*, <https://www.cultureave.com/z-rodzinnego-albumu-hrubieszow/> (dostęp: 5.12.2023).
- Fotopolska Hrubieszów, <https://fotopolska.eu/zdjecia/m46653,Hrubieszow.html?zakres=9&zdjecia-Od=2000> (dostęp: 29.11.2023).
- Gminny Program Rewitalizacji Miasta Hrubieszowa na lata 2023-2030, Urząd Miasta Hrubieszów, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/rewitalizacja-hrubieszowa> (dostęp: 5.12.2023).
- Hrubieszów, Oficjalna strona miasta, Urząd Miasta Hrubieszów, <https://miasto.hrubieszow.pl/> (dostęp: 5.12.2023).
- Jan Górak (1914-2005), „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego”, http://www.hrubieszow.rafalpepik.com/biuletyntrh/jan_gorniak.html (dostęp: 27.10.2023).
- Miasteczka Lubelszczyzny – przeobrażenia krajobrazu. Leksykon, <https://teatrn.pl/leksykon/artykuly/miasteczka-lubelszczyzny-przeobrazenia-krajobrazu> (dostęp: 25.11.2023).
- Miejska Biblioteka Publiczna – Hrubieszowskie Centrum Dziedzictwa im. Krystyny i Stefana Du Chateau. Cyfrowe Archiwum Tradycji Lokalnej, https://zbioryspoleczne.pl/archiwa/PL_2024.
- Modelowa Rewitalizacja Hrubieszowa, <http://www.hrubieszow.sm32.eu/> (dostęp: 23.11.2023).
- Plany zagospodarowania, Miasto Hrubieszów, <https://miasto.hrubieszow.pl/page/plany-zagospodarowania> (dostęp: 6.12.2023).
- Stańczuk M., *W oktawę Bożego Ciała*, <https://www.muzeum-radom.pl/gazeta-kufer/w-oktawe-bozego-ciala/2605> (dostęp: 1.12.2023).
- „Pokaż Mi Swój HRUBIESZÓW! – Show Me Your HRUBIESZÓW!”, <https://www.facebook.com/groups/1426441644239430/> (dostęp: 5.12.2023).
- Rewitalizacja Hrubieszowa. projekt. https://miasto.hrubieszow.pl/sites/default/files/projekt_gpr_do_konsultacji.pdf. <https://miasto.hrubieszow.pl/page/rewitalizacja-hrubieszowa>
- Rośliny, Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, <https://skansen.lublin.pl/pl/ekspozycja/rosliny/> (dostęp: 10.11.2023).
- Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji, Dostęp: 5.12.2023. <https://miasto.hrubieszow.pl/node/2663>.
- Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji, Politechnika Krakowska, <http://rozwojlokalny-hrubieszow.pk.edu.pl/> (dostęp: 5.12.2023).
- Stary Hrubieszów – Old Hrubieszow, https://www.facebook.com/staryhrubieszow?locale=pl_PL (dostęp: 3.12.2023).
- Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych woj. łódzkiego, powiat zgierski, WUOZ Łódź, https://www.wuoz-lodz.pl/Rejestr_i_wojewodzka_ewidencja_zabytkow_z_podzialem_na_powiaty,109 (dostęp: 2.07.2023).

Summary

House and Garden in the Landscape of Hrubieszów. History, Tradition, Spirit of the Place

The monograph titled “House and Garden in the Landscape of Hrubieszów. History, Tradition, Spirit of the Place” is the first in a series of publications resultant from the programme “Local development of Hrubieszów – from participation to implementation”. It summarises the research conducted as part of the “House with a climate” project. Cracow University of Technology conducted research as part of the “Local Development” programme between 2021 and 2024 in partnership with the Municipality of Hrubieszów. The research was funded by the European Economic Area Financial Mechanism and the Norwegian Financial Mechanism 2014-2021.

The monograph covers the state of research and sources of knowledge concerning historic residential buildings and gardens in the historic centre of Hrubieszów. It especially considers wooden houses as the most vulnerable to destruction due to the passage of time and neglect. It outlines the broad background to the condition and value of traditional wooden housing and the small-town landscape in eastern Poland. Special attention is given to Professor Wiktor Zin, who connects the Faculty of Architecture at Cracow University of Technology with Hrubieszów. His works expressed the identity of the place in a special way by showcasing the characteristic forms and details of architecture in the cultural landscape of his hometown. The provisions concerning the protection of the historic wooden buildings in Hrubieszów in legal acts and conservation measures have been examined. Plans, studies, strategic documents and activities by the local government and institutions which may contribute to an increase in the effectiveness of protecting the cultural landscape and wooden buildings in Hrubieszów as well as the practice of caring for this resource have been analysed. The publication presents a historical outline of residential development in Hrubieszów including the typology of houses, their architecture and details as well as profiles of their builders. A separate chapter is dedicated to the well-known inhabitants of houses, considering the former multicultural aspect of the town. The monograph also presents the resources, traditions, assessment of preservation status and guidelines for protection and design of gardens at the houses in Hrubieszów. These issues are described against the background of complex preservation problems and contemporary threats to wooden buildings in the townscape, illustrating the dynamics of transformations within the historical fabric of the town from World War II to contemporary times. Detailed attention is given to analysing the state of preservation of the façade details of historic wooden houses along with guidelines for their conservation. Comprehensive documentation recording historic houses and gardens embedded in the cultural landscape of Hrubieszów is the result of a student architectural and landscape survey internship and a plein air painting workshop. Good practices in the active protection and revitalisation of historic residential buildings with public participation are presented based on the experiences from the revitalisation of the wooden residential buildings in the City of Weavers Cultural Park in Zgierz and the Kolumna “Forest Town” near Łask.

The historic houses and gardens in Hrubieszów constitute a valuable heritage that is unfortunately vanishing before our eyes. They testify to centuries of cultivating local architectural traditions and contribute to the cultural identity of the town. Unfortunately, they are being replaced by contemporary styleless architecture and destroyed by improperly conducted renovations and modernisations. At the same time, they are a valuable deposit for the future left by past generations, holding undiscovered development potential for the town.

There is a need to strengthen the tools for effective protection, raise awareness of the value and knowledge about heritage, create support mechanisms for property owners, and educate professionals, especially in dying craft specialties related to wood technologies. Utilising the potential of traditional wooden architecture combined with the active participation of the inhabitants and local government of Hrubieszów can benefit the local community and improve the quality of life in the town. It can help maintain its character and vibrancy while also being a tangible action for the climate.

The book includes a plan—a proposed trail leading through the streets of Hrubieszów, where one can still encounter old wooden houses peeking out from behind wooden fences and flower gardens, shaping the “climate” and “spirit” of the town. The trail could serve as the foundation for creating a local brand called “Hrubieszów houses with a climate” – promoting the cultural heritage and landscape values of the town, while also supporting the local development of Hrubieszów and the well-being of its inhabitants.

Дім і сад у ландшафті Грубешова. Історія, традиція, дух місця

монографія „Дім і сад у ландшафті Грубешова. Історія, традиція, дух місця” є першою з серії публікацій, що є результатом проекту „Розвиток місцевості Грубешова – від участі до реалізації”. Вона є підсумком проведених науково-дослідницьких робіт у межах діяльності під назвою “Дім із кліматом”. Краківський Політехнічний університет проводив дослідження в рамках Програми “Місцевий Розвиток” у 2021–2024 роках у партнерстві з Миською Громадою Грубешова. Роботи фінансувалися за рахунок коштів Фінансового Механізму Європейського Економічного Простору та Норвезького Фінансового Механізму на 2014–2021 роки.

У монографії опрацьовано стан досліджень та джерела знань щодо історичної житлової забудови та садів у історичному центрі Грубешова. Звернуто особливу увагу на дерев’яні будинки як найбільш вразливі до знищення внаслідок плину часу та відсутності догляду. Було представлено детальний огляд щодо збереження та значення традиційної дерев’яної архітектури житлових будинків і ландшафту маленьких міст східної Польщі. Особливу увагу приділено фігурі Професора Віктора Зіна, який пов’язує Факультет Архітектури Краківського Політехнічного Університету з Грубешовом. Його роботи особливим чином виражали ідентичність місця, відображаючи характерні форми та деталі архітектури у культурному ландшафті батьківського міста. Проаналізовано записи, що стосуються охорони пам’яткової дерев’яної забудови Грубешова в правових актах та дії у сфері консервації. Проаналізовано плани, дослідження, стратегічні документи та дії місцевої влади та установ, які можуть впливати на підвищення ефективності охорони культурного ландшафту та дерев’яної забудови Грубешова, а також на практику догляду за цим ресурсом. Представлено нарис історичного формування житлової забудови Грубешова та типологію будинків, їх архітектуру і деталі, а також опис будівельників грубешівських будинків.

Окремий розділ присвячено відомим мешканцям будинків з урахуванням аспекту колишньої багатокультурності міста. У монографії також представлено ресурси, традиції, оцінку стану збереження та рекомендації щодо охорони і проектування садів навколо грубешівських домівок. Ці питання описані на тлі складних проблем збереження, сучасних загроз для дерев’яної забудови в міському ландшафті, показуючи динаміку трансформацій в історичній структурі міста від часів Другої світової війни до наших днів. Питанню було присвячено детальний аналіз стану збереженості деталей фасадів історичних дерев’яних будинків, а також вказівки щодо їхнього консерваційного захисту. Результатом студентської архітектурної і ландшафтної інвентаризаційної практики та практикуму з пленерного живопису є комплексна документація, що фіксує історичні будинки і сади, вбудовані в культурний ландшафт Грубешова. На прикладі досвіду ревіталізації дерев’яних житлових будинків культурного парку “Місто Ткачів” у Згежі та “Міста Ліс” у Лаську представлено ефективні практики активного захисту та ревіталізації історичної житлової забудови за участю громадськості.

Історичні будинки та сади в Грубешові є цінною спадщиною, яка, на жаль, зникає на наших очах. Вони свідчать про багатівікове культивування місцевих архітектурних традицій і формують культурну ідентичність міста. Вони витісняються сучасною безстильовою архітектурою та руйнуються внаслідок невідповідних реконструкцій і модернізацій. Водночас, це цінний вклад у майбутнє, залишений минулими поколіннями, в якому криється нерозкритий потенціал розвитку міста.

Існує потреба у зміцненні інструментів ефективного захисту, підвищення обізнаності про цінність і знання спадщини, створення механізмів підтримки власників, навчання професіоналів, особливо у галузі ремесел, пов’язаних з технологіями роботи з деревиною. Використання потенціалу традиційної дерев’яної архітектури в поєднанні з активною участю мешканців та органів місцевого самоврядування Грубешова може принести користь місцевій громаді та покращити якість життя в місті, зберегти його характер і колорит, а також стати реальною акцією на захист довкілля.

До книги додається план-пропозиція стежки, що веде вулицями Грубешова, де ще можна знайти старі дерев’яні будинки, які визирають з-за дерев’яних огорож і квітників, що формують “атмосферу” і “дух” міста. Пропонована стежка може стати ядром для створення локального бренду “Грубешівські доми із кліматом” – котрий популяризує культурну спадщину та ландшафтні цінності міста, водночас підтримуючи місцевий розвиток Грубешова та добробут його мешканців.

Noty o autorach

dr inż. arch. Izabela Sykta

ORCID: 0000-0003-3056-1055

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Architektury Krajobrazu

e-mail: izabela.sykta@pk.edu.pl

Koordynator projektu pn. „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji” z ramienia Politechniki Krakowskiej. Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, od 1994 pracuje w Katedrze Architektury Krajobrazu WAPK. Autorka ponad 50 publikacji naukowych, opracowań studialnych, badawczych i projektów architektoniczno-krajobrazowych. Jej główne zainteresowania naukowe koncentrują się wokół dziedzictwa Wielkich Wystaw Światowych i ich wpływu na rozwój miast. Od 2015 r. prowadzi własną pracownię projektową IDeeS Architektura i Krajobraz, jest laureatką kilku konkursów architektoniczno-urbanistycznych, w tym m.in. I nagrody w konkursie na opracowanie koncepcji funkcjonalno-przestrzennej zagospodarowania przestrzeni publicznej Hrubieszowskich „Sutek” i ich otoczenia w 2018 r.

prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Bialkiewicz

ORCID: 0000-0002-6858-5880

Zm. 2023, pracował w Politechnice Krakowskiej im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Rysunku Malarstwa i Rzeźby. Architekt, absolwent kierunku architektura i urbanistyka WAPK. W latach 2012–2020 był prorektorem Politechniki Krakowskiej ds. ogólnych, a od lipca 2020 sprawował funkcję rektora uczelni. Specjalizował się w teorii architektury, konserwacji zabytków, rysunku i malarstwie, był znawcą i badaczem dorobku prof. Wiktora Zina. Autor licznych projektów architektonicznych (w tym realizacji kościołów i założeń sakralnych), konserwatorskich i wielu prac naukowych. W latach 2001–2004 był rzeczoznawcą ministra kultury i dziedzictwa narodowego w dziedzinie zabytków nieruchomych.

mgr inż. Katarzyna Fabijanowska

ORCID: 0009-0005-5687-1504

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Architektury Krajobrazu

e-mail: katarzyna.fabijanowska@pk.edu.pl

Absolwentka ogrodnictwa na Akademii Rolniczej (obecnie Uniwersytecie Rolniczym) w Krakowie (specjalizacja i praca magisterska w Katedrze Roślin Ozdobnych). Po studiach podjęła pracę w Zakładzie Architektury Krajobrazu Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Krakowskiej jako specjalista dendrolog. Ukończyła studia podyplomowe dotyczące ochrony i konserwacji zabytkowych założeń ogrodowych na SGGW w Warszawie. Obecnie pracuje jako asystent dydaktyczny w Katedrze Architektury Krajobrazu w zespole Sztuki Ogrodowej i Terenów Zieleni. Prowadzi zajęcia z przedmiotu szata roślinna, jest autorką i współautorką licznych opracowań dotyczących studiów i analiz przyrodniczych oraz projektów z zakresu rewaloryzacji zieleni zabytkowej i współczesnych założeń zieleni.

mgr Maria Fornal

e-mail: mariafornal@op.pl

Mgr etnografii, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. W latach 1987–2021 pracownik urzędu konserwatorskiego w Zamościu.

mgr inż. arch. kraj. Agnieszka Greniuk

ORCID: 0000-0002-8090-1081

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Architektury Krajobrazu
e-mail: agnieszka.greniuk@pk.edu.pl

Architekt krajobrazu, a od 2022 roku także nauczyciel w katedrze Architektury Krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Swoje zainteresowania w dziedzinie architektury krajobrazu rozwija zarówno poprzez aktywność zawodową w projektowaniu terenów zieleni, jak i działalność naukową, koncentrując się na ogrodach o charakterze naturalistycznym i rozwiązaniach w projektowaniu opartych na przyrodzie.

mgr Łukasz Krawczyk

e-mail: interlucas@poczta.onet.pl

Hrubieszowianin, z wykształcenia technolog żywności, z zamiłowania regionalista, badacz lokalnej historii i architektury. Twórca makiety miasta przedstawiającej zabudowę Hrubieszowa z okresu międzywojennego. Od ponad 20 lat kolekcjonuje archiwalne zdjęcia, pocztówki oraz wszelkie archiwalia dotyczące przeszłości miasta.

dr hab. inż. arch. Beata Makowska, prof. PK

ORCID: 0000-0002-1221-9216

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Rysunku Malarstwa i Rzeźby
e-mail: beata.makowska@pk.edu.pl

Architekt, ukończyła studia na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Od 1989 roku pracuje w Katedrze Rysunku, Malarstwa i Rzeźby, od 2019 roku na stanowisku profesora PK. Opublikowała 2 monografie i ponad 100 artykułów naukowych. Tematyka badawcza publikacji dotyczy historii architektury, sztuk plastycznych w architekturze i rysunku architektonicznego. Rysunki, obrazy i fotografie prezentowała na 3 wystawach indywidualnych w Krakowie, 60 wystawach zbiorowych (w tym 26 zagranicznych) i 23 konkursach.

mgr Anna Małaczyńska

ORCID 0009-0002-6096-6926

Urząd Miasta Zgierza
e-mail: amalaczynska@umz.zgierz.pl

Absolwentka historii sztuki Uniwersytetu Łódzkiego. Dotychczasową pracę wiązała z Muzeum Miasta Łodzi. Obecnie zatrudniona w Urzędzie Miasta Zgierza, gdzie od 2021 roku pełni funkcję Pełnomocnika Prezydenta Miasta ds. Parku Kulturowego.

mgr inż. arch. kraj. Magdalena Marasik

e-mail: mmarasik@gmail.com

Architekt krajobrazu, absolwentka Politechniki Krakowskiej. Uczestniczka projektu „Rozwój Lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”, w tym: autorka projektu dyplomowego inżynierskiego na zagospodarowanie centrum komunikacyjnego Hrubieszowa HCK, uczestniczka pleneru malarskiego w Hrubieszowie w 2022 r., współautorka artykułu naukowego pt. *Framework for the Design of a Small Transport Hub as an Interdisciplinary Challenge to Implement Sustainable Solutions*, opublikowanego w MDPI Sustainability w 2023 roku oraz mapy szlaku hrubieszowskich domów i ogrodów z klimatem. Aktywnie zaangażowana w prace graficzne i wydawnicze w projekcie w latach 2022–2023.

dr inż. arch. Wojciech Pardala

ORCID: 0000-0002-4222-6329

Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej
e-mail: wojciech.pardala@p.lodz.pl

Architekt i urbanista, interesuje się architekturą drewnianą oraz jej historią.

inż. Mikołaj Patriak

Student II stopnia architektury Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, uczestnik praktyk inwentaryzacyjnych architektoniczno-konserwatorskich w Hrubieszowie.

dr hab. inż. arch. Jolanta Sroczyńska, prof. PK

ORCID: 0000-0002-2782-7564

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
e-mail: jsroczyn@pk.edu.pl

Architekt, kierownik Katedry Historii Architektury i Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury, Politechniki Krakowskiej. Przez wiele lat była członkiem Zespołu Ochrony Dziedzictwa Architektury Drewnianej, kierowanego przez prof. Wiktora Zina. W ramach swych prac badawczych opracowywała analizy i waloryzacje architektury drewnianej zachowanej na terenach Małopolski. Prowadziła liczne inwentaryzacje konserwatorskie, służące do translokacji drewnianych chałup orawskich do skansenu w Zubrzycy.

dr hab. inż. arch. Anna Staniewska, prof. PK

ORCID: 0000-0002-4003-8025

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Katedra Architektury Krajobrazu
e-mail: astaniewska@pk.edu.pl

Architekt, absolwentka WAPK oraz podyplomowych studiów w zakresie konserwacji zabytków architektury i urbanistyki. W pracy naukowej bada krajobrazy kulturowe i ich przemiany w dobie zmian klimatu oraz tożsamość miejsca. Specjalizuje się w partycypacji społecznej oraz problematyce ochrony i współczesnej adaptacji dziedzictwa. Autorka licznych publikacji naukowych, w tym monografii o terapeutycznych właściwościach krajobrazu szpitali psychiatrycznych z przełomu XIX i XX wieku oraz ekspertyz z zakresu ochrony dziedzictwa.

mgr inż. arch. Dominika Strzałka-Rogal

ORCID: 0000-0001-6437-048X

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
e-mail: d.strzalka@pk.edu.pl

Architekt, absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Od 2021 roku pracuje w Katedrze Historii Architektury i Konserwacji Zabytków WAPK. Tematyka jej zainteresowań badawczych dotyczy historii architektury, w szczególności zabytkowej stolarki okiennej. Architektka, współautorka konkursowych i realizacyjnych koncepcji architektonicznych, projektów wnętrz i wystaw muzealnych.

dr Olga Tuszyńska-Szczepaniak

ORCID 0009-0001-7197-625X

Urząd Miasta Zgierza, Uniwersytet Łódzki
e-mail: otuszyńska@umz.zgierz.pl, olga.tuszyńska@filhist.uni.lodz.pl

Absolwentka historii sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, w 2022 roku nadano jej tytuł doktora nauk na podstawie rozprawy doktorskiej pt. „Architektura i rzeźba architektoniczna kolegiaty w Sandomierzu”, obronionej w Instytucie Sztuki PAN, napisanej pod opieką dr hab. Tadeusza Jurkowińca, prof. IS PAN. Dotychczasową pracę wiązała z Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi i Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Łodzi. Obecnie zatrudniona w Urzędzie Miasta Zgierza Parku Kulturowym Miasto Tkaczy, od 2023 roku prowadzi zajęcia dydaktyczne w Instytucie Historii Sztuki UŁ. Od 2022 roku pełni funkcję Sekretarza w Zarządzie Oddziału Łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

prof. dr hab. inż. arch. Agata Zachariasz

ORCID: 0000-0002-9985-3083

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Wydział Architektury, Katedra Architektury Krajobrazu

e-mail: agata.zachariasz@pk.edu.pl

Architekt, ukończyła kierunek architektura i urbanistyka, specjalizuje się w architekturze krajobrazu. W badaniach podejmuje takie kwestie, jak historia sztuki ogrodowej, konserwacja i rewaloryzacja zabytkowych ogrodów, kształtowanie terenów zieleni, standardy projektowania, współczesne trendy w architekturze krajobrazu, krajobraz, tożsamość i *genius loci*. Jest autorką i współautorką studiów i projektów historycznych ogrodów (rewaloryzacje) i terenów zieleni.

mgr inż. arch. kraj. Weronika Zielińska

e-mail: wazielinska.ak@gmail.com

Architekt krajobrazu, absolwentka Politechniki Krakowskiej. Członkini Stowarzyszenia Architektury Krajobrazu oraz Erasmus Student Network Politechnika Krakowska. Uczestniczka projektu „Rozwój Lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”, w tym pleneru malarskiego. Autorka logotypów HCK i HDK. Aktywnie zaangażowana w prace graficzne i wydawnicze przy wystawie w 2022 roku. Współautorka mapy szlaku hrubieszowskich domów i ogrodów z klimatem.

Aneks.

Mapka szlaku „Hrubieszowskich domów z klimatem”

2 NARUTOWICZA 9

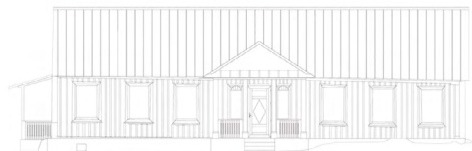

3 GÓRKA 5

4 DOM LEKARZY TRH
MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO 9

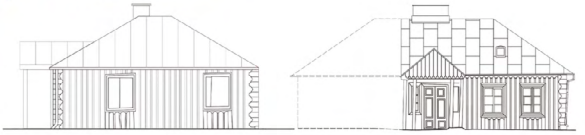
Dworek z gankiem. Dom wielorodzinny, wybudowany dla lekarzy Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego.

5 CZERWONEGO KRZYŻA 5

6 PODZAMCZE 8

PIĘKNO UTRACONE?

W maju, gdy zakwitły bzy, każdy przybysz nazwałby to miasteczko pięknym. Małe drewniane domki wychylały się z zieleni, ich pochyle ściany nabierały wówczas jakiegoś bajkowego sensu. Okienka domów otwierano, a na płotach schły czerwone pierzyny.

Wiktor Zin
(Piękno utracone, 1974)

7 STARA SZKOŁA PARTYZANTÓW II

Dworek z gankiem. Pierwotnie w tym miejscu stał kościół unicki, później cerkiew św. Mikołaja z omentarzem. Następnie w wybudowanym na jej miejscu domu była szkoła żydowska i miejska, po wojnie ognisko muzyczne.

8 DOM SZTYCHA
PARTYZANTÓW 13

Dworek z gankiem werandowym. Dom zamożnego żydowskiego kupca zbożowego Szticha. Swoje dzieciństwo spędził tu profesor Konstanty M.M. Stecki, filozof, botanik, miłośnik przyrody. W tym domu mieszkał Abraham Silberstein, żołnierz II wojny światowej, zaangażowany w działalność ziomkostwa hrubieszowskiego, artysta rzeźbiarz, autor pomnika Ściany Pamięci na omentarzu żydowskim w Hrubieszowie.

9 WODNA 6

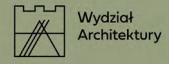
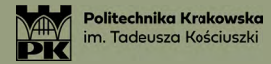
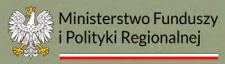
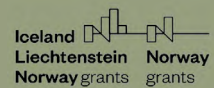

HRUBIESZOWSKI DOM Z KLIMATEM

SZLAK HRUBIESZOWSKICH DOMÓW Z KLIMATEM
opracowanie: Magdalena Marasik i Weronika Zielinska
pod kierunkiem: dr inż. arch. Izabelli Sytky

Projekt „Rozwój Lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji” finansowany w ramach Programu „Rozwój Lokalny” ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2014-2021

SZLAK HRUBIESZOWSKICH DOMÓW Z KLIMATEM

1 „ZINÓWKA” - KILIŃSKIEGO 10

Dom rodzinny profesora Wiktora Zina – architekta, profesora Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, twórcy legendarnego programu telewizyjnego „Piórkiem i Węglem”, Honorowego Obywatela Miasta Hrubieszowa. Dom – dworek z gankiem, wybudowany przez Szymona Zinia, dziadka Profesora, rzemieślnika, malarza i pozłotnika.

MIASTECZKO NA „H”

Andrzej Pakuła, Miasteczko na „H”. Piosenka z przedstawienia Teatru Piosenki Młyn

„Wyobraźcie sobie miasteczko niewielkie, piętnastotysięczne, położone nad rybną rzeką i rozległymi łąkami (...)

Najważniejszą część miasta stanowił rynek, przy którym stało kilka, a może kilkanaście murowanych, piętrowych kamienic ze sklepami w parterze.

Nieopodal Rynku znajdowały się trzy przybytki boże: kościół z wysmukłą sygnaturką, cerkiew z tuzinem pekątów kopuł oraz bóżnica, zwana także żydowską szkołą. Miała ona dach wielki jak rozpostarty żagiel (...) Drewnianych domów z ganekami było u nas wiele, prawie tak samo dużo jak krytych gontami szop, stajenek i drewni. W jesieni, gdy słońce zgasio i opadły liście drzew, wyglądało to nieco gorzej (...)

Ale już pierwszy śnieg potrafił to zmienić, przykrywając niedostatki białym i nieskalanym obrusem.”

Wiktor Zin (Piękno utracone, 1974)

NAJWAŻNIEJSZE OBIEKTY:

A	Rynek w Hrubieszowie, Sutki, dom Henry'ego Orensteina	F	pomnik księdza Stanisława Staszica
B	Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny	G	dawny dom Bolesława Leśmiana
C	pomnik profesora Wiktora Zina	H	malownicze krajobrazy nad Huczwią
D	Muzeum im. Ks. Stanisława Staszica	I	cmentarz żydowski ze Ścianą Pamięci
E	park miejski im. Solidarności		

Monografia „Dom i ogród w krajobrazie Hrubieszowa. Historia, tradycja, duch miejsca” to pierwsza z serii publikacji będących efektem projektu „Rozwój lokalny Hrubieszowa – od partycypacji do realizacji”. Jest ona podsumowaniem prowadzonych prac naukowo-badawczych w ramach działania pn. „Dom z klimatem”. Politechnika Krakowska realizowała badania w ramach Programu „Rozwój Lokalny” w latach 2021–2024 w partnerstwie z Gminą Miejską Hrubieszów. Prace były finansowane ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2014–2021.

W monografii opracowano stan badań i źródła wiedzy na temat historycznej zabudowy mieszkalnej oraz ogrodów w historycznym centrum Hrubieszowa. Uwzględniono zwłaszcza domy drewniane jako najbardziej narażone na zniszczenie przez upływ czasu i brak opieki. Naszkicowane zostało szerokie tło dotyczące stanu zachowania i walorów tradycyjnej drewnianej zabudowy mieszkalnej i krajobrazu małomiasteczkowego wschodniej Polski. Szczególną uwagę poświęcono postaci Profesora Wiktora Zina, który łączy Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej z Hrubieszowem. Jego prace w szczególny sposób wyrażały tożsamość miejsca ukazując charakterystyczne formy i detale architektury w krajobrazie kulturowym rodzinnego miasta. Przystudiowano zapisy dotyczące ochrony zabytkowej zabudowy drewnianej Hrubieszowa w aktach prawnych i działaniach konserwatorskich. Przeanalizowano plany, studia, dokumenty strategiczne oraz działania samorządu i instytucji lokalnych, które mogą się przekładać na zwiększenie skuteczności ochrony krajobrazu kulturowego i zabudowy drewnianej Hrubieszowa oraz praktykę opieki nad tym zasobem. Przedstawiono zarys historyczny kształtowania zabudowy mieszkalnej Hrubieszowa oraz typologię domów, ich architekturę i detal oraz sylwetki budowniczych domów hrubieszowskich. Osobny rozdział poświęcono znanym mieszkańcom domów uwzględniając aspekt dawnej wielokulturowości miasta. W monografii zaprezentowano też zasób, tradycje, ocenę stanu zachowania i wskazania do ochrony oraz projektowania ogrodów przy domach hrubieszowskich. Zagadnienia te opisano na tle złożonych problemów ochrony, współczesnych zagrożeń dla drewnianej zabudowy w krajobrazie miasta, ukazując dynamikę przekształceń w obrębie zabytkowej tkanki miasta od II wojny światowej do czasów współczesnych. Problematyce szczegółowej poświęcono analizę stanu zachowania detalu fasad historycznych domów drewnianych wraz ze wskazaniem dla ich ochrony konserwatorskiej. Efektem studenckich praktyk inwentaryzacyjnych architektoniczno-krajobrazowych i pleneru malarskiego są kompleksowe dokumentacje rejestrujące zabytkowe domy i ogrody osadzone w krajobrazie kulturowym Hrubieszowa. Dobre praktyki w zakresie aktywnej ochrony i rewitalizacji historycznej zabudowy mieszkalnej z uwzględnieniem partycypacji społecznej przedstawiono na podstawie doświadczeń rewitalizacji drewnianej zabudowy mieszkalnej Parku Kulturowego Miasto Tkaczy w Zgierzu oraz „Miasta Las” Kolumna koło Łasku.

Hrubieszowskie zabytkowe domy i ogrody stanowią wartościowe, niestety ginące na naszych oczach dziedzictwo. Świadczy ono o wielowiekowym kultywowaniu lokalnych tradycji architektonicznych, buduje tożsamość kulturową miasta. Wypiera je współczesna bezstylowa architektura, niszczą niewłaściwie prowadzone remonty i modernizacje. Równocześnie jest to cenny depozyt na przyszłość pozostawiony przez dawne pokolenia, w którym drzemie nieodkryty potencjał rozwojowy dla miasta.

Istnieje konieczność wzmocnienia narzędzi skutecznej ochrony, podnoszenia świadomości wartości i wiedzy na temat dziedzictwa, stworzenia mechanizmów wsparcia dla właścicieli, kształcenia fachowców zwłaszcza w ginących specjalnościach rzemieślniczych związanych z technologiami drewna. Wykorzystanie potencjału tradycyjnej architektury drewnianej w połączeniu z aktywnym udziałem mieszkańców i samorządu lokalnego Hrubieszowa może przynieść korzyści lokalnej społeczności i poprawić jakość życia w mieście, utrzymać jego charakter i koloryt oraz być realnym działaniem na rzecz klimatu.

Do książki załączony jest plan – propozycja szlaku prowadzącego hrubieszowskimi uliczkami, przy których można jeszcze spotkać stare drewniane domy wychylające się zza drewnianych płotów i kwiatowych ogródków, które kształtują „klimat” i „ducha” miasta. Proponowany szlak może być zalążkiem stworzenia marki lokalnej „Hrubieszowskich domów z klimatem” – propagującej dziedzictwo kulturowe i walory krajobrazowe miasta, jednocześnie wspierającej rozwój lokalny Hrubieszowa i dobrostan jego mieszkańców.

ROZWÓJ LOKALNY HRUBIESZOWA – OD PARTYCYPACJI DO REALIZACJI

Projekt finansowany w ramach Programu „Rozwój Lokalny” ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2014–2021

ISBN 978-83-7977-820-1

ISBN 978-83-7977-832-4

